

Töö nr: 34MT10
Asukoht: Lahemaa, Harjumaa ja Lääne-Virumaa
Tellij: Keskkonnaamet

**Lahemaa rahvusparki
kaitsekorralduskava alusuuring:
Lahemaa rahvusparki külade arhitektuuri ja
asustusstruktuuri analüüs**

Projekti juht

/Mart Hiob/

Ajaloolane

/prof Juhan Maiste/

Arhitekt

/prof Lilian Hansar/

Maastikuarhitekt

/Nele Nutt/

Geograaf

/Ülli Reimets/

Tartu 2010-12

Euroopa Liit
Euroopa
Regionaalarengu Fond

Eesti tuleviku heaks

TÖÖ KOOSSEIS

A	SISSEJUHATUS	10
B	LÄHTEKOHAD JA METOODIKA	11
1	ÜLEVAADE VARASEMATEST UURINGUTEST	11
2	MÕISTED	12
3	METOODIKA OSAD	14
4	KAARDIANALÜÜS JA ARHIIVUURINGUD.....	15
4.1	<i>Kaardianalüüs</i>	15
4.2	<i>Arhiivuuritud</i>	18
4.3	<i>Ülevaade arhiivuuritud tulemustest</i>	18
5	INVENTEERIMINE.....	20
6	ANDMETE ANALÜÜS, KÜLATÜÜBID	21
7	VÄÄRTUSLIKE EHTISTE MÄÄRATLEMISE ALUSED NING REMONDI JA EHTAMISE NÕUDED	25
7.1	<i>Üldnõuded</i>	25
7.2	<i>Väga väärtuslik (VV)</i>	25
7.3	<i>Väärtuslik (V)</i>	27
7.4	<i>Ülejäänud hooned</i>	28
7.5	<i>Näited</i>	28
8	EHTUSALADE JA VÄGA VÄÄRTUSLIKE KÜLAOSADE MÄÄRAMINE	39
9	EHTUSTINGIMUSED UUTE HOONETE EHTAMISEL	42
C	ANALÜÜS JA INVENTUUR	56
1	LOBI KÜLA	56
1.1	<i>Ajalooline analüüs</i>	56
1.2	<i>Väärtused</i>	58
1.3	<i>Ehituspiirangud</i>	59
2	LAHE KÜLA	62
2.1	<i>Ajalooline analüüs</i>	62
2.2	<i>Väärtused</i>	64
2.3	<i>Ehituspiirangud</i>	64
3	KOOLIMÄE KÜLA.....	67
3.1	<i>Ajalooline analüüs</i>	67
3.2	<i>Väärtused</i>	68
3.3	<i>Ehituspiirangud</i>	68
4	NATTURI KÜLA.....	71
4.1	<i>Ajalooline analüüs</i>	71
4.2	<i>Väärtused</i>	72
4.3	<i>Ehituspiirangud</i>	73
5	PEDASSAARE KÜLA	76

5.1	<i>Ajalooline analüüs</i>	76
5.2	<i>Väärtused</i>	78
5.3	<i>Ehituspiirangud</i>	78
6	PIHLASPEA KÜLA.....	81
6.1	<i>Ajalooline analüüs</i>	81
6.2	<i>Väärtused</i>	83
6.3	<i>Ehituspiirangud</i>	84
7	ALTJA KÜLA.....	87
7.1	<i>Ajalooline analüüs</i>	87
7.2	<i>Väärtused</i>	90
7.3	<i>Ehituspiirangud</i>	90
8	MUSTOJA KÜLA.....	93
8.1	<i>Ajalooline analüüs</i>	93
8.2	<i>Väärtused</i>	94
8.3	<i>Ehituspiirangud</i>	95
9	ERU KÜLA.....	98
9.1	<i>Ajalooline analüüs</i>	98
9.2	<i>Väärtused</i>	100
9.3	<i>Ehituspiirangud</i>	100
10	TAMMISPEA KÜLA.....	103
10.1	<i>Ajalooline analüüs</i>	103
10.2	<i>Väärtused</i>	104
10.3	<i>Ehituspiirangud</i>	105
11	VIHASOO KÜLA.....	108
11.1	<i>Ajalooline analüüs</i>	108
11.2	<i>Väärtused</i>	110
11.3	<i>Ehituspiirangud</i>	110
12	KASISPEA KÜLA.....	114
12.1	<i>Ajalooline analüüs</i>	114
12.2	<i>Väärtused</i>	115
12.3	<i>Ehituspiirangud</i>	115
13	TURBUNEEME KÜLA.....	118
13.1	<i>Ajalooline analüüs</i>	118
13.2	<i>Väärtused</i>	119
13.3	<i>Ehituspiirangud</i>	119
14	PÄRISPEA KÜLA.....	122
14.1	<i>Ajalooline analüüs</i>	122
14.2	<i>Väärtused</i>	124
14.3	<i>Ehituspiirangud</i>	124
15	SUURPEA KÜLA.....	128
15.1	<i>Ajalooline analüüs</i>	128
15.2	<i>Väärtused</i>	129

15.3	<i>Ehituspiirangud</i>	129
16	HARA KÜLA.....	133
16.1	<i>Ajalooline analüüs</i>	133
16.2	<i>Väärtused</i>	134
16.3	<i>Ehituspiirangud</i>	135
17	VIRVE KÜLA	138
17.1	<i>Ajalooline analüüs</i>	138
17.2	<i>Väärtused</i>	139
17.3	<i>Ehituspiirangud</i>	139
18	TAPURLA KÜLA	142
18.1	<i>Ajalooline analüüs</i>	142
18.2	<i>Väärtused</i>	143
18.3	<i>Ehituspiirangud</i>	143
19	JUMINDA KÜLA.....	146
19.1	<i>Ajalooline analüüs</i>	146
19.2	<i>Väärtused</i>	147
19.3	<i>Ehituspiirangud</i>	148
20	TAMMISTU KÜLA.....	151
20.1	<i>Ajalooline analüüs</i>	151
20.2	<i>Väärtused</i>	152
20.3	<i>Ehituspiirangud</i>	152
21	LEESI KÜLA	155
21.1	<i>Ajalooline analüüs</i>	155
21.2	<i>Väärtused</i>	156
21.3	<i>Ehituspiirangud</i>	156
22	KIIU-AABLA KÜLA	160
22.1	<i>Ajalooline analüüs</i>	160
22.2	<i>Väärtused</i>	161
22.3	<i>Ehituspiirangud</i>	161
23	KOLGA-AABLA KÜLA.....	164
23.1	<i>Ajalooline analüüs</i>	164
23.2	<i>Väärtused</i>	165
23.3	<i>Ehituspiirangud</i>	165
24	PEDASPEA KÜLA.....	169
24.1	<i>Ajalooline analüüs</i>	169
24.2	<i>Väärtused</i>	170
24.3	<i>Ehituspiirangud</i>	170
25	PUDISOO KÜLA	173
25.1	<i>Ajalooline analüüs</i>	173
25.2	<i>Väärtused</i>	174
25.3	<i>Ehituspiirangud</i>	175
26	TSITRE KÜLA	178

26.1	<i>Ajalooline analüüs</i>	178
26.2	<i>Väärtused</i>	179
26.3	<i>Ehituspiirangud</i>	179
27	ANDINEEME KÜLA	182
27.1	<i>Ajalooline analüüs</i>	182
27.2	<i>Väärtused</i>	183
27.3	<i>Ehituspiirangud</i>	183
28	SOORINNA KÜLA	186
28.1	<i>Ajalooline analüüs</i>	186
28.2	<i>Väärtused</i>	187
28.3	<i>Ehituspiirangud</i>	187
29	KAHALA KÜLA	190
29.1	<i>Ajalooline analüüs</i>	190
29.2	<i>Väärtused</i>	191
29.3	<i>Ehituspiirangud</i>	191
30	MUUKSI KÜLA	194
30.1	<i>Ajalooline analüüs</i>	194
30.2	<i>Väärtused</i>	195
30.3	<i>Ehituspiirangud</i>	196
31	UURI KÜLA	199
31.1	<i>Ajalooline analüüs</i>	199
31.2	<i>Väärtused</i>	200
31.3	<i>Ehituspiirangud</i>	201
32	KOLGA ALEVIK.....	204
32.1	<i>Ajalooline analüüs</i>	204
32.2	<i>Väärtused</i>	205
32.3	<i>Ehituspiirangud</i>	206
33	KOLGAKÜLA KÜLA.....	209
33.1	<i>Ajalooline analüüs</i>	209
33.2	<i>Väärtused</i>	210
33.3	<i>Ehituspiirangud</i>	211
34	KOTKA KÜLA.....	215
34.1	<i>Ajalooline analüüs</i>	215
34.2	<i>Väärtused</i>	216
34.3	<i>Ehituspiirangud</i>	216
35	LOKSA KÜLA	219
35.1	<i>Ajalooline analüüs</i>	219
35.2	<i>Väärtused</i>	220
35.3	<i>Ehituspiirangud</i>	220
36	KEMBA KÜLA	223
36.1	<i>Ajalooline analüüs</i>	223
36.2	<i>Väärtused</i>	224

36.3	<i>Ehituspiirangud</i>	224
37	KÖNNU KÜLA	227
37.1	<i>Ajalooline analüüs</i>	227
37.2	<i>Väärtused</i>	228
37.3	<i>Ehituspiirangud</i>	229
38	KALME KÜLA	232
38.1	<i>Ajalooline analüüs</i>	232
38.2	<i>Väärtused</i>	233
38.3	<i>Ehituspiirangud</i>	233
39	MURKSI KÜLA	236
39.1	<i>Ajalooline analüüs</i>	236
39.2	<i>Väärtused</i>	237
39.3	<i>Ehituspiirangud</i>	237
40	PARKSI KÜLA.....	240
40.1	<i>Ajalooline analüüs</i>	240
40.2	<i>Väärtused</i>	241
40.3	<i>Ehituspiirangud</i>	241
41	VANAKÜLA KÜLA.....	244
41.1	<i>Ajalooline analüüs</i>	244
41.2	<i>Väärtused</i>	245
41.3	<i>Ehituspiirangud</i>	245
42	VALGEJÕE KÜLA	249
42.1	<i>Ajalooline analüüs</i>	249
42.2	<i>Väärtused</i>	250
42.3	<i>Ehituspiirangud</i>	250
43	NÕMMEVESKI KÜLA	253
43.1	<i>Ajalooline analüüs</i>	253
43.2	<i>Väärtused</i>	254
43.3	<i>Ehituspiirangud</i>	254
44	JOAVESKI KÜLA.....	257
44.1	<i>Ajalooline analüüs</i>	257
44.2	<i>Väärtused</i>	258
44.3	<i>Ehituspiirangud</i>	258
45	AASUMETSA KÜLA	261
45.1	<i>Ajalooline analüüs</i>	261
45.2	<i>Väärtused</i>	262
45.3	<i>Ehituspiirangud</i>	262
46	UUSKÜLA KÜLA.....	265
46.1	<i>Ajalooline analüüs</i>	265
46.2	<i>Väärtused</i>	267
46.3	<i>Ehituspiirangud</i>	268
47	JOANDU KÜLA	271

47.1	<i>Ajalooline analüüs</i>	271
47.2	<i>Väärtused</i>	272
47.3	<i>Ehituspiirangud</i>	272
48	VATKU KÜLA.....	275
48.1	<i>Ajalooline analüüs</i>	275
48.2	<i>Väärtused</i>	277
48.3	<i>Ehituspiirangud</i>	277
49	TÕUGU KÜLA.....	280
49.1	<i>Ajalooline analüüs</i>	280
49.2	<i>Väärtused</i>	281
49.3	<i>Ehituspiirangud</i>	282
50	VÖHMA KÜLA.....	285
50.1	<i>Ajalooline analüüs</i>	285
50.2	<i>Väärtused</i>	287
50.3	<i>Ehituspiirangud</i>	288
51	ILUMÄE KÜLA.....	291
51.1	<i>Ajalooline analüüs</i>	291
51.2	<i>Väärtused</i>	293
51.3	<i>Ehituspiirangud</i>	293
52	MUIKE KÜLA	296
52.1	<i>Ajalooline analüüs</i>	296
52.2	<i>Väärtused</i>	297
52.3	<i>Ehituspiirangud</i>	298
53	PALMSE KÜLA	301
53.1	<i>Ajalooline analüüs</i>	301
53.2	<i>Väärtused</i>	303
53.3	<i>Ehituspiirangud</i>	304
54	KORJUSE KÜLA.....	307
54.1	<i>Ajalooline analüüs</i>	307
54.2	<i>Väärtused</i>	308
54.3	<i>Ehituspiirangud</i>	308
55	KOLJAKU KÜLA	311
55.1	<i>Ajalooline analüüs</i>	311
55.2	<i>Väärtused</i>	312
55.3	<i>Ehituspiirangud</i>	313
56	SAGADI KÜLA.....	316
56.1	<i>Ajalooline analüüs</i>	316
56.2	<i>Väärtused</i>	318
56.3	<i>Ehituspiirangud</i>	318
57	METSANURGA KÜLA	321
57.1	<i>Ajalooline analüüs</i>	321
57.2	<i>Väärtused</i>	322

57.3	<i>Ehituspiirangud</i>	322
58	TEPELVÄLJA KÜLA	325
58.1	<i>Ajalooline analüüs</i>	325
58.2	<i>Väärtused</i>	326
58.3	<i>Ehituspiirangud</i>	326
59	OANDU KÜLA	329
59.1	<i>Ajalooline analüüs</i>	329
59.2	<i>Väärtused</i>	330
59.3	<i>Ehituspiirangud</i>	330
60	LAULI KÜLA	333
60.1	<i>Ajalooline analüüs</i>	333
60.2	<i>Väärtused</i>	334
60.3	<i>Ehituspiirangud</i>	335
61	VIHULA KÜLA	338
61.1	<i>Ajalooline analüüs</i>	338
61.2	<i>Väärtused</i>	339
61.3	<i>Ehituspiirangud</i>	340
62	HAILI KÜLA	343
62.1	<i>Ajalooline analüüs</i>	343
62.2	<i>Väärtused</i>	344
62.3	<i>Ehituspiirangud</i>	344
D	KOKKUVÕTE	347
1	SISSEJUHATUS	347
2	INVENTEERIMISTÖÖDE MAHT	348
3	ASUSTUSE VANUS.....	354
3.1	<i>Ülevaade asustusest</i>	354
3.2	<i>Asustuse määramine ja koostatud andmebaas</i>	357
4	ÜLEVAADE VÄÄRTUSLIKEST HOONETEST	360
4.1	<i>Üldiselt väärtuslikest hoonetest</i>	360
4.2	<i>Eluhooned</i>	364
4.3	<i>Kõrvalhooned</i>	369
5	EHITUSPIIRKONDADE MÄÄRAMISEST	372
E	KAARDID	375
1	ÜLDKAART	378
2	LOBI KÜLA M 1:5000	379
3	LAHE KÜLA, KOOLIMÄE KÜLA M 1:5000.....	380
4	NATTURI KÜLA, PEDASSAARE KÜLA M 1:5000.....	381
5	PIHLASPEA KÜLA M 1:5000	382
6	ALTJA KÜLA M 1:5000.....	383
7	MUSTOJA KÜLA M 1:5000.....	384

8	ERU KÜLA, TAMMISPEA KÜLA M 1:5000	385
9	VIHASOO KÜLA M 1:5000	386
10	KASISPEA KÜLA M 1:5000	387
11	TURBUNEEME KÜLA M 1:5000.....	388
12	PÄRISPEA KÜLA M 1:5000.....	389
13	SUURPEA KÜLA M 1:5000	390
14	HARA KÜLA M 1:5000.....	391
15	VIRVE KÜLA M 1:5000.....	392
16	TAPURLA KÜLA M 1:5000	393
17	JUMINDA KÜLA, TAMMISTU KÜLA M 1:5000.....	394
18	LEESI KÜLA M 1:5000	395
19	KIIU-AABLA KÜLA, KOLGA-AABLA KÜLA M 1:5000	396
20	PEDASPEA KÜLA M 1:5000	397
21	PUDISOO KÜLA, UURI KÜLA M 1:5000.....	398
22	TSITRE KÜLA, SOORINNA KÜLA, KAHALA KÜLA, MUUKSI KÜLA M 1:5000	399
23	ANDINEEME KÜLA M 1:5000	400
24	KOLGA ALEVIK M 1:5000	401
25	KOLGAKÜLA KÜLA M 1:5000	402
26	KOTKA KÜLA, LOKSA KÜLA M 1:5000.....	403
27	KEMBA KÜLA, KÖNNU KÜLA, KALME KÜLA, MURKSI KÜLA M 1:5000	404
28	PARKSI KÜLA, NÕMMEVESKI KÜLA M 1:5000	405
29	VANAKÜLA KÜLA, VALGEJÕE KÜLA M 1:5000.....	406
30	JOAVESKI KÜLA, AASUMETSA KÜLA, JOANDU KÜLA M 1:5000.....	407
31	UUSKÜLA KÜLA, VÕHMA KÜLA, ILUMÄE KÜLA, MUIKE KÜLA M 1:5000	408
32	VATKU KÜLA, TÕUGU KÜLA M 1:5000.....	409
33	PALMSE KÜLA M 1:5000	410
34	KORJUSE KÜLA M 1:5000.....	411
35	KOLJAKU KÜLA M 1:5000.....	412
36	SAGADI KÜLA, TEPELVÄLJA KÜLA, LAULI KÜLA M 1:5000.....	413
37	METSANURGA KÜLA M 1:5000	414
38	OANDU KÜLA M 1:5000	415
39	VIHULA KÜLA, HAILI KÜLA M 1:5000	416
F	LISAD	379
1	RIIGIHANKEL VÄLJASTATUD TÖÖ TEHNILINE KIRJELDUS.....	379
2	VÄÄRTUSLIKE HOONETE ANDMETABELID	382

A SISSEJUHATUS

Lahemaa rahvuspargi kaitsekorralduskava alusuuring „Lahemaa rahvuspargi külade arhitektuuri ja asustusstruktuuri analüüs“ on koostatud Keskkonnaameti tellimusel.

Töö metoodika töötasid välja ajaloolane Juhan Maiste (PhD), ruumilise keskkonna planeerija Mart Hiob (MSc) (projektijuht), maastikuarhitekt Nele Nutt (MSc) ja arhitekt Lilian Hansar (PhD). Visuaalse analüüsi teostas ning väärtused määratles Juhan Maiste. Arhiiviuuringud (vt metoodika peatükk 4.2., 4.3.) ning ajalooliste kaartide analüüsi (vt metoodiline näide) teostas Nele Nutt. Arhitektuurselt väärtuslikud hooned määras ja ehitus- ning arhitektuuritingimused seadis Lilian Hansar (vt metoodika peatükk 9). Ehitusalad töötas välja Mart Hiob (vt metoodika peatükk 8). Suuremõõtkavaliste kaartide (Vene üheverstaline, Eesti vabariigi topograafiline ja tänapäevane põhikaart) analüüsi teostas (vt metoodika peatükk 4.1.) ja GIS-süsteemi andmebaasi tehnilise vormituse tegi Ülli Reimets (geograaf, OÜ Hendrikson & Ko).

Talude lausinventeerimise viisid läbi ja välitöödel kogutud materjali koondasid andmebaasiks Mart Hiob ja Nele Nutt.

Uurimisala kattis kõik Lahemaa Rahvuspargi piires olevad asustusüksused va Käsmu, Võsu, Viinistu ja Vergi ning mõne küla (Läsna, Loobu, Võsupere, Karula ja Pajuveski) üksikud osad, kus ei asunud üldse või asusid üksikud talukohad.

Töö koosneb osadest, mis moodustavad terviku. Töö osad on (1) käesolev tekstiline osa, (2) MapInfo formaadis kaardid, (3) MapInfo formaadis ehitustingimuste ja väärtuslike hoonete andmebaas ning (4) kõigi hoonete fotoandmebaas. Tekstiline osa sisaldab (a) metoodika kirjeldust, (b) kõigi külade kirjeldust, väärtusi ning ehituspiirangute määramise põhjuseid, kokkuvõtet, (d) külade kaarte paberil ja (e) lisasid. MapInfo joonistele on kantud kõik talukohad, ka kadunud talukohad lahterdatuna kolme ajajärku (kiht *eluhooned*, värvide seletus on toodud iga paberkaardi legendis kui ka metoodika peatükis 4.1), ehitusalad (kihid *kylaosa kaitstav* (punane), *kylaosa tihendatav* (kollane), *kylaosa uus* (roheline) ja *kylaosa tootmine* (lilla)) ning väärtuslikud hooned (kiht *vaartuslikud ehitised*, väga väärtuslikud on punased ja väärtuslikud rohelised). Andmebaasis on nii ehitusalade tingimused (seotud ehitusalade kihtidega) kui ka väärtuslike hoonete andmed (seotud kihtidega *vaartuslikud ehitised* (hoone tüübi näitajad) ja *kinnistu_ ja_ vaartused* (väärtuslikkuse tingimused, mis on kirjeldatud metoodika peatükkides 7.2 ja 7.3)). Hoonete fotoandmebaasis on kõigi hoonete fotod külade kaupa. Foto nimes sisaldub nii küla kui ka katastriüksuse nimi. Tööst täieliku ülevaate saamiseks tuleb kasutada kõiki nimetatud osasid.

Uuringut on rahastanud Euroopa Regionaalarengu Fond meetme “Looduskaitse mitmekesisuse säilitamine” rakendamise programmi "Kaitsekorralduskavade ja liikide tegevuskavade koostamine looduse mitmekesisuse säilitamiseks" raames.

B LÄHTEKOHAD JA METOODIKA

1 Ülevaade varasematest uuringutest

Lahemaa kohta on koostatud mitmeid uurimusi, mille raames on keskendunud piirkonna ajaloo, külade ja õuede struktuurile ning hoonete arhitektuurile. Nendest tuleks esile tõsta Enn Tarveli põhjalikku Lahemaa ajalugu käsitlevat uurimust¹ ning mitmeid inventeerimisi sh EKE projekti 1976. aastal läbiviidud inventuurid ja Jüri Linnuse juhtimisel teostatud uuringud, mille käigus mõõdeti üles külade kaupa hooned. Lahemaal on inventeerimisi läbi viinud mitmete ülikoolide tudengid õppejõudude juhendamisel.

Nimetatud põhjalikud uuringud ja käsitlused on väga tänuväärne materjal, mis on heaks aluseks käesoleva töö koostamisel. Tänapäevani on käsitlemata aga Lahemaa asustusstruktuur terviklikust maastikulisest vaatenurgast. Seetõttu on käesoleva töö põhieesmärk käsitleda Lahemaa asustusmaastikku maastikuna ning töö koostajate põhiline püüdlus on tabada seda „imetabast“, mis teeb Lahemaast Lahemaa. Töö tulemusena peaksid sündima juhised edasisele tegevusele läbi ehituspiirangute ning soovitude seadmise. Samas tuleb rõhutada, et käesolevas töös kajastuvate piirangute ja soovitude järgimine ei taga siiski tuvastatud väärtuste säilimist. Väärtuste säilimiseks tuleb iga juhtumit käsitleda eraldi ning langetada otsuseid asjatundlikult ning kaalutletult.

Eelkõige on maastik meie peades, ühest küljest on see mulje, mille saame füüsiliste objektide kaudu, aga mitte ainult. Maastiku tajume lisaks ka mentaalse ruumina, mille säilitamine on füüsilisest kordi keerulisem. Näiteks Altja küla Lahemaal on paljuski rekonstruktsioon, mitte algupärane füüsilistest objektidest koosnev kogum, millel on oma mentaalne ruum. Uuesti looduna on see küll füüsiline, kuid paljuski on uus tema mentaalne ruum, mis ei ole enam see, mis 150 aastat tagasi, vaid suur osa sellest on alguse saanud 35 aastat tagasi.

Hermeneutilise meetodi rakendamiseks alustati ajaloolise maastikuga tutvumisest. Maastikus toimunud muutused teevad võimatuks kogeda ajaloolist maastikku *in situ*. Seetõttu pöörduiti ajalooliste allikate poole, milleks olid eelkõige Eesti Ajalooarhiivi fondides säilitatavad kaardid, plaanid, skeemid.

Käesolev töö erineb eelnevatest kahel olulisel põhjusel. Lahemaa külastruktuuri ei ole varasemate uurimuste raames käsitletud maastikuna, samuti ei ole ühegi varasema uurimuse põhiallikaks olnud kaardid. Seetõttu on käesolev uurimus nii sisult kui vormilt uuenduslik.

¹ Tarvel, Enn. Lahemaa ajalugu. 1983. Tarvel, Enn; Kurepalu Anne. Altja. 1996.

2 Mõisted

Käesolevas töös on mõisteid kasutatud järgmises tähenduses:

Talu – põllumajanduslik väikemajand, hõlmab maavalduse koos õue ja hoonete ning muude päraldistega.

Õu – elamust ja kõrvalehitistest koosnev hooneterühm koos nende vahel ja ümber asuva maa-alaga, mis harilikult on piiratud aiaga.

Talukoht – taluõue praegune või endine asukoht.

Küla – peamiselt põllumajandusega (rannikul ka kalastusega) tegeleva elanikkonnaga maa-asula, tänapäeval ka suvituspaigana toimiv.

Külasaras – kõigi ühised maavaldused (põllud, mets, heina- ja karjamaad).

Külatänav – talusid ühendav tee tihedamas küla(osa)s, mis kulges loogeldes õuede kõrvalt või vahelt.

Külavorm sumbküla – talud asetsevad ligistikku ja moodustavad tiheda korrapäratu kobara. Õuede korrapäratu paigutus nii üksteise- kui loodusvormide ja kõlvikute suhtes. Iseloomulikuks jooneks on ühtne, kõigist kõlvikutest selgelt eristuv ala, kuhu on koondunud kõik avarad, korrapäratu hoonestusega õued koos juurdekuuluvate aiamaadega.

Külavorm tuumikküla – sarnane sumbkülaga, aga keske sumbküla ümber asetses veel arvukalt hajali asetsevaid talusid.

Külavorm ridajas küla - õued asetsevad ridamisi piki looduslikku või tehislikku joont.

Külavorm ridaküla – õued asetsevad reastikku üksteise lähedal ja enamasti ühel pool teed. Tavaliselt asusid õued ühel pool talusid ühendavat teed, vastu karja- ja heinamaid, kuna teisel pool teed laiusid põllud.

Külavorm ahelküla – õued asetsevad üksteisest mõnevõrra kaugemal nii, et nende vahele jäi väiksemaid või suuremaid põllu- ja heinamaatükke ning kopleid. Erinevad ridaküladest eelkõige kompaktse külaala puudumisega. Suur osa neist kujunes alles 19. sajandil.

Külavorm hajaküla – õued paiknevad korrapäratult üksteisest kaugemal, laiali põldude vahel ja servadel, samuti lähemate karja- ja heinamaade vahel ning metsas.

Hajaasustus – erinevus hajakülast on kogukondliku maakasutuse vorm.

Kruntimine, krunti ajamine, krunti mõõtmine – 1. alates 19. sajandi keskpaigast 20. sajandi esimese kümnendini talude hajatükiliste ja küla ühiskasutuses olnud maavalduste ümberjaotamine elu- ja majapidamishoonete ümber paiknevaiks terviklikeks kruntideks, sumbküladest õuede väljaviimine; 2. Sõdadevahelise Eesti Vabariigi aegne uute talukruntide, asunduskruntide moodustamine endiste mõisamaade arvelt.

Põlistalu – käesoleva töö raames enne Eesti Vabariigi moodustamist 1918 rajatud talu (määratud säilinud kaardimaterjali alusel, mille tõttu on ajapiiriks sageli 20. sajandi esimene kümnend).

Asundustalu – käesoleva töö raames Eesti Vabariigi esimesel iseseisvusperioodil 1918-1940 rajatud talu (määratud säilinud kaardimaterjali alusel, mille tõttu on ajavahemikuks sageli 1905-1940 või varasemad aastad).

Rehielamu tüüpi uus elamu - mahult sarnane traditsioonilise vanema rehielamu tüübiga, millel on viil- või poolkelpkatus (harva ka täiskelpkatus) ja piklik kuju (soovitatav laius u 6 m, laiuse ja pikkuse suhe 1:2 kuni 1:3). Soovitatav viimistlusmaterjal tahumata ümarpalk või laudis. Lubatud originaalilähedane või kaasaegne väliskujundus tingimusel, et järgitakse tüüpilise rehielamu mahulist ülesehitust.

Asunduselamu tüüpi uus elamu - mahult sarnane traditsioonilise uuema asundustalu elamutüübiga, millel on viilkatus, veranda (hoone põhimahu soovitatav laius u 6 m, laiuse ja pikkuse suhe 1:1,5 kuni 1:2). Soovitatav viimistlusmaterjal laudis. Lubatud originaalilähedane või kaasaegne väliskujundus tingimusel, et järgitakse asundustalu elamu mahulist ülesehitust.

Hajaasustus - hajali paiknevad talud.

3 Metoodika osad

Lahemaa külade asustusstruktuuri uurimiseks väljatöötatud metoodika koosneb mitmest eriosast, mis koos moodustavad terviku ning on aluseks püstitatud eesmärgi saavutamisel.

Metoodika osad on:

- kaardianalüüs ja arhiiviuuringud,
- inventeerimine,
- andmete analüüs,
- väärtuslike hoonete ja rajatiste määratlemine,
- ehitusalade määramine,
- ehitustingimuste määramine.

4 Kaardianalüüs ja arhiiviuuringud

4.1 Kaardianalüüs

Ettevalmistustöö raames läbitöötatud materjali võib jaotada kahte ossa: Eesti Ajalooarhiivis säilitatavad ajaloolised kaardid ja digitaalselt kättesaadavad kaardid Maa-ameti ajalooliste kaartide rakendusest. Selles etapis teostati allikakriitiline kaardianalüüs. Tulemusena valmisid välitööde kaardid ja analüüsi teostamiseks vajalikud kaardid.

Talukohtade (taluõue praegune või endine asukoht) vektoriseerimisel kasutati kolme eri aegadel koostatud topograafilist kaarti:

- o Eesti Põhikaardi andmed kõlvikute, teede jms kohta aastatest 1998-1999 ning hoonete kohta 2008-2009;
- o Eesti Vabariigi aegne topograafiline kaart mõõtkavas 1:50 000 aastatest 1935-1939;
- o tsaariaegne üheverstane topograafiline kaart mõõtkavas 1:42 000 aastatest 1893-1913.

Topograafiline kaart on maapinna füüsilisi omadusi peegeldav suuremõõtkavaline kaart, mis kujutab reljeefi, veekogusid, taimkatet, asulaid, teid, majandusobjekte, administratiivpiire ja orientiire. Nimetatud kaartide mõõtkavast tulenevalt on täpsusaste suhteliselt väike, kuid piisav maastiku üldiseks käsitlemiseks ning üldjuhul ka talukohtade olemasolu kindlaksmääramiseks.

Eesti Põhikaardi hoonete ja teede andmetele võeti alla sõdadevahelise Eesti Vabariigi aegne topograafiline kaart ja tsaariaegne nn verstane kaart. Vaadeldi põhikaardi elu- ja ühiskondlike hoonete kokkulangevust vanade taluõuedega.

Eesti- ja tsaariaegsel kaardil on taluõued kujutatud musta värviga diagonaalselt viirutatud aladena, mis üksiku talukoha puhul on enamasti nelinurksed, kõrvutiasetsevate taluõuede korral moodustavad suurema korrapäratu kujuga ala ilma naaberõuede vaheliste piirideta. Taluhooned, nii elumajad kui kõrvalhooned on kujutatud mustade kastidena.

Joonis 1. Taluõu tsaariaegsel kaardil.

Joonis 2. Taluõu eestiaegsel kaardil.

Praegu põhikaardil olev talukoht märgiti eestiaegseks/tsaariaegseks (värvides vastava värviga talukoha peahoone ehk elamu või ühiskondlik hoone), kui see:

- a) asus vana taluõue piires;
- b) asus vanast taluõuest, mille piiresse ei jäänud praegust elu- ega ühiskondlikku hoonet, vähem kui 100 m kaugusel, mõõdetuna vana taluõue kujutava

viirutatud ala geomeetrisest keskpunktist. 100 m peaks hõlmama erinevaid kaardivigu.

Kui vana taluõue piireisse jäi mitu praegust põhihoonet, märgiti mõlemad, välja arvatud juhul, kui oli selgelt näha, et vana taluõue piires oli vanasti ainult üks hoone ja sellele vastav hoone põhikaardil oli konkreetselt tuvastatav. Sel juhul märgiti ainult see üks hoone.

Taluõued, mille piiresse ega sobivasse lähedusse (eelnimetatud 100 m) ei jäänud praegust põhihoonet, märgiti kadunud talukohaks. Tingmärk paigutati taluõue geomeetrisse keskmesse või kui oli selgesti eristatav vana eluhoone, siis selle geomeetrisse keskmesse.

Nende kaartide analüüsi tulemusena koostati GIS-süsteemis andmebaas, mis kajastab asustuse muutusi fikseerides üldjoontes kolm ajahetke:

1. 20. sajandi algus ehk mõisa-aeg, peale 19. sajandi kruntimist ning maade päriksostmist,
2. Sõdadevahelise Eesti Vabariigi aegne asundustalude aeg, mis kajastab lisaks põlistaludele ka asundusaegset kruntimist ning
3. tänapäev, mis kajastab nii nõukogude okupatsiooni aegset kui ka taasiseseisvumisaegset kruntimist ja hoonestust.

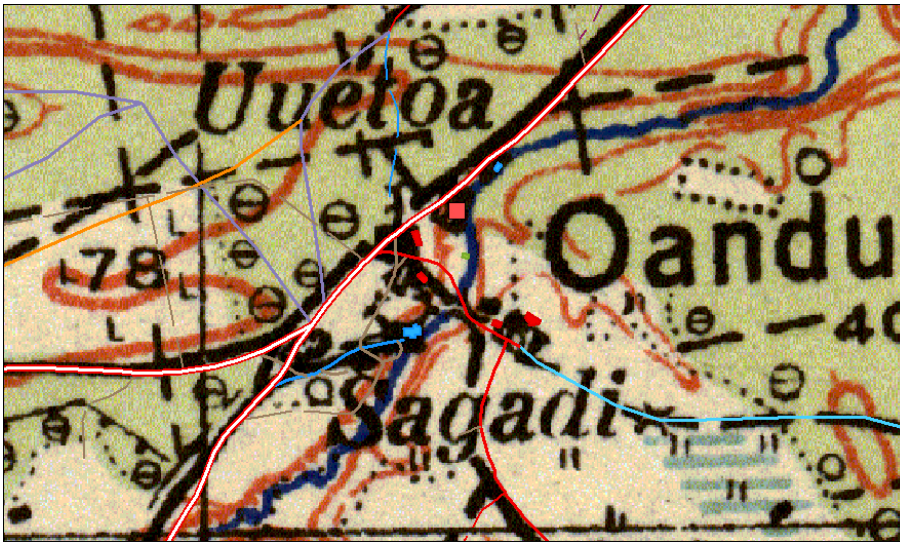
Hooned jagunesid järgnevasse kategooriatesse:

- a) praegune elu- ja ühiskondlik hoone (põhikaardilt) – värv roheline,
- b) praegune elu- ja ühiskondlik hoone, asukoht nii tsaari- kui ka vabariigiaegsel kaardil – värv punane,
- c) praegune elu- ja ühiskondlik hoone, asukoht ka vabariigiaegsel kaardil – värv sinine,
- d) praegune elu- ja ühiskondlik hoone, asukoht ka tsaariaegsel kaardil – värv lilla,
- e) elu- ja ühiskondlik hoone tsaari- ja vabariigiaegsel kaardil (kadunud talukoht) – värv punane,
- f) elu- ja ühiskondlik hoone ainult vabariigiaegsel kaardil (kadunud talukoht) – värv helesinine,
- g) elu- ja ühiskondlik hoone ainult tsaariaegsel kaardil (kadunud talukoht) – värv tumesinine.

Lilla värviga märgitud elu- ja ühiskondlikuid hooneid, mida ei olnud märgitud topograafilisele kaardile, on vaid üksikutes küldes. Muud hooned on märgistatud halliga.

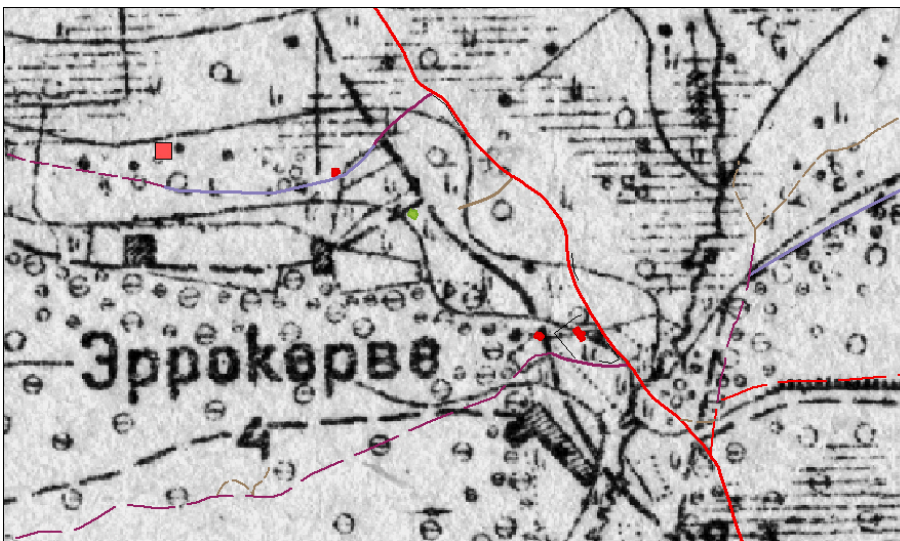
Erijuhtudeks olid ajaloolise kaardi halb loetavus ja rasterkaartide geomeetriselised vead.

Kohati on vanadel kaartidel raske eristada elu- ja ühiskondlikke hooneid kõrvalhoonetest. Sel juhul langetati otsus iga konkreetse situatsiooni kohta subjektiivselt. Näiteks, kui taluõu oli nii väike, et eluhoone hõlmas kogu viirutusega märgitud taluõue ja viirutust polnud näha, võis hoone jääda seal märkimata, kuna nähaolev must kast loeti kõrvalhooneks. Sarnaselt võis märgituks osutada mõni eraldiseisev kõrvalhoone, kuna näis, et selle ümber on taluõue kujutav kitsas viirutatud ala.

Joonis 3. Väljavõte vabariigiaegsest topograafilisest kaardist, millele on märgitud eluhood ja teed.

Piirkonniti on vanade kaartide tänapäevasesse koordinaatsüsteemi sobitamise tulemuse kvaliteet väga erinev. Mida vanem kaart, seda suuremad vead. Märgatava nihke korral ei arvestatud hoonete kokkulangevust matemaatiliselt, vaid hinnanguliselt, võttes aluseks üldise kaardisituatsiooni (teede, veekogude jm paiknemine). Kui sellises kohas olid enamus hoonetest tänini säilinud, märgiti hooned tõenäoliselt õigesti. Kui enamus hooned polnud säilinud ja tuli seetõttu märkida punktiga, olid asukoha vead tõenäolisemad.

Joonis 4. Väljavõte tsaariaegsest verstakaardist, millele on märgitud eluhood ja teed.

Kui hilisemate talukohtade juures asub väärtuslikke kõrvalhooneid (mis on varasemast ajast), võib see osutada mitmetele põhjustele: (1) täna väärtuslikud hooned võivad olla kohale toodud mujalt; (2) koht võib pärineda sõjaelsest, kuid topograafilise kaardi tegemise järgsest ajast (1930ndate lõpust); (3) tegemist on veaga topograafilisel kaardil või (4) tegemist on kaardianalüüsi veaga.

Töö tulemusena valmis andmebaas, mis oli hädavajalikuks alusmaterjaliks välitööde teostamisel ning edaspidiste uuringute jooksul koondatud ning analüüsitud andmete süstematiseerimiseks ning selle tulemusel valmiva andmebaasi loomiseks. Allikakriitilisel uurimisel selgus, et kasutatud aluskaardid sisaldavad märkimisväärse

koguses vigu ning vajaliku täpsusega külastruktuuri muutuste uurimine on raskendatud. Tulemuste kvaliteedi tõstmiseks ning sageli üldse tõepärase tulemuse saamiseks viidi läbi arhiiviuuringud.

4.2 Arhiiviuuringud

Välitöödele eelnenud suuremahuliste arhiiviuuringute läbiviimiseks koostati kõigepealt nimekiri, mis sisaldas kõikvõimalikke allikaid, mis võisid sisaldada vajalikku kaardiinfot. Nimekirja koostamisel tugineti Eesti Ajalooarhiivi andmebaasidele. Lähtuvalt sellest, et ajalooarhiivi kaartide registris on kaardid süstematiseeritud mõisate kaupa, koostati kõigepealt Lahemaa mõisate nimekiri. Nimekirja koostamisel võeti aluseks ajaloolised kaardi², Eesti Ajalooarhiivi andmebaas KUPITS ja Enn Tarveli materjalid³. Viimase andmetel on Lahemaal olnud kokku 14 mõisa, millest 1919. aasta maareformi ajaks oli alles kümme (lisaks Pressi abimõis)⁴. Kupitsa andmetele tuginedes koostati lõplik nimekiri mõisatest, mille valdused (mitte mõisasüda) asusid tänase Lahemaa Rahvuspargi territooriumil. Selgus, et suur osa Loo, Kolga, Kõnnu, Palmse ja Sagadi mõisa maadest asub tänase Lahemaa Rahvuspargi territooriumil. Teistel erinevates allikates nimetatud mõisatel nagu Loobu, Karula, Aaspere (ainult Käsmu poolsaar), Metsiku, Annikvere, Vihula (kõigil kolmel olid väikesed tükid Pedassaare, Pihlaspea ja Vergi küla juures, Vihula mõisa põhimaavaldus jäi poolsaarest ida poole) olid Lahemaa rahvuspargi territooriumil väikesed maavaldused. Kõigi nimetatud mõisate kohta sisaldas Eesti Ajalooarhiivi kaartide andmebaas veidi üle 350 kirje. Koostatud nimekirja järgi telliti välja kõik allikad ning tutvuti nendega. Tulemusena valiti välja sobilikud kaardid, mida erinevate külade kohta leidis väga erineval arvul. Näiteks oli Lobi küla erinevaid osasid kajastavaid kaarte kokku kaheksa.

Käesoleva töö käigus ei kasutatud Eestist väljas asuvate arhiivide materjale (Saksamaal, Rootsis, Venemaal, Lätis jm), sest nende hankimine oleks ületanud käesoleva töö mahulisi ja ajalisi piire.

4.3 Ülevaade arhiiviuuringute tulemustest

Ajalooliste kaartide osas, nagu kõigi ajalooliste allikate puhul, on materjal suhteliselt lünklik. Nagu eelpool juba nimetatud on Lahemaa Rahvuspargi piirikonnas suuremad maavaldused kuulunud Sagadi, Kõnnu, Kolga ja Palmse mõisale. Neist neljast kõige rikkalikum ja ka käesoleva töö jaoks sobilikum kaardimaterjal on Sagadi (kokku 85 kaarti) ja Palmse (kokku 146 kaarti) mõisa maade kohta. Sagadi mõisale kuulunud valdusi on terves ulatuses kaardistatud mitmel korral. Kõige varasem kaart (*Saggad Mätzikus och Saus*)⁵ on pärit aastast 1699 ja sellele on märgitud Sagadi mõisale kuulunud külad koos taludega. Sagadi mõisa ja mõisale kuulunud külasid on kaardistatud veel 1835.⁶, 1849.⁷, 1856.⁸ ja 1859.⁹ aastal.

² L. A. Mellini Liivimaa atlas (1798) ja C. G. Rückeri Liivimaa spetsiaalkaart (1839)

³ Tarvel, Enn. Lahemaa ajalugu. 1983.

⁴ Tarvel, Enn. Lahemaa ajalugu. 1983, lk 52.

⁵ EAA F. 1, nim. 2, s.ü. C-IV-121

⁶ Charte von den sämtlichen Wäldern des im Wierschen Kreise und Halljalschen Kirchspiele belegen privaten Gutes Saggad. EAA F. 1324, nim. 1, s.ü. 584.

⁷ General Charte von dem Gute Saggad. EAA F. 1324, nim. 1, s.ü. 589.

Palmse mõisa kohta on Eesti Ajalooarhiivis samuti suhteliselt rikkalik kaardimaterjal. Palmse mõisa maid on tervikuna kaardistatud kahel korral 1807.¹⁰ ja 1864.¹¹ aastal. Lisaks on fondides suur hulk kaarte, mis kajastavad mõisatevahelisi piire, nn piirikaarte või mõnda väiksemat ala, näiteks mõne talu juurde kuuluvat heinamaad.

Eesti Ajalooarhiivi fondides on ka Kõnnu mõisa maade kaarte, kuid kuna tegemist on piirikaartidega, on seal külade kohta märgitud info peaaegu olematu. Näiteks on Kõnnu mõisale kuulunud Pärисpea poolsaare kohta küll kaart, kuhu on märgitud Kõnnu mõisa piir, kuid külasid, rääkimata hoonestusest sinna märgitud ei ole. Märgitud on vaid rannaäärsed hooned, tõenäoliselt võrgukuurid, mis asusid piki Pärисpea poolsaare idarannikut Turbuneeme ja Kasispea küla juures. Küladest on kaartidel kajastatud sisemaal asuvad tänased külad Kimbalu (karjamõis), Kemba (karjamõis) ja Kõnnu (mõisasüda). Võrreldes Sagadi ja Palmse mõisa ajaloolistel kaartidel oleva infoga on Kõnnu mõisa külade kohta infot oluliselt vähem.

Kolga mõisa maad on tõenäoliselt sarnaselt teiste mõisatega üles mõõdistatud ning kaardistatud. Külade kohta on üks üldkaart, rotaprintkoopia¹², mille halb kvaliteet ei võimalda kogu seal olevat infot kasutada, küll aga annab üldise ülevaate kogu Kolga mõisale kuulunud maavaldusest, sh taluhoonete, paiknemisest.

Arhiiviuuringute tulemusena valiti välja ja pildistati üles suur hulk kaardimaterjali, mida kasutati välitöödel ja andmete kogumisele järgnenud külade analüüsimisel.

⁸ Taschenatlas über die Feld-, Wiesen- und Forst-Wirtschaft des Gutes Saggad. EAA F. 1324, nim. 1, s.ü. 590.

⁹ Atlas über sämtliche Gesindestellen des gutes Saggad, sowohl derer auf dem Bauerpachtlande belegen, als der Hofstellen. EAA F. 1324, nim. 1, s.ü. 591.

¹⁰ Atlas des Gutes Palms. EAA F. 1670, nim. 1, s.ü. 33.

¹¹ Karte von dem im Ehstländische Gouvernement, Wierländischen Kreise und St.-Katharinenchen Kirchspiele belegen privaten Gute Palms. EAA F. 3724, nim. 4, s.ü. 1684.

¹² Originaal asub Eestist väljas

5 Inventeerimine

Välitööde käigus külastati külade kaupa kõiki uurimisala talusid *in situ*. Välitööde eesmärk oli koguda põhjalikud andmed külade tänase olukorra kohta ning võrrelda neid ajalooliste andmetega. Välitööde käigus kontrolliti Vene üheverstalisel, Eesti topograafilisel ning Eesti Põhikaardil olevaid andmeid tegeliku olukorraga. Märkiti üles majade ehitusperiood, põhinäitajad ja väärtus, samuti olulised väikevormid. Kõik hoonetegrupid pildistati, sh eraldi kõik ajaloolised peahooned, kõrvalhooned ja ka hooned, mille kohta puudus märge Eesti Põhikaardil. Viimaste puhul arvestati reaalse olukorraga. Ülevaate saamiseks küla ajaloost ja tänasest külaelust vesteldi külaelanikega. Inventeerimine ei hõlmanud hoonete ja rajatiste ülesmõõdistamist.

Saadud andmeid oli võimalik võrrelda arhiiviuuringute tulemusena koondatud ajalooliste kaartide andmetega küla kujunemise ja vana struktuuri kohta. Välitöödel kogutud andmed, nii fotod kui märkmed süstematiseeriti küla ja talu (täna katastriüksuse nime) järgi. Välitööde andmed olid oluliseks sisendiks küla kaitsmise vajaduse ulatuse määramisel.

Välitööde aja valikul tuli lähtuda ilmastikust ning aastaajast. Töölepingus määratud tähtaegade tõttu langes osa välitööde ajast ebasoodsale perioodile, mil lehtedes puud ja sademed (lumi) raskendasid pildistamist ning piltidelt hoonete loetavust.

6 Andmete analüüs, külatüübid

Kogutud andmete hulk oli väga suur. Nende analüüsimiseks ning töötlemiseks väljatöötatud metoodikat täiendati töö käigus mitmel korral. Eelpool kirjeldatud andmete analüüsi tulemusena valmisid tööskeemid, mis kajastasid muutusi küla plaanistruktuuris ning millele tuginedes sai teha järeldusi säilinud varasemate struktuuride säilimise ulatuse kohta.

Külade tsoneerimise ja ehitusalade määramise üheks kolmest kriteeriumist on olnud ajalooliste külastruktuuride säilimise ulatuse ja muutumise analüüs. Tuginetud on kirjalikele allikatele, ajaloolistele kaartidele ning külailme visuaalsele vaatlusele. Kogutud andmete analüüsi tulemusena koostati küla tsoneerivad tööskeemid, mis kajastavad varasemate struktuuride säilimise ulatust ja muutusi küla plaanistruktuuris ning toovad võimalusel välja iseloomuliku struktuuri tüübiga külaosad.

Analüüsil lähtuti kolmest põhilisest ajaloolisest külastruktuuri tüübist:

I - 19. saj teine pool, 20. saj algus (võimalusel varasema struktuuri fragmendid)

Krunti mõõtmise tulemusena koondati eelnevalt nõõrimaade ja lappidena paiknevad talupõllud iga talu juurde ning moodustati suured, ümber taluõue paiknevad krundid, mõned talud viidi külast ruumipuudusel välja. Ajaloolised külateed on valdavalt säilinud.

II - sõdadevahelise Eesti Vabariigi periood

Mõisamaadest ning osaliselt suurtalude kruntidest moodustatakse väiksemaid asundustalude krunte lisaks põlistaludele. Ajaloolistele külateedele on lisandunud uued.

III - Nõukogude okupatsiooni aeg, Eesti Vabariigi taasiseseisvumise aeg

Lisaks I ja II tüübi taludele on moodustatud uued väikesed elamute ja suvilate krundid. Suured taluõued on tihti jagatud väiksemateks kruntideks.

Ajalooliste ja tänaste struktuuride analüüsi alusel on teoreetiliselt eristatavad kolm väljakujunenud ja enamlevinud külastruktuuri tüüpi:

I tüüp - põline külaosa

Ajaloolised külateed on säilinud. Visuaalselt on eristatavad taluõued, millel hooned paiknevad üldjuhul ebakorrapäraselt. Säilinud on valdavalt palkidest või laudvoodriga kaetud rehielamud ja palkidest abihooned.

II tüüp - asundusaegne külaosa

Vanemat külaosa on laiendatud 20. sajandi alguse asundustaludega. Väiksematel kruntidel paiknevad hooned korrapäraselt. Tüüpilised on uued laudvoodriga kaetud elamud ja puidust abihooned. Hooned on rajatud ajalooliste külateede äärde, lisandunud on uued külateed.

III tüüp - uus külaosa, I ja II tüübi segu ning hilisemad lisandused

Vanem külastruktuur on muutunud: vaheldumisi on uuemad ja vanemad taluõued, millel esineb nii ebakorrapäraselt kui korrapäraselt hoonete paigutust. Säilinud on vanemaid traditsioonilisi palgist ja laudvoodriga hooned, ehitatud on uuemaid puitmaju. Lisaks varasematele teedele on lisandunud uued õgvendused ja laiendused, mõned vanad teed suletud.

Külastruktuuri tüüpide määramisel on lähtutud järgmistest alastruktuuridest ja arhitektuurilisest lahendusest:

1. Plaanistruktuur:
 - teede ja tänavate struktuur;
 - kruntide struktuur;
 - hoonete paigutuse struktuur.
2. Mahuline struktuur:
 - hoonete mahuline ülesehitus (üks maht või põhimahuga liidetud juurdeehitised);
 - hoonete mõõdud (ehitusaalne pind, harja kõrgus, katuse kalle);
 - hoonete proportsioonid (põhimõõtude suhe).
3. Arhitektuurne lahendus:
 - ehitusajale vastavad arhitektuuritraditsioonid;
 - väliskujundus, ehitusmaterjalid ja kujundusdetailid.

Tulenevalt suurtest asustusajaloolistest ning elustiili muutustest 20. sajandi teisel poolel on algupäraseid külatüüpe säilinud väga vähe. Kõigis uuritud külades oli talukohti kadunud ning tekkinud. Põlistalude struktuuriga külades oli valdavalt muutunud lisaks veel hoonestus. Puhast külatüüpi ei esine, mis on kasutuses olevate talukohtade, st elava küla puhul loomulik. Siiski esineb mitmeid väärtuslikke külasid, mis esindavad erinevaid tüüpe ning nende sümbioosi.

Külastruktuuri tüüpidest lähtudes on koostatud külade või küla osade tsoneeringute tööskeemid, mis on üheks kolmest kriteeriumist uusehituse tingimuste seadmisele (ptk 9) ning väga väärtuslike külaosade määramisele (ptk 8).

Näide

Metoodilise näitena on ära toodud Natturi küla analüüs ja tulemused.

Kogu tänane Natturi küla on kuulunud Sagadi mõisale, mistõttu on analüüsil kasutatud kaardid valitud Sagadi mõisa kaartide hulgast. Eesti Ajalooarhiivi fondides on kokku 85 kaarti, mis kirjeldavad Sagadi mõisale kuulunud maid. Allikakriitilise analüüsi tulemusena valiti välja neli kaarti.

Kasutatud kaardid on ära toodud ajalises järjekorras:

- EAA F. 1, nim 2, s.ü. C-IV-121, 1699. [*Saggad Mätzikus och Saus*].
- EAA F. 1324, nim. 1, s.ü. 584, 1835. *Charte von den sämtlichen Wäldern des im Wierschen Kreise und Halljalschen Kirchspiele belegenden privaten Gutes Saggad.*
- EAA F. 1324, nim. 1, s.ü. 589. 1849. *General Charte von dem Gute Saggad.*
- EAA F. 1324, nim. 1, s.ü. 591. 1859. *Atlas über sämtliche Gesindestellen des gutes Saggad, sowohl derer auf dem Bauerpachtlande belegenden, als der Hofstellen.*

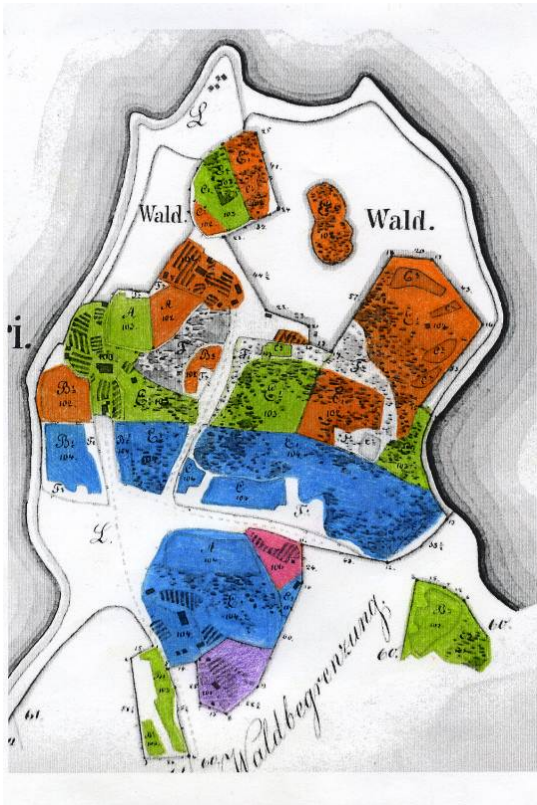
Kaardianalüüsi tulemusena valmisid kolm skeemi, mis kajastavad asustusstruktuuris toimunud muutusi kolmel perioodil. Esimene skeem näitab ilmekalt 19. sajandi kruntimisele eelnenud külastruktuuri, kus Natturi küla koosneb kolmest suurest talust – Mardi (märgitud rohelisega), Sepa (märgitud oranžiga) ja Nigula (märgitud sinisega), mille maad paiknevad tükkidena läbisegi. Lisaks kaks väiksemat kohta (vabadiku ja sauniku koht), mis paiknevad küla lõunaosas Nigula talu juures. Teine skeem kajastab 19. sajandi keskel alguse saanud maade krunti mõõtmise tulemusena tekkinud külastruktuuri. Varem lahustükkidena asunud talu maad moodustavad ühtse terviku. Kruntimise tulemusena on kõigil kolmel talul kompaktsed krundid. Lisandunud on

üks uus talu – Siimu (märgitud lillaga) – küla lõunaosas. Kolmas skeem võtab kokku kõik muutused, mis on toimunud peale põlistalude perioodi. Kaardile on kantud sõdadevahelise Eesti Vabariigi ajal jagatud asundustalude krundid (kollasega), mis on põlistaludest märgatavalt väiksemad ning moodustavad uue iseloomuga struktuuri. Skeemil on näha ka nõukogude okupatsiooni aegsed ning taasiseseisvunud vabariigi aegsed krundid (valgega), mis on oma suuruselt sarnased asundustalu kruntidega.

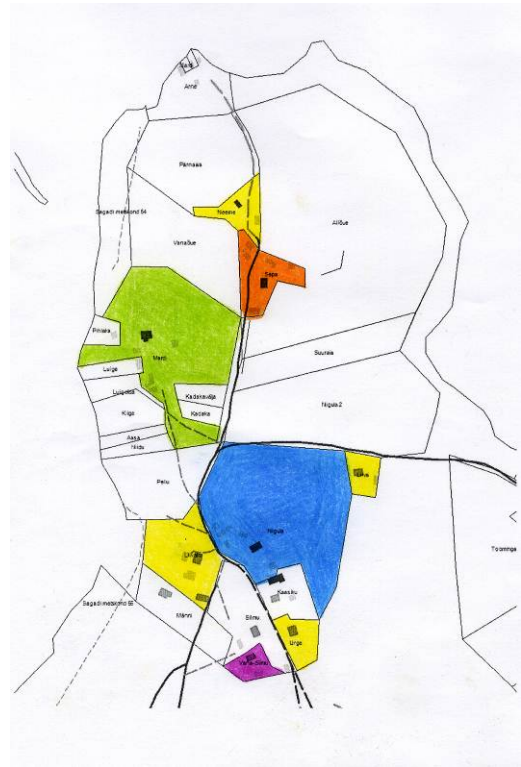
Eelnevalt kirjeldatud analüüsi tulemuseks on skeem, millele on koondatud asustusajaloolised muutused ja erinevast ajast pärit jälgede loetavus täna. Natturi külas on säilinud kolme põlistalu maad. Kahe puhul on säilinud suur krunt, ühe puhul ainult õueala. Samuti on säilinud asundusaegsed krundid. Suur osa hilisematest kruntidest on jagatud taasiseseisvunud vabariigi ajal. Kuid nimetatud kaardile tuginedes ei saa veel teha lõplikke järeldusi säilinud asustusstruktuurist.

Nimelt kui vaadelda hoonestamata kinnistuid avatud alana, siis on asustusstruktuur päris hästi säilinud. Kolme põlistalu maad on terviklikult avatuna alles, kuigi väikesteks kruntideks jagatud. Kui arvestada ka sihtotstarvet, näeme, et suur osa elamumaa sihtotstarbega maast (skeemil näidatud musta viirutusega) paikneb küla lõunaosas, kus on hoonestatud väikesed krundid, ning küla põhjaosas vaid ühel suurel kinnistul. Ülejäänud, sh ka juba hoonestatud kinnistute sihtotstarve on maatulundusmaa, mis eelduste kohaselt ei võimalda hoonestamist ilma kinnistu sihtotstarvet muutmata.

Analüüsi tulemused on aluseks ehitusalade ja ehitustingimuste määramisel Natturi külas. Kaarti toetab aruandes tekst, mis koosneb ajaloolisest ülevaatest, visuaalsest analüüsist ning väärtuste hinnangust. Ajaloolise ülevaate eesmärk on kirjeldada küla asustusajaloolist arengut. Visuaalne analüüs seob kaardianalüüsi tulemusi ja tegelikkuses tajutavat. Väärtuste kirjelduses tuuakse välja säilinud külastruktuuri ja arhitektuuri väärtused, mis on aluseks ehitusalade ja -tingimuste määramisel.

Joonis 5. Natturi küla. 19. sajandi keskpaik, talude maad enne krunti mõõtmist.

Joonis 7. Natturi küla. Tänapäev, osaliselt tükeldatud talukinnistud.

Joonis 6. Natturi küla. 19./20. sajandi vahetus, talude maad pärast krunti mõõtmist.

Joonis 8. Natturi küla. Tänapäev, ajaloolise kasutuse säilitanud kinnistud (oranžiga) ja uued elamumaad (kaldviirutusega).

7 Väärtuslike ehitiste määratlemise alused ning remondi ja ehitamise nõuded

7.1 Üldnõuded

Ajalooliste hoonete väärtusklassid on määratletud kirjalike allikate, inventeerimise ning välise vaatluse põhjal lähtudes küla traditsioonilisest iseloomust. Kõik hooned on üles pildistatud, sh väärtuslikud hooned.

Väärtuslikud hooned on valitud küla kõigi hoonetüüpide hulgast (k.a. keldrid ja varemed).

Väärtuslikke hooneid on hinnatud kaheastmelisel skaalal: väga väärtuslik (VV) ja väärtuslik (V). Üldistatult peeti väga väärtuslikuks ajaloolisi hooneid, millel on suurel määral säilinud rajamisaegne maht ja väliskujundus. Väärtuslikel ajaloolistel hoonetel on nende rajamisaegne maht säilinud või loetav ning nende väliskujunduses on tehtud ümberehitusi. Enamus väga väärtuslikke hooneid vastab arhitektuurimälestise kriteeriumitele, vajadusel võib neid esitada riikliku kaitse alla võtmiseks.

Hoonete väärtustamise kriteeriumid on järgmised.

7.2 Väga väärtuslik (VV)

Väga väärtuslik objekt ja hoone vastab järgnevatele tingimustele (tingimata mitte kõigile):

1. **vanuse väärtus** – objekt või hoone pärineb külastruktuuri tüübi tekke ajast;
2. **autentsuse väärtus** – hoone paigutus taluõuel, maht, ehitusmaterjal, viimistlus ja väliskujundus on algupärane, muudetud on väga vähesel määral välisilmet;
3. **ansambli väärtus** – hoone on külastruktuuri tüübi või taluõue hoonestusansambli oluline osa;
4. **arhitektuuriline väärtus** – hoone on ehitamise aja või külastruktuuri tüübi arhitektuuritraditsioonide ilmekas näide;
5. **kultuurilooline väärtus** – objekt või hoone omab kõrget isikuajaloolist, sotsiaalset või külaajaloolist väärtust peegeldades küla arengut.

Väga väärtuslikud hooned on näidatud graafiliselt ning krundipõhiselt MapInfo andmebaasis, kus iga hoone puhul on välja toodud, milline nimetatud tingimustest on olnud väärtuslikkuse määramise peamiseks aluseks. Lisaks on hoonepõhises MapInfo andmebaasis välja toodud väga väärtusliku hoone tüüp ning tüübile vastavad näitajad nagu kõrgus, katusetüüp, ehitusperiood jms.

Väga väärtuslike hoonete määramisel on arvestatud eelkõige hoonete vanuse ja autentsusega ehk sellega, et majad oleks säilinud originaalses mahus ja eheda välisilmega, kuna viimastel aastakümnetel on ajalooliste hoonete algset ilmet väga palju uuendatud. Olulisemaks kui arhitektuurilist väärtust peeti hoone ansambliisuse väärtust, kuna küla üldilmet mõjutab eelkõige ehituslikku keskkonda sobituv hoone. Oluline on ka taluõue hoonete ansambel, kus igal majal on tervikut loov väärtus. Arhitektuurse lahenduse hindamisel on aluseks võetud ehitamise ajale iseloomulikud arhitektuuritraditsioonid.

Uuritud Lahemaa külates on vanima kihistusena eristatavad palkehitised, millest on tänaseni säilinud valdavalt abihooned. Kuna tegemist on võrdlemisi ehedal kujul säilinud külade vanimate hoonetega, siis lisaks hästi säilinud abihoonetele on väga väärtuslikeks hinnatud ka tihti halvas tehnilises seisukorras olevad ehitised. Kuigi vanad rehielamud on enamuses ümber ehitatud, on neil säilinud külastruktuuri tekke aegne asukoht ning loetav algne maht, mistõttu ka need hooned on tihti hinnatud väga väärtuslikeks. Üldjuhul peegeldavad rehielamute ümberehitused (laudvooderdus, akende-uste suurus ja kujundus, juurdeehitused nt veranda, tuulekoda) hilisemaid arhitektuurseid kujundusvõtteid, mida samuti väärtustatakse.

Teist, selgemalt nähtavat ehituskihistust esindavad 19. sajandi lõpust alates püstitama hakatud väiksemad madalama viilkatusega laudvoodriga kaetud elamud, mille fassaadi keskel on avar klaasveranda. Sellisena esindavad need originaalkujul säilinud hooned (valdavalt elamud) uut arenguetappi külade ehitusajaloos, mida on peetud väga väärtuslikuks. Kolmandana eristub sõdadevahelise Eesti Vabariigi aegne asundustalude arhitektuur. Siin peetakse väga väärtuslikuks originaalkujul säilinud puitlaudisega vooderdatud elamuid, mida ilmestavad verandad, tuulekojad ja/või rõdud.

Väga väärtuslike hoonete määramisel ei ole arvestatud nende tehnilist halba seisukorda eeldades, et hooldamise ja remontimisega on võimalik neid veel pikka aega säilitada. Välistatud ei ole erandkorras väga väärtuslikest hoonetest täpsete koopiade valmistamine, kui nende tehniline seisukord remonti enam ei võimalda.

Väga väärtuslike objektide ja hoonete hooldamise ja remondi nõuded:

- väga väärtuslikku objekti ja hoonet ei tohi nende asukohast eemaldada ega lammutada;
- säilitada tuleb hoone maht, ehitusmaterjal, viimistlus, välisilme ja kujundusdetailid (nende asendamine ei ole lubatud);
- juurdeehitiste rajamine ei ole lubatud;
- säilitamise eesmärgil on lubatud hoonele paigaldada ajutiselt uus katusekate (soovitav tõrvapapp);
- puuduvad ehitusosad taastada hoones säilinud originaalide eeskujul või hoonetüübi arhitektuuritraditsioone järgides;
- erandkorras on lubatud asendada vaid väga halvas tehnilises seisukorras olevaid algupäraseid ehitusosi selliselt, et need oleksid olemasolevate koopiad;
- lubatud on kõrvaldada hoone algset väliskujundust muutvad hilisemaid ehitusosad (nt aknad, ukSED, hilisem katusekate jms), juhul kui need asendatakse algupärastega sarnastega;
- soovitav on säilitada hoonete algupärane plaanilahendus ja sisekujundus (eriti aidad);

- eemaldada tuleks hoone originaalkehandit kahjustavad ehitusmaterjalid (vundamendilt betoon, seintelt tõrvapapp jms);
- eemaldada tuleks hoone ümbrusest selle aluskonstruktsioonide seisukorda halvendav pinnase kiht.

7.3 Väärtuslik (V)

Väärtuslik objekt ja hoone vastab järgnevatele tingimustele (tingimata mitte kõigile):

1. vanuse väärtus -

objekt või hoone pärineb külastruktuuri tüübi tekke või hilisema muutumise ajast;

2. autentsuse väärtus -

säilinud on hoone algne või tüüpiline paigutus taluõuel, vaatamata ümberehitusele on loetav rajamisaegne maht; ehitusmaterjali ja väliskujundust on muudetud (uus laudis, aknad-uksed, katusekate jms);

3. ansambli väärtus -

hoone on külastruktuuri tüübi või taluõue hoonestusansambli oluline osa;

4. arhitektuuriline väärtus -

hoone on ehitamise aja või külastruktuuri tüübi arhitektuuritraditsioonide tüüpiline näide, kuid ei oma ümberehituste tõttu kõrget arhitektuurset väärtust;

5. kultuurilooline väärtus -

objekt omab ehitusajaloolist, isikuajaloolist, sotsiaalset või pedagoogilist väärtust peegeldades küla arengut.

Väärtuslikud hooned on näidatud graafiliselt ning krundipõhiselt MapInfo andmebaasis, kus iga hoone puhul on välja toodud, milline nimetatud tingimustest on olnud väärtuslikkuse määramise peamiseks aluseks. Lisaks on hoonepõhises MapInfo andmebaasis välja toodud väärtusliku hoone tüüp ning tüübile vastavad näitajad nagu kõrgus, katusetüüp, ehitusperiood jms.

Nii nagu väga väärtuslike hoonete puhul, on arvestatud väärtuslike ehitiste määratlemisel eelkõige vanuse ja autentsusega ehk sellega, et majadel oleks säilinud või nähtav originaalilähedane maht ning ehitistel oleks algne või tüüpiline paigutus taluõuel. Kuigi väärtuslike hoonete välisilmel on muudetud, on need taluõue hooneteansambli oluliseks osaks. Väärtuslik võib olla ka lagunenenud ehitis, mis on oluline taastada taluõue hoonestuse olulise komponendina (nt kelder). Väärtuslikuks on hinnatud ajaloolisi arhitektuuritraditsioone järgivate hoonete koopiaid juhul, kui need on taastatud vanale vundamendile või järgivad võrdlemisi täpselt ajalooliste hoonete ehitus- ja arhitektuuritraditsioone.

Väärtuslike objektide ja hoonete remondi ja ümberehitamise nõuded:

- väärtuslikku objekti ja hoonet ei tohi nende asukohast eemaldada ega lammutada;
- säilitada või taastada võimalusel hoone algne maht ja eemaldada hilisemad ebasobivad juurdeehitised;
- taastada võimalusel hoone algne väliskujundus: eemaldada hilisemad ebasobivad väliskujundusdetailid (nt aknad, uksed, hilisem katusekate jms), juhul kui need asendatakse hoonetüübile iseloomulike detailidega;

- hoone algse väliskujunduse taastamine ei pruugi muudatuste tõttu olla võimalik ega vajalik;
- juurdeehitiste rajamine ei ole lubatud;
- eemaldada tuleks hoone originaalkehandit kahjustavad ehitusmaterjalid (vundamendilt betoon, seintelt tõrvapapp jms);
- eemaldada tuleks hoone ümbrusest selle aluskonstruktsioonide seisukorda halvendav pinnase kiht.

7.4 Ülejäänud hooned

Ülejäänud hooned ei oma eelloetletud väärtusi sellisel määral, et neid saaks esile tuua. Nende hoonete mahtu ja väliskujundust on oluliselt muudetud järgimata küla arhitektuuritraditsioone. Siia kuuluvad suuremas osas mahult ning üldilmelt sobiv hoonestus, kuid on ka üksikuid erandeid, mis on otseses vastuolus küla miljööga ning avaldavad sellele negatiivset mõju. Olulisemad puudused on välja toodud metoodika ehitustingimuste määramise peatükis.

Üldjuhul pärinevad ülejäänud hooned hilisemast ajast, kui kujunesid vanemad külastruktuuri osad. Kuna käeoleva töö ülesandeks oli väärtuslike ajalooliste hoonete määratlemine, siis ülejäänud hoonetele remondi ja ümberehitamise tingimusi ei seata. Eelkõige tuleb jälgida, et nende majade mahud juurdeehituste tõttu ei suureneks ning värvivalikul välditaks liigselt silmatorkavaid lahendusi.

Järgnevalt näited metoodika rakendamisest.

7.5 Näited

Näited on valitud erinevate väga väärtuslike ja väärtuslike hoonete tüüpide ja enamlevinud seisundite kohta. Eesmärgiks on selgitada hoonete väärtustamise aluseid ning vastavaid säilitamise ja remondi nõudeid. Illustreerivate näidete eeskujul on võimalik väärtuskategooriad selgitada ning vajalikke säilitamise ja remondi nõudeid esitada.

Lobi küla, Miku-Mardi talu ait

Väga väärtuslik (VV)

Vastab järgnevatele tingimustele :

1. vanuse väärtus – hoone pärineb külastruktuuri tüübi tekke ajast;
2. autentsuse väärtus – hoone paigutus taluõuel, maht, ehitusmaterjal, viimistlus ja väliskujundus on originaalne;
3. ansambli väärtus – hoone on külastruktuuri tüübi ja taluõue hoonestusansambli oluline osa;
4. arhitektuuriline väärtus – hoone on ehitamise aja ja külastruktuuri tüübi arhitektuuritraditsioonide ilmekas näide;
5. kultuurilooline väärtus – hoone omab kõrget ehitusajaloolist, sotsiaalset ja pedagoogilist väärtust peegeldades küla arengut.

Säilitamise, hooldamise ja remondi nõuded:

- väga väärtuslikku hoonet ei tohi selle asukohast eemaldada ega lammutada;
- säilitada tuleb hoone maht, ehitusmaterjal, viimistlus (mitte värvida), välisilme ja kujundusdetailid (nende asendamine ei ole lubatud);
- juurdeehitiste rajamine ei ole lubatud;
- säilitamise eesmärgil on lubatud hoonele paigaldada ajutiselt uus katusekate (soovitav tõrvapapp);
- erandkorras on lubatud asendada vaid väga halvas tehnilises seisukorras olevaid ehitusosi selliselt, et need oleksid olemasolevate koopiad;
- eemaldada hoone ümbrusest selle aluskonstruktsioonide seisukorda halvendav kultuurikiht.

Natturi küla, Mardi talu ait

Väga väärtuslik (VV)

Vastab järgnevatele tingimustele:

1. vanuse väärtus – hoone pärineb külastruktuuri tüübi tekke ajast;
2. autentsuse väärtus – hoone paigutus taluõuel, maht, ehitusmaterjal, viimistlus ja väliskujundus on originaalne;
3. arhitektuuriline väärtus – hoone on ajastu (külastruktuuri tüübi) arhitektuuritraditsioonide ilmekas näide;
4. ansambli väärtus – hoone on taluõue hoonestusansambli oluline osa;
5. kultuurilooline väärtus – hoone omab kõrget ehitusajaloolist ja sotsiaalset väärtust, olles kaluriküla tüüpilise aida näide.

Säilitamise, hooldamise ja remondi nõuded:

- hoonet ei tohi selle asukohast eemaldada ega lammutada;
- säilitada tuleb hoone maht, ehitusmaterjal, viimistlus (mitte värvida), välisilme ja kujundusdetailid (ukse ja luugi ning nende suluste asendamine ei ole lubatud);
- juurdeehitiste rajamine ei ole lubatud.
- säilitamise eesmärgil on lubatud hoonele paigaldada ajutiselt uus katusekate (soovitav tõrvapapp);
- laudkatus taastada hoonel säilinud laudade eeskujul;
- alumised palgid, mis on väga halvas seisukorras võib asendada olemasolevate koopiana;
- eemaldada hoone ümbrusest selle aluskonstruktsioonide seisukorda halvendav kultuurikiht.

Lobi küla, Kõrtsi talu ait

Väga väärtuslik (VV)

Vastab järgnevatele tingimustele:

1. vanuse väärtus – hoone pärineb külastruktuuri tüübi tekke ja osaliselt muutumise ajast;
2. autentsuse väärtus – hoone paigutus taluõuel, maht, ehitusmaterjal, viimistlus ja väliskujundus on originaalne, aita on arhitektuuritraditsioone järgides pikendatud, muudetud on väga vähesel määral välisilmet: lisatud otsaaken, katusekate ruberoid;
3. arhitektuuriline väärtus – hoone on külastruktuuri tüübi arhitektuuritraditsioonide ilmekas näide.
4. ansambli väärtus – hoone on taluõe hoonestusansambli oluline osa;
5. kultuurilooline väärtus – hoone omab kõrget ehitusajaloolist ja sotsiaalset väärtust, olles kaluriküla tüüpilise aida näide.

Säilitamise, hooldamise ja remondi nõuded:

- hoonet ei tohi lammutada ega teisaldada;
- säilitada tuleb hoone maht, ehitusmaterjal (palk ja otsaviilu laudis), viimistlus (mitte värvida), välisilme ja kujundusdetailid (aida ukсед ja sulused, nende asendamine ei ole lubatud);
- juurdeehitiste rajamine ei ole lubatud;
- säilitamise eesmärgil on hoonele paigutatud ajutiselt uus katusekate (tõrvapapp);
- väga halvas tehnilises seisukorras olevad ehitusosad puuduvad;
- vajalik on kõrvaldada hilisem aida väliskujundust muutev aken või katta see luugiga.
- ruberoidist katusekate eemaldada, asendada see laudkatuse või rookatusega;
- eemaldada hoone ümbrusest selle aluskonstruktsioonide seisukorda halvendav kultuurikiht.

Lahe küla, Aksli-Hindreku elumaja

Väga väärtuslik (VV)

Vastab järgnevatele tingimustele:

1. vanuse väärtus – hoone pärineb külastruktuuri tüübi tekke ajast;
2. autentsuse väärtus – hoone (algselt rehielamu) paigutus taluõuel ja maht on originaalne, muudetud on kunagise rehielamu väliskujundust, muudetud välisilme on säilinud;
3. arhitektuuriline väärtus – hoone on ajastu (20. saj algus) arhitektuuritraditsioonide (rehielamu kaasajastamine) ilmekas näide;
4. ansambli väärtus – hoone on taluõue hoonestusansambli oluline osa;
5. kultuurilooline väärtus – hoone omab kõrget ehitusajaloolist, sotsiaalset ja pedagoogilist väärtust peegeldades rehielamute ümberehituse traditsioone.

Säilitamise, hooldamise ja remondi nõuded:

- väga väärtuslikku hoonet ei tohi nende asukohast eemaldada ega lammutada;
- säilitada tuleb hoone maht, ehitusmaterjal, viimistlus, välisilme ja kujundusdetailid;
- juurdeehitiste rajamine ei ole lubatud;
- säilitamise eesmärgil on lubatud hoonetele paigaldada ajutiselt uus katusekate (soovitav tõrvapapp);
- puuduvad ehitusosad taastada hoonetes säilinud originaalide eeskujul või hoonetüübi arhitektuuritraditsioone järgides;
- erandkorras on lubatud asendada vaid väga halvas tehnilises seisukorras olevaid ehitusosi selliselt, et need oleksid olemasolevate koopiad;
- lubatud on kõrvaldada hilisemaid väliskujundust muutvad ehitusosad (nt aknad, ukSED, hilisem katusekate jms), juhul kui need asendatakse originaalile sarnastega;
- eemaldada hoone ümbrusest selle aluskonstruktsioonide seisukorda halvendav kultuurikiht.

Pihlaspea küla, Liiva talu elamu

Väga väärtuslik (VV)

Vastab järgnevatele tingimustele:

1. vanuse väärtus – hoone pärineb külastruktuuri tüübi tekke ajast;
2. autentsuse väärtus – hoone paigutus taluõuel, maht, ehitusmaterjal, viimistlus ja väliskujundus on originaalne;
3. arhitektuuriline väärtus – hoone on ajastu (külastruktuuri tüübi) arhitektuuritraditsioonide ilmekas näide (madala viilkatusega ühekorruline verandaga väikese mahuga puitehitis, millel on säilinud originaalne laudvooder, akende-uste paigutus ja kujundus.
4. ansambli väärtus – hoone on oluline taluõue hooneteansambli osa;
5. kultuurilooline väärtus – hoone omab kõrget ehitusajaloolist, sotsiaalset ja pedagoogilist väärtust peegeldades küla asundustalude arengut.

Säilitamise, hooldamise ja remondi nõuded:

- hoonet ei tohi selle asukohast eemaldada ega lammutada;
- säilitada tuleb hoone maht, ehitusmaterjal, viimistlus, välisilme ja kujundusdetailid (nende asendamine ei ole lubatud);
- juurdeehitiste rajamine ei ole lubatud;
- lubatud on kõrvaldada hilisemaid väliskujundust muutvad ehitusosad – eterniidist katusekate asendada laastukatusega säilitades selle paksuse.

Lahe küla, Sirbi talu elamu

Väärtuslik (V)

Vastab järgnevatele tingimustele:

1. vanuse väärtus – hoone pärineb külastruktuuri tüübi tekke ajast;
2. autentsuse väärtus – säilinud on hoone algne paigutus taluõuel, vaatamata ümberehitusele on loetav rajamisaegne maht; väliskujundust on muudetud (uued akende-uste asukohad ja suurused);
3. ansambli väärtus – hoone on taluõue hoonestusansambli oluline osa;
4. arhitektuuriline väärtus – hoone on külastruktuuri tüübi arhitektuuritraditsioonide tüüpiline näide, kuid väliskujunduse muutmise tõttu on arhitektuurne ja autentsuse väärtus vähenenud;
5. kultuurilooline väärtus – objekt omab ehitusajaloolist, sotsiaalset ja pedagoogilist väärtust peegeldades küla arengut.

Remondi ja ümberehitamise nõuded:

- hoonet ei tohi selle asukohast eemaldada ega lammutada;
- säilitada hoone mahuline ülesehitus ja ehitusmaterjal;
- juurdeehitiste rajamine ei ole lubatud.
- taastada võimalusel hoone algne väliskujundus: eemaldada hilisemad ebasobivad väliskujundusdetailid (aknad ja ukсед) juhul kui need asendatakse hoonetüübile iseloomulikena.

Pihlaspea küla, Muru talu elamu

Väärtuslik (V)

Vastab järgnevatele tingimustele:

1. vanuse väärtus – hoone pärineb külastruktuuri tüübi hilisema muutumise ajast;
2. autentsuse väärtus – säilinud on hoone tüüpiline paigutus taluõuel, vaatamata ümberehitusele on säilinud rajamisaegne maht ja proportsioonid; väliskujundust on muudetud (aknad-uksed on asendatud uutega, aknaavade suurust ja kujundust on muudetud, veranda katuseräästa kujundusdetailid on uuendatud, uus katusekate jms);
3. arhitektuuriline väärtus – hoone ei oma väliskujunduse ümberehituste tõttu kõrget arhitektuurset väärtust;
4. ansambli väärtus – hoone on taluõue hoonestusansambli oluline osa;
5. kultuurilooline väärtus – objekt omab ehitusajaloolist, sotsiaalset ja pedagoogilist väärtust peegeldades küla arengut.

Säilitamise, hooldamise, remondi ja ümberehitamise nõuded:

- hoonet ei tohi selle asukohast eemaldada ega lammutada;
- säilitada hoone algne maht;
- juurdeehitiste rajamine ei ole lubatud;
- hoone algse väliskujunduse taastamine ei ole suurte muudatuste tõttu võimalik ega vajalik.

Natturi küla, Kadaka talu ait

Väärtuslik (V)

Vastab järgnevatele tingimustele:

1. vanuse väärtus – hoone pärineb külastruktuuri tüübi tekke ajast;
2. autentsuse väärtus – säilinud on hoone algne ja tüüpiline paigutus taluõuel, vaatamata ümberehitusele on loetav rajamisaegne maht; väliskujundust on muudetud (uus katuse kuju ja -kate);
3. arhitektuuriline väärtus – hoone on ajastu (külastruktuuri tüübi) arhitektuuritraditsioonide tüüpiline;
4. ansambli väärtus – hoone on oluline taluõue hooneteansambli osa;
5. kultuurilooline väärtus – hoone omab ehitusajaloolist, sotsiaalset ja pedagoogilist väärtust peegeldades küla arengut.

Säilitamise, hooldamise, remondi ja ümberehitamise nõuded:

- hoonet ei tohi selle asukohast eemaldada ega lammutada;
- väliskujunduse muutmine ja juurdeehitiste rajamine ei ole lubatud;
- taastada hoone algne katuse kuju (viilkatus);
- taastada algne katusekate (laastu või laudadest kate);
- vanasse ukseavasse paigutatud aken eemaldada või taastada selle ees olemasoleva eeskuju aida uks; otsaakna ette paigutada lihtne laudadest luuk;
- hoonet mitte värvida.

Mustoja küla, Neemeotsa saun

Väärtuslik (V)

Väärtuslik hoone vastab järgnevatele tingimustele:

1. vanuse väärtus – hoone pärineb külastruktuuri tüübi kujunemise ajast;
2. autentsuse väärtus – säilinud on hoone tüüpiline paigutus taluõuel, vaatamata ümberehitusele on loetav rajamisaegne maht; välisviimistlust ja -kujundust on muudetud (laudis, aknad-uksed, katusekate);
3. ansambli väärtus – hoone on taluõue hoonestusansambli oluline osa;
4. arhitektuuriline väärtus – hoone on oma mahus ehitamise aja või külastruktuuri tüübi arhitektuuritraditsioonide tüüpiline näide, väliskujunduse muutus ei vähenda oluliselt arhitektuurset väärtust;
5. kultuurilooline väärtus – objekt omab ehitusajaloolist, isikuajaloolist, sotsiaalset või pedagoogilist väärtust peegeldades küla arengut.

Väärtusliku hoone remondi ja ümberehitamise nõuded:

- hoonet ei tohi selle asukohast eemaldada ega lammutada;
- hoone algse väliskujunduse taastamine ei ole suurte muudatuste tõttu võimalik ega vajalik;
- ümber- või juurdeehitiste rajamine ei ole lubatud.

Natturi küla, Liivaku talu ait

Väärtuslik (V)

Vastab järgnevatele tingimustele:

1. vanuse väärtus – hoone pärineb külastruktuuri tüübi tekke ajast;
2. autentsuse väärtus – säilinud on hoone algne ja tüüpiline paigutus taluõuel, vaatamata juurdeehitusele on loetav rajamisaegne maht; väliskujundust ei ole muudetud;
3. arhitektuuriline väärtus – hoone on ajastu (külastruktuuri tüübi) arhitektuuritraditsioonide tüüpiline näide;
4. ansambli väärtus – hoone on oluline taluõue hooneteansambli osa;
5. kultuurilooline väärtus – hoone omab ehitusajaloolist, sotsiaalset ja pedagoogilist väärtust peegeldades küla arengut.

Säilitamise, hooldamise, remondi ja ümberehitamise nõuded:

- hoonet ei tohi selle asukohast eemaldada ega lammutada;
- väliskujunduse muutmine ja juurdeehitiste rajamine ei ole lubatud;
- lammutada hilisem juurdeehitis;
- taastada algne katusekate (laastu või laudadest kate);
- hoonet mitte värvida; korrastada hoone ümbrus, eemaldada kasvukiht .

8 Ehitusalade ja väga väärtuslike külaosade määramine

Ehitusalade ja väga väärtuslike külaosade määramisel tugineti eelnevalt väljatöötatud küla tsoneeringu tööskeemidele, küla väärtuste analüüsile, välitöödele ja väärtuslike hoonete määrangule. Igas külas määrati erinevat tüüpi ehitusalale tingimused. Töös on kasutatud nelja liiki ehitusalasid:

1. Kaitstav külaosa – väga väärtuslik külaosa, mis on säilitanud algupärasele lähedase struktuuri ja/või omab kõrge väärtusega miljööd. Uute talukohtade rajamine ei ole lubatud. Graafiliselt on piiritletud nii talukohad kui ka neid ümbritsev maastik, kuhu võib rajada vaid heinaküüne jmt mitte elamu ja sellega seotud abihooned.
2. Tihendatav külaosa – väärtuslik külaosa, kus algupärane struktuur on tunduvalt muutunud, kuid põhijoontes siiski loetav. Uute talukohtade rajamine on lubatud etteantud tingimustel.
3. Uus külaosa – külaosa, kus algupärane struktuur on loetamatu või ei ole seda olnudki. Uute talukohtade ning ühiskondlike ja ärihoonete rajamine on lubatud.
4. Tootmisala – külas paiknevad tootmisettevõtted (peamiselt laudad, kalakasvatus, saekaatrid jms), mis on endiselt käigus ning küla elanikele oluliste tööandjatena tuleks tootmist jätkata. Lubatud on küla hoonete ajaloolistest mahtudest suuremate hoonet püstitamine.

Tingimuste seadmisel lähtuti põhimõttest, et Lahemaal kui kaitstaval alal tuleb püüda säilitada ajaloolist külastruktuuri, kus see ei ole veel hävinud. Ehitustegevus, mis võib veel säilinud struktuure lammutada, ei ole lubatud. Lähtuvalt ajalooliste külade säilitamise vajadusest on hoonete ehitamine väljapoole ajalooliste külade hoonestatud alasid üldjuhul välistatud ning uute elukohtade loomine peaks olema täielikult välistatud. Ehitamine on lubatud vaid ajaloolise külastruktuuri taastamise eesmärgil või kohtades, kus mõju tuvastatud ajaloolistele struktuuridele puudub või ei ole oluline.

Uute hoonete mahud, üldkujundus ja ehitusmaterjalid peavad säilinud külastruktuuriga osades lähtuma küla väga väärtuslikest ehitistest, kuid ei tohi neid üldjuhul kopeerida. Uued hooned ei tohi minna vastuollu ajaloolise kontekstiga ja hakata selle üle ruumiliselt või visuaalselt domineerima.

Külaosa määrangu aluseks on komplekshinnang struktuuri säilivusest, väärtuslike hoonete olemasolust ja visuaalsest/miljöölisest säilivusest. Säilitatavaks praegusel kujul või taastavaks ajaloolisele kujule (hävinud talukohtade taastamine) loeti külad või nende osad, kus oli võimalik tuvastada kaks eelpoolmainitud ajaloolist külatüüpi (tüüp I ja tüüp II), omasid olulises koguses väärtuslikke ehitisi ja/või olid tervikliku visuaalse miljööga. Seejuures ei pruukinud kõik säilitatavate küla(osa)de talukohad olla vastavatest ajastutest – kui uuemad kohad järgisid ajaloolist külastruktuuri, loeti küla või külaosa vastava tüübi näiteks. Ehitustingimused seati eesmärgiga tuvastatud ajaloolise küla tunnused säilitada. Olulisemateks meetmeteks on säilinud ajalooliste kinnistute ja hoonete säilitamine, hoonestuse mahuline ja viimistlusmaterjalide valiku piiramine ning hoonestamise vältimine kohtadesse, mis rikuvad ajaloolist hoonestuse korrapära.

Uute hoonete puhul on oluline hoone kasutamise otstarve, eelkõige kas see on mõeldud eraldiseisvale perele (põhihoone elamu või suvila näol) või abihoonena praeguse peahoone juurde. Kaitstavas külaosas on lisaks elamule lubatud vaid abihoonete ehitamine ajaloolise taluõue piirkonda, tihendatavas külaosas on vaba maa olemasolul lubatud ka uute kinnistute moodustamine ning uute põhihoonete ehitamine. Seejuures peab kogu uus kinnistu jääma kaardil näidatud tihendatava ala sisse.

Põlistalusid iseloomustavad üldjuhul suured krundid (19. saj keskpaigast kuni 20. saj alguseni rajatud vabadike/saunike kohti iseloomustavad aga väikesed krundid) ning hoonestuse korrapäratu paiknemine ühes krundi servas paikneval taluõuel. Asundustaludel on reeglina tunduvalt väiksemad krundid (erandiks siinkohal mõned mõisamaadele rajatud talud) ning hoonestus paikneb taluõuel korrapäraselt. Tihtipeale on algupärane põlistalude hoonestus hävinud ning asendatud hilisemaga. Nõukogude okupatsiooni perioodil ja Eesti Vabariigi taasiseseisvumise ajal on suurte põlistalude krundid tihtipeale tükeldatud ja taluõue hoonestus jagatud erinevatele omanikele, mille tulemusena on ajaloolised hoonestusansamblid lõhutatud. Käesoleva töö üheks põhieesmärgiks on säilitada enne II maailmasõda väljakujunenud talukohtade struktuur ja nende hoonestamise traditsioonid.

Väga väärtuslikke külaosi on käesolevas töös tähistatud kui kaitstav külaosa (valdavalt ühe ajaloolise külatüübiga ala) ja väärtuslikke külaosi kui tihendatav külaosa (valdavalt segatüüpi ala). Säilinud külastruktuuri ja visuaalse miljöö hoidmise vajadusest lähtudes ei ole kaitstavas külaosas üldjuhul lubatud uute elamute rajamine, va juhul kui elamu puudub või kui on tegemist ajaloolise talukoha taastamisega. Viimasel juhul on lubatud elumaja ehitada reeglina hävinenud elamu kohale. Kaitstavas külaosas on lubatud uute traditsioonilises mahus abihoonete ehitamine, arvestades tüüpilist abihoonete paiknemist taluõuel, kuid esmajärjekorras hävinenud abihoone kohale. Tihendatavas külaosas on lubatud uute talukohtade rajamine ja traditsioonilises mahus elamute ja abihoonete ehitamine, juhul kui moodustatavate kruntide suurus seda võimaldab. Kruntide vähima suuruse määramisel on arvestatud, et ajalooline krundisuurus oleks üldjoontes tagatud, et ei toimuks liigset tihendamist. Vähima krundi suuruse määramise aluseks on säilinud ajaloolised krundid külas.

Külaosaid, mis ei ole niivõrd heal kujul säilinud, et ajaloolised külastruktuurid ning visuaalne miljöö oleks selgesti tajutavad, on käesolevas töös tähistatud kui uus külaosa ning tootmisala. Nimetatud ehitusaladel on lubatud nii uute kruntide moodustamine kui ka uute elamute ning tootmis- ja ärihoonete ehitamine, kuid ka siin peab ehitamisel arvestama, et uushooned ei mõjutaks negatiivselt säilinud ajaloolist külastruktuuri ja visuaalset miljööd ega kahjustaks väärtuslike ja väga väärtuslike hoonete ümbrust.

Nii kaitstava kui ka tihendatava külaosa alad on antud selliselt, et oleks näidatud ka küla elukohtade omavahelised ruumilised (sh tunnetuslikud) ja funktsionaalsed seosed. Tihendatava ala puhul ei tähenda see tingimata võimalust rajada kogu näidatud ala ulatuses uusi elukohti - vastav kitsendus on välja toodud küla ehituspiirangute peatükis.

Kuna abihoonete arv ja suurus on külates ja taludes varieeruv ning ajaloolises perspektiivis pidevalt muutunud, siis ei ole hoonete piirarvu määratud. See võib igal konkreetsel juhul olla erinev ja sõltub eelkõige väljakujunenud situatsioonist taluõuel. Põlistaludes on hoonete arv ulatunud 8 kuni 10 hooneni, asundustaludes 4 kuni 5 hooneni. Kuna tänaseks on põlistalude suuri krunte ja taluõuesid tükeldatud, siis osutub tüüpilise hoonete arvu määramine võimatuks. Lubatud hoonete arvu ei saa määrata ka seetõttu, et põlistalust eraldatud tänapäevased krundid on väga erineva suurusega. Seega on võimalik säilitada traditsioonilist külastruktuuri vaid

tingimusega, et uusi hooneid lubatakse ehitada hävinenud ajalooliste hoonete kohale. Kaitstav külaosa on määratudki selliselt, et vaatamata talude suurte kruntide ja taluõuede tükeldamisele, ei oleks võimalik põlistalude õuedele uusi hooneid rajada, va kohtades, kus ajaloolised hooned on hävinud. Tihendatavas külaosas, kus hoonestus on uuem ja paikneb üldjuhul tihedamalt, uute kruntide moodustamise ja vanade jagamise ning hoonete paiknemise ja arvu kohta eelnimetatud piiranguid ei seata. Neil aladel muutub määravaks minimaalne moodustatava krundi suurus.

Piirkondades, kus väärtuslikud ajaloolised struktuurid on asendatud uutega (uus külaosa ja tootmisala), seatakse hoonetele kõrguse ning ehitusaluse pinna ning värvivaliku piirangud, kuid nende tihedus, katusekaju, proportsioonid, hoonete paigutus ega tihtipeale viimistlusmaterjalid ei oma küla asustusstruktuuri ega väärtuslike hoonete säilimise seisukohast niivõrd suurt tähtsust, sest ajalooline külastruktuur on juba tundmatuseni muutunud (või ei ole seda antud kohas olnudki). Uues külaosas asuvad elamualad ja ühiskondlikud hooned II maailmasõja järgsest perioodist, mis on kasutusel ning seepärast lubatud säilitada. Tootmisaladel, mis on kasutusel ning annavad olulise panuse külade säilimisse läbi kohalikele elanike tegevuse pakkumise ning seeläbi püsiasustuse tagamise, on lubatud tootmistegevuse säilitamine ja arendamine mahus, mis ei kahjusta ajaloolist külastruktuuri ja visuaalset miljööd.

Väljapoole näidatud ehitusalasid hoonekomplekside rajamine oleks vastuolus käesoleva uuringu eesmärkide ja tulemustega. Väljaspool ehitusalasid olevad hooned, varemed või vundamendid, milleks on eelkõige okupatsiooniaegsed mahajäetud sõjaväehhitised või tootmisobjektid, on vajalik küla terviklikkuse taastamiseks lammutada, mitte lubada need uuesti kasutusele võtta.

Samas on lubatud üksikute, kindla otstarbega hoonete säilitamine ning ka püstitamine väljapoole näidatud ehitusalasid. Ehitusalaga on piiritletud küla tuumikosa, kuid paadikuurid, heinaküünid, rehehooned jms võivad asuda väljaspool tuumikala. Nimetatud üksikhooned ei kuulu lammutamisele ning käesoleva töö raames on lubatud ka uute püstitamine vastavalt vajadusele väljapoole ehitusalasid juhul, kui see on vajalik traditsiooniliste tegevuste - põllumajandus, kalandus ja metsandus - jätkumise tagamiseks. Samuti on lubatud näidatud piirmõõtudest suuremate hoonete püstitamine taluõuele (nt metsatehnika kuur), kui see on vajalik nimetatud traditsiooniliste majandustegevuste jätkamiseks.

Määratletud ehitusalad ei pruugi kattuda tänapäevaste küla administratiivpiiridega, kui ühe küla talukohad on funktsionaalselt ja/või ruumiliselt seotud naaberkülaga.

9 Ehitustingimused uute hoonete ehitamisel

Uute hoonete ehitustingimuste eesmärgiks on traditsioonilise külastruktuuri ja miljöö säilitamine Lahemaal. Külastruktuuri all mõeldakse plaanstruktuuri (teed, krundid, hoonete paiknemine), mahulist struktuuri (hoonete vorm, gabariidid, proportsioonid) ja arhitektuurilist lahendust (hoonete väliskujundus). Uusehituse tingimuste seadmisel on lähtutud põhimõttest, et Lahemaal kui kaitstaval alal tuleb säilitada ajaloolist külastruktuuri ja visuaalset miljööd piirkonnades, kus see ei ole hävinud. Ehitustegevus, mis võib säilinud struktuure rikkuda, ei ole lubatud. Ehitamine on lubatud vaid ajaloolise külastruktuuri taastamise eesmärgil või kohtades, kus uusehitised ei lõhu ajaloolisi struktuure ega visuaalset miljööd.

Uute hoonete rajamiseks esitatakse tingimused ehitusaluse pinna, kõrguse, pikkuse ja laiuse suhte ning katusekalde kohta, mis lähtuvad väärtuslikuks tunnistatud hoonete vastavatest näitajatest. Ehitusaluse pinna suuruse ja pikkuse-laiuse suhte aluseks on väärtuslike hoonete vastavad näitajad, mis on mõõdetud kaardilt. Kõrgus ja katusekalle on määratud visuaalselt, võrreldes majade proportsioone fotodel ja kontrollitud provisoorselt kohapeal.

Uute hoonete mahud, üldkujundus ja ehitusmaterjalid peavad lähtuma küla väga väärtuslikest ehitistest, mis kannavad nende ehitamise aja arhitektuuritraditsioone. Oluline on, et uued hooned sobiksid küla ajaloolisse miljöösse, mis seab esiplaanile nõuded hoonete mahulisele ülesehitusele. Siin tuleb silmas pidada majade proportsioone ehk pikkuse ja laiuse suhet ning hoone tüübile iseloomulikke kõrgust ja sobivat katuse tüüpi ning katuse kallet. Lahemaa külades on jälgitavad rehielamud ja uuemad verandaga elamud ning üsna suurel hulgal abihooned, mille mahtudest tuleb uute hoonete projekteerimisel lähtuda. Uuemate elamute puhul on oluline järgida põhimahule liituvate juurdeehitiste suurust ja proportsioone. Verandad või katusealused (ka tuulekojad) paiknevad üldjuhul põhimahu pikema külje keskel (rehielamu puhul elamuosa keskel), nende kõrgus on väiksem kui põhimahul. Vanemate hoonete kivivundamendid on üldjuhul madalad.

Uusehitustingimustes on soovitatud lähtuda uute elamute projekteerimisel kahest Lahemaa küladele iseloomulikust elamutüübist:

Rehielamu tüüpi uus elamu – mahult sarnane traditsioonilise vanema rehielamu tüübiga, millel on viil- või poolkelpkatus, vahel ka täiskelpkatus ja piklik kuju (soovitav laius u 6-7 m, laiuse ja pikkuse suhe 1:2 kuni 1:3). Soovitatav viimistlusmaterjal tahumata ümarpalk või laudis. Lubatud originaalilähedane või kaasaegne väliskujundus tingimusel, et järgitakse tüüpilise rehielamu mahulist ülesehitust.

Asunduselamu tüüpi uus elamu – mahult sarnane traditsioonilise uuema asendustalu elamutüübiga, millel on viilkatus, veranda, piklik kuju (soovitav laius u 6-7 m, laiuse ja pikkuse suhe 1:1,5 kuni 1:2). Soovitatav viimistlusmaterjal laudis. Lubatud originaalilähedane või kaasaegne väliskujundus tingimusel, et järgitakse asundustalu elamu mahulist ülesehitust.

Tähtis on järgida ajaloolisele hoonestusele iseloomulikke traditsioonilisi ehitusmaterjale ja värvitoone. Põlistalude vanemad hooned on ehitatud ümarpalgist, katused laastust, sindlist või ölest (tänapäeval roog). Uuemad elamud on viimistletud laudvoodriga. Uute hoonete ehitamisel peab kasutama naturaalseid materjale. Vältida tuleb tööstuslikku ümarpalki, katusekattena s-kivi imitatsiooniga või profileeritud

plekki ning kõiki plastikmaterjale. Palkehitisi ei tohi värvida, laudvooderdusega majade puhul kasutada neutraalseid traditsioonilisi värvitoone. Viimastel aastatel levima hakanud „rootsi punane“ ja musta värvi immutusvahend ei ole Lahemaal traditsioonilised.

Lahemaa külade hoonete arhitektuur peegeldab mitmeid ehitusperioode ja neile iseloomulikke kujundusvõttesid. Ühel taluõuel võib näha ümarpalkidest rehielamut, mis hiljem kaeti laudvoodriga ning palkidest või nii rõht- kui püstlaudisega abihooned. Tihti on lisaks ehitatud oma aja kohta täiesti uut tüüpi verandaga elamu, mis on teravas kontrastis palkehitistega. Ka see elamutüüp on üsna mitmekesine oma suuruselt, katusekaldelt, laudise paigutuselt, veranda mahult ja akende kujunduselt. Lisaks on igale hoonetüübile selle ajastu arhitektuurseid lahendusi iseloomustavad kujundusdetailid (nt akende paigutus fassaadil ja klaasijaotus, uste kujundus, akende-uste piirdelauad, voodrilaudise paigutus ja nende profiilid, katuse räästa kujundus, selle paksus või sarikaotste profileering, korstnate arv, suurus ja asend jms). Just kujundusvõttesid koos detailide lahendusega toovad esile erinevate ajastute arhitektuuri. Seega peaks väga suurt tähelepanu suunama autentsemalt säilinud hoonete säilitamisele algupärasel kujul igas detailis (käesolevas töös väga väärtuslikud hooned).

Tuginedes sellele, et Lahemaa külade arhitektuur on olnud pidevas muutumises, peaks see jätkuma ka tänapäeval. Uusehitiste puhul ei tohi olla eesmärgiks väärtuslike hoonete, nende kujundusvõtete ja detailide kopeerimine, vaid mahulise ülesehituse, proportsioonide ja ehitusmaterjali järgimine ning arhitektuursete kujundusvõtete kaasaegne interpreteerimine. Seega ei ole õige esitada uusehitiste arhitektuursele lahendusele lisaks eelnimetatutele täpsemaid piiravaid tingimusi. Üldnõudena on soovitatav arhitektuurselt neutraalsed lahendused.

Juba pool sajandit tagasi, kui võeti riikliku kaitse alla Tallinna vanalinn, kirjutas arhitektuuriteadlane Helmi Üprus, et ükskõik, millisel kujul üksikud ehitismälestised ka eksponeeritakse, ei ole see linna omapära seisukohalt nii määrav kui hoonestusstruktuuri ja erinevate arenguetappide säilitamine. Kui palju ja millisel määral on iga etapp oma jälgi jätnud linnaehitusse, see annabki linnale tema individuaalse palge.¹³ Vanalinna kaitse ettepanekutes rõhutati **stiilide võrdväarsuse printsiipi**, mis tähendab, et kõigil ehitusperioodidel ja stiilidel, ka kaasajal on eluõigus – vanalinn on „**alati kaasa elanud ajastule**“.¹⁴

Ajalooliste komplekside kaitse algust tähistab 1964. aastal vastu võetud Veneetsia harta, mis on tänaseni alusdokument kultuuripärandi kaitsmisel. Harta käsitleb ka ajaloolisi komplekse rõhutades, et erinevate ajastute kihistusi tuleb säilitada, kuna stiiliühatus ei ole restaureerimise lõppülesandeks (§ 11). Hartas on kirjas, et igasugused uued, äärmiselt vajalikud detailid peavad olema kooskõlas arhitektuurilise kompositsiooniga ja kandma meie aja iseloomu (§ 9).

Seega ei ole olnud ega saa ka Lahemaal olla stiiliühatus omaette eesmärk ning uusehitised peavad kandma oma ajastu pitsert, et mitte mõjuda eklektiliselt.

Külale iseloomulikke arhitektuurseid põhilahendusi on võimalik näha väga väärtuslike hoonete fotodelt. Kuna Lahemaa mitmetes küldes on säilinud üsna hästi ajalooline ehituslik miljöö, mida kujundavad suhteliselt väikesemahulised viilkatustega hooned, siis kaasaegseid lamekatustega hooneid neisse küldesse ei soovitata. Uued hooned ei

¹³ Üprus, Helmi, Vana-Tallinna omapära. – Sirp ja Vasar, 3. IX 1965.

¹⁴ Zobel, Rein, Peasuunaks regenerereerimine, Tallinna vanalinna osast linna generaalplaanis. – Ehitus ja Arhitektuur 1969, nr 3, lk 68–71.

tohi minna vastuollu ajaloolise kontekstiga ja hakata selle üle ruumiliselt või visuaalselt domineerima.

Lahemaa külades on levinud maakivist, roigas-või puitlippidest piirdeaiaid. Muud kaasaegsed piirdeaia tüübid (nt metallvõrk) on välistatud.

Tähelepanu!

Kuna iga küla, talu ja hoone on Lahemaal erandlik ja ainulaadne, siis käesolevas töös esitatavad uute hoonete **ehitustingimused ei saa olla universaalsed**. Seega on vajalik, et igal konkreetsel juhul lähtutakse taluõues ja selle ümbruses väljakujunenud olukorrast, seal domineerivatest arhitektuursetest võtetest. Uusehitiste projekte peavad koostama ja hindama kogemustega arhitektid, kes tunnevad Lahemaa külade arhitektuuritraditsioone ja kellel on muinsuskaitsealine ettevalmistus.

Lisaks töös esitatud uusehitustingimustele (ehituslune pind, kõrgus, katusekalle, proportsioonid, ehitusmaterjal) peab iga konkreetse uue hoone projekteerimisele eelnema taluõue ja selle ümbruse – **kontaktvööndi – analüüs**.

Näiteid hoonetest, mis järgivad Lahemaa külade arhitektuuritraditsioone ja sobivad ajaloolisse keskkonda.

Altja küla. Elamu mahuline ülesehitus (üks lihtne maht), proportsioonid (pikkuse ja laiuse suhe), kõrgus, katusekalle, väliskujundus ning ehitusmaterjal rõhtlaudisena on tüüpiline traditsioonilisele uemale hoonetüübile.

Altja küla. Elamu mahuline ülesehitus (põhimahule liitub madalam veranda), kõrgus (räästas ja vundament), proportsioonid (laiuse ja pikkuse suhe), väliskujundus (akende-uste sümmeetriline paigutus), ehitusmaterjal (seinad puit, katus kimm) on tüüpiline traditsioonilisele uemale elamutüübile.

Kuigi katusealuse asend ja ehitusmaterjali tüüp (prussid) ei ole traditsioonilisele hoonele iseloomulikud, korvab seda hoone sobilik maht ja väliskujundus (akende paigutus ja suurus).

Altja küla. Abihoone mahuline ülesehitus (üks piklik maht), kõrgus, proportsioonid (laiuse ja pikkuse suhe), väliskujundus (akende-uste paigutus ja suurus), katusekalle ning ehitusmaterjal (seinad rõhtnepuitlaudis) on tüüpiline traditsioonilisele uemale elamutüübile.

Koolimäe küla. Elamu mahuline ülesehitus (põhimahule liitub madalam juurdeehitis), kõrgus (räästas ja vundament), proportsioonid (laiuse ja pikkuse suhe), väliskujundus (akende-uste paigutus), katusekalle ning ehitusmaterjal (seinad rõhtne puitlaudis, katus kimm või laast) on tüüpiline traditsioonilisele uuemale elamutüübile.

Lobi küla. Elamu mahuline ülesehitus (üks lihtne maht), proportsioonid (pikkuse ja laiuse suhe), kõrgus, katusekalle, väliskujundus ning ehitusmaterjal ja neutraalne värv on tüüpiline traditsioonilisele uuemale hoonetüübile. Hoone püstine laudis ei ole küll laialt levinud Lahemaa elamute puhul, kuid antud juhul ei riku see hoone üldpilti.

Lobi küla. Abihoone mahuline ülesehitus (üks lihtne maht), proportsioonid (pikkuse ja laiuse suhe), kõrgus, katusekalle, väliskujundus ning ehitusmaterjal ja neutraalne värv on tüüpiline traditsioonilistele väikesemahulistele abihoonetele.

Näiteid hoonetest, mis ei järgi Lahemaa külade arhitektuuritraditsioone ja ei sobi ajaloolisse keskkonda

Mustoja küla. Hoone mahuline ülesehitus (otsarõdu, viilu üleulatus, räästa pikendus, vintskapid), suurus (kõrgus), katusekalle ja -kuju ei lähtu piirkonna ajaloolistest arhitektuuritraditsioonidest.

Mustoja küla. Hoonete mahuline ülesehitus (vintskapid), suurus (kõrgus), katusekuju ja -materjal ning värvilahendus ei lähtu piirkonna ajaloolistest arhitektuuritraditsioonidest.

Natturi küla. Hoone mahuline ülesehitus (otsaviilu rõdu, katuse suur üleulatus), proportsioonid (räästa kõrgus ja hoone pikkus), katusekalle, värvilahendus ja katusekatte materjal ei lähtu piirkonna ajaloolistest arhitektuuritraditsioonidest.

Koolimäe küla. Hoone mahuline ülesehitus (külje juurdeehitis, veranda suurus, rõdu) ei lähtu piirkonna ajaloolistest arhitektuuritraditsioonidest.

Pedassaare küla. Hoone liiga suur maht ja kõrgus, vintskapid ja katusekatte materjal ei lähtu piirkonna ajaloolistest arhitektuuritraditsioonidest.

Mustoja küla. Hoone mahuline ülesehitus, väliskujundus (akende-uste paigutus) liiga madal katusekalle ja katusekatte materjal ei lähtu piirkonna ajaloolistest arhitektuuritraditsioonidest.

Mustoja küla. Hoone mahuline ülesehitus, proportsioonid (pikkuse ja laiuse suhe) väliskujundus (akende-uste paigutus, sisseastega varjualune), liiga madal katusekalle, seinte ja katusekatte materjal ei lähtu piirkonna ajaloolistest arhitektuuritraditsioonidest.

Mustoja küla. Hoone mahuline ülesehitus, proportsioonid (pikkuse ja laiuse suhe) väliskujundus (akende-uste paigutus), seinte ja katusekatte materjal ning korstna paigutus ei lähtu piirkonna ajaloolistest arhitektuuritraditsioonidest.

Mustoja küla. Hoonel on viilualune rõdu, mis ei ole traditsiooniline. Selle piirde nikerdatud postid ei sobi maja lakoonilise lahendusega.

Lahe küla. Hoone juurdeehitis ei sobi oma mahult, asendilt, väliskujunduselt, värvilahenduselt piirkonna arhitektuuritraditsioonidega.

Natturi küla. Hoone maht (liiga lai ja kõrge juurdeehitus) ning väliskujunduse detailid (liiga paks katus ja selle piirdelauad) ei lähtu piirkonna ajaloolistest arhitektuuritraditsioonidest muutes maja raskepäraseks.

Mustoja küla. Uus hoone on küll suuruselt ja proportsioonidelt vana hoonega sarnane, kuid see on paigutatud sellele liiga lähedale vähendades nii ajaloolise hoone väärtust. Samuti ei järgi uus maja hoonestuse tüüpilist paigutust taluõuel.

C ANALÜÜS JA INVENTUUR

1 Lobi küla

1.1 Ajalooline analüüs

1.1.1 Tekkelugu ja kaardi analüüs

Lobi küla asub Haljala, osaliselt Kadrina kirikukihelkonnas. Küla nimi (ka *Loppiby*, *Lobbi*) nimi peaks tähendama väikest lahte või soppi¹⁵.

Esimesed kirjalikud teated Lobi rannakülalt on pärit 1543. ja 1549. aastast, kus on vaba kalapüük.¹⁶ Sellesse ajavahemikku võib lugeda ka Lobi küla tekkimise. Läbi aja on Lobi küla olnud suhteliselt väikene. 1583. aasta ürikutes on juttu vaid kolmest rannatalupoja perest.¹⁷ Uuesti kerkib Lobi küla (*Lobbi*) esile pea kakssada aastat hiljem. 1739. aasta adramaarevisjonis on nimetatud viit peret, sealhulgas Lobbi Peter. Kuna talu ja küla nimi kattuvad, võib arvata, et vahepealsel ajal on küla tühi olnud. 1881. aastal on revisjonis külas märgitud kaks peret, Aadu ja Miku-Mardi. Mõisamaal asus Lobi-Kõrts ja Ranna-Kaarli talu. 1858. aastal on kirjas juba kuus peret, Ado, Mikko, Maddi, Pedari, Lobbi metsawahhi, Lobbi Kõrts, Kadarpikko.

1835. aasta kaardile on märgitud kuus talu (Jürry, Mardi, Kaddarpick, Petri, Ado ja veel üks, millel puudub nimi). Lisaks ka kõrts (*Krug*), metsavahikoht (*Buschwähter*) ja vabadikukoht (*Lostreiber*). Kokku moodustab Lobbi ridaküla (*Dorf Lobbi*) tuumiku üheksa majapidamist, mis paiknevad kahel pool külatänavat. 1859. aasta kaardil on Lobi külas märgitud kaheksa majapidamist. 25-aastase taguse seisuga võrreldes on üks talu vähem, nimelt on kadunud Jürry talu. Tegemist on tõelise rannakülaga, kus põllumaad on suhteliselt vähe, erinevalt naaberkülalt Lahest, kus iga talu juurde kuuluvad ka lahustükkidena põllusiilud. Lobi küla talude juurde kuulub õueaiamaa, veidi põldu ja heinamaa. Küla juures on nii vana heinamaa, kui ale heinamaa, mis tähendab kivist maad¹⁸. Külalt põhja poole jääb liivarand. Nimetatud kaartidele tuginedes võib väita, et ajalooline, st tsariaegne külastruktuur tervikuna on tänaseni hästi säilinud. Eesti Vabariigi ajal on külla juurde ehitatud mitmeid talusid, mille paigutus jälgib ajaloolist külastruktuuri. Vabadikukohal asub Rätsepa talu. Uued asundustalud on Otsa, Kraavi, Keskküla, Kala (varem Männiku) ja Kivika. Adu põlistalu jagamisel on Eesti Vabariigi ajal tekkinud Allika ja Kodumetsa (viimane hiljem jagatud kaheks, Kastani ja Kodumetsa), Pärna ja Niine. Paljudel kruntidel

¹⁵ Tarvel, Enn. Lahemaa ajalugu. 1983, lk 74.

¹⁶ samas

¹⁷ samas

¹⁸ Tarvel, Enn. Lahemaa ajalugu. 1983.

puudub sel ajal veel hoonestus. Hiljem (alates 1991) on jagatud Adost veel väikeseid kinnistuid – Suhkruliiva, Haviselja, Leetselja, Väikese-Peetri, Rünka. Nii on kunagisest suurest Ado põlistalust peale mitmeid tükeldamisi alles vähem kui pool. Lobi küla hajali külaosa vanima talu leiame 1789. aasta kaardilt. Tegemist on Palmse mõisa metsavahikohaga. 1835. aasta kaardile on poolsaare läänerannas, tänase Vanahoone kinnistu asukohas märgitud *Strandreuter* (randrüütel ehk piirivalvur). Ka Eesti Vabariigi aegsel topograafilisel kaardil on samasse kohta märgitud Rüütlihoone. Sellest lõuna pool asub veel neli kinnistut, millest üks, Virula, võib olla pärit tsaariajast (üks neist taludest on märgitud vene üheverstalisel kaardil), ülejäänud kolm (Muru, Lillemäe ja Tagametsa) on Eesti Vabariigi aegsed asundustalud. Piki rannikut lõuna pool asub üksik tsaariaegne Vahi talu. Ajalooliste rannakülade juurde kuulusid ka võrgu- ja paadikuurid ning sadamad ja randumiskohad. 1835. aasta kaardile on Lobi neeme tipus märgitud kalameeste majad (*Fischer häuser*). Samas kohas on võrgukuivatusplatside kohta mäрге Eesti Vabariigi aegsel topograafilisel kaardil ja ka katastrikaardil. Tänaeks päevaks on nii võrgukuurid kui ka nendest idasuunas asunud kordon kadunud.

Lobi küla on Eesti Vabariigi ajal tugevasti vanast külast lõuna pool täiendatud – arvuliselt umbes pool küla taludest on asundustalud. Selge erinevus on põlis- ja asundustalude suuruses. Vanadel põlistaludel on läbi aja olnud kõige suuremad maatükid, lisaks lahustükid külatuumikust väljaspool, metsavahi ja vabadike kohtadel väiksemad. Täiesti uut maastikumustrit loob asundustaludeaegne krundistruktuur, mis koosneb tihedalt asetsevatest väikestest kruntidest. Olenemata uuest rajatud külaosast, mis erineb oma tiheduselt vanast külast, järgib see struktuurilt (talude asetus kahel pool külatänavat) ajalooliselt väljakujunenud külamustrit.

Randumiskoht asus Lobi küla all Ulkkari saare (täna poolsaar) poolses rannas. Olulist rolli on Lobi neem omanud piirivalve seisukohast, mida kinnitavad mitmed poolsaarel asunud kordonid. Tsaariaegne piirivalvekoht asus läänerannikul, praegusel Vanahoone kinnistul, ja kordon Lobi neemest idasuunas, liivasel rannal. Viimases kohas on kordon asunud ka Eesti Vabariigi ajal. Okupatsiooniajal rajatud sõjaväeobjektid olid Palmse metsavahitalu (Koltsi) asukohas poolsaare läänerannikul ja selle vahetus läheduses rannast veidi kaugemale metsas (praeguse Sagadi metskonna maadel). Lisaks paiknes neeme loodetipus piirivalvetorn.

Asustuse muutusi kirjeldab seletuskirja lisa esitatud Lobi küla kaart (andmebaasis andmekiht eluhooded), millelt saab jälgida küla kujunemist üksiktalu kaupa. Kaardile on märgitud talukohtade rajamise ajajärk. Koha vanust näitab põhihoone värv (punane tinglikult tsaariaegne, sinine sõdadevahelise vabariigi aegne ja roheline hilisem, pikem seletus peatükis 4.1.).

1.1.2 Visuaalne analüüs

- 1. Maastikuline situatsioon ja teedevõrk.** Küla rannaalal, mille maailma kujundavad mererand ühelt ja mets ja põlisloodus teiselt poolt. Nende kahe vahele on juba sügaval keskajal kujunenud välja esimesed talud, mis asustuse arenedes on viinud üha uute alade hõivamisele ja liitmisele. Küla ideoloogia ja esteetika määrajaks on olnud tee, mis loogeldes piki ranniku ja laheserva ühendab küla Talumaastikus saavad kokku inimese tahe kodu turvalise ja selle praktilise toime järele, mis on aastasadu kujundanud ja muutnud lootust avaramaks ja vaatelisemaks.
- 2. Küla struktuur ja tüpoloogia.** Põline ridaküla kahel pool rannateed. Ümbritsetud mõnedest siirdtaludest metsas ja rannaluidetel, mis enamikus on kujunenud taludeks ostmise ja kruntimise käigus 19. sajandi lõpul ja 20. sajandil. Küla vanema

osa kujundavad 5-6 talu küla tuumikus, mille kiviaedadega külatänavast lahutatud õued pakuvad võimaluse avarate esiväljakute kujunemisele. Talumaja asub õue sügavikus, mille juurest alguse saanud käigurajad ja aiad piirasid ja piiritlesid ala nii naabertalude kui looduse suhtes. Liivane mererand oli aktiivses kasutuses kalastamise otstarbel – siin asusid paadisillad ja võrgukuurid. Küla poolsaare poolses (põhja) otsas asub kõrts. Eesti Vabariigi maareformiga jagati lookleva ja stiihilise ajaloo protsessi tulemusena kujunenud põliskohad osaliselt kruntideks, mis on triibumustrina mõõdetud välja külatee ja mere vahel. Küla uuem (Eesti Vabariigi aegse ilmeka osa) eristub vanematest hoonetest nii oma arhitektuuri kui planeeringulise karakteriga. Kasutades ära ridaküla varasema traditsiooni, jätkab see traditsioonilist lähenemist, tihendades iidses pea- ja kõrvaltänavaga poolt kujundatud sõlmes krunte ning luues nii eelduse alevilaadilise miljööpildi kujunemisele (vrld näiteks Võsu, Käsmu jne). Sama nähtusega kohtume naaberkülas Lahel.

3. **Arhitektuuriline analüüs ja karakter.** Stiihilise ajaloo protsessi tulem, mille mahuline ja pildiline ilme pakub meile kaheksa sajandi arhitektuurilisele geneesile. Ühelt poolt on tegemist põlise rehielamu ja selle juurde kuuluvate kunagi arvukate abihoonete spontaanse ja vajadusepõhise asustuspildiga, „pilla-palla“ ehitatud puidust ulualusega aitade, saunade ja kõrgete muldkeldritega. Külas on alles mitmeid etnograafiliselt silmapaistvaid objekte – Pedari ja Rätsepa eluhoone, Kõrtsi kinnistul asuv ait, Miku-Mardi talu ait ja Pedari talu kaks aita. Teiselt poolt määrab küla visuaalse karakteri Eesti Vabariigi aegne normeerimis- ja ühtlustamisaeg, mil võeti kurss küla ilme lähendamisele euroopalikule elustandardile ja alevikultuurile – mugavusele ja hügieenile ning sellega koos avalduvale kauni kodu ideoloogiale. Praktikas tõi see kaasa vanade kalurimajade rekonstrueerimise, rehehoonete katmise laudvoodriga ja uue ajastu innovatsioonina moodsa elu standardile vastavate väikeste ja linnatüüpi viilkatusega majade püstitamise küla lõunaserval.
4. **Miljöö ja tunnetuslik analüüs.** Terviklik ansambel, mis algab ja lõpeb metsaga, mille vaatesihiks on meri ja looklev külatänav, annab vaatamata mitmete hoonete hävimisele külatuumikus ja hoonetereas võimaluse aduda sinise asustuse Lahemaal harvaesinevat vanust, selle kujunemiseeldusi ja loogikat. Planeeringu kõrval pälvivad tähelepanu üksikobjektid, mis pakuvad panoraamse pildi ühe Lahemaa küla pikast ja nüanssiderohkest ajaloost.

1.2 Väärtused

- a) **Maastik ja loodus.** Puutumatu, ürgne, muljetavaldav. Küla mere ja metsa vahel.
- b) **Vanus.** Märgitud 16. sajandil, eksisteeris asustusüksusena Rootsi ajal, millisest perioodist on võimalik alustada ka hoone arhitektuurilist ja planeeringulist analüüsi.
- c) **Struktuur ja tüpoloogia.** Ridaküla tunnuste ja kiviaedadega piiratud kesktänavaga asustustervik, milles eristub nii keskne teedesõlm, avarad ebaregulaarse hoonete paigutusega taluõued kui rannamaastik kunagi aktiivse kalastusalana. Küla teise piirkonna kujundavad Eesti Vabariigi uued asundustalud millel on väiksemad taluõued ja regulaarsem hoonestuse paigutus.
- d) **Esteetiline.** Rikas nii erinevate ajalookihistuste poolt kujundatud elementide kui esteetilise terviku tähenduses. Vanemas külaosas on säilinud mõned väga

väärtuslikud palkhooned, (nt Miku-Mardi ait), uuemas osas on enamuse puithoonestusest väga kõrge väärtusega esindades ajastu arhitektuuri karakterit.

- e) **Miljöö ja ehe muinsuskõne.** Kõrgelt üle keskmise nii tervikpildi kui üksikhoonete ilme, materjali kasutuse kui kunagiste ehituskunstiliste oskuste peegelpildina.

1.3 Ehituspiirangud

Tulenevalt eelnevates peatükkides väljatoodust võib öelda, et Lobi küla ridaja vormiga põlisküla tüüpi tuumik ning üksikud hajatalud on hästi säilinud. Hästi säilinud struktuuri toetavad mitukümmend väärtuslikku hoonet ja visuaalne miljöö, mida ei suuda rikkuda kohatine liigergas värvivalik. Seetõttu ei ole sel alal sobilik uute elukohtade (talukohtade) loomine. Kaitstava külaosa määrangu aluseks on komplekshinnang struktuuri säilivusest, väärtuslike hoonete olemasolust ja visuaalsest/miljöölisest säilivusest. Tihendatavad külaosad asuvad küla lääne- ja lõunaosas. Kruntide vähima suuruse määramisel on arvestatud, et ajalooline krundisuurus oleks üldjoontes tagatud, et ei toimuks liigset tihendamist. Määramise aluseks on säilinud ajaloolised krundid külas. Väljapoole nimetatud alasid hoonete ning nendega seotud rajatiste püstitamine võib kahjustada ajaloolise külastruktuuri säilimist. Lubatud on hävinud talukohtade taastamine. Külla võib ehitada uusi elamuid arvestades seniste elamute paiknemist.

Uute hoonete paigutamisel tuleb järgida külas väljakujunenud elamu ja abihoonete rütmi (elamud ja sellega seotud abihooned lubatud vaid õue läheduses) ning vältida ebasobivate vaadete tekkimist. Lisaks töös esitatud uusehitustingimustele peab iga konkreetse uue hoone projekteerimisele eelnema taluõue ja selle ümbruse – kontaktvööndi – analüüs.

Näitajad	Kaitstav külaosa	Tihendatav külaosa
1. Uute kruntide moodustamine	Ei ole lubatud	Lubatud, kui moodustatavad krundid on selleks piisavalt suured
2. Elamumaa sihtotstarbe määramine	Ei ole lubatud	Lubatud, kui krunt on selleks piisavalt suur
3. Väikseim võimalik krundi suurus (m ²)	Uued krundid ei ole lubatud	4000 (peab asuma täielikult tihendatava külaosa sees)
4. Elumaja ehitamine	Lubatud ainult hävinud elamu asendamiseks; ühel krundil lubatud üks elamu	Lubatud kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel; ühel krundil lubatud üks elamu
5. Abihoonete ehitamine	Lubatud, kui õue suurus seda võimaldab, kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel	Lubatud kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel
6. Hoonete paigutus taluõue piires	Ebakorrapärane, korrapärane	Korrapärane
7. Hoonete paigutus külatänava suhtes	Määramata	Vastavalt ajaloolisele paigutusele lähedalasuvatel kruntidel; üldjuhul elamud külatee äärde, abihooned elamute taha

Näitajad	Kaitstav külaosa	Tihendatav külaosa
8. Lisanõuded	Uus hoone rajada esmajärjekorras hävinud ajaloolise hoone kohale; uued eluasemed tuleb rajada üksteisest piisavale kaugusele vastavalt külaosas väljakujunenud laadile	

Külas on uute elamute ehitamisel soovitatav järgida kahte hoone tüüpi – vanemat, nn rehielamu tüüpi ning uuemat, nn asunduselamu tüüpi, abihoonete ehitamisel püstitada suuremat või väiksemat tüüpi abihooned. Hoonete soovitatavad mõõtmeid on alljärgnevad.

Elamu näitajad	Rehielamu tüüp	Asunduselamu tüüp
9. Elamu suurim ehitusalune pind (m ²)	120 (koos majandusruumidega)	100
10. Elamu harja kõrgus (m)	6...7	6...7
11. Elamu katusetüüp	Viil, kelp	Viil
12. Elamu katusekalle (kraadides)	40...42	40...45
13. Elamu viimistlusmaterjal	Ümarpalk, laudis	Laudis
14. Elamu laiuse ja pikkuse suhe	1:1,5 kuni 1:2	1:1,5 kuni 1:2
15. Elamu suurim laius (m)	Soovitatavalt 6	Soovitatavalt 6
16. Elamu juurdeehitus lubatud	Ühel küljel tuulekojana	Kuni kahel küljel
17. Elamu ühe juurdeehituse maht põhimahust	Kuni 5%	Kuni 15%
18. Lisanõuded	Hooned võivad olla vaid ühekorruselised, katusealune on lubatud välja ehitada; Elamutele ei ole lubatud ehitada rõdusid; Viimistluses ei ole lubatud kasutada tehases toodetud ümarpalki; Hoonete vundamendi kõrgus kuni 30 cm; Hoonete kõrgused on määratud vundamendi pealt, v.a. Juhul kui on tegemist kõrgendatud sokliga, sel juhul arvestada kõrgus maapinnast.	

Abihoone näitajad	Väiksema abihoone tüüp	Suurema abihoone tüüp
19. Abihoone suurim ehitusalune pind (m ²)	10...20	20...50
20. Abihoone harja kõrgus (m)	3...4	4...5
21. Abihoone katusetüüp	Viil	Viil
22. Abihoone katusekalle (kraadides)	30...35	35...40
23. Abihoone viimistlusmaterjal	Ümarpalk, laudis	Ümarpalk, laudis
24. Abihoone laiuse ja pikkuse suhe	1:1,5 kuni 1:2	1:2 kuni 1:5

Abihoone näitajad	Väiksema abihoone tüüp	Suurema abihoone tüüp
25. Lisanõuded	<p>Hooned võivad olla vaid ühekorruselised;</p> <p>Abihoonetele ei ole lubatud ehitada verandasid, rõdusid, terrasse, katuse väljaehitisi;</p> <p>Väärtuslikel ja väga väärtuslikel abihoonetel ei ole uued juurdeehitused lubatud;</p> <p>Viimistluses ei ole lubatud kasutada tehases toodetud ümarpalki;</p> <p>Hoonete vundamendi kõrgus kuni 30 cm;</p> <p>Hoonete kõrgused on määratud vundamendi pealt, v.a. juhul kui on tegemist kõrgendatud sokliga, sel juhul arvestada kõrgus maapinnast;</p> <p>Ühel taluõel võib olla üks suurem abihoone.</p>	

2 Lahe küla

2.1 Ajalooline analüüs

2.1.1 Tekkelugu ja kaardi analüüs

Lahe (Lahhe, Laxe, Laxen, Lachsen, Lachzen, Laiakulla (?), Lacksten, Laiakulla) küla asub Haljala kirikukihelkonnas.

Vana ja suur küla. Esmased teated 1398 aastast. 1402. aastal on nimetatud kaheksa adramaad, 1586. aastal aga kuus peret, 1716 neli peret, 1732 viis peret, 1739 kümme ja 1744 üksteist peret. 1835. aasta kaardil on märgitud Lahe külas 13 talu (Jani, Kusiko, Weg, Andrese, Nudi, Axle, Töniste, Kasse (metsavaht), Lassi, metsavaht (Lahe talu (Buschwähter), Sibbi, Jacobi, Hindriko ja üks nimeta talu). 1859. aasta kaardil on samuti 13 talu, mis paiknevad kahel pool külatänavat suhteliselt ligistikku. Kolm talu Nudi, Jani ja Kuusiku asuvad teistest eemal, esimene rannas ja teised Lobi küla poolses otsas. Küla heinamaad paiknevad külatuumiku ja mere vahelisel alal, metsad (Kald aja mets) ja põllud jäävad külast lõunasse ja itta. Tegemist on rannakülaga, kus hariti ka põldu. Heina ja põllumaad paiknevad nii peenikeste nõõrimaasiilude kui ka lappidena ümber küla tuumiku. Ühe talu maad koosnevad mitmetest (üle kümne) lahustükkidest, mis asetsevad teiste talude lahustükkide vahel moodustades nii kirju mustri, mis säilis kuni mõisaaegse kruntimiseni. Ümberkruntimise ajal viidi osa küla tihedalt paiknevatest taludest (tänapäevaste nimetustega Väi, Jaani-Hindriku, Aksli-Hindriku, Tõnikse) külast välja. Uus asustus tekkis Koolimäe küla poole. Seda kinnitavad ka mälestused mujalt toodud hoonetest, mis tõenäoliselt paigutati ümber just kruntimise käigus. Kruntimise käigus muutus ka haritava maa paigutus, sest lahustükkide liitmisel sai iga talu endale suurema tervikliku maatüki. Vabariigiaegsel maade kinnistamisel lähtuti vanadest põlistalupiiridest, mille vahele paigutati väikeseid asundustalusid. Kõrts, kaardil nimetatud Koolimäe *Krug* asus koolimäe oja kaldal, koolmekohas. Küla ja ranna vahel on olnud suurel arvul võrgukuure või heinaküüne.

Kõige vanem külaosa on küla läänepoolne tihedam osa, kus põlistalude kruntidel olev hoonestus on valdavalt vabariigiaegne. Veidi hilisem osa on küla idapoolne osa, kus talud paiknevad suurema vahemaaga ja taluõuedel on säilinud mitmeid vanu reheelamuid ja kõrvalhooneid (aidad, laudad, võrgukuurid).

Vabariigiaegne asustus on tekkinud küla vanasse tuumikusse, asetsedes tihedalt koos.

Asustuse muutusi kirjeldab seletuskirja lisa esitatud Lahe küla kaart (andmebaasis andmekiht eluhood), millelt saab jälgida küla kujunemist üksiktalukaupa. Kaardile on märgitud talukohtade rajamise ajajärk. Koha vanust näitab põhihoone värv (punane tinglikult tsaariaegne, sinine sõdadevahelise vabariigi aegne ja roheline hilisem, pikem seletus peatükis 4.1.).

2.1.2 Visuaalne analüüs

1. Maastikuline situatsioon ja teedevõrk. Rannaäärne, kahe külatänavaga ansambel, millest üks koondub osalt küla läbiva Võsu - Vergi ja teine Lobi külast saabuva tee äärde. Küla maastikulise ilme kujundavad rand ja rannatee, mis ümbritsetud metsadest, pakuvad piisavat võimalust nii üksikansamblite esiltohusmiseks kui kommunikatsiooniks. Iga talu külas kujundab maastikulise terviku, mille side ümbritseva ja sageli foonile jääva metsaga on vähemalt sama adutav kui nende

koht liivaluidetest ja tuulisest (täna kõrkjatesse kasvanud) rannavööndist pisut eemal.

- 2. Küla struktuur ja tüpoloogia.** Struktuurilt on Lahe küla puhul tegemist kahesuguse asustustüübiga, millest üks - seotud Vergi teega viitab hajakülale, teine Lobi külasse juhtiva tee äärne osa vastab ridaküla tüübile. Erinevalt tüüpilisest rannaküladest (näiteks naaberküla Lobi), on põldudel ja heinamaadel küla ilme kujundajana olnud suhteliselt suurem roll, mis omapärase asustuspildina lahutasid ajalooliselt talusid merest, kujundades nii omaette rahvariidemustri (vt. 1858 a. kaart). Heinamaad olid toona koondatud kitsaste ribade reana küla idaosasse kunagiste Sagadi mõisamaade vahetusse naabrusesse (täna on antud piirkond suures osas metsa kasvanud). Talude päriseks ostmise ajal tegi külapilt seoses osade talude külast väljaviimisega ja nõõrimaade kaotamisega läbi kardinaalse muudatuse. - kunagise sumbküla, mida Lahe külatuumik suure tõenäosusega kujutas, kujunes välja tänane ühe Lobi poole suunduva külatänavaga ridaküla tüüpi asustus; vanas, hajaküla ilme omandanud asustuspiirkonnas talude arv vähenes, kasvades kunagistel kogukonna maadel kahel pool Koolimäele ja Vergi juhtivat teed, pakkudes nii võimalusi põlistalude eristumiseks omaette üksusena. Protsessi tulemusena toodi üle ka osa vanu hooneid, milline asjaolu on tänaseni alles põliselanike mälus ja mis on ka põhjuseks mõnede arhailiste rudimentide olemasolule küla idaosasse jäävate hoonete ehituslikus ilmes. Tsaariaegsed talukohad hoonestati Eesti Vabariigi ajal uuesti, mis koosnedes viiest eraldi üksusest sai alguse hilisematele muudatustele ja uuema osa planeeringulisele kujunemisele piki külatänavat. Külatänav idapoolne osa on õgvendatud ning vana külatänav ei ole enam aktiivses kasutuses. Pärisküla uusi hooneid on kaks (Olavi, Süsi). Nõukogude okupatsiooni ajast on pärit Aksli-Tooma põlistalu asemele ehitatud näitlejate kahekorruline puhkekodu.
- 3. Arhitektuuriline analüüs ja karakter.** Ehistuslikust küljest pakub Lahe küla läbilõike erinevatest ajastustest ja hoonetüüpidest, milles põlise traditsioonina eristuvad vaadeldavale regioonile iseloomulikud madala poolkelpkatusega rehehooned, mis toodi osaliselt üle ja osaliselt ehitati uuesti külapõldude krundi ajamise käigus 19. sajandi teisel poolel (nt Väi), ulualusega kivirahnudel pikkaid, saunad, keldrid. 20. sajandil on vanu rehehooneid täiendatud moodsa arhitektuuri repertuaarist laenatud elementidega, millest eristub rannaküladele iseloomulik - tiheda ruudustikuga veranda. Tähelepanndav kõrtsihoonete kogum küla idaservas kahel pool Koolimäe teed. Ilmselgelt ei rajatud talu otse rannale, vaid sellest vaatekaugusele.

Eesti vabariigi ajal anti külaplaneeringule vastupidine suund; taas korra tihendati põlisküla vanade talukohtade - Kuusiku, Andrekse, Aksli-Tooma vahel, rajades sinna uusi asundustalusid ja toonastele ehitustavadele vastavaid elamuid. Uue elu kinnituseks on külapildis domineerivad kõrge katuse ja laudvoodriga majad, mille seas tõuseb nii mõnigi hoone esile tavapärasest kõrgemate esteetiliste ambitsioonidega - Metsala talu, mille juugendlik ilme ja puitdetailid viitavad arhitekti käe võimalikule juuresolekule ja tõstab selle esile üheks ainulaadsema näitena kogu piirkonna kunstilises kontekstis. Ainulaadse ansambli kujundab Koolimäe kõrtsi vanad palkamajad pakuvad autentse koosluse nii kunagisest kirvemehe tööst kui detailidest (näiteks sauna - ja laudavärvad). Kuni 1926. a. ei olnud Koolimäe kõrtsi juures üle oja silda. Üle vee pääses nn. astekive kasutades. Nõukogude okupatsiooni ajal kujunes Lahe külast üle Eesti tuntud suvituspaik, mis tõi kaasa küla ilmet solvava teatriüldi kahekorruselise majakasti püstitamise küla keskele niisamuti kui mitmete naaberhoonete ümber ehitamise kultuuriinimeste vajadustest lähtuvalt. Mööda ei ole külast läinud ka 1970. a.

alanud romantilise restaureerimise laine, mis on jätnud külapildile mitmeid retroilmelisi lahendusi ja hoonete parandamise püüdlust kättesaadavate, aga mitte kõige kvaliteetsemate materjalidega. Viimase aja leiutiseks on mõned uued kataloogimajad (nt Olavi), jämedatest põllukividest raudväravad, ambitsioonid, mis viitavad pigem villa ja mõisamaailmale kui sulanduvad talumiljösse (nt Tõnikse). Üheks kõige uuemaks uuenduseks külas on rekonstrueeritud Väi talu, kuhu praegu pääseb teiselt poolt Koolimäe külateed pidi.

4. **Miljöö ja tunnetuslik analüüs.** Suur kahe lõikuva külatänavaga asustuslik tervik, mis pakub võimalusi nii koondumisteks kui eraldumisteks ning mis tingituna ajaloolise arengu eripäradest kujutab mitme arhitektuurilise suuna sulamit. Põlistalude kõrval, mis oma tänase asukoha leidsid alles talude päriseksostmise käigus eksisteerib siinsele kandile iseloomulik uusasustuste piirkond, koondudes piki Lobi küla poole suunduvat külatänavat ühtlase ja mõõdetud arhitektuuriga hoonestuse rea. Kolmanda märgina eristub külas 20. sajand, mil Lahe kui teatrirahva tuntud puhkekeskkond jättis küla üldpilti mitmeid ebakõlasid (näiteks kahe korruselise kastmaja), mis tänast külamiljööd oluliselt puudutades, eeldavad asjatundlikke ja andekaid lahendusi.

2.2 Väärtused

- a) **Maastik ja loodus.** Meeleolukas küla rannatee ääres, kust ühelt poolt avanevad vaated merele ja teiselt poolt talude tagaplaani kujundavale metsale.
- b) **Vanus.** Ürgavana, peidab endas ajaloo käänulise ja muutusterohke ajaloo ja sellele vastava arhitektuurilise kujunemisloo.
- c) **Struktuur ja tüpoloogia.** Säilinud oma põhielementides, hinnatav nii oma põlise arenguloo ja selle jälgede tõttu maastikus kui ka suurte talude vabast rütmist tingitud kardinaalselt eristuva rannaküla struktuuri poolest.
- d) **Arhitektuurne karakter.** Põlistalud küla lõunaosas ja Vergi tee ääres pakuvad eheda ja hinnatava koosluse pärandkultuurist ja selle ehituslikust arengust. Uuem osa on kavandatud ja ehitatud Eesti Vabariigi ajal, tuues elukvaliteeti ja esteetilisse visiooni mitmeid moodsaid ja linnalisele kultuurile iseloomulikke jooni.
- e) **Miljöö ja ehe muinsuskõne.** Huvipakkuv ja maaliline. Tunnetuslikult on tegemist kahe erineva piirkonnaga – hajali asuvate põlistalude ja vabariigiaegse külatänavaga, millele kujundab teatava dissonantsi nõukogude okupatsiooni aegne - teatrirahva puhke ja loomingu edendamiseks kavandatud arhitektuuriline kooslus ja sellega liituvad ilmetu maastikuosad.

2.3 Ehituspiirangud

Tulenevalt eelnevates peatükkides väljatoodust võib öelda, et Lahe küla idapoolne osa on hästi säilinud kruntimisjärgne põlisküla, kus asub üle paarikümne väärtusliku hoone ja kompleksi, ning seetõttu ei ole seal sobilik uute elukohtade (talukohtade) loomine. Kaitstava külaosa määrangu aluseks on komplekshinnang struktuuri säilivusest, väärtuslike hoonete olemasolust ja visuaalsest/miljöölisest säilivusest. Tihendatavad külaosad asuvad küla lääneosas, küla tuumikus, kus on tänaseks struktuur märgatavalt muutunud. Kruntide vähima suuruse määramisel on arvestatud, et ajalooline krundisuurus oleks üldjoontes tagatud, et ei toimuks liigset tihendamist. Määramise aluseks on säilinud ajaloolised krundid külas. Väljapoole

nimetatud alasid hoonete ning nendega seotud rajatiste püstitamine võib kahjustada ajaloolise külastruktuuri säilimist. Lubatud on hävinud talukohtade taastamine. Külla võib ehitada uusi elamuid arvestades seniste elamute paiknemist.

Uute hoonete paigutamisel tuleb järgida külas väljakujunenud elamu ja abihoonete rütmi (elamud ja sellega seotud abihooned lubatud vaid õue läheduses) ning vältida ebasobivate vaadete tekkimist. Lisaks töös esitatud uusehitustingimustele peab iga konkreetse uue hoone projekteerimisele eelnema taluõue ja selle ümbruse – kontaktvööndi – analüüs.

Näitajad	Kaitstav külaosa	Tihendatav külaosa
1. Uute kruntide moodustamine	Ei ole lubatud	Lubatud, kui moodustatavad krundid on selleks piisavalt suured
2. Elumumaa sihtotstarbe määramine	Ei ole lubatud	Lubatud, kui krunt on selleks piisavalt suur
3. Väikseim võimalik krundi suurus (m ²)	Uued krundid ei ole lubatud	7000 (peab asuma täielikult tihendatava külaosa sees)
4. Elumaja ehitamine	Lubatud ainult hävinud elamu asendamiseks; ühel krundil lubatud üks elamu	Lubatud kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel; ühel krundil lubatud üks elamu
5. Abihoonete ehitamine	Lubatud, kui õue suurus seda võimaldab, kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel	Lubatud kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel
6. Hoonete paigutus taluõue piires	Ebakorrapärane, korrapärane	Korrapärane
7. Hoonete paigutus külatäna suhtes	Määramata	Vastavalt ajaloolisele paigutusele lähedalasuvatel kruntidel; üldjuhul elamud külatee äärde, abihooned elamute taha
8. Lisanõuded	Uus hoone rajada esmajärjekorras hävinud ajaloolise hoone kohale; uued eluasemed tuleb rajada üksteisest piisavale kaugusele vastavalt külaosas väljakujunenud laadile	

Külas on uute elamute ehitamisel soovitatav järgida kahte hoone tüüpi – vanemat, nn rehielamu tüüpi ning uuemat, nn asunduselamu tüüpi, abihoonete ehitamisel püstitada suuremat või väiksemat tüüpi abihooned. Hoonete soovitatavad mõõtmeid on alljärgnevad.

Elamu näitajad	Rehielamu tüüp	Asunduselamu tüüp
9. Elamu suurim ehitusalune pind (m ²)	120 (koos majandusruumidega)	120
10. Elamu harja kõrgus (m)	6...7	6...7
11. Elamu katusetüüp	Viil, kelp	Viil

Elamu näitajad	Rehielamu tüüp	Asunduselamu tüüp
12. Elamu katusekalle (kraadides)	40...42	40...45
13. Elamu viimistlusmaterjal	Ümarpalk, laudis	Laudis
14. Elamu laiuse ja pikkuse suhe	1:1,5 kuni 1:2	1:1,5 kuni 1:2
15. Elamu suurim laius (m)	Soovitavalt 6	Soovitavalt 6
16. Elamu juurdeehitus lubatud	Ühel küljel tuulekojana	Kuni kahel küljel
17. Elamu ühe juurdeehituse maht põhimahust	Kuni 5%	Kuni 15%
18. Lisanõuded	<p>Hooned võivad olla vaid ühekorruselised, katusealune on lubatud välja ehitada; Elamutele ei ole lubatud ehitada rõdusid; Viimistluses ei ole lubatud kasutada tehases toodetud ümarpalki; Hoonete vundamendi kõrgus kuni 30 cm; Hoonete kõrgused on määratud vundamendi pealt, v.a. Juhul kui on tegemist kõrgendatud sokliga, sel juhul arvestada kõrgus maapinnast.</p>	

Abihoone näitajad	Väiksema abihoone tüüp	Suurema abihoone tüüp
19. Abihoone suurim ehitusalune pind (m ²)	10...20	20...60
20. Abihoone harja kõrgus (m)	3...4	4...5
21. Abihoone katusetüüp	Viil	Viil
22. Abihoone katusekalle (kraadides)	30...35	35...45
23. Abihoone viimistlusmaterjal	Ümarpalk, laudis	Ümarpalk, laudis
24. Abihoone laiuse ja pikkuse suhe	1:1,5 kuni 1:2	1:2 kuni 1:5
25. Lisanõuded	<p>Hooned võivad olla vaid ühekorruselised; Abihoonetele ei ole lubatud ehitada verandasid, rõdusid, terrasse, katuse väljaehitisi; Väärtuslikel ja väga väärtuslikel abihoonetel ei ole uued juurdeehitused lubatud; Viimistluses ei ole lubatud kasutada tehases toodetud ümarpalki; Hoonete vundamendi kõrgus kuni 30 cm; Hoonete kõrgused on määratud vundamendi pealt, v.a. Juhul kui on tegemist kõrgendatud sokliga, sel juhul arvestada kõrgus maapinnast; Ühel taluõel võib olla üks suurem abihoone.</p>	

3 Koolimäe küla

3.1 Ajalooline analüüs

3.1.1 Tekkelugu ja kaardi analüüs

Koolimäe küla asub Haljala kirikukihelkonnas. Küla nimi (Kohlma, Kolimah, Kolimae) tuleneb tõenäoliselt jõe suudmest, koolmest.

Pisike ja administratiivselt suhteliselt hiline rannaküla, mille elanikud ja pered loendati Natturi küla all.

1699. aasta kaardil on näha kaks talu, mis paiknevad samadel kohtadel nagu ka kakssada aastat hiljem. 1835. aasta kaardile on märgitud Kolima ja Gesinder (saksa keeles talu), mis mõlemad asuvad kunagisest Kolima järvest (tänapäevaks kinni kasvanud) idas. Talude õued – Johann (täna Koolimäe ja Kuiva katastriüksus) ja Jürri (täna Kolima-Jüri, Kuusiku, Loosi, Marja ja Lodesoni katastriüksus) – asetsevad külatuumikus, moodustades juba enne 19. sajandi kruntimist kompaktsed terviku. Erinevalt naaberkülalt Lahest ei ole nende talude maid ümber krunditud – jagamine väiksemateks kruntideks on toimunud 20. sajandil. Jürri talu äärest, ilma põlistalu struktuuri oluliselt lõhkumata on vabariigi ajal jagatud kolm asundustalu (Loosi, Marja ja Lodesoni), millele on ehitatud väikesed kalurimajad¹⁹. Johanni talu on umbes samal ajal jagatud mitmeks väiksemaks krundiks. Osa uusi asundustalusid tekkis kruntimisel mitte küla ürgses tuumikus, vaid selle perifeersemate osas, rannavööndis küla tuumikust väljas, Võsu-Vergi tee ja mere vahelisel alal, kus varasem asustus puudus. Koolimäe külast lõunapool asuvad Natturi ja Pedassaare küla põlistalude metsad.

Kokkuvõtteks võib öelda, et umbes pool vaid kahest põlistalust koosneva väikese Koolimäe küla struktuurist on säilinud väga pikka aega, kuna mõisaaegseks kruntimiseks puudus vajadus. Vabariigiaegne asustus on tekkinud külast välja, mere äärde. Tänapäevaks on Jüri põlistalu maad küll jagatud kuid esialgu veel mitte hoonestatud. Johanni põlistalu on jagatud taasiseseisvuse ajal kruntideks ning hoonestatud (kaks õue).

Asustuse muutusi kirjeldab seletuskirja lisa esitatud Koolimäe küla kaart (andmebaasis andmekiht eluhooned), millelt saab jälgida küla kujunemist üksiktalu kaupa. Kaardile on märgitud talukohtade rajamise ajajärk. Koha vanust näitab põhihoone värv (punane tinglikult tsaariaegne, sinine sõdadevahelise vabariigi aegne ja roheline hilisem, pikem seletus peatükis 4.1.).

3.1.2 Visuaalne analüüs

- 1. Maastikuline situatsioon ja teedevõrk.** Küla metsa sees ja kunagise Koolimäe järve idakaldal. Looduses eristuvad kaks asustustuumikut – vana küla kahe põlistaluga Võsu-Vergi teest lõunapool ja vabariigiaegne uus küla teest põhjapool rannavööndis.
- 2. Küla struktuur ja tüpoloogia.** Nii vanad kui uued vabariigiaegsed talud (struktuur 1 ja 2) hargnevad kahel pool teed, pakkudes pildi funktsionaalsest arengust, kus põlistalud kujundasid omaette terviklahendusi ja millele Eesti Vabariigi aeg lisas küla keskel kujuneva tänavat alustava tuumiku.

¹⁹ Kohalike juttude järgi oli tegemist vana peremehe kolme pojaga, kellele ehitati eraldi majad.

3. **Arhitektuuriline analüüs ja karakter.** Vanas osas kujundab küla ehitusliku ilme arhailise ilmega ehitusviis, millest eristuva Kolimäe Jüri rehehoone, varjualusega ait, vabariigiaegne laut ja Jürist välja krunditud Kuusiku piiridesse jäävad ait, saun ja kelder. 1920. aastatel jätkus küla pildi muutus Jüri põlistalust kolme siilu väljalõikamise näol, mille tulemusena on kahe talu piiril kujunenud uus asustustuumik on illustratiivseks näiteks vabariigiaegsetele arengutele. Kolimäe Kunagise Johanni talu krundil valitseb uus arhitektuurikeel, viimase jäänukina põlistalust eristub ansambelis palkidest ait. Talumiljööd kui sellist ei eksisteeri: ümberringi on ehitatud uue vabariigi aegsed suvila tüüpi freespalkidest majad. Mere tsoonis rajatud uue asustustuumiku keskse ehitisena eritub suure kahekorruseline koolimaja – tüüpiline oma liigi esindaja 1920/30. aastatest. Hoone arhitektuuriliseks ideaaliks on mere ääres Käsmu kandis välja kaptenimaja, kus ruumilise kompositsiooni idee kujundab töökultuuri kõrval ka nn. vaba aeg, vaated merele, veranda kui ajastu kõrgklassi ideoloogiale vastav ehituselement.
4. **Miljöö ja tunnetuslik analüüs.** Külapildis domineerib loodus, hajali asuvad põlistalud peituvad metsa, luues võimaluse eraldumiseks. Terviklik külamiljöö tunnetatav ennekõike selle keskosas, kus vabariigiaegne majadegrupp püüab pilku, tekitades enda ümber tihedama välja, eeldades respekti lähema ümbruse ja selle kunagise ruumilise mõju suhtes.

3.2 Väärtused

- a) **Maastik ja loodus.** On paiga esimeseks ja üheks suuremaks väärtuseks. Kontaktsoneis nii teest põhja poole jääva mere kui lõuna poole jääva metsaga, mis täna kõrgub osaliselt ka kunagistel talu põldudel ja heinamaadel.
- b) **Vanus.** Küla, mis on hiljemalt kujunenud jõe koolmealale ja mis sealt on pärinud ka oma nime.
- c) **Struktuur ja tüpologia.** Väike küla, kus on ajalooliselt ülekaalus vaba ja otsese struktuuriseoseta hoonetus. Küla keskosas vabariigiaegne tiheda tänaväärse struktuuriga asustustuumik.
- d) **Arhitektuuriline karakter.** Ennekõike Jüri põlistalu, kus on säilinud vana rehehoone ja mitmeid eheda ilmega kõrvalhooneid: aidad, võrgukuurid, millest osa paraku lagunemisjärgus. Küla tuumikus üksteise kõrval kolm suhteliselt tervikliku arhitektuuriga vabariigiaegset asundustalu.
- e) **Miljöö ja ehe muinsuskõne.** Hoomatav ja hinnatav, Jüri taluansambli puhul loob tervikpildi, mille väärtuse kujundavad nii etnoloogilised kui emotsionaalsed väärtused, mis liituvad osaliselt ka talu tänase omaniku ja hoonete kasutamisega algupärase funktsioonis.

3.3 Ehituspiirangud

Tulenevalt eelnevates peatükkides väljatoodust võib öelda, et Koolimäe küla asustusega ala lõunapoolne osa (endisest Johanni ja Jürry talust viimane koos juurdeehitatud taludega) on küll segatüüpi külaosa, mille aga muudavad väärtuslikuks kümnekond väärtuslikku hoonet ja visuaalne miljöö. Seetõttu ei ole seal sobilik uute elukohtade (talukohtade) loomine. Kaitstava külaosa määrangu aluseks on komplekshinnang struktuuri säilivusest, väärtuslike hoonete olemasolust ja visuaalsest/miljöölisest säilivusest. Tihendatavad külaosad asuvad küla põhjaosas ja

endise Johanni talu maadel. Kruntide vähima suuruse määramisel on arvestatud, et ajalooline krundisuurus oleks üldjoontes tagatud, et ei toimuks liigset tihendamist. Määramise aluseks on säilinud ajaloolised krundid külas. Väljapoole nimetatud alasid hoonete ning nendega seotud rajatiste püstitamine võib kahjustada ajaloolise külastruktuuri säilimist. Lubatud on hävinud talukohtade taastamine. Külla võib ehitada uusi elamuid arvestades seniste elamute paiknemist.

Uute hoonete paigutamisel tuleb järgida külas väljakujunenud elamu ja abihoonete rütmi (elamud ja sellega seotud abihooned lubatud vaid õue läheduses) ning vältida ebasobivate vaadete tekkimist. Lisaks töös esitatud uusehitustingimustele peab iga konkreetse uue hoone projekteerimisele eelnema taluõue ja selle ümbruse - kontaktvööndi - analüüs.

Näitajad	Kaitstav külaosa	Tihendatav külaosa
1. Uute kruntide moodustamine	Ei ole lubatud	Lubatud, kui moodustatavad krundid on selleks piisavalt suured
2. Elamumaa sihtotstarbe määramine	Ei ole lubatud	Lubatud, kui krunt on selleks piisavalt suur
3. Väikseim võimalik krundi suurus (m ²)	Uued krundid ei ole lubatud	4000 (peab asuma täielikult tihendatava külaosa sees)
4. Elumaja ehitamine	Lubatud ainult hävinud elamu asendamiseks; ühel krundil lubatud üks elamu	Lubatud kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel; ühel krundil lubatud üks elamu
5. Abihoonete ehitamine	Lubatud, kui õue suurus seda võimaldab, kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel	Lubatud kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel
6. Hoonete paigutus taluõue piires	Ebakorrapärane, korrapärane	Korrapärane
7. Hoonete paigutus külatänava suhtes	Määramata	Määramata
8. Lisanõuded	Uus hoone rajada esmajärjekorras hävinud ajaloolise hoone kohale; uued eluasemed tuleb rajada üksteisest piisavale kaugusele vastavalt külaosas väljakujunenud laadile	

Külas on uute elamute ehitamisel soovitatav järgida kahte hoone tüüpi - vanemat, nn rehielamu tüüpi ning uuemat, nn asunduselamu tüüpi, abihoonete ehitamisel püstitada suuremat või väiksemat tüüpi abihooned. Hoonete soovivad mõtmeid on alljärgnevad.

Elamu näitajad	Rehielamu tüüp	Asunduselamu tüüp
9. Elamu suurim ehitusalune pind (m ²)	160 (koos majandusruumidega)	90
10. Elamu harja kõrgus (m)	6...7	6...7
11. Elamu katusetüüp	Viil- või poolkelp	Viil

Elamu näitajad	Rehielamu tüüp	Asunduselamu tüüp
12. Elamu katusekalle (kraadides)	35...42	40...45
13. Elamu viimistlusmaterjal	Paekivi (osaliselt), palk, laudis	Laudis
14. Elamu laiuse ja pikkuse suhe	1:2 kuni 1:3	1:1,5 kuni 1:2
15. Elamu suurim laius (m)	Soovitavalt 7...8	Soovitavalt 6
16. Elamu juurdeehitus lubatud	Ühel küljel tuulekojana	Kuni kahel küljel
17. Elamu ühe juurdeehituse maht põhimahust	Kuni 5%	Kuni 10%
18. Lisanõuded	<p>Hooned võivad olla vaid ühekorruselised, katusealune on lubatud välja ehitada; Elamutele ei ole lubatud ehitada rõdusid; Viimistluses ei ole lubatud kasutada tehases toodetud ümarpalki; Hoonete vundamendi kõrgus kuni 30 cm; Hoonete kõrgused on määratud vundamendi pealt, v.a. juhul kui on tegemist kõrgendatud sokliga, sel juhul arvestada kõrgus maapinnast.</p>	

Abihoone näitajad	Väiksema abihoone tüüp	Suurema abihoone tüüp
19. Abihoone suurim ehitusalune pind (m ²)	10...20	20...50
20. Abihoone harja kõrgus (m)	3...4	4...5
21. Abihoone katusetüüp	Viil	Viil
22. Abihoone katusekalle (kraadides)	30...35	35...40
23. Abihoone viimistlusmaterjal	Ümarpalk, laudis	Ümarpalk, laudis
24. Abihoone laiuse ja pikkuse suhe	1:1,5 kuni 1:2	1:2 kuni 1:5
25. Lisanõuded	<p>Hooned võivad olla vaid ühekorruselised; Abihoonetele ei ole lubatud ehitada verandasid, rõdusid, terrasse, katuse väljaehitisi; Väärtuslikel ja väga väärtuslikel abihoonetel ei ole uued juurdeehitused lubatud; Viimistluses ei ole lubatud kasutada tehases toodetud ümarpalki; Hoonete vundamendi kõrgus kuni 30 cm; Hoonete kõrgused on määratud vundamendi pealt, v.a. juhul kui on tegemist kõrgendatud sokliga, sel juhul arvestada kõrgus maapinnast; Ühel taluõel võib olla üks suurem abihoone.</p>	

4 Natturi küla

4.1 Ajalooline analüüs

4.1.1 Tekkelugu ja kaardi analüüs

Natturi (Natur, Natorin, Nattur, Natarby) küla asub Haljala kirikukihelkonnas.

Natturi on vana kaluriküla. Esimesed kirjalikud teated küla kohta pärinevad 1464. aastast. Kõige varasem kaart on aastast 1699. aastast, kus Natturi küla kohal on märgitud kolm maja (tähistamaks talusid). Järgmisele, 1835. aastast pärit kaardile on märgitud kuus majapidamist, neist üks vabadikukoht (sks k Lostreiber). 1859. aasta kaardil on teine väiksem talu märgitud saunikukohana. Kadunud on aga Sepa talu kõrval olnud talukoht. Kaardianalüüsile tuginedes võib öelda, et Natturi põlisküla koosneb kolmest suuremast talust (Sepa, Mardi, Niggola) ja kahest väikemast kohast (Simo ja Wolmri). Lisaks küla tuumikus olevatele maadele asuvad kolme suurema talu heinamaad lahustükkidena koos Pedassaare ja Lahe küla taludele kuuluvate maadega, külast kaugemal, sisemaal. Eesti vabariigiaegsel kaardil on alles küla tuumikus asunud kolme põlistalu (Sepa, Mardi ja Nigula) krundid. Lisaks on tekkinud kaks uut asundustalu krunti (Siimu ja üks nimeta talu). Võrreldes põlisküla ja tänase küla struktuuri on muudatused tohutud. Vanast Mardi talust on umbes pool jagatud väikesteks kruntideks (kokku kümme krunti). Sepa põlistalule kuulub ainult õueaiamaa, ülejäänud maad on jagatud erineva suurusega uuteks kinnistuteks. Nigula põlistalu üks lahustükk kannab nimetust Nigula 2 ja on säilinud terviklikult. Nigula talu südamiku moodustava õue ümber olevast maast on jagatud kaks väikest uut kinnistut. Asundusaegsest Siimu talu krundist on mitmete jagamiste tulemusena saanud kuus uut krunti. Teine, neeme tipus asuv asundustalu on samuti jagatud kolmeks uueks kinnistuks. Samas on küla kolmel talul (sh Mardi) võrgu- ja paadikuurid (märgitud juba 1835. aasta kaardile (sks k Fischer Häuser) ning lautrikohad. Neemest lääne pool asub väikene Natturi saar (tänapäevane nimetus Lahemaa rahvusparki 11). Kuigi krundistruktuuri on põhjalikult muudetud on küla ajalooline teedevõrk väga hästi säilinud. Tsaariajast on hästi säilinud Nigula taluansambel (elumaja koos mitmete kõrvalhoonetega). Mardi talu rohkearvuline ansambel on küll säilinud, kuid paikneb mitmel erineval kinnistul. Sepa talu vanad kõrvalhooned paiknevad suhteliselt lähestikku kunagise õue asukohas, uus elumaja asub veidi eemal. Kompleksi poolitab külatee. Nii küla lõunaosa krundistruktuur (väikesed krundid ja tihedalt paiknevad hooned) kui hoonestus on pärit osalt Eesti vabariigi ajast ja osalt nõukogude okupatsiooni perioodist, millele taasiseseisvumise järgi on lisandunud Mäni kinnistu hoonestus.

Kokkuvõte. Kunagisest kolme suure taluga põliskülast on tänaseks vähe säilinud. Kõige terviklikumalt on säilinud Nigula talu. Kahe teise talu (Mardi ja Sepa) juures on säilinud küll mõisaaegseid kõrvalhooneid, kuid elumajad on läbi teinud noorenduskuuri ning näevad välja pigem vabariigiaegsed kui varasemad.

Asustuse muutusi kirjeldab seletuskirja lisa esitatud Natturi küla kaart (andmebaasis andmekiht eluhooned), millelt saab jälgida küla kujunemist üksiktalu kaupa. Kaardile on märgitud talukohtade rajamise ajajärk. Koha vanust näitab põhihoone värv (punane tinglikult tsaariaegne, sinine sõdadevahelise vabariigi aegne ja roheline hilisem, pikem seletus peatükis 4.1.).

4.1.2 Visuaalne analüüs

1. **Maastikuline situatsioon ja teedevõrk.** Natturi neemel oli kolm põlistalu, mille maad ulatusid mereni. Rannaäärne asend varjulises lahesopis kujundab küla identiteedi ja miljöö tänaseni. Küla piiridesse jääb ka väike kalasadam (lautrid) ja võrgukuurid. Vana kumab läbi uue, suhteliselt terviklikuna on veel alles Nigula põlistalu maa kontuurid ja piirid (kadunud on seejuures talu maadele juba aegu tagasi kujunenud kaks suhteliselt väiksemat üksust: vabadiku ja saunikutalu), sulandudes nii looduspilti. Kahe teise põlistalu - Mardi ja Sepa struktuur on juba Eesti Vabariigi ajal alanud krundistamisi, küll säilitanud oma piirid maastikus ja osaliselt ka ruumilise kompositsiooni, tehes nii viite kunagisele maakasutussüsteemile ja asustuslikule geneesile, on aga läbi teinud muudatusi talu tuumikalal ja ehitiste iseloomus. Küläs on selgelt hoomatav uue aja tukse.
2. **Küla struktuur ja tüpologia.** Hajataludest koosnev ansambel, mis kujundab pigem visuaalse kui struktuuraal-planeeringuliselt kirjeldatava terviku. Kohati on küläs jälgitav vana maakasutussüsteem ja piirid.
3. **Arhitektuuriline analüüs ja karakter.** Küläs leidub toredaid vanu maju, mis nii mõneski paigas - näiteks Mardi talu kõrvalhooned tõstavad esile nii oma autentse arhitektuurilise ilme kui tsaariaja arhitektuuriliste eeskujude ja hierarhiate jälgimise poolest. Nigula talu peahoone on ehitatud enne revolutsiooni. Natturi on Lahemaal kahtlemata üks väärtuslikumaid, selle pärandmaastik (nii teedevõrk kui talude ja õuede struktuur) suures osas alles, andes nii võimaluse nautida ajaloolist külamaastiku selle stratigraafia ja ideoloogia ajaloolises muutumises. Omaette vaatamisväärsuseks on küla piiridesse jääv sadam koos seal asunud lautrite, võrgu - ja paadikuuridega, mis ühendas mitme küla vajadused, võimaldades ühtlasi ka neeme länekaldalt pääseda väikesele vaate kaugusele jäävale saarele.

Põlisküla 20. sajandil alanud intensiivne areng maakasutuse vallas tõi kaasa asundustalude tekke küla põhja - ja lõunaosas, mis täienes veelgi nõukogude okupatsiooni ajal, kujundades kunagisel Vana - Siimu talu maadel suvitusilmelaadse koosluse. Ka teine vabariigiaegne asustustuumik (küläst põhja pool neeme tipu suunas) kannab moodsate aegade pitsert. Siiski on küla põlisilme nii mitmeski paigas veel adutav, uusehitused ei ole saavutanud ülekaalu, mis keerukaks kujunenud ja vastuolulise maakasutuse protsessi suunamise muudab üheks olulisemaks tuleviku ülesandeks.
4. **Miljöö ja tunnetuslik analüüs.** Ennekõike avaldab külamiljööle mõju meri, rand ja sadam koos sealse romantilise ning veeni ulatuva hoonestusega. Järgmiseks püüavad pilku põlistalud, mille puhul: mille puhul on säilinud mitmeid kihistusi ja ehedat substantsi nii tsaariaegsete elamute kui palksaunade ja võrgukuuride näol.

4.2 Väärtused

- a) **Maastik ja loodus.** Küla mere vahetus läheduses, kus kivine rand pakub pesitsemisvõimalusi lindudele ja vaateid loodusarmastajatele.
- b) **Vanus.** Vana, nagu enamik teisi rannakülasid.
- c) **Struktuur ja tüpologia.** Suhteliselt tihe hajaküla, mille piires kujundab kompaktse terviku Eesti vabariigi aegne asundustalude grupp küla lõunaosas.
- d) **Arhitektuuriline karakter.** Hoonete vanus ulatub tagasi 19. sajandisse, kandes endal osalt tsaariaegse kroonuarhitektuuri (kahe talu peahooned) ja osalt talurahva põlisehitistele iseloomulikke pitsert. Asundustalud on tüüpilised sõdadevahelise

Eesti vabariigi aegsetele taotlustele. Uuemad hooned on suvilaarhitektuurile omase ilmeaga, eklektilised ja nii mõnigi kord klišeemaigulised.

- e) **Miljöö ja ehe muinsuskõne.** Ennekõike avalduvad tunnetuslikud väärtused ranna läheduses; sadamas, teel ja kolme vana põlistalu alal, mis ehkki on teinud maa kasutuse ja omandisuhete osas teinud läbi muutusi, on pärinud maa ja mere elava visuaalse konteksti.

4.3 Ehituspiirangud

Tulenevalt eelnevates peatükkides väljatoodust võib öelda, et Natturi küla põhjapoolne osa on väärtuslike hoonete ja miljööga hästi säilinud põlisküla ning seetõttu ei ole seal sobilik uute elukohtade (talukohtade) loomine. Kaitstava külaosa määrangu aluseks on kompleks hinnang struktuuri säilivusest, väärtuslike hoonete olemasolust ja visuaalsest/miljöölisest säilivusest. Tihendatavad külaosad asuvad küla lõunaosas, kus endised talud on jagatud väiksemateks ehituskruntideks. Kruntide vähima suuruse määramisel on arvestatud, et ajalooline krundisuurus oleks üldjoontes tagatud, et ei toimiks liigset tihendamist. Määramise aluseks on säilinud ajaloolised krundid külas. Väljapoole nimetatud alasid hoonete ning nendega seotud rajatiste püstitamine võib kahjustada ajaloolise külastruktuuri säilimist. Lubatud on hävinud talukohtade taastamine. Külla võib ehitada uusi elamuid arvestades seniste elamute paiknemist.

Uute hoonete paigutamisel tuleb järgida külas väljakujunenud elamu ja abihoonete rütmi (elamud ja sellega seotud abihooned lubatud vaid õue läheduses) ning vältida ebasobivate vaadete tekkimist. Lisaks töös esitatud uusehitustingimustele peab iga konkreetse uue hoone projekteerimisele eelnema taluõue ja selle ümbruse – kontaktvööndi – analüüs.

Näitajad	Kaitstav külaosa	Tihendatav külaosa
1. Uute kruntide moodustamine	Ei ole lubatud	Lubatud, kui moodustatavad krundid on selleks piisavalt suured
2. Elumumaa sihtotstarbe määramine	Ei ole lubatud	Lubatud, kui krunt on selleks piisavalt suur
3. Väikseim võimalik krundi suurus (m ²)	Uued krundid ei ole lubatud	3000 (peab asuma täielikult tihendatava külaosa sees)
4. Elumaja ehitamine	Lubatud ainult hävinud elamu asendamiseks; ühel krundil lubatud üks elamu	Lubatud kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel; ühel krundil lubatud üks elamu
5. Abihoonete ehitamine	Lubatud, kui õue suurus seda võimaldab, kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel	Lubatud kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel
6. Hoonete paigutus taluõue piires	Ebakorrapärane, korrapärane	Korrapärane
7. Hoonete paigutus külatänava suhtes	Määramata	Määramata

Näitajad	Kaitstav külaosa	Tihendatav külaosa
8. Lisanõuded	Uus hoone rajada esmajärjekorras hävinud ajaloolise hoone kohale; uued eluasemed tuleb rajada üksteisest piisavale kaugusele vastavalt külaosas väljakujunenud laadile	

Külas on uute elamute ehitamisel soovitatav järgida kahte hoone tüüpi – vanemat, nn rehielamu tüüpi ning uuemat, nn asunduselamu tüüpi, abihoonete ehitamisel püstitada suuremat või väiksemat tüüpi abihooned. Hoonete soovitatavad mõõtmeid on alljärgnevad

Elamu näitajad	Rehielamu tüüp	Asunduselamu tüüp
9. Elamu suurim ehitusalune pind (m ²)	160 (koos majandusruumidega)	150
10. Elamu harja kõrgus (m)	6...7	6...7
11. Elamu katusetüüp	Viil- või poolkelp	Viil
12. Elamu katusekalle (kraadides)	35...42	40...45
13. Elamu viimistlusmaterjal	Paekivi (osaliselt), palk, laudis	Laudis
14. Elamu laiuse ja pikkuse suhe	1:2 kuni 1:3	1:1,5 kuni 1:2
15. Elamu suurim laius (m)	Soovitatavalt 7...8	Soovitatavalt 6
16. Elamu juurdeehitus lubatud	Ühel küljel tuulekojana	Kuni kahel küljel
17. Elamu ühe juurdeehituse maht põhimahust	Kuni 5%	Kuni 15%
18. Lisanõuded	Hooned võivad olla vaid ühekorruselised, katusealune on lubatud välja ehitada; Elamutele ei ole lubatud ehitada rõdusid; Viimistluses ei ole lubatud kasutada tehases toodetud ümarpalki; Hoonete vundamendi kõrgus kuni 30 cm; Hoonete kõrgused on määratud vundamendi pealt, v.a. Juhul kui on tegemist kõrgendatud sokliga, sel juhul arvestada kõrgus maapinnast.	

Abihoone näitajad	Väiksema abihoone tüüp	Suurema abihoone tüüp
19. Abihoone suurim ehitusalune pind (m ²)	10...20	20...50
20. Abihoone harja kõrgus (m)	3...4	4...5
21. Abihoone katusetüüp	Viil	Viil
22. Abihoone katusekalle (kraadides)	30...35	35...40
23. Abihoone viimistlusmaterjal	Ümarpalk, laudis	Ümarpalk, laudis
24. Abihoone laiuse ja pikkuse suhe	1:1,5 kuni 1:2	1:2 kuni 1:5

Abihoone näitajad	Väiksema abihoone tüüp	Suurema abihoone tüüp
25. Lisanõuded	<p>Hooned võivad olla vaid ühekorruselised;</p> <p>Abihoonetele ei ole lubatud ehitada verandasid, rõdusid, terrasse, katuse väljaehitisi;</p> <p>Väärtuslikel ja väga väärtuslikel abihoonetel ei ole uued juurdeehitused lubatud;</p> <p>Viimistluses ei ole lubatud kasutada tehases toodetud ümarpalki;</p> <p>Hoonete vundamendi kõrgus kuni 30 cm;</p> <p>Hoonete kõrgused on määratud vundamendi pealt, v.a. juhul kui on tegemist kõrgendatud sokliga, sel juhul arvestada kõrgus maapinnast;</p> <p>Ühel taluõel võib olla üks suurem abihoone.</p>	

5 Pedassaare küla

5.1 Ajalooline analüüs

5.1.1 Tekkelugu ja kaardi analüüs

Pedassaare (Pette sar, Betegensar, Podasar) küla asub Haljala kirikukihelkonnas.

Tegemist on väga vana kalurikülaga. Kõige vanemad kirjalikud teated küla kohta pärinevad 1464. a. Küla algne nimi – Pedassaare viitab paiga saarelisele iseloomule ja sealse männikule. Tänapäevaks on Pedassaarest saanud poolsaar. Varaseimal, 1699. aastast pärit kaardil on Pedassaare küla kohas märgitud kolm talu. 1744 on teateid kümne pere kohta, millest 1881. aastal on alles vaid pool ehk viis peret. 1835. aasta kaardil märgitud viis talu ja kõrts (Nõme Krug). Kõik talud peale Pertli, mis seisab metsade keskel täiesti üksikuna, asetsevad rannikul ja on nii seotud merega. Talumaa kõrval kuulusid väikesed lahustükid mõisale, mis iselaadse asustusliku fenomenina viitab Sagadi Fockide tõenäolisele huvile mere ja ranniku järele. Omaette mere ääres seisab hoone, mida juba 1835. a. on märgitud nimetuse all *Wohnhaus* (elumaja). Hiljem on koht tuntud mereäärse suvituskohana. Teine ja mitte vähem huvitav asustuskeskus koondub poolsaare algusesse, kus lisaks rannakülade asustusele iseloomulikule metsa ja rannavahimajale (Buschwächter) on märgitud ka Kleete ait (baltisaksa ait). Sanasse hoonetegrupi kuulusid ka Kogi talu hooned. Poolsaare tipu poole jäid kalurimajad (Fischerhäuser). Kõrts jäi külast Vergi poole suunduva tee äärde, asudes kohas, kuhu 1859. a. kaardi järgi on kujunenud hoopiski metsavahikoht (Buschwächter Nõmme). Sama asustuspilt on säilinud ka pea veerandsada aastat hiljem. 1859. aasta kaardil on kunagine Kogi on nüüd küll saanud uue nime Kaugi ja selle süda asub pigem kunagise ja selleks ajaks oma asukoha muutnud metsavahikoha alal (asemel). Küla ja neeme vahele on samal ajal kujunenud veel üks talu nimega Jago. Põhiolemuselt oli Pedassaare siiski kaluriküla, kus kalapüügile lisaks hariti ka põldu. Suhteliselt väikesed põllumaatükid paiknevad taluõuede ümber, suuremad heinamaatükid jäävad külast lõuna poole paiknedes siiludena läbisegi. Küla põlised taluõued: Karli, Riso ja Pertli on seevastu läbi aegade asunud samas kohas. Mõisaaegse kruntimise käigus on lahustükkide liitmisel talumaad muutunud kompaksemaks. Kolmel talul asuvad ümberkruntimise tulemusel kõik maad ühe suure tükina, Kaugi ja Jago talu maad asetsevad kahe lahustükina. Nii on need ka Eesti Vabariigi kaardil.

Toona alguse saanud asundustalude kruntimine leidis aset põliskülalt põhjapool, seostudes nagu ka mitmel puhul mujal (näiteks Lobi) rannavööndi ja selle võimaliku emotsionaalse mõjuga. Väikesed kompaktsed krundid liituvad põlistaludele, säilitades kunagise struktuuri suhteliselt puutumatuna. Suuremad muudatused on külas toimunud nõukogude okupatsiooni perioodil, mil tükeldasid kolme põlistalu; Riso tänase nimega Toominga ja Romsaare, Kaugi ja Jaago) säilitades tervikuna Kaarli põlistalu, maad. Alles on ka Pärtli talu küla tuumikust pisut eemal. Maade tükeldamisele vaatamata, on säilinud ka enamiku (viiest neli) põlistalude rehielamud (osaliselt ümber ehitatuna), mis küla asustuspildile lisab arhailisi jooni. Küla neemetipu poole osasse rajati nõukogude okupatsiooni ajal piirivalvekordon.

Asustuse muutusi kirjeldab seletuskirja lisas esitatud Pedassaare küla kaart (andmebaasis andmekiht eluhooned), millelt saab jälgida küla kujunemist üksiktalukaupa. Kaardile on märgitud talukohtade rajamise ajajärk. Koha vanust näitab põhihoone värv (punane tinglikult tsaariaegne, sinine sõdadevahelise vabariigi aegne ja roheline hilisem, pikem seletus peatükis 4.1.).

5.1.2 Visuaalne analüüs

- 1. Maastikuline situatsioon ja teedevõrk.** Küla mere ääres, seotud ranna ja sellele liituva maaharimisega, kuhu nõukogude okupatsiooni aastatel rajati piirivalve kordon ja mis viimaste aastakümnete jooksul on saanud uue tähenduse suvituspiirkonnana. Asustuspildi muutusi jälgides, võib siiski tõdeda, et nii küla põline asustusstruktuur koos kunagise hargnevate külatänavate võrguga kui põlistalude kohad ja sealsed rehielamud on säilinud. Loetavad on nii ühisruum ruum kui talupiirid, talud ja neid ümbritsevad õuealad, mille terviklikku mõjulepääsemist takistavad paraku siia – sinna ja vanade koondumispunktide vahele ehitatud suvila tüüpi hooned. Küla üldpildis mõjub mainitu kahtlemata väsitava ja eksitavana, moodustades õnneks siiski vaid pinnalise kihistuse.
- 2. Küla struktuur ja tüpologia.** Hajaküla üksikute sumbküla elementidega, koondumistega küla tuumikalal, kus põlistalud ja õued on maastikus alles ning millele liituvad mitmed Lahemaa asustusajalugu iseloomustavad elemendid – kunagistest paadi – ja võrgukuuridest rannal (tänapäevaks hävinud), metsavahi ja kõrtsikohast ning paarist siinsete Sagadi mõisnike von Fockide suhteliselt varast ja romantilist huvi rannamaastiku vastu peegeldavate lahustükkidega mere ääres, mida on osaliselt kasutatud ka suvitus – ja supluskohtadena. Nii nagu mujal Lahemaa rannakülades, pakub vabariigiaegne asundustalude rajamine pildi külamaastiku muutuste kohta, tekitades nii rannal kui küla sisemises struktuuris uue ja rannamiljööle vastava üksteise kõrvale reastuvate alevitüüpi majadest moodustuvaid saarekesi.
- 3. Arhitektuuriline analüüs ja karakter.** Kõige terviklikumalt on säilinud Kaarli taluansambel, mille abihooned pärinevad osaliselt juba 18. sajandist, kandes nii üht varasemat ehituslikku pärimust kogu Lahemaal. Omapärase ehituskunstilise faktina väärivad esile tõstmist hoonestusele iseloomulikud dekoratiivelemendid (nt aknapiirdeliistud), mille esteetiline ilme ja kohatised tehnilised üksikasjad (näiteks erilaadse kujuga hammastapp aidahoone arhitektuuris) mõjub kohaliku taluarhitektuuri taustal võõrapärasena, seostudes ennekõike kõrvalkülas, Natturis asuva Nigula talu ning mainitud kahe talu omanike soome päritoluga. Kaarli tänases ilmes ja omanike mõttes domineerib muuseumiidee, mis ajalool lubab tõusta esile eksponeerimisväärilise ja näitamistahtelisena. Ka mitmed teised hooned külas on hinnatavad ehituskunstilise traditsiooni ja uue arhitektuurilise ilme varjus elava traditsiooni tõttu. Kaarli põlistalu kõrval pälvib suuremat tähelepanu Pärtli, koht mis üht ja ürgset vajadust rajada oma põld ja talu külast pisut eemale, on selle tuumikust mõnevõrra eemal, metsade keskel säilitanud tänaseni. Külasse viivalt peateelt kõrvale astudes, avaneb ootamatult värvikas ja emotsionaalne pilt: sadakond või enamgi aastat tagasi metsast langetatud palkidest ehitatud ansambel, mille keskele jääv põline rehemaja, reedab veel täna (ja seda mitmetele hädapärastele ümberehitustele) omaaegse peremehe silma ja kätt. Tänapäevaste omanike (kunagiste omanike järeltulijate) filosoofiaks on jätkata läbi käidud radu, mis rannaküladele omase spontaanse ehituslusti (umbes iga aasta üks uus maja), laseb kokku seada tervikpildina, kus näilise juhuslikkuse kõrval avab end selge kaalutlus ja funktsionaalne vajadus ning sellega koos eksisteerinud üldine põhimõte – parem palju väikeseid kui üks ja suur maja. Pärtil on alles saun ja mitu aita, pesuköök ja võrgukuurid, kõik täis põlvkondade poolt kasutatud tarbevara (omaette perekonna kroonika), kõik ehe ja puutumatu. Kui siis parandatud tõrvapapiga. Omaette väärivad tähelepanu veel Kamariku kõrtsikoht suure tee ääres, enne kui ollakse jõudnud külasse. Vana hoone, mis tõsi tänapäevaks saanud uued aknad, kelder ja palkidest ait kuuluvad pärandisse, mille konkreetseks fooniks siin läbi aegade elanud ja toimetanud, kesva märjusest ja

seltskonda nautinud randlane. Kõrts on koht, mis külast pidi jääma mõnevõrra kaugemale.

4. **Miljöo ja tunnetuslik analüüs.** Ennekõike kujundab küla miljöo meri, seejärel üksikud põlistalud koos unikaalsete, osaliselt koguni 18. sajandisse kuuluvate hoonetega, mille koondumispunktiks olev muuseum – ait Kaarli talus pakub vaateid ümbritsevale külamaastikule. Emotsionaalselt jäävad domineerima kaks vastandlikku ilmingut, millest esimene seostub iidse pärandmaastiku ja teine uute maakasutuse tendentsidega, avaldades nii üksikhoonete arhitektuurilistes interpretatsioonides kui üldises kokkukõlas ja selle kohatise hägustumises. Seistes küla põlisel teedehaarel jäävad kõlama mõlemad, andes tõuke inimese otsustusvõimele – kumba valida, mis tuleviku suunatud lahendustele jätab küllalt avara ruumi tänaste vastuolude silumiseks nii arhitektuuris kui külastruktuuris.

5.2 Väärtused

- a) **Maastik ja loodus.** Ikka meri ja rand, mis pakub eelduse nii küla tekkele kui talude paiknemisele – põlistalude puhul pigem rannast pisut nihutatuna ja asundustalude osas otse kalda ääres. Lõunapoolt võtab külast sisemaale suunduja vastu mets, mis on nähtavasti nii nagu ka mujal olnud siinse paikkonna põlisemaid väärtusi.
- b) **Vanus.** Vana nagu enamik siinseid külasid, mis tähendab pikka ja kihilist ajalugu ning selle jälgi nii maakamaras kui osalt veel ka selle pinnal.
- c) **Struktuur ja tüpologia.** Hajaküla tüüpi, kus üksteise kõrvale reastuvad kolme – nelja põlisküla krundid. Pärtli talu külast väljas lõunapool annab vihje asustuse jätkumist laiemalgi alal. Asundustalud on jagatud põlisküla piiridest väljapoole, osalt vaatega merele.
- d) **Arhitektuuriline karakter.** Pakub mitmeid erinevaid väärtusi ja interpretatsioone. Kõige vanemad hooned on säilinud Kaarle talus, kus tänase hoonestuse põhja kujundavad rohkem kui paar aastasada vanad ehitised. Vana ja auväärne on ka Pärtli talu hoonestus.
- e) **Miljöo ja muinsuskõne.** Tervikmiljöo rikutud, pigem saab kõneleda vaadetest ja üksikutest fragmentidest, mis jäävad varju uuele maakasutusele ja hoonetele.

5.3 Ehituspiirangud

Tulenevalt eelnevates peatükkides väljatoodust võib öelda, et Pedassaare küla tuumik on küll segatüüpi külaosa, kuid mitukümmend väärtuslikku hoonet ning visuaalne miljöo muudavad selle väärtuslikuks. Seetõttu ei ole seal sobilik uute elukohtade (talukohtade) loomine. Kaitstava külaosa määrangu aluseks on komplekshinnang struktuuri säilivusest, väärtuslike hoonete olemasolust ja visuaalsest/miljöolisest säilivusest. Tihendatavad külaosad asuvad küla ida- ja lõunaosas, kus on uusi ehituskrunte ning uusi hooned. Kruntide vähima suuruse määramisel on arvestatud, et ajalooline krundisuurus oleks üldjoontes tagatud, et ei toimiks liigset tihendamist. Määramise aluseks on säilinud ajaloolised krundid külas. Väljapoole nimetatud alasid hoonete ning nendega seotud rajatiste püstitamine võib kahjustada ajaloolise külastruktuuri säilimist. Lubatud on hävinud talukohtade taastamine. Külla võib ehitada uusi elamuid arvestades seniste elamute paiknemist.

Uute hoonete paigutamisel tuleb järgida külas väljakujunenud elamu ja abihoonete rütmi (elamud ja sellega seotud abihooned lubatud vaid õue läheduses) ning vältida ebasobivate vaadete tekkimist. Lisaks töös esitatud uusehitustingimustele peab iga konkreetse uue hoone projekteerimisele eelnema taluõue ja selle ümbruse – kontaktvööndi – analüüs.

Näitajad	Kaitstav külaosa	Tihendatav külaosa
1. Uute kruntide moodustamine	Ei ole lubatud	Lubatud, kui moodustatavad krundid on selleks piisavalt suured
2. Elumumaa sihtotstarbe määramine	Ei ole lubatud	Lubatud, kui krunt on selleks piisavalt suur
3. Väikseim võimalik krundi suurus (m ²)	Uued krundid ei ole lubatud	6000 (peab asuma täielikult tihendatava külaosa sees)
4. Elumaja ehitamine	Lubatud ainult hävinud elamu asendamiseks; ühel krundil lubatud üks elamu	Lubatud kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel; ühel krundil lubatud üks elamu
5. Abihoonete ehitamine	Lubatud, kui õue suurus seda võimaldab, kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel	Lubatud kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel
6. Hoonete paigutus taluõue piires	Ebakorrapärane, korrapärane	Korrapärane
7. Hoonete paigutus külatänava suhtes	Määramata	Vastavalt ajaloolisele paigutusele lähedalasuvatel kruntidel; üldjuhul elamud külatee äärde, abihooned elamute taha
8. Lisanõuded	Uus hoone rajada esmajärjekorras hävinud ajaloolise hoone kohale; uued eluasemed tuleb rajada üksteisest piisavale kaugusele vastavalt külaosas väljakujunenud laadile	

Külas on uute elamute ehitamisel soovitatav järgida kahte hoone tüüpi – vanemat, nn rehielamu tüüpi ning uuemat, nn asunduselamu tüüpi, abihoonete ehitamisel püstitada suuremat või väiksemat tüüpi abihooned. Hoonete soovitatavad mõõtmeid on alljärgnevad.

Elamu näitajad	Rehielamu tüüp	Asunduselamu tüüp
9. Elamu suurim ehitusalune pind (m ²)	160 (koos majandusruumidega)	90
10. Elamu harja kõrgus (m)	6...7	6...7
11. Elamu katusetüüp	Viil- või poolkelp	Viil
12. Elamu katusekalle (kraadides)	35...42	40...45
13. Elamu viimistlusmaterjal	Paekivi (osaliselt), palk, laudis	Laudis

Elamu näitajad	Rehielamu tüüp	Asunduselamu tüüp
14. Elamu laiuse ja pikkuse suhe	1:2 kuni 1:3	1:1,5 kuni 1:2
15. Elamu suurim laius (m)	Soovitavalt 7...8	Soovitavalt 6
16. Elamu juurdeehitus lubatud	Ühel küljel tuulekojana	Kuni kahel küljel
17. Elamu ühe juurdeehituse maht põhimahust	Kuni 5%	Kuni 12%
18. Lisanõuded	<p>Hooned võivad olla vaid ühekorruselised, katusealune on lubatud välja ehitada; Elamutele ei ole lubatud ehitada rõdusid; Viimistluses ei ole lubatud kasutada tehases toodetud ümarpalki; Hoonete vundamendi kõrgus kuni 30 cm; Hoonete kõrgused on määratud vundamendi pealt, v.a. Juhul kui on tegemist kõrgendatud sokliga, sel juhul arvestada kõrgus maapinnast.</p>	

Abihoone näitajad	Väiksema abihoone tüüp	Suurema abihoone tüüp
19. Abihoone suurim ehitusalune pind (m ²)	10...20	20...50
20. Abihoone harja kõrgus (m)	3...4	4...5
21. Abihoone katusetüüp	Viil	Viil
22. Abihoone katusekalle (kraadides)	30...35	35...40
23. Abihoone viimistlusmaterjal	Ümarpalk, laudis	Ümarpalk, laudis
24. Abihoone laiuse ja pikkuse suhe	1:1,5 kuni 1:2	1:2 kuni 1:5
25. Lisanõuded	<p>Hooned võivad olla vaid ühekorruselised; Abihoonetele ei ole lubatud ehitada verandasid, rõdusid, terrasse, katuse väljaehitisi; Väärtuslikel ja väga väärtuslikel abihoonetel ei ole uued juurdeehitused lubatud; Viimistluses ei ole lubatud kasutada tehases toodetud ümarpalki; Hoonete vundamendi kõrgus kuni 30 cm; Hoonete kõrgused on määratud vundamendi pealt, v.a. Juhul kui on tegemist kõrgendatud sokliga, sel juhul arvestada kõrgus maapinnast; Ühel taluõel võib olla üks suurem abihoone.</p>	

6 Pihlaspea küla

6.1 Ajalooline analüüs

6.1.1 Tekkelugu ja kaardi analüüs

Pihlaspea (Pihleszpa, Pihlaspeh) küla asub Haljala kirikukihelkonnas.

Tänane küla on kokku kasvanud kahest külast, Pihlaspeast ja Jorikast (Jõrike, vabariigiaegsel kaardil Eerika). Vähemalt 17. sajandist alates kuuluvad külad lahustükkidena kahe mõisa: Metsiku ja Annikvere alla, mis peegeldab Lahemaal ja rannikualadel laiemaltki levinud tava saada osa rannaala elust (ennekõike kalapüügist), ja seda vaatamata otsese merepiiri puudumisele. Paul Johanseni järgi ulatub selline traditsioon antud paigas vähemalt 16. sajandi keskpaigani, mil on juttu mingist rannavaldusest (*DAS Gut am Strande genannt*). Pihlaspea kohta ulatuvad kirjalikud andmed tagasi 1464ni, mil mõisate vahelises piirikokkuleppes on juttu teest, mis läheb Lahekülast Pihlaspeale (*pigilepe*). E. Tarveli järgi oli küla Helmay von Risbitheri viis aastat hiljem koostatud testamendis juba küla koos oma nelja taluga olemas. Palju suuremaks ei kasvanud see ka hiljem. 1699. a kaardile on märgitud küla tuumikus 6 talu: Ero, Pilli Mart, Otti Thoma Matz, Otti Thoma Laur, Palli Muko Jüri, Ado, millele idas liitub omaette asustusüksusena veel kaks: Annike Ado, Annike Thom, Ero. 18. sajandi alguse revisjoni andmetel oli kahe mõisa: Metsikuse ja Sauste all kokku 16 talupoega (mis ei pruugi iseenesest kattuda talude arvuga). Jõrike küla esineb esmakordselt 1699. a kaardil kui on ära toodud neli talu, neid konkreetsemalt nimetamata. Küla nimi viitab ilmselt kristlikust traditsioonist pärinevale Georgile (Jörg, Jorg), siis tõenäoliselt ajaloolisele isikule. Nelja-viie talu piiridesse jääb küla ka 18.-19. sajandil.

Pihlaspea külast läänepool asus kabel, mis jäi küll Sagadi mõisa maale, kuid kandis Pihlaspea kabeli nimetust. Enn Tarvel järgi on seal ka kääpad ja hauad²⁰. Täna on kabeli asukohta raske leida looduses eristada. Väidetavalt loobuti peale Esku kabeli valmimist Pihlaspea kabelist ning hakati sinna matma. Pihlaspea küla tuumikus asub väikene vana kalmistu, kuhu on maetud kuni 20. sajandi keskpaigani. Külarahva jutu järgi oli seal ka puust kabelihoone, mis hävis lõplikult 1960ndatel.

Kuna Pihlaspea küla on kuulunud Metsiku mõisale, ei ole ajalooline kaardimaterjal nii rikkalik kui teiste Vergi poolsaarel asuvate ja Sagadi mõisale kuuluvate rannakülade kohta. Siiski saab küla asustuspildi kujunemisel toetuda hilisematele kaartidele (kajastavad kruntimisjärgset seisut) ning toponüümikale ja esitada küla struktuuri kujunemislugu. Krunti ajamine 19. lõpukümnenditel muutis senist asustuspilti, liites põlispõldudele uued mere alt järk-järgult üles kasvanud põndakud ja lited. Külas on kruntimise tulemusena Matsu, Kõrtsi, Jakobi talude maad kompaktsed tervikud. Võimalik, et nimetatud talud või mõni neist on kruntimise käigus külast välja viidud. Küla idapoolne osa on krunditud pikkadeks siiludeks, mis paiknevad kummalgi pool külatänavat. Nii mitmegi talu (Põllu, Tooma, Möldri, Uustalu) maad koosnevad peale kruntimist jätkuvalt mitmest lahustükist. 20. sajand tõi juurde asundustalude võrgu, mis paigutus üle küla laiali peamiselt külatänavaaäärde väikeste tükkidena. Hiljem on nii suurte põlistalude kui ka asundustalude krunte jagatud.

Pihlaspea küla tänane asustuspilt on äärmiselt kirju. Kõigist erinevatest perioodidest krundistruktuur ja hoonestus paikneb läbiseigi. Küla põhjaosas on suured

²⁰ Tarvel, Enn. Altja. 1981.

põliskrundid, mille äärest on jagatud väikseid. Küla keskosa on väga väikesteks kruntideks jagatud ning lõunaosa jällegi veidi suuremate siiludena põlistaludeaegne. Lisaks asustusmuustrile erineb Pihlaspea teistest rannaküladest kõige enam seetõttu, et küla keskel asub väikene kalmistu.

Asustuse muutusi kirjeldab seletuskirja lisan esitatud Pihlaspea küla kaart (andmebaasis andmekiht eluhooned), millelt saab jälgida küla kujunemist üksiktalu kaupa. Kaardile on märgitud talukohtade rajamise ajajärk. Koha vanust näitab põhihoone värv (punane tinglikult tsariaegne, sinine sõdadevahelise vabariigi aegne ja roheline hilisem, pikem seletus peatükis 4.1.).

6.1.2 Visuaalne analüüs

- 1. Maastik ja teedevõrk.** Küla läbiva Võsu-Vergi tee ääres, mere ääres, maastikus piki randa välja venitatud, sidudes kokku kahe varasema küla - Pihlaspea ja Jõrike (Eeriku) talud ja õued. Varasem hoonestus asus merepiirist tulenevalt lõuna pool teed. Lahemaa maastikupildis eripärane ja seetõttu ka tähenduslik on selle keskele jääv kalmistu, mille tausta võiks pigem seostada Skandinaavia kui kohalike traditsioonidega. Põline kalmistu (täna looduses praktiliselt eristamatu) asus traditsiooniliselt küla piiridest väljas. Põhiteelt hargnev teedevõrk on kujunenud suures osas välja 20. sajandil ning seostub asundustalude rajamisega nii põlistalude vahele kui otse rannavööndisse. Nii külasse saabudes kui sealt lahkudes valitseb põline männimets.
- 2. Küla struktuur ja tüpologia.** Põline rannaküla, mille talud on algselt asunud (ühel pool (lõuna pool) tänast Võsu - Vergi teed. Küla keskel ainulaadne kalmistu, kus külasepa poolt tahatud raudristid (neist üks varasemaid Kangru Jakobile aastast 1825) murukamaras on tunnistuseks ajaloo jõust ja järjepidevusest. Põhja pool teed laiusid tõenäoliselt varasemal perioodil rannamadalikud ja meri, tõenäoliselt oli randa ehitatud ka võrgu - ja paadikuurid. Talude lapitekk on tüüpiline vabale vaimule ja asustusliku kontuuri looklevale joonele ning on suures osas säilinud tänaseni. Küla lääneosas on loetavad kolme suure talu: Matsu, Kõrtsi ja Jakobi maad, esindades kunagist külastruktuuri ja maakasutusviisi. Ühe suurema taluõuena kerkib esile Matsu, kus hooned koonduvad grupina selle idaserva. Küla teise poole - kunagise Jõrike (hilisema Eerika küla) osas, on taludeks kruntimine toonud kaasa maade jagunemise triipudena kahele poole teed ning edasi sisemaa poole. Nii on tegemist põhimõtteliselt kahe 19. sajandil välja kujunenud külamustriga, millele 20. sajandi asundustalude rajamine on lisanud uusi lappe ja siile, tihendades ala põlistalude (näiteks Matsu ja Kõrtsi) ja Pihlaspea ja Jõrike vahel. Nimetatud arenguid eksponeerib ka asundustalude koondumine külatänava äärde selle keskosas. Tihedam külatuumik (Kopli ja Liiva) jääb kalmistust ida poole. Omaette „saarena“ eristub külatuumikust lääne poole jääv majade grupp (Muru ja Pihlaka), mis traditsioonist erinevad „seisavad jalgupidi vees“, pakkudes võimaluse laidurite ja võrgukuuride ehitamiseks. Omaette seisab paadikuuride grupp mere ääres küla lääneosas, mis püstitatud viimastel aastakümnetel täidavad tõenäoliselt suviti ülesannet pakkuda ka nende omanikele suvitusrõõme. Uue vabariigi aegne kruntimine on külla toonud juurde uusi maakasutuse vorme, mis enamasti ei ole kooskõlas küla muistse traditsiooniga ja mõjuvad selletõttu põlisiväärtuste suhtes võõrana. Paar freespalkmaja on jäänud lõpetamata.
- 3. Arhitektuuriline analüüs ja karakter.** Naaberküladega võrreldes suhteliselt tagasihoidlik, pigem uus ja uuendatud, pärinedes külade arhitektuurilist ilmet oluliselt muutnud 20. sajandist. Paljud hooned külas on rekonstrueeritud, mis on

tinginud muudatusi küla üldpildis ja veelgi enam üksikhoonete arhitektuuris. Vanem hoonestustüüp, mis tugineb rehielamu arhetüübile ja selle arendustele puudub. 19. sajandi pärimusele viitavad üksnes mõned kõrvalhooned: näiteks: Uustalu pikkait ja Liiva ait, mis on ühtlasi üks unikaalsemaid ehitisi kogu külas. Asundustalud rajati silmas pidades talude põlispire, nende vahele või eemale. Nagu mitmel pool mujal murdis hoonestus välja mere äärde, avades elanikule siiani vaid õueaknast põlismändide taha jääva meremaastiku. Hooned on tüüpilised, viilkatuse ja verandaga, lähtudes oma arhitektuurilises ilmes 19. sajandi lõpust alguse saanud arengutest, samas mugandudes valitsevate tingimuste ja suhteliselt kitsamate oludega. Küla kui terviku ilmes on nimetatud tendents valdav, mille jätkuna võib käsitleda ka nõukogude okupatsiooni aegset ehitustegevust ja uusi suundi uue vabariigi aegses arhitektuurilises kujunemises.

4. **Miljöö ja muinsuskõne.** Meri ja looklevad külavaheteed. Küla keskel vana külasepa raudristidega kalmistu, ümber lammaste karjamaa, kujunev visioon on heaks võrdluseks nii mõnegi teise ja kaugema piirkonnaga (Gotlandilt Iirimaani). Vanade põlistalude avarad piirid ja elutsoon nende vahel, millesse soontena lõikuvad külavaheteed, juhatades meid küla südamest randa ja edasi saarekestena eristuvate põlitaludest eemale asuvate majadegruppideni. Majade uuenemisele vaatamata on küla põhi vana, mis on eriti ilmikas küla keskosasse jääva kalmistu piires, pakkudes kord tiheneva ja siis taas oma kunagist struktuuri kordava arenguga pingerikka pildi asustruktuuri põlisest jätkumisest. Mõtleva paneva näitena eristub asundustalude grupp küla lääneservas, mis on hea maitseliselt ja respektiga korrastatud, seejuures omatigi paljuski kaotanud oma ajaloolise sideme.

6.2 Väärtused

- a) **Maastik ja loodus.** Väga väärtuslik, looduse ja inimasustuse kokkukõla on vaatamata üksikutele muudatustele eriti hoonete arhitektuurilises käekirjas) tasakaalus, pakkudes maastikule võimaluse avaneda kõigis oma rannaasustusele omases ilmes.
- b) **Vanus.** Külastruktuur vana, hooned mitte. Väärtuseks on põlise külapildi ja selle elementide säilimine, mida ei ole muutnud ka hilisemad krunti ajamised ja maade jagamised. Uued majad on ehitatud enamasti kas vanade õuede asemele, olles sellega hoidnud alles küla peamise arhitektuurilise väärtuse – tema ruumi.
- c) **Struktuur ja tüpologia.** Säilinud ja alles. Hoomatav nii põlistalude kui asundusaegse hoonestuse piirides, kalmistu küla keskel lisab niigi väärtuslikule ansamblile olulise aktsendi, tagades lisaks mere ja männimetsa lähedusele inimasustuse markantselt ajaloolise kohalolu.
- d) **Arhitektuuriline karakter.** Vaatamata hoonestuse uuenemisele 20. sajandil ja sellest lähtuvatele mitmetele vastandlikele suundadele (asundustaludest rannas rannarhitektuurini), on küla säilitanud oma arhitektuurilise põhiilme, integreerides uue ja sulatades selle kokku ajaloolise arhitektuurikõnega. Harmooniline ja terviklik ansambel.
- e) **Tunnetuslik väärtus.** Elamuslik nii looduse kui arhitektuuri poolest. Ümberringi varjavad küla kõrged palgimetsad, rannas madal ja kunagi kord tuultele ja merele avatud hoonestus, milles üksikud põlised õued kujundavad külateede ja talude võrgustikus veel tänases maastikupildis eristuvaid nõelasilmu. Küla keskust

läbivalt teed mere suunas looklevad teed kutsuvad randa, mille ilu on nii Lahemaa argipäeva kui põlise asustuse kõrval suurimaks väärtuseks. Kalmistu küla keskel sunnib peatuma ja jalutama edasi piki asundustalude aegu kujunenud korrastatud külatänavaid.

6.3 Ehituspiirangud

Tulenevalt eelnevates peatükkides väljatoodust ei ole Pihlaspea külas põhjendatud kaitstavate külaosade määramine – suurem osa külast on muudetud nii struktuuri kui ka visuaalse miljöö poolest niivõrd, et selle säilitamine praegusel kujul ei ole õigustatud. Külas on ühte liiki ehitusalasid – tihendatav külaosa, mis paikneb olemasoleva hoonestuse ümbruses. Kruntide vähima suuruse määramisel on arvestatud, et ajalooline krundisuurus oleks üldjoontes tagatud, et ei toimuks liigset tihendamist. Määramise aluseks on säilinud ajaloolised krundid külas. Väljapoole nimetatud ala hoonete ning nendega seotud rajatiste püstitamine võib kahjustada ajaloolise külastruktuuri säilimist. Lubatud on hävinud talukoha taastamine. Külla võib ehitada uusi elamuid arvestades seniste elamute paiknemist.

Uute hoonete paigutamisel tuleb järgida külas väljakujunenud elamu ja abihoonete rütmi (elamud ja sellega seotud abihooned lubatud vaid õue läheduses) ning vältida ebasobivate vaadete tekkimist. Lisaks töös esitatud uusehitustingimustele peab iga konkreetse uue hoone projekteerimisele eelnema taluõue ja selle ümbruse – kontaktvööndi – analüüs.

Näitajad	Tihendatav külaosa
1. Uute kruntide moodustamine	Lubatud, kui moodustatavad krundid on selleks piisavalt suured
2. Elamumaa sihtotstarbe määramine	Lubatud, kui krunt on selleks piisavalt suur
3. Väikseim võimalik krundi suurus (m ²)	4000 (peab asuma täielikult tihendatava külaosa sees)
4. Elumaja ehitamine	Lubatud kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel; ühel krundil lubatud üks elamu
5. Abihoonete ehitamine	Lubatud kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel
6. Hoonete paigutus taluõue piires	Korrapärane
7. Hoonete paigutus külatänavas suhtes	Vastavalt ajaloolisele paigutusele lähedalasuvatel kruntidel; üldjuhul elamud külatee äärde, abihooned elamute taha
8. Lisanõuded	Uus hoone rajada esmajärjekorras hävinud ajaloolise hoone kohale; uued eluasemed tuleb rajada üksteisest piisavale kaugusele vastavalt külaosas väljakujunenud laadile

Külas on uute elamute ehitamisel soovitatav järgida kahte hoone tüüpi – vanemat, nn rehielamu tüüpi ning uuemat, nn asunduselamu tüüpi, abihoonete ehitamisel püstitada suuremat või väiksemat tüüpi abihooned. Hoonete soovitatavad mõõtmeid on alljärgnevad.

Elamu näitajad	Rehielamu tüüp	Asunduselamu tüüp
9. Elamu suurim ehitusalune pind (m ²)	160 (koos majandusruumidega)	110
10. Elamu harja kõrgus (m)	6...7	6...7
11. Elamu katusetüüp	Viil- või poolkelp	Viil
12. Elamu katusekalle (kraadides)	35...42	40...45
13. Elamu viimistlusmaterjal	Paekivi (osaliselt), palk, laudis	Laudis
14. Elamu laiuse ja pikkuse suhe	1:2 kuni 1:3	1:1,5 kuni 1:2
15. Elamu suurim laius (m)	Soovitavalt 7...8	Soovitavalt 6
16. Elamu juurdeehitus lubatud	Ühel küljel tuulekojana	Kuni kahel küljel
17. Elamu ühe juurdeehituse maht põhimahust	Kuni 5%	Kuni 15%
18. Lisanõuded	<p>Hooned võivad olla vaid ühekorruselised, katusealune on lubatud välja ehitada; Elamutele ei ole lubatud ehitada rõdusid; Viimistluses ei ole lubatud kasutada tehases toodetud ümarpalki; Hoonete vundamendi kõrgus kuni 30 cm; Hoonete kõrgused on määratud vundamendi pealt, v.a. juhul kui on tegemist kõrgendatud sokliga, sel juhul arvestada kõrgus maapinnast.</p>	

Abihoone näitajad	Väiksema abihoone tüüp	Suurema abihoone tüüp
19. Abihoone suurim ehitusalune pind (m ²)	10...20	20...60
20. Abihoone harja kõrgus (m)	3...4	4...5
21. Abihoone katusetüüp	Viil	Viil
22. Abihoone katusekalle (kraadides)	30...35	35...45
23. Abihoone viimistlusmaterjal	Ümarpalk, laudis	Laudis
24. Abihoone laiuse ja pikkuse suhe	1:1,5 kuni 1:2	1:2 kuni 1:5

Abihoone näitajad	Väiksema abihoone tüüp	Suurema abihoone tüüp
25. Lisanõuded	<p>Hooned võivad olla vaid ühekorruselised; Abihoonetele ei ole lubatud ehitada verandasid, rõdusid, terrasse, katuse väljaehitisi; Väärtuslikel ja väga väärtuslikel abihoonetel ei ole uued juurdeehitused lubatud; Viimistluses ei ole lubatud kasutada tehases toodetud ümarpalki; Hoonete vundamendi kõrgus kuni 30 cm; Hoonete kõrgused on määratud vundamendi pealt, v.a. juhul kui on tegemist kõrgendatud sokliga, sel juhul arvestada kõrgus maapinnast; Ühel taluõel võib olla üks suurem abihoone.</p>	

7 Altja küla

7.1 Ajalooline analüüs

7.1.1 Tekkelugu ja kaardi analüüs

Altja küla (*Halja, Halljall, Hallja, Haldja*), varasemal perioodil ka *Wandemünde, Jõesuu, Rootsipea, Kärbse*) küla asub Haljala kirikukihelkonnas.

Enn Tarveli järgi on Altjast juttu kahes 1465. aastast pärinevas ürikus – Annikvere mõisale kuulunud kalapüügikohast *in der Wandemünde* jõesuus ja seoses vaidlusküsimusega jõesuus (*in der Juwenden Münde*) asunud Rootsipea (*Rotzinpe*) maatüki üle Oandu suudmes. Tõenäoliselt oli tegemist rootsi asustusega neemel (pea ehk neem). Jõesuu küla esineb esmakordselt 1544. a Sagadi pärijate päranduslepingus. 1602. a katku ajal suri paikkond välja. Kui 1618. a paiku tuli Soomest talupoeg Kerbmann, pani Palmse mõisnik ta elama tühjaks jäänud Rootsipea küla- või taluasemele elama. Küla praegune nimi esineb esmakordselt 1678. a ühe talupoja lisanimena. Kõige varasemal, 1699. aasta kaardil on Altja küla kohal kaks *Kerpe* nimelist kalurimaja, mis asusid neemel, mida Enn Tarvel samastab hilisema Paarmaga. Neeme tipu poole oli veel kaks kalamaja (*fiskarehus*). Küla tuumiku kohale on märgitud kuus talu. 1732-1744. a oli Altjal kuus peret: Halja Thomas, Nigolas, Jörri, Jahn, Matzo, Carl, kellest esimest on seotud hilisema Toomarahvaga. Püsima jäid ka Jaanirahva ja Matsu pered. Need kolm talu olid ilmselt ka vanemad, kujundades 19. sajandil piiri tõmbamise aegu talu- ja mõisamaade vahele Altja tuumiku. Järgmine kaart pärineb 1802. aastast ning sellele on märgitud kokku kümme talu, millest tänase Altja kõrtsi kohal asub Parma kõrts (*Krug Parma*), Paarma talu asukohas veidi külatuumikust eemal Parma talu (*Gesinde Parma*). Küla tuumikus on kokku kuus talu, millest ühe juurde on märgitud Mae Simo. Veidi külast väljas Sagadi poole suunduva tee ääres asub Nigolas (hiljem Uustalu) ja sellest veel lõuna poole jääb Sippa talu (*Gesinde Sippa*), mis on hilisem metsavahikoht.

Altja on vana rannaküla, kus haritavat maad on suhteliselt vähe. 1858. a loendatakse Altjas 12 peret ehk suitsu. 1859. aasta kaardile on kantud seitse talu (Thoma, Ustalo, Jaani, Matse, Johanni ehk Kingseppa, Jüri Michkli, Parma), lisaks üks saunikukoht (Koppel) metsavaht (Sippa) ja kolm kõrtsi (Haldia, Parma ja Mustoja). Nagu nähtub 1859. aasta kaardilt on külastruktuur tüüpiline rannaküladele. Suur osa küla talude õuedest paikneb tihedalt ridamisi piki rannikut lookleva külatäna ääres. Talude haritava maa tükid asuvad külast sisemaa pool. Enne kruntimist läbisegi paiknevad talude lahustükid ei moodusta küll nõõrimaid, nagu Lahe külas aga ühe talu maad koosnevad siiski mitmest lahustükist. Põllud ei ole väga suured. Lisaks viiele küla tuumiku moodustavale suuremale talule asetseb rannaääres üks saunikukoht ning küla tuumikust väljapool kaks suurt talu (Uuetalu ja Parma). Teada on kolm kõrtsikohta, üks Parma kõrts (tänapäevase Altja kõrtsi asukohas) ja teine asub küla põhjaotsas ning kannab Haldja kõrtsi nime. Kolmas Mustoja kõrts asus Altja ja Vergi vahel Mustoja ülesõidukoha juures. Kõrtsidele kuuluv maa on võrreldes talude maadega väike paiknedes hoone ümber. Mõõda teed Vihula poole minnes pool metsa sees asub metsavahikoht Sippa. Küla all rannas on laoplatz (*Hofs Stapelplatz*). Pärilise neeme tipus võrgu- ja paadikuurid. Küla juurest voolab merre Altja oja, tuntud ka Kärbsejõe nime all. Kärbseoja kaldal Altja küla poole ehitas Sagadi mõisnik suvemaja. Teine suvemaja asus ojast idapool ja kuulus Vaeküla mõisnikule. 19. sajandi kruntimise käigus on lahustükke liidetud nii, et iga talu maad moodustaksid võimalikult ühtse terviku. Kruntimise käigus on üks talu (Matsu) külast ka välja viidud. Teised taluõued on asunud samal kohal pikka aega ja suures osas veel täna külasüdames alles. Altja

põhja kujundab Paarma, mida Jõesuus tunti tõenäoliselt juba 16. sajandil. Sagadi poolt külasse saabudes, on esimene talu küla sees Toomarahva. Tema kõrval Vergi poole on Jaanirahva, selle kõrval Jürirahva. Viimane Vergi poolne talu oli Kingsepa. Matsu asus vanasti Jaanirahva ja Jürirahva vahel. Kui viimane 1881. a külast välja viidi, sai ta nimeks Kõrve. Pärast talude kruntimist, jagunevad talumaad Altja külas siiludena piki randa risti merega, mida poolitab külatee. Nii jäävad sama talu maad mõlemale poole külateed. Hilisemal ajal on uued krundid jagatud vanade suurte kruntide tükeldamise teel. 20. sajandi alguses tekkisid maata või väga vähese maaga kohad nagu Neemela, Lähte, Valli, Sihi, Raja, Kiigemäe (Liikase), Kuusiku (Veeru), Muda (Põllu). Paarmal ehtasid kolm venda, peremees Gustav Rommanni pojad: Maunus, Kusti ja Jaska endale omaette elamise. Eesti Vabariigiaegne asundustalude jagamine tõi juurde toonud seitse väikest talukohta, mis jagati mööda küla laiali nii külatänava ääres kui ka külamaade välispiiril.

Asustuse muutusi kirjeldab seletuskirja lisa esitatud Altja küla kaart (andmebaasis andmekiht eluhooned), millelt saab jälgida küla kujunemist üksiktalu kaupa. Kaardile on märgitud talukohtade rajamise ajajärk. Koha vanust näitab põhihoone värv (punane tinglikult tsariaegne, sinine sõdadevahelise vabariigi aegne, roheline hilisem ja lilla tsariaegne, mida ei ole märgitud topograafilisel kaardil – pikem seletus peatükis 4.1.).

7.1.2 Visuaalne analüüs

- 1. Maastik ja teedevõrk.** Küla mere ääres ja jõe suudmes, mille talud ja majad jagunevad kahele poole Rakvere ja Vergi vahelist teed ligemale paari kilomeetri pikkusel lõigul. Rakvere poolt saabudes muutub maastik; lõpevad loopealsed ja põllud ja saab alguse rannamets – masti – ja tõrvamännik, mille lõppedes kääneline tee juhatab esimeste majade ja kõrvalhooneteni, loogeldes perede vahel kuni Röenasmäe (Roenamäe) sillani Vergi piiril. Sealt algab tee kunagise kunstnik Richard Sagritsa majani Kõrve talus. Ühelt poolt piirab Altjat Kärkseoja (tuntud ka Altja ja Oandu jõe võis Sipa ojana) ja teiselt poolt Altja ja Vergi piiriks olev nn. Sulisev oja ehk lihtsalt Oja, mis varem kandis Mustoja nime (1539. a Mustoja). Nende vahele jääb veel kolmaski vett loopealsetelt vett merre kandev nire – nn. Toomarahva kraav. Vesi ja sellega seostuv on Altja identiteediks olnud läbi aastasadade – kalanduse kõrval on siin „staabliplats“, kust metsapalgid lossiti Tallinnasse suunduvatele alustele. Meri tähendas suhtlemist, üha uusi inimesi ja maju, põlistalude kõrval ka üha uusi asundusi. Juba 19. sajandil on Altjas ka kaks suvituskohta – neist esimene Kärkseoja suudmealal kuulus Sagadi Fockidele, teist, pisut kaugemale jäävat paika külastasid Vihula mõisnikud koos rohkearvuliste külalistega. Altja on kõrtsirikas küla – Sagadi viiest kõrtsikohast asus siin kogunisti kolm. Esimene oli Paarma ehk Kärkse (1875. a nimetatud kui *Kerbasse-Krug*), asudes Paarma õues. Hiljem on kõrtsi asukoht siirdunud selle tänasesse asukohta ja saanud nime Mäekõrts. Teine on Mustoja kõrts (*Musta-oja Krug*), mida hiljem kutsuti Ojakõrtsiks. Kolmas Altja kõrts oli Altkõrtsi (1858 ja 1881), asudes maanteest mere pool, kohas mida hiljem tunti Vanakõrtsi taluna (mõnikord on just seda kõrtsi tuntud ka Altja kõrtsina).
- 2. Küla struktuur ja tüpoloogia.** Hajaküla, mille piirid saavad alguse Kärkse oja ja Sipa taluga kulgedes piki maanteed Uuetalu suunas ja tihenedes küla keskel. Siinse asustustuumiku kujundavad põlistalud (Tooma/Toomarahva, Jaani/Jaanirahva, Johanni/Kingsepa), mis pärinesid juba 17. sajandist, kujundasid kunagi vabakontuurilise struktuuri – lapiteki mustri, mis veel täna loetav. Talude krunti ajamise aeg kui talupiire muudeti, asendus vaba ja voolav joon sirgega, leides nii uue lahenduse pikkade riskükükukujuliste kinnistute reana, mis ulatuvad Vergi

teest põhjapoole mereni. Mererannale jäi staabliplats, üle lahe haaras pilk piki Leete liivaranda Vergi küla hooneid ja põlismände, neeme tippu võrgukuurid. Küllalt suures ja tegevusrohkes külas leidsid koha kaks kõrtsi – neist üks Vergi küla piiril külast väljas, teine selle südames randa kulgevas teehaara ja kiigeplatsi lähistel. Vabariigiaegne asundustalude teke tõi kaasa uute väikeste majaplatside tekkimise – seda aga mitte kusagil vana asustuse äärealal (nagu rannakülades tavaks) vaid põlistalude vahel.

- 3. Arhitektuuriline analüüs ja karakter.** Arhitektuuriliselt rikas, pakkudes läbilõike väga mitmetest aegadest ja ehitusperioodidest. Külatumikus leidub mitmeid 19. sajandi lõpust pärinevaid rehemaju (Jaanirahva), mis paikkonnas kandis edasi põlist traditsiooni kuni eraldi elumaja ilmumiseni 20. sajandil. Küla põlisperemeesteks on olnud kalurid, kelle vaashoitud ja funktsionaalselt läbi mõeldud ehitusviis pakub tüüpilise näite ajas läbi proovitud vormikeelele. Kingsepa talu eluhoone esindab vabariigiaegset lähenemist; tegemist on suhteliselt suure ja heades proportsioonides taluelamuga, mille pea kohustuslikuks elemendiks on olnud avar ja valgusküllane veranda. Päris vanu maju on külas vähe; pigem on tegemist uue asustusega vanas asukohas, mille puhul pälvib ühelt poolt tähelepanu arhitektuuriline lähenemine ja iseloom seostub moodsate aegade mõju ning sealt välja kasvanud ideoloogiaga – ehitada ökonoomselt aga samas kaunilt. Näiteks siin on Paarma ja Kingsepa põlistalud, Raja ja Sihi asundustalud, Muda ja Jaanirahva kalurimajad, mille vormikeel ei tunne erinevust suure ja väikese, vana ja uue vahel. Vähem kui mujal naaberkülades on Altjas säilinud põliseid õuehooneid, mille seas pälvivad tähelepanu Jaanirahva ulualuse ja kopsaka täiskelpkatusega palkait, Kingsepa talu ait, Kopli kuur – laut ja kõrvalhoonete grupp Altja Muda ansambelis. Väärtuslikud on Altja Männi ja Altja Nõgu nime kandvad talud Eesti Vabariigi ajast. Juba küllalt varakult alguse saanud suvitradsioon on külasse jätnud mitmeid nähtavaid jälgi, sh Sagadi mõisa suvituskoht – Käbinõmme, mis vaatamata ümberehitusele, reedab arhitektuuris taluarhitektuurile mitmeski vastanduvat lähenemist ja nn. stiiliarhitektuuri mõjusid alates kahekorruselise hoonele liituvatest palkonitest, verandadest ja puitpitsdekooriga. Küllalt suurt osakaalu Altja arengus on mänginud ka Lahemaa rahvuspargi suunised, mis juba oma algusest alates seadis endale kahesuguseid eesmärgi – asendada vana ja lagunenu taastamisprintsipi uuega või siis vastupidi – täiendada olemasolevat külastruktuuri uute elamutega, seostades selle külamiljöö, sellest välja kasvava konteksti ja visuaalse imagoloogiaga – näiteks Altja Mägi, Kalju, Kiviranna Lähte jne. Altjas on head ja Lahemaa põhiväärtustega sobivat arhitektuuri nii nõukogude okupatsiooni perioodist kui uue vabariigi aegadest, mis lugedes paikkonna maastikus ja ehituskunstis kaasa kõlavat „noodikirja, seisab lähedal rannaküladele iseloomulikele põhiväärtustele. Omaette väärrib mainimist juba sadakond aastat vana traditsiooni ehitada lisaks põhihoonetele omaette väikemaja, mille eesmärgiks võis juba üsna varakult olla pakkuda külla saabujatele väikese külaliskamari näol puhkevõimalusi (Jaanirahva, Paarma, Altja Nõgu, Raja). Märkatava jälje tänasesse külailmesse on jätnud ka vanadel eeskujudel taastatud kaks kunagist põlistalu: Uustalu ja Toomarahva, mis Kiigemäe vastas teekäänus, on üheks küla sümboliks. Pilku köidavad Kiigemägi ja 1970. aastatel põlisesse asukohta ehitatud mõjukas kõrtsihoone. Ja muidugi vanad võrgukuurid neeme tipus, mis täna pea pool, sajandit peale taastamist on üheks meeolukamaks sihiks küla keskelt alguse saavatel jalutuskäikudel.
- 4. Miljöö ja muinsuskõne.** Altja on mereäärne küla, rand ja rannamaastik kujundab küla nähtava poole, avades end nii tuulele kui selle müriinale tormiöödel, tasandudes päikesepaistes ja muutes värvi nii aasta - kui päevaegade vaheldudes.

Küla ilmestab Altja oja, millest kahele poole jäävad suvemajad, kandes endas juba Sagadi Fockidest alguse saanud traditsiooni nautida merepanoraami ja paikkonna rustikaalset võlu. Kalurikülale omane miljöo pakub keskkonna, mille sisse ja vahele on küllalt oskuslikult sulatatud romantilist meeleolu, jättes puutumata põhilised muinsusväärtused, maju osaliselt restaureerides ja taastades, osaliselt rajades ka uusi, kus ei pruugi puududa ka freespalk, puit trepiastmetena looduse, lilleklumbid ja muud kitsimaigulised retrolahendused. Üldmulje külast on ometigi kosutav ja kaasa kutsuv, pakkudes nii ühe terviklikuma pildi Lahemaast ja selle rannaküladest.

7.2 Väärtused

- a) **Maastik ja loodus.** Avar ja mereline, seostub paikkonna ajaloo ja sellest järelejäänud märkimisväärsete jälgedega nii kalapüügi, suvilaarhitektuuri kui sellega kaasneva vaatamängulise mõttes.
- b) **Vanus.** Põline rannaküla, kus asustuslugu ulatub tagasi 16. sajandini, mille põhituumik kujunes välja 17. sajandi lõpus ning mis oma vabajoonelise õuemaastikuga allus kruntimise ideoloogiale 19. sajandi lõpus. 20. sajandil on siinseid krunte jagatud; tekkinud on uued asundustalud, milline protsess on vähemas ulatuses jätkunud ka 20. sajandi teisel poolel.
- c) **Struktuur ja tüpologia.** Küla Sagadilt Vergile kulgeva lookleva külatänavana ääres, mille põlistalud on algselt asunud valdavalt põhja pool maanteed, leides hiljem koha ka sellest lõuna pool. Külatuumiku kõrval on mitmed talud – Uustalu, Kõrve – leidnud koha ka külast pisut eemal, pakkuda ühise meele kõrval ka võimalusi üksi olemiseks ja omaette toimetamiseks. Erandlikuna on küla juba 19. sajandist alates olnud tuntud ka suvituskohana, mille näiteks on ennekõike Sagadi mõisnike suvemaja Altja oja kaldal.
- d) **Arhitektuuriline karakter.** Põhi pärineb 18.-19. sajandist, mille tunnistuseks on mõned vanad rehemaja tüüpi ehitised ja kõrvalhooned, millele aga Eesti Vabariigi aeg lisas pitseri kaluriarhitektuuri ja selle traditsiooniliste väärtuste edasi arendamise näol toonasele ajale iseloomulikul viisil ja vormis, kus eraldiseisev maja liidab taluarhitektuurile põhilised vajadused moodsama lähenemisega, mille tunnistuseks on külapildis esile astuvad verandad ja viilkatused.
- e) **Miljöo ja muinsuskõne.** Säilitanud oma põhikarakteri kalurikülana, mida on kohati ajakohastatud ja muudetud uute osalt Lahemaa poolsete initsiatiivide abil ajaloolise keskkonna rikastamiseks kui ka kunstilembeliste asukate poolt, tuues külamiljöosse romantilisi aedu, väravaid, uusi teid ja lillepeenraid, mis kõik koos suviti õitsele puhkedes pakuvad värvikireva koosluse ühest suvitusfunktsioonilisest külamiljööst põhjarannikul.

7.3 Ehituspiirangud

Tulenevalt eelnevates peatükkides väljatoodust võib öelda, et Altja küla tuumik on hästi säilinud ning seetõttu ei ole seal sobilik uute elukohtade (talukohtade) loomine. Tegemist on tänapäeval küll segatüüpi külaga, kuid üle mitmekümne väärtusliku hoone ning hästi säilinud rannaküla miljöo muudavad küla tuumiku väga väärtuslikuks. Kaitstava külaosa määrangu aluseks on komplekshinnang struktuuri säilivusest, väärtuslike hoonete olemasolust ja visuaalsest/miljöölisest säilivusest.

Tihendatavad külaosad asuvad küla lääne- ja lõunaosas. Küla lõunaosas asuvad talukohad kuuluvad nii ruumiliselt kui ka funktsionaalselt kokku Oandu küla Sipa talukohaga. Kruntide vähima suuruse määramisel on arvestatud, et ajalooline krundisuurus oleks üldjoontes tagatud, et ei toimuks liigset tihendamist. Määramise aluseks on säilinud ajaloolised krundid külas. Väljapoole nimetatud alasid hoonete ning nendega seotud rajatiste püstitamine võib kahjustada ajaloolise külastruktuuri säilimist. Lubatud on hävinud talukohtade taastamine. Külla võib ehitada uusi elamuid arvestades seniste elamute paiknemist.

Uute hoonete paigutamisel tuleb järgida külas väljakujunenud elamu ja abihoonete rütmi (elamud ja sellega seotud abihooned lubatud vaid õue läheduses) ning vältida ebasobivate vaadete tekkimist. Lisaks töös esitatud uusehitustingimustele peab iga konkreetse uue hoone projekteerimisele eelnema taluõue ja selle ümbruse – kontaktvööndi – analüüs.

Näitajad	Kaitstav külaosa	Tihendatav külaosa
1. Uute kruntide moodustamine	Ei ole lubatud	Lubatud, kui moodustatavad krundid on selleks piisavalt suured
2. Elumumaa sihtotstarbe määramine	Ei ole lubatud	Lubatud, kui krunt on selleks piisavalt suur
3. Väikseim võimalik krundi suurus (m ²)	Uued krundid ei ole lubatud	4000 (peab asuma täielikult tihendatava külaosa sees)
4. Elumaja ehitamine	Lubatud ainult hävinud elamu asendamiseks; ühel krundil lubatud üks elamu	Lubatud kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel; ühel krundil lubatud üks elamu
5. Abihoonete ehitamine	Lubatud, kui õue suurus seda võimaldab, kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel	Lubatud kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel
6. Hoonete paigutus taluõue piires	Ebakorrapärane, korrapärane	Korrapärane
7. Hoonete paigutus külatänavas suhtes	Määramata	Vastavalt ajaloolisele paigutusele lähedalasuvatel kruntidel; üldjuhul elamud külatee äärde, abihooned elamute taha
8. Lisanõuded	Uus hoone rajada esmajärjekorras hävinud ajaloolise hoone kohale; uued eluasemed tuleb rajada üksteisest piisavale kaugusele vastavalt külaosas väljakujunenud laadile	

Külas on uute elamute ehitamisel soovitatav järgida kahte hoone tüüpi – vanemat, nn rehielamu tüüpi ning uuemat, nn asunduselamu tüüpi, abihoonete ehitamisel püstitada suuremat või väiksemat tüüpi abihooned. Hoonete soovitatavad mõõtmeid on alljärgnevad.

Elamu näitajad	Rehielamu tüüp	Asunduselamu tüüp
----------------	----------------	-------------------

Elamu näitajad	Rehielamu tüüp	Asunduselamu tüüp
9. Elamu suurim ehitusalune pind (m ²)	120 (koos majandusruumidega)	100
10. Elamu harja kõrgus (m)	6...7	6...7
11. Elamu katusetüüp	Viil, kelp	Viil
12. Elamu katusekalle (kraadides)	40...42	40...45
13. Elamu viimistlusmaterjal	Ümarpalk, laudis	Laudis
14. Elamu laiuse ja pikkuse suhe	1:1,5 kuni 1:2	1:1,5 kuni 1:2
15. Elamu suurim laius (m)	Soovitavalt 6	Soovitavalt 6
16. Elamu juurdeehitus lubatud	Ühel küljel tuulekojana	Kuni kahel küljel
17. Elamu ühe juurdeehituse maht põhimahust	Kuni 5%	Kuni 15%
18. Lisanõuded	<p>Hooned võivad olla vaid ühekorruselised, katusealune on lubatud välja ehitada;</p> <p>Elamutele ei ole lubatud ehitada rõdusid;</p> <p>Viimistluses ei ole lubatud kasutada tehases toodetud ümarpalki;</p> <p>Hoonete vundamendi kõrgus kuni 30 cm;</p> <p>Hoonete kõrgused on määratud vundamendi pealt, v.a. Juhul kui on tegemist kõrgendatud sokliga, sel juhul arvestada kõrgus maapinnast.</p>	

Abihoone näitajad	Väiksema abihoone tüüp	Suurema abihoone tüüp
19. Abihoone suurim ehitusalune pind (m ²)	10...20	20...50
20. Abihoone harja kõrgus (m)	3...4	4...5
21. Abihoone katusetüüp	Viil	Viil
22. Abihoone katusekalle (kraadides)	35..45	35...40
23. Abihoone viimistlusmaterjal	Ümarpalk, laudis	Ümarpalk, laudis
24. Abihoone laiuse ja pikkuse suhe	1:1,5 kuni 1:2	1:2 kuni 1:5
25. Lisanõuded	<p>Hooned võivad olla vaid ühekorruselised;</p> <p>Abihoonetele ei ole lubatud ehitada verandasid, rõdusid, terrasse, katuse väljaehitisi;</p> <p>Väärtuslikel ja väga väärtuslikel abihoonetel ei ole uued juurdeehitused lubatud;</p> <p>Viimistluses ei ole lubatud kasutada tehases toodetud ümarpalki;</p> <p>Hoonete vundamendi kõrgus kuni 30 cm;</p> <p>Hoonete kõrgused on määratud vundamendi pealt, v.a. Juhul kui on tegemist kõrgendatud sokliga, sel juhul arvestada kõrgus maapinnast;</p> <p>Ühel taluõel võib olla üks suurem abihoone.</p>	

8 Mustoja küla

8.1 Ajalooline analüüs

8.1.1 Tekkelugu ja kaardi analüüs

Mustoja (Mustey) küla asub Haljala kirikukihelkonnas.

Enn Tarveli järgi mainitakse küla esimest korda alles 1583. aastal. Tegemist on Vihula mõisale kuulunud rannakülaga. 1732. a allikates on Mustojal neli peret. Kord on Mustojat loetud Haili külaga üheks külaks, kord eraldi. Mustoja kohta on kõige varasem kaart vene üheverstaline kaart, mille mõõtkava ei ole kõige sobivam külastruktuuri detailidesse süvenemiseks. Küll aga võimaldab aru saada kruntimiseelsest seisust. Kruntimisaegsest külast kaarte ei leidu. Hilisemate kaartide analüüsi põhjal võib öelda, et suured põlistalud on paiknenud külatänava ääres. Peale kruntimist on eemal Lotiku talu (tänapäeval Rannala), võimalik, et viidi kruntimise käigus külast välja. Ülejäänud talude õued paiknevad endiselt külatänava ääres. Külatänavate struktuur on sarnane lahe külale, kus külatänav moodustab kolmnurga, mille ümber on koondunud küla tuumik. Nii paiknevad küla tuumikus Käsperi ja Saare talu. Küla idaosa talud (Mäe, Külaotsa, Neemeotsa) maad asuvad pigem siiludena piki randa. Lisaks taluõuede juurde kuuluvatele kruntidele on kõigil taludel ka suured lahustükid sisemaa pool. Väiksemad talud paiknevad kõrvutiasuvate siiludena küla tuumikust lõunas, kunagise tellisetehase ümbruses. Asundusaegsed talud on paigutatud üle kogu küla, lõigates väikeseid krunte põlistalude küljest. Hilisem kruntimine on suures osas lõhkunud krundistruktuuri. Kuigi mõned põlistalud (Saare, Mäe, Käsperi) on endiselt suurte kruntidega.

Mustoja küla mõisaaegne krundistruktuur on suures osas kadunud. Nii Eesti Vabariigi kui ka nõukogude okupatsiooni ajal on paljud põlistalude krundid tükeldatud ning hoonestatud. Täna kirjus külapildis leidub nii rehielamuid kui nõukogude okupatsiooni aegseid suvilaid.

Asustuse muutusi kirjeldab seletuskirja lisas esitatud Mustoja küla kaart (andmebaasis andmekiht eluhooned), millelt saab jälgida küla kujunemist üksiktalukaupa. Kaardile on märgitud talukohtade rajamise ajajärk. Koha vanust näitab põhihoone värv (punane tinglikult tsaariaegne, sinine sõdadevahelise vabariigi aegne ja roheline hilisem, pikem seletus peatükis 4.1.).

8.1.2 Visuaalne analüüs

- 1. Maastik ja teedevõrk.** Ürgne loodus, rannaküladele tavakohasest erinev nii oma maastikureljeefi kui sellest tulenevalt hoonestuse ansambliilise ja ruumilise karakteri poolest. Küla saab alguse mere suunas laskuvalt mäerinnakult, kust hargnevad looklevad külatede juhatavad randa ja seal asuvate põlistaludeni.
- 2. Küla struktuur ja tüpoloogia.** Teistest rannaküladest erinev, seda nii oma looduslike iseärasuste, reljeefi kui põlistalude asukoha poolest otse rannal. Nii nagu Lahe külas kiilub talumaade ja nendest eemale jäävate nõõrimaade vahele metsane mõisamaa, mida talude kruntide ajamise järgi on kasutatud ka küla ühise karja - ja heinamaana. Struktuur lahtine ja avatud nii mere kui maismaa poole, talude piirid vaba joonega, jälgides vanemat traditsiooni, mis korrastatud geomeetria ja triibumustrite asemel valitseb lapiteki muster. Põlistaludena rannas eristuvad oma kunagise struktuuri ja arhitektuuri säilivuse poolest Saare ja Mäe,

mille servas leiame ka mõned väikesed asundustalud. Üldiselt puudub asundusaegsel asustusel külas siiski Lahemaale omane koht; pigem on tegemist algse ja ürgse struktuuri ning pikaajalise geneesi tulemusena kujunenud tervikuna.

- 3. Arhitektuuriline analüüs ja karakter.** Vanemad hooned lähtuvad rehehoone tüübist. Ehitatud 19./20. sajandi vahetusel ja seejuures erandlikuna mitte palkidest vaid paekivist, avaldub nende puhul ehituslik mõte, mis lähtub kunagisest tootmisviisist ja selle ühest olulisemast osast - rehepeksust, mida hoonete ehitamise aegu ei toimetatud küll enam käsitsi, vaid juba masinatega. Kunagine rehemaja säilis moodsate aegade saabumise ajal ja järgi kui jätk kunagisele traditsioonile, pakkudes külamehele võimaluse ehitada nii nagu enne, esiisade ajal, muutmata välja kujunenud ehitusviisi. Teisiti lihtsalt ei olnud põhjust ehitada. Oskused elasid edasi ajal, mil arhitektuurimaailm ümberringi oli pöördumas uuetüübilise lähenemise - Käsmust alguse saanud edeva ja mugava - rohke valguse ja verandadega arhitektuuri poole. Unikaalsed on Saare ja Männiku talu, mille poolkelpkatusega vana tüübiline maja on ehitatud pooleldi kivist ja pooleldi puidust, mis on kaetud rõhtpalkvooderdusega. Märgina uute aegade saabumisest liitub hoonele veranda. Varasemat ehitusviisi kätkeb ka Mäe talu elumaja, kus rehielamu traditsioon avaldub ennekõike üldises masside liigenduses ja lohmakas vormis. Elumaja kõrval väärivad tähelepanu kõrvalhooned, näiteks: Saare talu palkidest ulualusega ait, Mäe talu ait, Rannala vana maja kõrvale püstitatud aidad. Varasema traditsiooni sees kasvab esile uus lähenemine, mille näiteks on põlistalude vahele tekkinud Uustalu, kus elumaja puhul on astutud pikk samm 20. sajandisse, kõrvalhoonete arhitektuuris (pikkaida puhul) jälgitud aga konservatiivset viisi, varades seinad üles oma metsast langetaud palkidest ja oma küla meeste käterammul. Traditsioon leiab jätku Käspri talu elumaja (uendatud) ja aidahoone arhitektuuris, pakkudes võimaluse rannakülades alguse saanud imeväikeste kalurimajade kujunemiseks, nii nagu see end avaldab näiteks 1930ndatest pärineva Neemeotsa talu puhul. Viimase hoonetüübina on külas koht ka uuele linnatüüpi nn. hansaviiluga sadulkatusega kompaktsel ja ratsionaalsele elumajale, mille põhimõtted viitavad muutunud ideoloogiale, rannakülade astumisele uude faasi, mis tähistas nii jõukuse kui nõudluse kasvu oma elutingimuste parandamisel. Erandiks külas on Rünka talu juugendstiili eeskujusid järgiv villatüüpi elamu, mille pretensiooniks on olnud pigem mitte sulanduda, vaid eristuda ja mis on seetõttu pöördunud professionaalse arhitektuurikäsitluse vormivõtete poole. Nõukogude okupatsiooni periood on jätnud külla mõned lihtsad pultkatusega suvilad. Eesti Vabariigi aeg toonud kaasa arhitektuurilt sobimatu lähenemise, mille esimeseks tunnuseks on juba pseudoarhitektuuri hulka kuuluva freespalgi kasutamise (Külaotsa, Nipernaadi).

8.2 Väärtused

- a) **Maastik ja loodus.** Mõjuv kooslus, küla avaneb metsast rannamadalike suunas laskuval mäerinnakul, pakkudes ainulaadseid vaateid merele erandlikuna randa ehitatud põlistalude juurest. Õuest randa ei ole sadakondagi meetrit.
- b) **Vanus.** Ürgne, randa jäävate põlistalude ja nende veel täna eristuvate piiride ja aastasadade taha ulatuva pärimusliku struktuuriga ansambel.
- c) **Struktuur ja tüpologia.** Kõrgelt hinnatav, säilitanud oma põlised jooned rannaalal reastuva põlistalude, kunagise mõismaaga küla keskel ja nõõrimaadega teisel pool külavainu. Asundustalude kruntimine suhteliselt vähese tähtsusega; mis aga paraku ei ole takistanud uute kruntide jagamist nõukogude okupatsiooni perioodil

ja uue Eesti Vabariigi ajal, mil külastruktuur on saanud uue ajaloolise põhjaga vähe haakuva pindmise kihi.

- d) **Arhitektuuriline karakter.** Heterogeenne, üksikute põlistalude ja nende traditsioonilise arhitektuurikõne (Saare, Männiku) kõrval on koht 20. sajandi lähenemisel nii kapteni – kui kalurimajade näol; veelgi suuremal määral aga situatsiooni ähmastaval ja rikkival uuel ehituslainel, mis seostub nii nõukogude okupatsiooni aegse ehitustegevuse kui uue vabariigi aegse suvilaarhitektuuri ja selleks välja antud kruntidega. Meretsoonis on küla arhitektuuriliselt kaotanud oma esialgse ilme
- e) **Miljöö ja muinsuskõne.** Hektiline. Lõunaosas, kus domineerib loodus ja külatänavate visuaalne luule, leiab muinsus end vaataja silmast atraktiivse ja tundeliselt subliimsena. Koha ürgne ja magnetiline võlu lubab kõrgendatud meeleolu jätkumist, mis aga pärast küla keskele jäävate paari ehituslikult huvitava põlistalu arhitektuurilist inventuuri, rauged, mida lähemale jõuame rannale ja inimtegevuse jälgedele, mis viitavad paiga suvituseesmärgilisele kasutamisele ja selleks suure südame, parema tahtmise, aga paraku oskamatult ette võetud ponnistustele. Üldpilt on kirju ja täidetud võimaluste, vahendite, ja teadmiste puudumise tõttu vähe sobivate lahendustega.

8.3 Ehituspiirangud

Tulenevalt eelnevates peatükkides väljatoodust ei ole Mustoja külas põhjendatud kaitstavate külaosade määramine – suurem osa külast on muudetud niivõrd, et selle säilitamine praegusel kujul ei ole õigustatud. Külas on ühte liiki ehitusalasid – tihendatav külaosa, mis paikneb olemasoleva asustuse ümbruses. Kruntide vähima suuruse määramisel on arvestatud, et ajalooline krundisuurus oleks üldjoontes tagatud, et ei toimuks liigset tihendamist. Määramise aluseks on säilinud ajaloolised krundid külas. Väljapoole nimetatud ala hoonete ning nendega seotud rajatiste püstitamine võib kahjustada ajaloolise külastruktuuri säilimist. Lubatud on hävinud talukoha taastamine. Külla võib ehitada uusi elamu arvestades seniste elamute paiknemist.

Uute hoonete paigutamisel tuleb järgida külas väljakujunenud elamu ja abihoonete rütmi (elamud ja sellega seotud abihooned lubatud vaid õue läheduses) ning vältida ebasobivate vaadete tekkimist. Lisaks töös esitatud uusehitustingimustele peab iga konkreetse uue hoone projekteerimisele eelnema taluõue ja selle ümbruse – kontaktvööndi – analüüs.

Näitajad	Tihendatav külaosa
1. Uute kruntide moodustamine	Lubatud, kui moodustatavad krundid on selleks piisavalt suured
2. Elamumaa sihtotstarbe määramine	Lubatud, kui krunt on selleks piisavalt suur
3. Väikseim võimalik krundi suurus (m ²)	2500 (peab asuma täielikult tihendatava külaosa sees)
4. Elumaja ehitamine	Lubatud kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel; ühel krundil lubatud üks elamu

Näitajad	Tihendatav külaosa
5. Abihoonete ehitamine	Lubatud kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel
6. Hoonete paigutus taluõue piires	Korrapärane
7. Hoonete paigutus külatänava suhtes	Vastavalt ajaloolisele paigutusele lähedalasuvatel kruntidel; üldjuhul elamud külatee äärde, abihooned elamute taha
8. Lisanõuded	Uus hoone rajada esmajärjekorras hävinud ajaloolise hoone kohale; uued eluasemed tuleb rajada üksteisest piisavale kaugusele vastavalt külaosas väljakujunenud laadile

Külas on uute elamute ehitamisel soovitatav järgida kahte hoone tüüpi – vanemat, nn rehielamu tüüpi ning uuemat, nn asunduselamu tüüpi, abihoonete ehitamisel püstitada suuremat või väiksemat tüüpi abihooned. Hoonete soovitatavad mõõtmeid on alljärgnevad.

Elamu näitajad	Rehielamu tüüp	Asunduselamu tüüp
9. Elamu suurim ehitusalune pind (m ²)	120 (koos majandusruumidega)	100
10. Elamu harja kõrgus (m)	6...7	6...7
11. Elamu katusetüüp	Viil, kelp	Viil
12. Elamu katusekalle (kraadides)	40...42	40...45
13. Elamu viimistlusmaterjal	Ümarpalk, laudis	Laudis
14. Elamu laiuse ja pikkuse suhe	1:1,5 kuni 1:2	1:1,5 kuni 1:2
15. Elamu suurim laius (m)	Soovitavalt 6	Soovitavalt 6
16. Elamu juurdeehitus lubatud	Ühel küljel tuulekojana	Kuni kahel küljel
17. Elamu ühe juurdeehituse maht põhimahust	Kuni 5%	Kuni 15%
18. Lisanõuded	Hooned võivad olla vaid ühekorruselised, katusealune on lubatud välja ehitada; Elamutele ei ole lubatud ehitada rõdusid; Viimistluses ei ole lubatud kasutada tehases toodetud ümarpalki; Hoonete vundamendi kõrgus kuni 30 cm; Hoonete kõrgused on määratud vundamendi pealt, v.a. Juhul kui on tegemist kõrgendatud sokliga, sel juhul arvestada kõrgus maapinnast.	

Abihoone näitajad	Väiksema abihoone tüüp	Suurema abihoone tüüp
19. Abihoone suurim ehitusalune pind (m ²)	10...20	20...50
20. Abihoone harja kõrgus (m)	3...4	4...5
21. Abihoone katusetüüp	Viil	Viil

Abihoone näitajad	Väiksema abihoone tüüp	Suurema abihoone tüüp
22. Abihoone katusekalle (kraadides)	35...45	35...40
23. Abihoone viimistlusmaterjal	Ümarpalk, laudis	Ümarpalk, laudis
24. Abihoone laiuse ja pikkuse suhe	1:1,5 kuni 1:2	1:2 kuni 1:5
25. Lisanõuded	Hooned võivad olla vaid ühekorruselised; Elamutele ei ole lubatud ehitada rõdusid; Viimistluses ei ole lubatud kasutada tehases toodetud ümarpalki; Hoonete vundamendi kõrgus kuni 30 cm; Hoonete kõrgused on määratud vundamendi pealt, v.a. Juhul kui on tegemist kõrgendatud sokliga, sel juhul arvestada kõrgus maapinnast.	

9 Eru küla

9.1 Ajalooline analüüs

9.1.1 Tekkelugu ja kaardi analüüs

Eru küla asub Kadrina kirikukihelkonnas.

Küla ajalugu on pikk ja ürikulistel andmetel küllalt vastuoluline. E. Tarveli järgi sai küla kujuneda kui *Sorce* koos *Nemente* ja *Tamespe'*ga keskajast pärineva asustuse pinnalt, eristudes omaette Erge (varem Ercke ja Erghe, ümberkirjutusveega mainitud kui *Sorce* või *Sorcke*) nimelise külanävana 1586. a revisjoni andmetel, mil oli juttu peredest Võsu ja Eru rannas. Veel 1732 on küla välja kujunemata, siinsed kaks talu: Erro Hans ja Erro Abraham (millest hiljem kujunesid Antsurahva ja Joosepirahva talud) olid pandud kirja Võsu all. Eru küla kaheksa peret, mis püsisid viimase ajani, kujunesid hiljemalt 1770ndatel aastatel. Talude põliseks ostmine 19. sajandil kinnitas varasemat asustuslikku pilti. 20. sajand tõi kaasa esialgu suhteliselt tagasihoidliku arengu, mis jättis puutumata põliskrundid, lisas hooneid piki randa ja rannateed. Küla tänase ilme on põhjustanud korduvad maade jagamised ja valduste kujunemine, mis saanud alguse Lahemaa rahvuspargi tekkimise aegu on vahelduvana (ja kohati plahvatusliku eduga) jätkunud tänaseni.

Kuni 19. sajandini väike vana küla mere ääres. Põlisisustuse kujundavad neli lappidena ranniku äärde kujunenud talu, mis Palmse mõisa maadel moodustasid vaba ja üksteisest põldude ja heinamaadega eraldatud terviku. Iga talu kujundas omaette terviku, kus nagu näitavad vanimad, 1860. aastatest pärinevad kaardid (suhteliselt haruldased Lahemaa asustusloos), loovad ainulaadse, iga pere tahte ning võimalustega seotud süsteemi, kus õue taha jääb näiteks „toatagune põld“, pisut eemale „vana põld“ jne (Erokõrve talu). Merest sisemaa poole jääb eraldi taluõuede grupp: Anneloksu ja Kärneri, tänaseks kadunud Söödi ja Lepiku. Nii on tegemist kaksikkülaga, mille etümoloogia viitab küll kunagisele suurperede ajale ja maade ühisele kasutamisele, mis aga uusajal on üha selgemalt eristunud, pakkudes võimaluse maade ja majade majandamisele vastavalt peremehe mõttele. Omaette kohtadena on vanematel kaartidel välja toodud *Buschwachter* (metsavaht) Arendi talu küla idaserval mere ääres. Mere äärde jäi ka Palmse Pahlenite suvitusmaja (*Badehaus*), mida juba ammu olemas ei ole. Vanade talude suured ja näiliselt „juhuslikud“ laigud kaardil on loetavad ka läbi hilisema aja, andes endast maastikus märku tänaseni. 20. sajand tähistas Eru külas – nii nagu rannakülades laiemaltki uuelaadilise asustusstruktuuri väljakujunemist, mille nähtavaks tulemuseks on piki loogelisi külavaheteid väikeste valgete rõõmsate majade püstitamine, juhtides pilgu nii naabruse jäävale Käsmule, Võsule, Lahe külale. Erul jäi paraku protsess pooleli. Jätkus aga endise idee kohaselt muutunud tingimustes peale II maailmasõda, kui hoonestust piki mere rannikut kulgevat liivateed tihendati ja maju üha juurde ehitati.

Asustuse muutusi kirjeldab seletuskirja lisas esitatud Eru küla kaart (andmebaasis andmekiht eluhooned), millelt saab jälgida küla kujunemist üksiktalukaupa. Kaardile on märgitud talukohtade rajamise ajajärk. Koha vanust näitab põhihoone värv (punane tinglikult tsaariaegne, sinine sõdadevahelise vabariigi aegne, roheline hilisem ja lilla tsaariaegne, mida ei ole märgitud topograafilisel kaardil – pikem seletus peatükis 4.1.).

9.1.2 Visuaalne analüüs

1. **Maastik ja teedevõrk.** Küla ilmub vaatevälja tükkidena, maa poolt lähenedes möödume kõigepealt Hundisilma talust, edasi järgneb ekskurss sügavamale ajalukku, kus põlistalude kohad märgivad asustuskeskusi, mille vahele on kerkinud uusi maju (näiteks Ööbiku). Külalt kui tervikust saab sellele põhja poolt läheneja aimu alles kilomeetri jagu metsast välja jõudes. Ja siiski üksnes osade kaupa, fragmentaarselt, sõltuvalt siinse asustusstruktuuri kujunemise eeldustest ja loogikast. Maastikuliselt on majad ja õued küla idaosas, seal paigas, mida kunagi läbis hoburauda meenutav teelooge, visuaalselt eraldatud, iga talu vahele jääb ruumi heinamaadeks ja karjalaskmiseks, tihenedes kohati ja pakkudes uueilmelise koosluse piki rannateed, mille serva juba alates sõdadevahelise vabariigi ajast on ehitatud moodsaimelisi viilkatustega rannamaju. Muudatusi tõi kaasa okupatsiooni periood, mil talusid ümber ehitati eesmärgiga kohandada need ühelt poolt tarbelistele, teiselt poolt ajastu esteetilistele nõuetele, mis on jätnud külale mõningase suvilaarhitektuuri rutiinile iseloomuliku pitseri.

Küla maastiku ilme kujundavad selle ajaloolised juured ja maakasutuse iseloom, mille puhul kerkivad esile kaks olulist faktorit – ühelt poolt meri ja teiselt poolt sisemaa – mis saades kokku kusagil küla mõttelisel lõuna piiril – mereäärsete kruntide taga – pakub vaheldusrikka looduspildi end põlismetsast lagedale murdva asustusega. Sisemaa talud jäävad eraldi, nende asukoht ja traditsioon pärineb pigem põlluharija pärandist. Mere äär on seevastu näiteks rannaküladele iseloomulikust mentaliteedist, mis jätkudes ja arenedes, pakkus 20. sajandist alates üha enam vaatelisust ja teadlikku soovi end samastada merevalguse ja avarusega. Otse rannale ei ole maju siiski enamasti sõandatud ehitada (kui paar väiksemat kalurimaja – Laine ja Tamme – välja arvata). Pigem peituvad need puude varju, jättes lagedaks rannaluided, kujundades pikkades ridades kivimüüride ja aedadega eraldatud kruntide read, milles iga koht tõuseb esile omaette, pakkudes peegelpilti eestlase põlisloomuse hulka nii mõnigi kord arvatud eraldumissoovile.

2. **Küla struktuur ja tüpologia.** Küla koosneb kahest suhteliselt eriilmelisest osast. Ühelt poolt kujundab selle lõunaosa hajataludest koosneva terviku, mis algab Hundisilma ansamblist: elumaja, kasvuhoonete ja väikese pargiga, jätkudes sealt Pihlaka ja Kärneri (kunagi üks Kärneri), Anneloksu põlistalu ning leides lõpetuse ja tänaseks paljudeks kruntideks jagatud Joosepirahvaga. Edasi on väikene tükk tühja (hoonestamata) maad, kuni seejärel algab küla paljude eriilmeliste hoonetega. Majad reastuvad piki mereäärset teed, pakkudes sellisena rida-, aegajalt tänavaküladele omase pildi, samastumata neist seejuures kummagagi. Eru küla on sranane tüpoloogiliselt Käsmu ja Vösuga, olles neist küll tagasihoidlikum, reflekteerides elulaadis ja maitstes aset leidnud muudatusi pisut omamoodi ja nihestunult, mis viitavad nii kesismatele võimalustele kui ehk ka madalamaks jäänud ambitsioonidele.
3. **Arhitektuuriline analüüs ja karakter.** Kirju ja mitmekihiline kooslus, põline substants jääb esimesel pilgul märkamatuks, avades end pigem sajandite taha ulatavas põhikoes, kui 20. sajandi ehituslikus ilmes. Sedavõrd sümboolsemalt tõuseb esile arhitektuuriajalooliselt väärtuslik Joosepirahva põlisrehielamu või Kuuse rehielamu küla lääneotsas. Paljud vanad kohad (näiteks Joosepirahva) on hiljuti jagatud kruntideks, millele viitab nii nende kaasaegne ilme kui uued ja ilusad talunimed: Pääsukese, Ööbiku jne.
4. **Miljöö ja tunnetuslik analüüs.** Kõigile vaatamata, kujundab küla tervikliku ansambli, mis peitudes ümbritseva looduse sisse ja varju, on tänaseni maitsetult suupärane ja silmale vastuvõetav. Midagi ei ole lõplikult kadunud, majad seisavad

enamasti kunagiste krundipiiride poolt määratud keskkonnas, eristudes talumaade poolt kätte juhutatud paikades, mis lõppkokkuvõttes koos metsa ja merega kujundab nauditava mereäärse miljöö, kus saab vabalt liikuda ja hingata, kuulata ja süveneda.

9.2 Väärtused

Küla esimeseks väärtuseks on tema asukoht, mille määravad mets, meri ja põlistalude mõttelised piirid. Tihedamalt asustatud ja hoonestatud alade vaheldumine nõrgematega, korra poolt määratud reeglite peegeldus läbi korratu ehitustegevuse. Teiseks ja suhteliselt nõrgemaks küljeks on küla arhitektuuriline kooslus, mille iseloomu kujundab üksikute põlistalude kõrval uus ja mitmest eri mõttest ja ajast kokku traageldatud asustuspilt.

- a) **Maastik ja loodus.** Üllas ja suurejooneline, avatud merele nagu see rannaküladele on üldiselt iseloomulik.
- b) **Vanus.** Esimeste Eru küla talude rajamise aeg ulatub E. Tarveli järgi 16. sajandi piirile; omaette küla koos kaheksa taluga on revisjoniprotokollide andmetel tagasi viidavad 1732. aastasse. 19. sajandil eristuvad taluõued suurte ja piiritletud laikudena, pakkudes ühe ja sügavama kihistuse nende vahele ja peale kujunenud hoonestusele, mis koorena katab ja varjab eheda ning hinnatava külastruktuuri.
- c) **Struktuur ja tüpologia.** Ansambel - mere ja rannatee äärde reastuvate kruntide ja hoonetega, mille puhul võib tinglikult kõneleda ridakülale omasest karakterist. Vanem kihistus koosneb suurtest ja ebamäärase konfiguratsiooniga hajataludest.
- d) **Arhitektuuriline karakter.** Uue arhitektuuri poolt kujundatud koosluses, eristuvad üksikud vanad ja unikaalse tähendusega rehielamud (Joosepirahva, Kuuse jne) ja nende juurde kuuluvad üksikud kõrvalhooned.
- e) **Miljöö ja muinsuskõne.** Suhteliselt pinnaline, hoomatav pigem planeeringus ja struktuuris kui arhitektuurilises võtmes.

9.3 Ehituspiirangud

Tulenevalt eelnevates peatükkides väljatoodust võib öelda, et Eru küla rannikuosa on võrdlemisi hästi säilinud põlisküla tüüpi rannaküla, kus on säilinud kohane visuaalne miljöö ning üks ehedamaid rehielamuid (Kuuse) Lahemaal. Seetõttu ei ole seal piirkonnas sobilik uute elukohtade (talukohtade) loomine. Kaitstava külaosa määrangu aluseks on komplekshinnang struktuuri säilivusest, väärtuslike hoonete olemasolust ja visuaalsest/miljöölisest säilivusest. Tihendatavad külaosad asuvad kolme eraldi alana peamiselt sisemaa talukohtade ümbruses, kus on välja jagatud uusi kinnistuid ning püstitatud uusi hooneid. Kruntide vähima suuruse määramisel on arvestatud, et ajalooline krundisuurus oleks üldjoontes tagatud, et ei toimuks liigset tihendamist. Määramise aluseks on säilinud ajaloolised krundid külas. Väljapoole nimetatud alasid hoonete ning nendega seotud rajatiste püstitamine võib kahjustada ajaloolise külastruktuuri säilimist. Lubatud on hävinud talukohtade taastamine. Külla võib ehitada uusi elamuid arvestades seniste elamute paiknemist.

Uute hoonete paigutamisel tuleb järgida külas väljakujunenud elamu ja abihoonete rütmi (elamud ja sellega seotud abihooned lubatud vaid õue läheduses) ning vältida ebasobivate vaadete tekkimist. Lisaks töös esitatud uusehitustingimustele peab iga

konkreetses uue hoone projekteerimisele eelnema taluõue ja selle ümbruse – kontaktvööndi – analüüs.

Näitajad	Kaitstav külaosa	Tihendatav külaosa
1. Uute kruntide moodustamine	Ei ole lubatud	Lubatud, kui moodustatavad krundid on selleks piisavalt suured
2. Elumumaa sihtotstarbe määramine	Ei ole lubatud	Lubatud, kui krunt on selleks piisavalt suur
3. Väikseim võimalik krundi suurus (m ²)	Uued krundid ei ole lubatud	6000 (peab asuma täielikult tihendatava külaosa sees)
4. Elumaja ehitamine	Lubatud ainult hävinud elamu asendamiseks; ühel krundil lubatud üks elamu	Lubatud kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel; ühel krundil lubatud üks elamu
5. Abihoonete ehitamine	Lubatud, kui õue suurus seda võimaldab, kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel	Lubatud kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel
6. Hoonete paigutus taluõue piires	Ebakorrapärane, korrapärane	Korrapärane
7. Hoonete paigutus külatänavas suhtes	Määramata	Vastavalt ajaloolisele paigutusele lähedalasuvatel kruntidel; üldjuhul elamud külatee äärde, abihooned elamute taha
8. Lisanõuded	Uus hoone rajada esmajärjekorras hävinud ajaloolise hoone kohale; uued eluasemed tuleb rajada üksteisest piisavale kaugusele vastavalt külaosas väljakujunenud laadile	

Külas on uute elamute ehitamisel soovitatav järgida kahte hoone tüüpi – vanemat, nn rehielamu tüüpi ning uuemat, nn asunduselamu tüüpi, abihoonete ehitamisel püstitada suuremat või väiksemat tüüpi abihooned. Hoonete soovitatavad mõõtmeid on alljärgnevad.

Elamu näitajad	Rehielamu tüüp	Asunduselamu tüüp
9. Elamu suurim ehitusalune pind (m ²)	120 (koos majandusruumidega)	120
10. Elamu harja kõrgus (m)	6...7	6...7
11. Elamu katusetüüp	Viil, kelp	Viil
12. Elamu katusekalle (kraadides)	40...42	40...45
13. Elamu viimistlusmaterjal	Ümarpalk, laudis	Laudis
14. Elamu laiuse ja pikkuse suhe	1:2 kuni 1:3	1:1,5 kuni 1:2
15. Elamu suurim laius (m)	Soovitatavalt 6	Soovitatavalt 6
16. Elamu juurdeehitus lubatud	Ühel küljel tuulekojana	Kuni kahel küljel

Elamu näitajad	Rehielamu tüüp	Asunduselamu tüüp
17. Elamu ühe juurdeehituse maht põhimahust	Kuni 5%	Kuni 15%
18. Lisanõuded	<p>Hooned võivad olla vaid ühekorruselised, katusealune on lubatud välja ehitada;</p> <p>Elamutele ei ole lubatud ehitada rõdusid;</p> <p>Viimistluses ei ole lubatud kasutada tehases toodetud ümarpalki;</p> <p>Hoonete vundamendi kõrgus kuni 30 cm;</p> <p>Hoonete kõrgused on määratud vundamendi pealt, v.a. Juhul kui on tegemist kõrgendatud sokliga, sel juhul arvestada kõrgus maapinnast.</p>	

Abihoone näitajad	Väiksema abihoone tüüp	Suurema abihoone tüüp
19. Abihoone suurim ehitusalune pind (m ²)	10...30	30...80
20. Abihoone harja kõrgus (m)	3...4	4...5
21. Abihoone katusetüüp	Viil	Viil
22. Abihoone katusekalle (kraadides)	30...35	35...42
23. Abihoone viimistlusmaterjal	Ümarpalk, laudis	Ümarpalk, laudis
24. Abihoone laiuse ja pikkuse suhe	1:1,5 kuni 1:2	1:2 kuni 1:5
25. Lisanõuded	<p>Hooned võivad olla vaid ühekorruselised;</p> <p>Abihoonetele ei ole lubatud ehitada verandasid, rõdusid, terrasse, katuse väljaehitisi;</p> <p>Väärtuslikel ja väga väärtuslikel abihoonetel ei ole uued juurdeehitused lubatud;</p> <p>Viimistluses ei ole lubatud kasutada tehases toodetud ümarpalki;</p> <p>Hoonete vundamendi kõrgus kuni 30 cm;</p> <p>Hoonete kõrgused on määratud vundamendi pealt, v.a. Juhul kui on tegemist kõrgendatud sokliga, sel juhul arvestada kõrgus maapinnast;</p> <p>Ühel taluõel võib olla üks suurem abihoone.</p>	

10 Tammispea küla

10.1 Ajalooline analüüs

10.1.1 Tekkelugu ja kaardi analüüs

Tammispea küla asub Kadrina kirikukihelkonnas.

Väike ja mitte väga vana küla, mille varasemad märgid ulatuvad tagasi 17. sajandi lõppu, kui ühel aastast 1694 pärineval Rootsi-aegsel külakaardil on kujutatud seitset ahelana rannamadalikul nina maast välja pistvat kaluritalu. Nagu väidab E. Tarvel, tegeldi toona kalapüügi kõrval ka põllundusega, mis pakkus peredele toidulisa. 1732. a loendati külas vaid neli talu, mis seletub Põhjasõja nälja- ja katkuaastate järgse madalseisuga. Et olukord oli vaene ja nii mõneski mõttes kontrolli alt väljas näitab ka asjaolu, et talud ei kandnud mõisa heaks muid kohustusi peale puunõude valmistamise ja lambanahkade parkimise. Tõenäoliselt olid mereäärsete liivikud sobivad lammastele; küla püsis oma senistes suhteliselt tagasihoidlikes piirides, kandes kuni 19. sajandi kekspaigani, kui talude arv tõusis kaheksale, pigem alahoidlikku ja pärimuslikku pitsrit. 1860. aastatel põlistalud krunditi, senise lapiteki asemel määras nüüd asustuspilti triibuline seelikuriie. Veelgi suuremad muudatused saabusid 20. sajandil, mil rannaäärsete teede võrgus ehitati uut ja valgusküllast, pidades seejuures silmas nõudlust avara ja vaatamängulise järele.

1694. a. Tammispea küla kujutaval kaardil on toodud ära seitsme talu katused. Ahelana mererannale paigutuvate õuede vahele jäi vaba maa, mis lubas küll suhelda silma- aga ehk mitte hõikekauguselt, andis inimesele ruumi olla koos ja elada eraldi. 19. sajandi teisel poolel talud krundistati, mis oli ka lauseks Eesti Vabariigi aegsetele arengutele. 1920-30ndatel jagunevad krundid ümber kompaktselt küla tuumikusse jäävad põlistalude (Kuusiku, Toomarahva, Suurekivi, Uuetoa, Keskküla) siiludena, koosnedes nii kitsastest rannalt mere maa poole kulgevatest ribadest, mis lubas saada osa nii liivast kui ka huumusrikkamast mullast. Ikka selleks, et kindlustada kõik enam-vähem võrdsete maatükkidega, kus kollektiivse tööjaotuse tingimustele vastas ka kollektiivne kogemus ja talupoja kultuur. Suuremad struktuuri puudutavad muutused leidsid aset Lahemaa rahvuspargi ajal, mil põlisosade ümber ja peale kasvas välja uus, ennekõike suvituse eesmärkidele vastav kihistus.

Asustuse muutusi kirjeldab seletuskirja lisa esitatud Tammispea küla kaart (andmebaasis andmekiht eluhooned), millelt saab jälgida küla kujunemist üksiktalukaupa. Kaardile on märgitud talukohtade rajamise ajajärk. Koha vanust näitab põhihoone värv (punane tinglikult tsaariaegne, sinine sõdadevahelise vabariigi aegne ja roheline hilisem, pikem seletus peatükis 4.1.).

10.1.2 Visuaalne analüüs

- Maastik ja teedevõrk.** Nagu mujal Lahemaal kohtuvad Tammispeal mets ja meri. Küla ja hooned jäävad suhteliselt lähedale rannaluidetele, ometigi traditsiooniliselt rannale tungimata, andes männimetsale koha tuulte ja sügistormide tõrjuna. Küla idapiiril vuliseb Tammispea oja, mis kevadvete vallandumise aegu paisub jõe mõõtmetereni. Teedevõrk sarnaneb Eru külale, üks ja oluline ühendus kulgeb piki mereranda, ühendades rannakülasid, teine tee jõuab külasse sisemaalt, lõunast, Kõnnu ja Palmse mõisast.
- Küla struktuur ja tüpologia.** Ahelküla mere äärde reastuvate põlistalude ja õuedega, mille pärimuslik kujunemine ulatub tagasi 17. sajandisse, tõustes peale

Põhjasõda taaskord foonile, millele järgnes 19. sajandi krundistamine ja uued arengud 20. sajandil. Tänapäevane küla pakub pildi sumpas kokku saanud elamistest, mis sellisena ei seostu siiski mitte sügavamate ajalooliste põhjuste ega sumbküla klassikaliste tunnustega, vaid on kujunenud viimastel aastakümnetel aset leidnud suhteliselt kaootiliste ja subjektiivsete muudatuste tagajärjel. Tänapäevane Tammispea on ennekõike uus suvitusküla (üksikute vanade hoonetega), mis on pööratud mere ja ranna poole. Küla algab hajali teede äärde jäävate taluõuedega, mis tihenedes küla tuumiku suunas, moodustavad kontsentrilisi ringe kujundades esmapilgul mulje kunagisest sumbkülast. Tegelikult on küsimus uue arhitektuuri invasioonis, mis varjutab ja jätab märkamatuks algse ahelkülale iseloomuliku struktuuri, kujunedes domineerivaks küla tuumikus ja mere äärsete talude lahenduses. Palju on päris uut arhitektuuri, mille juured ulatuvad tagasi Lahemaa algusaegadesse, mille käigus on muudetud ja juurde ehitatud, jättes põlisele üksnes aimatava positsiooni suure „vee“ poolt üle ujutatud „saartena.“ Üldmulje külast on pigem kaootiline, mida aitavad korrastada piki mereranda kulgev tee, jagades küla mõtteliselt kaheks: lõuna ja põhjaosaks, andes süvenevale silmale võimaluse leida üles põlisväärtused.

3. **Arhitektuuriline analüüs ja karakter.** Domineerivalt uus. Uued talud uue koha peal, mis torkab silma juba küla lõunaosas: Kaasiku, Sõnajala, Kaseladva jt. Kolhoosiaja lõpu ja uue vabariigi alguse hoonete arhitektuurilises ilmes. Saartena eristuvad uue keskel vanad laigud – Kaasikupeetri, mille silikaatkividest peahoone kõrval leidub paar-kolm Eesti vabariigi algusaegadest pärinevat lauta (neist üks maakivivundamendil). Tõnu ja Põldemaa talu astuvad esile oma arhailise põhikoega. Sama võib väita Keskküla ja Allika puhul, mille ehituslikus ilmes võib täheldada traditsioonilise 19. sajandil omaks võetud lähenemise jätkumist nii hoonete plaanis kui üksikelementides. Omaette eristub küla lõunapiiril jääv Niine, kunagine metsavahikoht. Küla keskele lähenedes, satume uute hoonete tsooni, mis kujunenud küll põliste talukohtade: Kõrveniidu, Viinamäe asemele, pakuvad koondpildi 1970.-2000. aastatel valitsenud arhitektuuri suundumustest. Leidub ka näiteid sõdadevahelisest Eesti Vabariigi ajast (Suuraia). Vanemate talude kõrvale on kujunenud uued: Villemi, Metsanõmme, Kuusiku, Männi, Siimu. Leidub ka Soome sauna tüüpi lameda pultkatustega arhitektuuri (Mere). Täitsa uus on Tamme. „Riigina riigis“ eristub Puhkebaasi nimeline koht, mis vaatamata Lahemaa ilmselgetele pingutustele, on konfliktis valitseva miljööga.
4. **Miljö ja tunnetuslik analüüs.** Vaatamata aset leidnud muudatustele, veenab loodus ja mereäär, teedevõrk ja aiad – oleme Lahemaal. Tõenäoliselt rahvuspargi juhendamisel, on majade katuseräästas hoitud traditsioonilisel kõrgusel, hoonete gabariidid vastavad traditsioonilisele taluelamule, uus sulandub maastiku ürgsesse sõnumisse – ehitada tagasihoidlikult ja hoida madalat profiili. Tammispea on kõigist muutustest hoolimata ilus ja meelde jääv paik.

10.2 Väärtused

- a) **Maastik ja loodus.** Loodus on paiga suurim väärtus, tähelepanev kõigis küla nurkades ja vaadetes. Meri, mets ja piki kõveraid teid talust tallu liikuv inimene kujundavad orgaanilise koosluse, kus üks ei ole astunud teise kannale.
- b) **Vanus.** Pigem uus, kus vana on esindatud üksikute elementidena säilinud või vanast ümber ehitatud hoonete näol. Loetav ka küla struktuuris, milles eristuvad hajatalud lõunast saabuva tee ääres, rannateega jagatud mereäärse (põhjatsooni) ja küla tuumiku (lõunatsooni) moodustavas mõttelises eraldatuses.

- c) **Struktuur ja tüpologia.** Iseloomulik kaluriküla, mis on hinnatav nii oma teedevõrgu, maa ja mere vahele jäävate õuede ja tanumatega, pakkudes koos välja kujunenud teedevõrguga pildi taluarhitektuuri põlistest traditsioonidest.
- d) **Arhitektuuriline karakter.** Küla maastik kujundab harmoonilise terviku, uus sulandub vanasse ilma kontrastide ja konfliktse vastuseisuta.
- e) **Miljöö ja muinsuskõne.** Tinglik, olemas ja tunnetatav plaaniliste ja struktuuriliste joonte kaudu. Säilinud (osaliselt ümber ehitatud kujul) on ka mitmeid talusid, mille pea- ja kõrvalhooned ulatuvad oma ehitusaja poolest 19.-20. sajandi piirile.

10.3 Ehituspiirangud

Tulenevalt eelnevates peatükkides väljatoodust ei ole Tammispea külas põhjendatud kaitstavate külaosade määramine – suurem osa külast on muudetud niivõrd, et selle säilitamine praegusel kujul ei ole õigustatud. Külas on ühte liiki ehitusalasid – tihendatav külaosa, mis paikneb ühe alana olemasoleva asustuse ümbruses ja vahel. Küla lõunaosa talukohad kuuluvad ruumiliselt ja on kuulunud funktsionaalselt kokku Tammispea küla põhjaosa talukohtadega. Kruntide vähima suuruse määramisel on arvestatud, et ajalooline krundisuurus oleks üldjoontes tagatud, et ei toimuks liigset tihendamist. Määramise aluseks on säilinud ajaloolised krundid külas. Väljapoole nimetatud ala hoonete ning nendega seotud rajatiste püstitamine võib kahjustada ajaloolise külastruktuuri säilimist. Lubatud on hävinud talukoha taastamine. Külla võib ehitada uusi elamuid arvestades seniste elamute paiknemist.

Uute hoonete paigutamisel tuleb järgida külas väljakujunenud elamu ja abihoonete rütmi (elamud ja sellega seotud abihooned lubatud vaid õue läheduses) ning vältida ebasobivate vaadete tekkimist. Lisaks töös esitatud uusehitustingimustele peab iga konkreetse uue hoone projekteerimisele eelnema taluõue ja selle ümbruse – kontaktvööndi – analüüs.

Näitajad	Tihendatav külaosa
1. Uute kruntide moodustamine	Lubatud, kui moodustatavad krundid on selleks piisavalt suured
2. Elamumaa sihtotstarbe määramine	Lubatud, kui krunt on selleks piisavalt suur
3. Väikseim võimalik krundi suurus (m ²)	4000 (peab asuma täielikult tihendatava külaosa sees)
4. Elumaja ehitamine	Lubatud kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel; ühel krundil lubatud üks elamu
5. Abihoonete ehitamine	Lubatud kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel
6. Hoonete paigutus taluõue piires	Korrapärane
7. Hoonete paigutus külatänava suhtes	Vastavalt ajaloolisele paigutusele lähedalasuvatel kruntidel; üldjuhul elamud külatee äärde, abihooned elamute taha
8. Lisanõuded	Uus hoone rajada esmajärjekorras hävinud ajaloolise hoone kohale; uued eluasemed tuleb rajada üksteisest piisavale kaugusele vastavalt külaosas väljakujunenud laadile

Külas on uute elamute ehitamisel soovitatav järgida kahte hoone tüüpi – vanemat, nn rehielamu tüüpi ning uuemat, nn asunduselamu tüüpi, abihoonete ehitamisel püstitada suuremat või väiksemat tüüpi abihooned. Hoonete soovitatavad mõõtmeid on alljärgnevad.

Elamu näitajad	Rehielamu tüüp	Asunduselamu tüüp
9. Elamu suurim ehitusalune pind (m ²)	100 (koos majandusruumidega)	100
10. Elamu harja kõrgus (m)	6...7	6...7
11. Elamu katusetüüp	Viil, kelp	Viil
12. Elamu katusekalle (kraadides)	40...42	40...45
13. Elamu viimistlusmaterjal	Ümarpalk, laudis	Laudis
14. Elamu laiuse ja pikkuse suhe	1:2 kuni 1:3	1:1,5 kuni 1:2
15. Elamu suurim laius (m)	Soovitavalt 6	Soovitavalt 6
16. Elamu juurdeehitus lubatud	Ühel küljel tuulekojana	Kuni kahel küljel
17. Elamu ühe juurdeehituse maht põhimahust	Kuni 5%	Kuni 15%
18. Lisanõuded	Hooned võivad olla vaid ühekorruselised, katusealune on lubatud välja ehitada; Elamutele ei ole lubatud ehitada rõdusid; Viimistluses ei ole lubatud kasutada tehases toodetud ümarpalki; Hoonete vundamendi kõrgus kuni 30 cm; Hoonete kõrgused on määratud vundamendi pealt, v.a. Juhul kui on tegemist kõrgendatud sokliga, sel juhul arvestada kõrgus maapinnast.	

Abihoone näitajad	Väiksema abihoone tüüp	Suurema abihoone tüüp
19. Abihoone suurim ehitusalune pind (m ²)	15...30	30...80
20. Abihoone harja kõrgus (m)	3...4	4...5
21. Abihoone katusetüüp	Viil	Viil
22. Abihoone katusekalle (kraadides)	30...35	35...45
23. Abihoone viimistlusmaterjal	Ümarpalk, laudis	Ümarpalk, laudis
24. Abihoone laiuse ja pikkuse suhe	1:1,5 kuni 1:2	1:2 kuni 1:5

Abihoone näitajad	Väiksema abihoone tüüp	Suurema abihoone tüüp
25. Lisanõuded	<p>Hooned võivad olla vaid ühekorruselised;</p> <p>Abihoonetele ei ole lubatud ehitada verandasid, rõdusid, terrasse, katuse väljaehitisi;</p> <p>Väärtuslikel ja väga väärtuslikel abihoonetel ei ole uued juurdeehitused lubatud;</p> <p>Viimistluses ei ole lubatud kasutada tehases toodetud ümarpalki;</p> <p>Hoonete vundamendi kõrgus kuni 30 cm;</p> <p>Hoonete kõrgused on määratud vundamendi pealt, v.a. juhul kui on tegemist kõrgendatud sokliga, sel juhul arvestada kõrgus maapinnast;</p> <p>Ühel taluõel võib olla üks suurem abihoone.</p>	

11 Vihasoo küla

11.1 Ajalooline analüüs

11.1.1 Tekkelugu ja kaardi analüüs

Vihasoo küla asub Kadrina, osaliselt Kuusalu kirikukihelkonnas.

Vihasood ehk Vihasuud (Wihaso, Wihasu, Wahasu) mainitakse esmakordselt 1586. aastal²¹. Suu tähendab jõesuud, nime esimene pool võib olla isikunimi. Külas on 1586. aastal kaks adramaad ja neli talu. Samapalju talusid on ka 1630. aastatel. Üks neist võib olla hilisem Muru talu (Murro Mick), mis asub külast eemal. 1694. aasta Kõnnu mõisa kaardile on Vihasoo külas märgitud kuus talu, mis kõik paiknevad jõe paremkaldal. 1782. aastaks on külas kuus talu ja kümme vabadikukohta. 1872.-74. aasta paiku aeti Vihasuu küla kruntidesse. Sellest ajast on pärit ka Loobu jõe kaldal olev Pauna talu. 19. sajandi lõpul oli Vihasuus 26 talu, 1934. aastal 44 majapidamist. Vihasoo küla merepoolset osa on nimetatud ka Altkülaks ja maapoolset osa Ülevalkülaks.

Loobu jõe paremal kaldal küla lõunaotsas on asunud kaks veskit – Veski ja Sillaotsa, tänaseks on Veski veskist järel varemed.

Vihasoo küla kohta on säilinud üks Rootsiaegne kaart aastast 1694, kus on näha seitsme talu asukohad, mida on kirjeldanud ka E. Tarvel²². Kuna hilisem detailsem kaardimaterjal puudub ei ole võimalik koostada väga detailset analüüsi. Küll aga saab suuremõõtkavaliste kaartide (vene üheverstaline, Eesti Vabariigi topograafiline ja tänane põhikaart) põhjal anda lühida ülevaate Vihasoo küla asustusest. Kaardianalüüsi tulemusena võib väita, et küla kõige vanem tsaariajast pärit osa paikneb küla põhjaosas ja piki Loobu jõe kaldaid. Asundusaegsed talukohad nagu ka hilisemad kohad paiknevad hajali vana küla sees. Täna külas asuvadki erinevast ajast pärit talukohad läbiseegi.

Asustuse muutusi kirjeldab seletuskirja lisa esitatud Vihasoo küla kaart (andmebaasis andmekiht eluhooned), millelt saab jälgida küla kujunemist üksiktalu kaupa. Kaardile on märgitud talukohtade rajamise ajajärk. Koha vanust näitab põhihoone värv (punane tinglikult tsaariaegne, sinine sõdadevahelise vabariigi aegne, roheline hilisem ja lilla tsaariaegne, mida ei ole märgitud topograafilisel kaardil – pikem seletus peatükis 4.1.).

11.1.2 Visuaalne analüüs

- 1. Maastik ja teedevõrk.** Küla on rajatud Loobu jõe mõlemale kaldale. Külatee kulgeb jõega rööbiti. Suur osas tänasest külast asubki jõe paremkaldal kahel pool teed, kujundades vaheldusrikka koosluse, kus kihtidena eristuvad erinevad ajalooetapid ja maakasutuse viisid.
- 2. Küla struktuur ja tüpoloogia.** Piki jõe ürgselt kõrgeid kaldaid kulgev ahelküla. Varasem hoonestus koondub valdavalt jõe paremale kaldale, mille lõunatipus on juba 1694. a kaardil märgitud veski. Teine veski rajati hiljem, jäädes esimesest vaid vähem kui sajakonna meetri kaugusele. Küla lõunaotsast mere kaldani on umbes kaks kilomeetrit. Vanem, ahelküla moodustav tuumik asus seejuures pigem mere ääres, kus oli vaba väljapääs ranna ja kalastuskohtadeni. Hilisematel aegadel on Vihasoo hoogsalt kasvanud, säilitades aga sellele omase põhimõttelise struktuuri,

²¹ Tarvel, Enn. Lahemaa ajalugu. 1983, lk 41.

²² samas

jätkudes majade ja taluõude reana piki jõe kaldaid, ulatudes juba 19. sajandil ka sellest vasakule poole. Paremal pool jõge eristuvad põlistaludena Kantula, Riivoja, Malja, Lilleberi, Pauna, Metsapõllu – kokku oma paarkümmend majapidamist. Vasakule poole jõge jäävad Antsurahva, Vanaõue, Kalamäe ja Kõrtsi talu küla põhjatipus, teede ja külatänavate ristumispaigas. Talude krunti ajamise aegu 1870. aastatel mõõdeti küla põhjaosas välja kümme konda ruudukujulist krunti, mis sellisena kujundavad rannakülade pikkade siiludena mereni ulatuvate kruntide struktuurist pisut erineva lahenduse. Nii mõnelgi toonasel merest äraloigatud talul (Uuetoa, Jõesuu) oli seejuures lahustükk mere ääres. Nagu ka kaardianalüüs näitas on tegemist külaga, millel puudub väga selge tüüp. Seega on tegemist segatüüpi külaga, kus erinevast ajast pärit asustuskihid asetsevad läbisesi.

- 3. Arhitektuuriline analüüs ja karakter.** Ajalooliselt eristub külas mitu erinevat kihistust, millest varaseim ulatub Rootsi aega, hilisem seostub nõukogude okupatsiooni perioodiga, mis teiste rannaküladega võrreldes on Vihasoole jätnud võrreldamatult suurema pitseri. Jälgides küla geneesi selle topograafilises kulgemises piki jõe kaldaid, alustame selle lõunaotsast, mille määravad kaks teineteisele lähedal asuvat veskikohta: Veski ja Sillaotsa (tõenäoliselt reministsents kunagisest silla asukohast). Mõlemad veski ansamblitest väärivad tähelepanu: Veski talu kõrgub nõlvakul, vesiveski varemed: kanalid ja kaared, paisud ja raudmehhanismid, sekka veskirattaid ja kivisid, kujundab täna vaatamisväärsuse, mille varemete võlu on ajaloo elavaks kinnistajaks. Tähelepanu väärivad ka Sillaotsa taluansambel kahel pool seda läbivat külateed koos teest vasakule jääva sõdadevahelise vabariigi aegse taluelamu ja paremal asuvate kõrvalhoonetega (aidad, saunad jne). Kahe nimetatud kompleksi vahele on kiilunud Kalindo uus ja ilmetu hoonestus, mis loob arhitektuuriliselt probleemse keskkonna. Ka mujal lähikonnas vahelduvad üksikud „vanad täpid“ (näiteks Karioja vana aidahoone) vahelduvad nõukogude okupatsiooni aegsete asulakeskusele iseloomulike hoonetega – kolmekorruseliste silikaatlamute, betoonist lasteaedade, kivitöökodade, väetishoidlate, angaaride (Traktori, Lao, Rudi), aiandi ja klubihoonega (hiljutine koolituskeskus, täna tühi). Vihasoo näikse olevat jäänud väljapoole Lahemaal kehtivaid seadusi – arenedes ja kujunedes ühe teise stsenaariumi – sotsialismi ja sellele vastava elustiili tingimustes. Siin – seal eristuvad ilmetus keskkonnas siiski üksikud põlised saared, Andsurahva ja Murumetsa, millest nii mõnigi väärivad tähelepanu nii oma asukoha kui arhitektuuriga. Erilisel kohal, jõekääraku liivajärsakul avaneb juba Rootsi-aegsetel kaartidel märgitud Pauna, mille ansambli kujundavad osalt kahekorruline häärberitüüpi elamu, talukalmistu metsa all, kõrvalhooned: ait kaldarinnakul ja heinaküünid all orus. Väärtuslikku leidub ka külast kaugemale jäävates kohtades: Murumetsal ja Raagul. Uhked on Antsurahva ja Vanaõue, Jõesuu, mille arhitektuuriline ilme annab tunnistust keskmisest kõrgemale ulatuvatest ambitsioonides, pakkudes nii oma verandade, häärberilaadilise arhitektuuri kui paljude traditsiooniliste kõrvalhoonetega avastamisvõimalusi 1920.-30. aastate arhitektuuri vallas. Omaette märgi külamaastikus kujundab selle keskossa jääv rahvamaja, mille lahendus pärineb elukutselise arhitekti varasalvest.
- 4. Miljöö ja tunnetuslik analüüs.** Vaheldusrikas ja intrigeeriv. Emotsionaalseid elamusi pakkuva küla põhja-lõuna suunalise telje kujundab jõgi, kõrged romantilised kaldad, vanad veskitalud küla lõunaotsas. Lookleva serpentiinina kulgeb jõgi mereni, kujundades küla elusooone, mis aastasadu on andnud inimesele toitu nii tema materiaalse eksistentsi kui fantaasiapiltide kujundamisel. Vihasoo maastik tipneb küll merega, meenutab oma asendi ja kohamaagiaga pigem mõnda sisemaa asulat, kus loodus kukub sülle sellele omases vaheldusrikkuses.

11.2 Väärtused

- a) **Maastik ja loodus.** Dominandiks lõunast põhjasuunas looklev Vihasoo jõgi, mis kõrgete kallaste vahel annab külale elusoone, määrates asustusliku kujunemise alates selle lõunatipus asetsevate veskikohtadega. Ülejäänud õued taanduvad pisut jõe kallastelt, omandades tähenduse avamaastikus.
- b) **Vanus.** Vana ja uus ühekorraga. Arhitektuuriline külg avab end pigem lähivaates, kellel jätkub aega vaadata esimese fooni moodustava kolhoosiküla ja sellega haakuva nõukogude okupatsiooni aegse suhteliselt ilmetu ehitusliku kvaliteedi taha, siirduda rännakule piki õuesid ja külateid, leida end ühtäkki 19. sajandis.
- c) **Struktuur ja tüpologia.** Küla Loobu jõe kaldal, mitte tavakohaselt avaral territooriumil, sidudes jõe suunaga kokku selle kahel kaldal ahelaid ja sumbstruktuure moodustavad taluõued. Vahele paigutuvad nõukogude okupatsiooni aegsed hooned, mille erinev maht, kaal ja arhitektuur lõhub tervikut, seda ometigi lõplikult hävitamata.
- d) **Arhitektuuriline karakter.** Küla, milles pärlitena eristuvad põlistalude arhitektuurilised kvaliteedid. Hinnatavad on neli-viis Eesti ajast pärinevat taluhäärberit, neile omased viilkatused ja verandad, millele sarnaselt paljude teiste küladega kuuluvad ka arvukad kõrvalhooned, sh. näiteks keldrid kui märk kunagisest aianduse huvist ja aktiivsest juurvilja kasvatuses. Pildile jäävad ka nii mõnedki vanad ja täna väsimis kipuvad kõrvalhooned (saunad, aidad, laudad, küünid jõe orus).
- e) **Miljöö ja muinsuskõne.** Suurimaks emotsionaalseks väärtuseks on küla läbiv jõgi, tuiksoon, mis kujundas elu ja ehitust, määras vaateid ja andis võimaluse vesiveskite ehitamiseks. Huvipakkuv on vana, juba Rootsi aega ulatuv veskitalu, mis ehkki varemetes, kutsub end külastama. Kus vanad majad alles, võib kõnelda pärandmiljööst. Nii mõnigi koht võlub oma arhitektuurilise säilivuse ja ehituskvaliteediga. Teisalt tungib agressiivselt peale nõukogude okupatsiooni aegne ebamastaapne hoonestus, mis nii mõneski rakursis küll elanikusõbralik, on ometigi oma põhiolemuselt piirkonna külamiljööle võõras. Siiski mitte lõplikult hävitav ja mõningaste suhteliselt väikeste ümberkorraldustega elukeskkonda tervendada lubav.

11.3 Ehituspiirangud

Tulenevalt eelnevates peatükkides väljatoodust võib öelda, et Vihasoo küla põhjapoolne, rannikuäärne osa on hästi säilinud ning seetõttu ei ole seal sobilik uute elukohtade (talukohtade) loomine. Kaitstava külaosa määrangu aluseks on komplekshinnang struktuuri säilivusest, väärtuslike hoonete olemasolust ja visuaalsest/miljöölisest säilivusest. Tihendatavad külaosad asuvad küla ülejäänud asustuse ümbruses. Vihasoo lõunapoolsed talukohad kuuluvad nii funktsionaalselt kui ka ruumiliselt kokku Vatku küla läänepoolse struktuuriga. Kruntide vähima suuruse määramisel on arvestatud, et ajalooline krundisuurus oleks üldjoontes tagatud, et ei toimiks liigset tihendamist. Määramise aluseks on säilinud ajaloolised krundid külas.

Kasutuses olevad suuremamahulised põllumajandus - ja tootmishooned küla põhjapoolses osas on soovitatav kasutusele jätta tootmisaladena. Tootmisaladel on lubatud olemasolevate tootmishoonete lammutamine, rekonstrueerimine ja uute

hoonete püstitamine, mis mahuliselt ei ole oluliselt (kuni 10%) suuremad (ei kõrguse ega ehitusaluse pindala poolest) olemasolevatest krundil paiknevatest tootmishoonetest. Seejuures asub üks tootmisaladest tihendatava ala piirides. Uued hooned tuleb paigutada selliselt, et need ei domineeriks visuaalselt olemasolevate väärtuslike hoonete üle kasutades sobivaid välisviimistlusmaterjale ning kõrghaljastust.

Uushoonestuse ala on määratud endise kolhoosikeskuse ümbruses, kus asuvad korruselamud, ridaelamud ja üksikelamud koos lasteaia hoonega. Uushoonestuse alal on lubatud uute kruntide moodustamine, olemasolevate hoonete lammutamine, rekonstrueerimine ja uute hoonete püstitamine, mille kõrgus piiratud kahe korrusega ja hooned peavad sobima omavahel. Uute hoonete suurim ehitusalune pindala ei tohi ületada Vihasoo lasteaia juures asuvate korruselamute ehitusalust pindala (kuni u 290 m²) ning ühiskondlike ja ärihoonete ehitusalune pindala lasteaia ehitusalust pindala. Uued hooned tuleb paigutada selliselt, et need ei domineeriks visuaalselt olemasolevate väärtuslike hoonete üle kasutades sobivaid välisviimistlusmaterjale ning kõrghaljastust.

Väljapoole nimetatud alasid hoonete ning nendega seotud rajatiste püstitamine võib kahjustada ajaloolise külastruktuuri säilimist. Lubatud on hävinud talukohtade taastamine. Külla võib ehitada uusi elamuid arvestades seniste elamute paiknemist.

Uute hoonete paigutamisel tuleb järgida külas väljakujunenud elamu ja abihoonete rütmi (elamud ja sellega seotud abihooned lubatud vaid õue läheduses) ning vältida ebasobivate vaadete tekkimist. Lisaks töös esitatud uusehitustingimustele peab iga konkreetse uue hoone projekteerimisele eelnema taluõue ja selle ümbruse – kontaktvööndi – analüüs.

Näitajad	Kaitstav külaosa	Tihendatav külaosa
1. Uute kruntide moodustamine	Ei ole lubatud	Lubatud, kui moodustatavad krundid on selleks piisavalt suured
2. Elumumaa sihtotstarbe määramine	Ei ole lubatud	Lubatud, kui krunt on selleks piisavalt suur
3. Väikseim võimalik krundi suurus (m ²)	Uued krundid ei ole lubatud	8000 (peab asuma täielikult tihendatava külaosa sees)
4. Elumaja ehitamine	Lubatud ainult hävinud elamu asendamiseks; ühel krundil lubatud üks elamu	Lubatud kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel; ühel krundil lubatud üks elamu
5. Abihoonete ehitamine	Lubatud, kui õue suurus seda võimaldab, kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel	Lubatud kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel
6. Hoonete paigutus taluõue piires	Ebakorrapärane, korrapärane	Korrapärane
7. Hoonete paigutus külatänava suhtes	Määramata	Vastavalt ajaloolisele paigutusele lähedalasuvatel kruntidel; üldjuhul elamud külatee äärde, abihooned elamute taha

Näitajad	Kaitstav külaosa	Tihendatav külaosa
8. Lisanõuded	Uus hoone rajada esmajärjekorras hävinud ajaloolise hoone kohale; uued eluasemed tuleb rajada üksteisest piisavale kaugusele vastavalt külaosas väljakujunenud laadile	

Külas on uute elamute ehitamisel soovitatav järgida kahte hoone tüüpi – vanemat, nn rehielamu tüüpi ning uuemat, nn asunduselamu tüüpi, abihoonete ehitamisel püstitada suuremat või väiksemat tüüpi abihooned. Hoonete soovitatavad mõõtmeid on alljärgnevad.

Elamu näitajad	Rehielamu tüüp	Asunduselamu tüüp
9. Elamu suurim ehitusalune pind (m ²)	100 (koos majandusruumidega)	100
10. Elamu harja kõrgus (m)	6...7	6...7
11. Elamu katusetüüp	Viil, kelp	Viil
12. Elamu katusekalle (kraadides)	40...42	40...45
13. Elamu viimistlusmaterjal	Ümarpalk, laudis	Laudis
14. Elamu laiuse ja pikkuse suhe	1:2 kuni 1:3	1:1,5 kuni 1:2
15. Elamu suurim laius (m)	Soovitatavalt 6	Soovitatavalt 6
16. Elamu juurdeehitus lubatud	Ühel küljel tuulekojana	Kuni kahel küljel
17. Elamu ühe juurdeehituse maht põhimahust	Kuni 5%	Kuni 15%
18. Lisanõuded	Hooned võivad olla vaid ühekorruselised, katusealune on lubatud välja ehitada; Elamutele ei ole lubatud ehitada rõdusid; Viimistluses ei ole lubatud kasutada tehases toodetud ümarpalki; Hoonete vundamendi kõrgus kuni 30 cm; Hoonete kõrgused on määratud vundamendi pealt, v.a. Juhul kui on tegemist kõrgendatud sokliga, sel juhul arvestada kõrgus maapinnast.	

Abihoone näitajad	Väiksema abihoone tüüp	Suurema abihoone tüüp
19. Abihoone suurim ehitusalune pind (m ²)	20...30	30...80
20. Abihoone harja kõrgus (m)	3...4	4...5
21. Abihoone katusetüüp	Viil	Viil
22. Abihoone katusekalle (kraadides)	30...35	35...45
23. Abihoone viimistlusmaterjal	Ümarpalk, laudis	Ümarpalk, laudis
24. Abihoone laiuse ja pikkuse suhe	1:1,5 kuni 1:2	1:2 kuni 1:5

Abihoone näitajad	Väiksema abihoone tüüp	Suurema abihoone tüüp
25. Lisanõuded	<p>Hooned võivad olla vaid ühekorruselised;</p> <p>Abihoonetele ei ole lubatud ehitada verandasid, rõdusid, terrasse, katuse väljaehitisi;</p> <p>Väärtuslikel ja väga väärtuslikel abihoonetel ei ole uued juurdeehitused lubatud;</p> <p>Viimistluses ei ole lubatud kasutada tehases toodetud ümarpalki;</p> <p>Hoonete vundamendi kõrgus kuni 30 cm;</p> <p>Hoonete kõrgused on määratud vundamendi pealt, v.a. juhul kui on tegemist kõrgendatud sokliga, sel juhul arvestada kõrgus maapinnast;</p> <p>Ühel taluõel võib olla üks suurem abihoone.</p>	

12 Kasispea küla

12.1 Ajalooline analüüs

12.1.1 Tekkelugu ja kaardi analüüs

Kasispea küla asub Kuusalu kirikukihelkonnas.

Teateid alates 1586. aastast, kui külas elas kolm peret nende hulgas Lasse Merten. 1580ndatel oli viis peret, kaks neist vabadikud. 1630ndatel oli neli talu (Turba Pepe, Lasse Petr, Juncker Pert, Prasse Mart ja vabadik Erik). 1694. a kuus peret: Turba Madisz, Prasse Jahn, Tammi Jürgen, Pepo Peter, Juncker Ode (Junkru talu), Prasse Mick, mõnevõrra hiljem lisanduvad Peebu, Prassi ja Tamme talu). 1739. aastaks on juba üheksa talu. 1732. aastal on peremehena kirjas Jahni Thomas, kes on Jaanitooma talu rajaja Lahemaa võimsaima kivi kõrvale. 1739. aastal on nimetatud Keskkülla Thomas (Keskküla talu). 1732. aastal on revisjoniprotokollis Hindrich Karro, vana ratsasõdur (Rossdienst Reuter) ja heinamaavaht. Temalt on ilmselt nime saanud Karu talu. Rahvas jagab küla osadeks: Karuots, Peebuots, Pügalaots (Pügala, Pügalaküla).

Kõnnu mõisa 1694. aasta kaardile on märgitud seitse maja, millest kuuele on lisatud number ning peremehe nimi. Kõik talud asuvad piki rannaäärt kulgeva külatee ääres. Veidi rannast eemal asub vaid Tamme Jürgeni talu (Tamme talu). Kahjuks ei ole Kasispea küla kohta hilisemaid täpsemaid kaarte säilinud. Seetõttu tehti küla struktuurianalüüs üldiste kaartide (vene-üheverstaline, Eesti Vabariigi topograafiline ja tänane põhikaart) alusel. Analüüsi tulemusena võib väita, et Kasispea küla kõige vanem osa paikneb piki randa nagu rannakülale iseloomulik. Lisaks on uus tsaariaegne asundus rajatud sisemaale. Võib oletada, et tegemist on vabadikele rajatud külaga tsaariaja lõpul. Eesti Vabariigi aegne asundus on paigutatunud hajusalt kogu vanema küla vahele tihendades seda tunduvalt. Peale II maailmasõda on uute talukohtade rajamise tulemusena küla struktuuris toimunud muutused väga minimaalsed. Kaardianalüüsi tulemusena võib öelda, et tänane külastruktuur on kahe erineva struktuuri segu.

Asustuse muutusi kirjeldab seletuskirja lisa esitatud Kasispea küla kaart (andmebaasis andmekiht eluhooded), millelt saab jälgida küla kujunemist üksiktalukaupa. Kaardile on märgitud talukohtade rajamise ajajärk. Koha vanust näitab põhihoone värv (punane tinglikult tsaariaegne, sinine sõdadevahelise vabariigi aegne ja roheline hilisem, pikem seletus peatükis 4.1.).

12.1.2 Visuaalne analüüs

- 1. Maastik ja teedevõrk.** Pärisea poolsaare idarannas asuv rannaküla. Külatee kulgeb piki randa, poolsaare keskele suunduvad külateelt alguse saavad kõrvalteed. Vana külatee kulgeb ranna lähedalt, loogeldes talust talusse. Sisemaa pool asub ridakülana keset põlde ja tasast maad samuti tsaariaegne küla. Eesti Vabariigi ajal on rannast eemale ehitatud uus tee, mille ääres paiknevad asundustalud. Vana rannatee jääb hoonestatud ala sisse ega ole täna läbipääsetav.
- 2. Küla struktuur ja tüpologia.** Põlisküla Pärisea poolsaare alguses. Rootsi aja lõpus kulges asustus piki rannaveert, hõlmates kümnekonna talu õued (millest täna on alles Prassi, Junkru, Tamme), mis said aluseks hilisematele arengutele, tihendades ja krundistades vanade talude vahelisi alasid, pikendades küla põhjasuunas ja laienedes omaette ribaasustusena sisemaale. Vanad talukohad on kunagise rannatee ja mere vahel, paiknevad merele ebaharilikult lähedal, pakkudes

- sellisena harvaesinevalt meeoleolukaid vaateid ja saades eelduseks külas kujunenud suvituskultuurile. Tegemist on meetodikas esitatud kahe külatüübi (I ja II) seguga.
3. **Arhitektuuriline analüüs ja karakter.** Talu talult järgib ehitusloogika ajaloo erinevaid kihistusi, millest domineerivana tõusevad esile sõdadevahelise vabariigi aastad, mis on jätnud mererannale mitmeid heledaid verandadega maju, alates Lepa, Põllu, Leeotsa talust küla lõunaservas kuni Rootsi aegsele asukohale – Junkru ja Keskküla talu – keskmesse püstitatud hoonetega. Kadarpiku kerkib esile suurejoonelise taluhäärberina. Sekka leidub vanu kõrvalhooneid, mille seas eristuvad Leeotsa ja Kaasiku rehehoone, raudkivist vundamendile laotud Liivi talu laut, Sepa talu pikkhoone, mis rannaküladele iseloomulikuna koondab oma katuse alla mitmeid tarbelisi funktsioone, sh hoone otsa ehitatud aida. Ka sisemaa poole jäävate tsaariaegsete siilupõldude ja nelinurksete kruntide väljamõõdetud maadele (vrld Vihasoo) püstitatud hoonestus on säilitanud oma Eesti Vabariigi aegse ilme ja ajastule tüüpilised karakterjooned. Üldiseks probleemiks on algse ja autentse suhteliselt nigel säilivus. Niisamuti kui nõukogude okupatsiooni aegne kihistus, mis suhteliselt juhuslikuna on muutunud arhitektuurilist kooslust ja ilmet.
4. **Miljö ja tunnetuslik analüüs.** Küla miljöoliseks allikaks on meri, millest lähtuvad teed ja õued, pakuvad ainulaadseid vaateid rannamaastikele. Hõlmates ka lookleva tee ja külavainud, sidudes kaugema tagamaa vaieldamatuks prioriteediks oleva esipildiga.

12.2 Väärtused

- a) **Maastik ja loodus.** Atraktiivne, kaugelt kõrgem kui paljude teiste Lahemaa külade puhul, mis suuresti tuleneb mere ja rannamaastike domineerimisest, sidemest mere ja merevalgusega.
- b) **Vanus.** Põlisküla, mille struktuuriväärtuse kujundab Rootsi aega tagasi ulatuvad taluõued ja sellele 19. sajandil kujunenud uus kihistus, mis on kunagist küla laiendanud ja tihendanud jättes puutumata selle arhailise põhikoe. Omaette väärtusena tõuseb esile ka Eesti Vabariigi aegne asustuskiht, mille käigus on valminud valdav osa küla hoonestusest, andes märku piirkonnas levinud üldistest arhitektuurisuundumustest – ehitada säästlikult ja mugavalt.
- c) **Struktuur ja tüpoloogia.** Mõnes mõttes ebatüüpiline oma merest kaugemale jääva tsaariaegse osaga ning otse mere äärde rannaliivikutele koonduvate majade ja õuedega.
- d) **Arhitektuuriline karakter.** Domineerib rannamaastik, millesse on jätnud jälje nii vanad talukohad, Eesti aegne uusasustus kui nõukogude okupatsiooniaeg, mis üldpildi muudab küll pisut rahutusk, kuid hakkides tervikut, kuid lubab siiski haarata küla looduslikke väärtusi ja arhitektuuri tervikpildina.
- e) **Miljö ja muinsuskõne.** Terviklik mereäärses tsoonis; sellest kaugemal hägustunud, rikutud nõukogude okupatsiooni aegsete uusehituste ja saamatute rekonstrueerimiste näol.

12.3 Ehituspiirangud

Tulenevalt eelnevates peatükkides väljatoodust võib öelda, et Kasispea küla põhjapoolne rannikuosa on hästi säilinud põlis- ja sõdadevahelise vabariigi aegsete talukohtade, pea paarikümne väärtusliku hoone ja väärtusliku visuaalse miljööga ala.

Seetõttu ei ole seal sobilik uute elukohtade (talukohtade) loomine. Kaitstava külaosa määrangu aluseks on komplekshinnang struktuuri säilivusest, väärtuslike hoonete olemasolust ja visuaalsest/miljöölisest säilivusest. Tihendatavad külaosad asuvad küla ülejäänud asustuse ümbruses, kus visuaalsed/miljöölised muutused (seda eriti küla hästi säilinud põlisstruktuuriga sisemaal lääneosas), aga ka struktuuraalsed muutused on märgatavamad. Kruntide vähima suuruse määramisel on arvestatud, et ajalooline krundisuurus oleks üldjoontes tagatud, et ei toimuks liigset tihendamist. Määramise aluseks on säilinud ajaloolised krundid külas. Väljapoole nimetatud alasid hoonete ning nendega seotud rajatiste püstitamine võib kahjustada ajaloolise külastruktuuri säilimist. Lubatud on hävinud talukohtade taastamine. Külla võib ehitada uusi elamuid arvestades seniste elamute paiknemist.

Uute hoonete paigutamisel tuleb järgida külas väljakujunenud elamu ja abihoonete rütmi (elamud ja sellega seotud abihooned lubatud vaid õue läheduses) ning vältida ebasobivate vaadete tekkimist. Lisaks töös esitatud uusehitustingimustele peab iga konkreetse uue hoone projekteerimisele eelnema taluõue ja selle ümbruse – kontaktvööndi – analüüs.

Näitajad	Kaitstav külaosa	Tihendatav külaosa
1. Uute kruntide moodustamine	Ei ole lubatud	Lubatud, kui moodustatavad krundid on selleks piisavalt suured
2. Elamumaa sihtotstarbe määramine	Ei ole lubatud	Lubatud, kui krunt on selleks piisavalt suur
3. Väikseim võimalik krundi suurus (m ²)	Uued krundid ei ole lubatud	5000 (peab asuma täielikult tihendatava külaosa sees)
4. Elumaja ehitamine	Lubatud ainult hävinud elamu asendamiseks; ühel krundil lubatud üks elamu	Lubatud kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel; ühel krundil lubatud üks elamu
5. Abihoonete ehitamine	Lubatud, kui õue suurus seda võimaldab, kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel	Lubatud kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel
6. Hoonete paigutus taluõue piires	Ebakorrapärane, korrapärane	Korrapärane
7. Hoonete paigutus külatäna suhtes	Määramata	Vastavalt ajaloolisele paigutusele lähedalasuvatel kruntidel; üldjuhul elamud külatee äärde, abihooned elamute taha
8. Lisanõuded	Uus hoone rajada esmajärjekorras hävinud ajaloolise hoone kohale; uued eluasemed tuleb rajada üksteisest piisavale kaugusele vastavalt külaosas väljakujunenud laadile	

Külas on uute elamute ehitamisel soovitatav järgida kahte hoone tüüpi – vanemat, nn rehielamu tüüpi ning uuemat, nn asunduselamu tüüpi, abihoonete ehitamisel püstitada suuremat või väiksemat tüüpi abihooned. Hoonete soovitatavad mõõtmeid on alljärgnevad.

Elamu näitajad	Rehielamu tüüp	Asunduselamu tüüp
9. Elamu suurim ehitusalune pind (m ²)	120 (koos majandusruumidega)	120
10. Elamu harja kõrgus (m)	6...7	6...7
11. Elamu katusetüüp	Viil, kelp	Viil
12. Elamu katusekalle (kraadides)	40...42	40...45
13. Elamu viimistlusmaterjal	Ümarpalk, laudis	Laudis
14. Elamu laiuse ja pikkuse suhe	1:2 kuni 1:3	1:1,5 kuni 1:2
15. Elamu suurim laius (m)	Soovitavalt 6	Soovitavalt 6
16. Elamu juurdeehitus lubatud	Ühel küljel tuulekojana	Kuni kahel küljel
17. Elamu ühe juurdeehituse maht põhimahust	Kuni 5%	Kuni 15%
18. Lisanõuded	<p>Hooned võivad olla vaid ühekorruselised, katusealune on lubatud välja ehitada;</p> <p>Elamutele ei ole lubatud ehitada rõdusid;</p> <p>Viimistluses ei ole lubatud kasutada tehases toodetud ümarpalki;</p> <p>Hoonete vundamendi kõrgus kuni 30 cm;</p> <p>Hoonete kõrgused on määratud vundamendi pealt, v.a. Juhul kui on tegemist kõrgendatud sokliga, sel juhul arvestada kõrgus maapinnast.</p>	

Abihoone näitajad	Väiksema abihoone tüüp	Suurema abihoone tüüp
19. Abihoone suurim ehitusalune pind (m ²)	15...30	30...80
20. Abihoone harja kõrgus (m)	3...4	4...5
21. Abihoone katusetüüp	Viil	Viil
22. Abihoone katusekalle (kraadides)	30...35	35...45
23. Abihoone viimistlusmaterjal	Ümarpalk, laudis	Ümarpalk, laudis
24. Abihoone laiuse ja pikkuse suhe	1:1,5 kuni 1:2	1:2 kuni 1:5
25. Lisanõuded	<p>Hooned võivad olla vaid ühekorruselised;</p> <p>Abihoonetele ei ole lubatud ehitada verandasid, rõdusid, terrasse, katuse väljaehitisi;</p> <p>Väärtuslikel ja väga väärtuslikel abihoonetel ei ole uued juurdeehitused lubatud;</p> <p>Viimistluses ei ole lubatud kasutada tehases toodetud ümarpalki;</p> <p>Hoonete vundamendi kõrgus kuni 30 cm;</p> <p>Hoonete kõrgused on määratud vundamendi pealt, v.a. Juhul kui on tegemist kõrgendatud sokliga, sel juhul arvestada kõrgus maapinnast;</p> <p>Ühel taluõel võib olla üks suurem abihoone.</p>	

13 Turbuneeme küla

13.1 Ajalooline analüüs

13.1.1 Tekkelugu ja kaardi analüüs

Turbuneeme küla asub Kuusalu kirikukihelkonnas.

Turbuneeme küla on hiline, 17. sajandil oli ta Viinistu küla osa. 1580ndal mainitakse Kasispea küla all esimesena Casispä ehk Tuerpä Pep. 1694. aasta kaardil on neem nimetatud Turbanem (teisal Turba Nehm, Urbanem). Selle kohal piki randa on neli Viinistu küla peret: Praise Mart (Prassi talu nimi tuleb aga isikunimest (Bras Ambrosius)), Pepo Jako Thomasz, Bertel Nickolas, Turbe Thomasz. Omaette külana esineb Turbuneeme (Turboneme) 1732. aastal nelja perega. 1834. aastal on seal 12 talu ja lisaks vabadikke, 19. sajandi lõpul 30 majapidamist, 1934. aastal 48 talu.

Nagu ka kõigi teiste poolsaare külade kohta ei ole kahjuks Turbuneeme küla kohta detailseid kaarte säilinud, mis annaksid võimaluse täpsemaks kaardianalüüsiks. Seetõttu tuleb analüüsil tugineda üldistele kaartidele (vene üheverstaline, Eesti Vabariigi topograafiline ja tänane põhikaart) ja tuleb keskenduda eelkõige taluõuede asetusele, mitte krundistruktuurile. Turbuneeme kõige vanemast ajast (vähemalt tsaariaegsed) pärit taluõued paiknevad piki randa kulgeva külatänavana ääres. Küla põhjaosas asetsevad õued tihedamini, lõuna pool suuremate vahedega. Hilisemat, asundusaegset ja nõukogudeaegset asutust paikneb kogu küla ulatuses. Tänapäevane asustuspilt koosnebki kõigest kolmest perioodist pärit asutusest, mis asetsevad läbiseigi pea kogu küla ulatuses.

Asutuse muutusi kirjeldab seletuskirja lisas esitatud Turbuneeme küla kaart (andmebaasis andmekiht eluhooned), millelt saab jälgida küla kujunemist üksiktalu kaupa. Kaardile on märgitud talukohtade rajamise ajajärk. Koha vanust näitab põhihoone värv (punane tinglikult tsaariaegne, sinine sõdadevahelise vabariigi aegne, roheline hilisem ja lilla tsaariaegne, mida ei ole märgitud topograafilisel kaardil – pikem seletus peatükis 4.1.).

13.1.2 Visuaalne analüüs

- 1. Maastik ja teedevõrk.** Tegemist on Pärisea poolsaare idarannas asuva rannakülaga. Vana küla paikneb piki randa, järgides neeme rannikujoone kuju. Talude õued asuvad lookleva külatee ja mere vahelisel alal. Talude mitte väga suured krundid paiknevad siiludena üksteise kõrval ulatudes mereni. Tegemist on tihedalt üksteise ligidal paiknevate taludega. Asundusaegne asustus on paigutatud vanade talude vahele rikkumata üldist külastruktuuri, vaid tihendades seda. Tänapäeval on Viinistusse viiva peateena kasutusel juba tsaariajal rajatud lõik, mis kulgeb osaliselt külast mööda.
- 2. Küla struktuur ja tüpologia.** Väike küla mererannal, mis Rootsi-aegsetel kaartidel jätkus ahelana piki rannajoont, pakkudes eluaset ja koldesooja kaluriperedele. Hiljem on talusid tulnud juurde, mis tihendades ja laiendades esialgset struktuuri ei ole muutnud küla põhimustrit. Majad ja õued rajati nagu naaberkülas Kasispeal tee ja mere vahele, koondades hooneid ümber taluõuede, laotudes lehvikuna kaarja ringina mere suunas. Kardinaalne muutus küla struktuuris leidis aset Eesti Vabariigi ajal, mil pärimuslikult suurte talude vahel moodustati uued geomeetrilises mustris kinnistud – ruudud ja siilud, pakkudes nii näite elulaadist lähtuvast plahvatuslikust arengust, uute tööde ja elukutsete väljakujunemisest,

mille side põlluharimisega oli kas nõrgem või puudus hoopis. Uued krundid jagati välja nii põlistalude vahel kui kummalgi pool teed. Seega on tegemist segatüüpi külaga, kus erinevast ajast pärit talukohad asetsevad kogu küla ulatuses vaheldumisi.

3. **Arhitektuuriline analüüs ja karakter.** Uueilmeline, Eesti Vabariigi aegsete maajagamiste tulemusena koosneb paljudest väikestest kruntidest, mis tihedalt teineteise vastu liitununa pääsevad mõjule pigem jagamatu massi kui liigendatud tervikuna. Arhitektuuriliselt ilmekama osa moodustavad mitmed Eesti Vagariigi aegsed sadulkatuse ja verandaga hooned (Kopliotsa, Koli Liiso, Painova), millest mitmed on kerkinud tsaariaegsetele kruntidele. Üldpildis tõuseb esile Madikse villa ambitsiooni talu, mis pürgib samasse ritta toonase moodsa ja rikkama elaniku arhitektuuriga. Sekka leidub ka tähelepanuväärseid kõrvalhooneid (Kadapiku).
4. **Miljöö ja tunnetuslik analüüs.** Keskpärane, tervikpilti lõhestavad uued nõukogude aegsed majad, taluõued kohati räämas. Emotsionaalsemalt rikkam piirkond eristub mererannal, kus kontakt merega loob võimalusi vaatamängulisteks kooslusteks.

13.2 Väärtused

- a) **Maastik ja loodus** on paiga esimene ja domineeriv väärtus. Rannaäärsed krundid ulatuvad mereni, kujundades maa ja mere vahel kontakt-tsooni, milles looduse hääl seostub teatava romantilise viisiga seda kuulata.
- b) **Vanus.** Põlise ja pärimusliku substantsi varjutavad 20. sajandi arengud, kunagiste põlistalude kruntiajamine ja sellega kaasnev maakasutuse muutus. Mineviku varjuna lasub pea kogu külal uusehituste pitser, milles omaette tsoonina eristub varemtes piirivalve väeosa.
- c) **Struktuur ja tüpologia.** Uueilmeline tervik, mille ajaloos domineerivad nii sõdadevahelise vabariigi aegne asustus kui sellest veelgi uuem nõukogude okupatsiooni periood, mille käigus mitmed põlistalud hävitati, haarati piirivalve väeosa ja kolhoosiehituse alla. Ka käesoleva sajandi algul on kinnistupiiride hiiliv muutmine toonud kaasa kunagise struktuuri muudatusi vähendades struktuurilisi piirjooni ja kahandades miljöölisi väärtusi. Kõigile vaatamata, on ansambel kui tervik alles, andes endast märku vana struktuuris pinnalt välja kasvanud asustusstruktuuri näol, mis mitmetes rakurssides mõjub atraktiivse ja koguni üllatavana.
- d) **Arhitektuuriline karakter.** Vaatamata uusehituse invasioonile on külamiljöö enamikus loetav ja kohati nauditavalt mitmekesine.
- e) **Miljöö ja muinsuskõne.** Piirdub merevaadete, rannaluidete ja üksikute taluõuedega. Hoomatav mõnes üksikus paigas: Kopliotsal, Painoval, Keskküla ansambli puhul. Üks palju muutunud ja kohavaimu tähenduses kannatanud rannakülasid Lahemaal.

13.3 Ehituspiirangud

Tulenevalt eelnevates peatükkides väljatoodust ei ole Turbuneeme külas põhjendatud kaitstavate külaosade määramine – suurem osa külast on muudetud niivõrd, et selle säilitamine praegusel kujul ei ole õigustatud vaatamata asjaolule, et väljakujunenud

külastruktuur suures osas harmoniseerib ajaloolisega. Külas on kahte liiki ehitusalasid – tihendatav külaosa, mis paikneb olemasoleva asustuse ümbruses, ning tootmisala. Suur tihendatav külaosa ei võimalda siiski olulisi arendusi, sest suurem osa alast on juba täis ehitatud. Kruntide vähima suuruse määramisel on arvestatud, et ajalooline krundisuurus oleks üldjoontes tagatud, et ei toimuks liigset tihendamist. Määramise aluseks on säilinud ajaloolised krundid külas. Väljapoole nimetatud ala hoonete ning nendega seotud rajatiste püstitamine võib kahjustada ajaloolise külastruktuuri säilimist. Lubatud on hävinud talukohtade taastamine. Külla võib ehitada uusi elamuid arvestades seniste elamute paiknemist.

Olemasolev põllumajandustootmishoonete kompleks rannikust eemal on lubatud rekonstrueerida ja samasse on lubatu ka uute hoonete püstitamine, mis mahuliselt ei ole oluliselt (kuni 10%) suuremad (ei kõrguse ega ehitusaluse pindala poolest) olemasolevatest krundil paiknevatest või paiknenud tootmishoonetest. Uued hooned tuleb paigutada selliselt, et need ei domineeriks visuaalselt olemasolevate väärtuslike hoonete üle kasutades sobivaid välisviimistlusmaterjale ning kõrghaljastust.

Uute hoonete paigutamisel tuleb järgida külas väljakujunenud elamu ja abihoonete rütmi (elamud ja sellega seotud abihooned lubatud vaid õue läheduses) ning vältida ebasobivate vaadete tekkimist. Lisaks töös esitatud uusehitustingimustele peab iga konkreetse uue hoone projekteerimisele eelnema taluõue ja selle ümbruse – kontaktvööndi – analüüs.

Näitajad	Tihendatav külaosa
1. Uute kruntide moodustamine	Lubatud, kui moodustatavad krundid on selleks piisavalt suured
2. Elamumaa sihtotstarbe määramine	Lubatud, kui krunt on selleks piisavalt suur
3. Väikseim võimalik krundi suurus (m ²)	5000 (peab asuma täielikult tihendatava külaosa sees)
4. Elumaja ehitamine	Lubatud kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel; ühel krundil lubatud üks elamu
5. Abihoonete ehitamine	Lubatud kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel
6. Hoonete paigutus taluõue piires	Korrapärane
7. Hoonete paigutus külatänava suhtes	Vastavalt ajaloolisele paigutusele lähedalasuvatel krundidel; üldjuhul elamud külatee äärde, abihooned elamute taha
8. Lisanõuded	Uus hoone rajada esmajärjekorras hävinud ajaloolise hoone kohale; uued eluasemed tuleb rajada üksteisest piisavale kaugusele vastavalt külaosas väljakujunenud laadile

Külas on uute elamute ehitamisel soovitatav järgida kahte hoone tüüpi – vanemat, nn rehielamu tüüpi ning uuemat, nn asunduselamu tüüpi, abihoonete ehitamisel püstitada suuremat või väiksemat tüüpi abihooned. Hoonete soovitatavad mõõtmeid on alljärgnevad.

Elamu näitajad	Rehielamu tüüp	Asunduselamu tüüp
9. Elamu suurim ehitusalune pind (m ²)	120 (koos majandusruumidega)	120
10. Elamu harja kõrgus (m)	6...7	6...7
11. Elamu katusetüüp	Viil, poolkelp	Viil
12. Elamu katusekalle (kraadides)	35...42	40...45
13. Elamu viimistlusmaterjal	Ümarpalk, laudis	Laudis
14. Elamu laiuse ja pikkuse suhe	1:2 kuni 1:3	1:1,5 kuni 1:2
15. Elamu suurim laius (m)	Soovitavalt 6	Soovitavalt 6
16. Elamu juurdeehitus lubatud	Ühel küljel tuulekojana	Kuni kahel küljel
17. Elamu ühe juurdeehituse maht põhimahust	Kuni 5%	Kuni 15%
18. Lisanõuded	<p>Hooned võivad olla vaid ühekorruselised, katusealune on lubatud välja ehitada;</p> <p>Elamutele ei ole lubatud ehitada rõdusid;</p> <p>Viimistluses ei ole lubatud kasutada tehases toodetud ümarpalki;</p> <p>Hoonete vundamendi kõrgus kuni 30 cm;</p> <p>Hoonete kõrgused on määratud vundamendi pealt, v.a. Juhul kui on tegemist kõrgendatud sokliga, sel juhul arvestada kõrgus maapinnast.</p>	

Abihoone näitajad	Väiksema abihoone tüüp	Suurema abihoone tüüp
19. Abihoone suurim ehitusalune pind (m ²)	15...30	30...90
20. Abihoone harja kõrgus (m)	3...4	4...5
21. Abihoone katusetüüp	Viil	Viil
22. Abihoone katusekalle (kraadides)	30...35	35...45
23. Abihoone viimistlusmaterjal	Ümarpalk, laudis	Ümarpalk, laudis
24. Abihoone laiuse ja pikkuse suhe	1:1,5 kuni 1:2	1:2 kuni 1:5
25. Lisanõuded	<p>Hooned võivad olla vaid ühekorruselised;</p> <p>Abihoonetele ei ole lubatud ehitada verandasid, rõdusid, terrasse, katuse väljaehitisi;</p> <p>Väärtuslikel ja väga väärtuslikel abihoonetel ei ole uued juurdeehitused lubatud;</p> <p>Viimistluses ei ole lubatud kasutada tehases toodetud ümarpalki;</p> <p>Hoonete vundamendi kõrgus kuni 30 cm;</p> <p>Hoonete kõrgused on määratud vundamendi pealt, v.a. Juhul kui on tegemist kõrgendatud sokliga, sel juhul arvestada kõrgus maapinnast;</p> <p>Ühel taluõel võib olla üks suurem abihoone.</p>	

14 Pärispea küla

14.1 Ajalooline analüüs

14.1.1 Tekkelugu ja kaardi analüüs

Pärispea küla asub Kuusalu kirikukihelkonnas.

Kirjalikel andmetel vanim ja ühtlasi suurim Lahemaa rannakülade seas, mis Pärispea (Pernispe, Prenespe, Pernespe, Pernispeh, Perrispeh, Pernespe) nime all on märgitud „Taani hindamisraamatus“ Ojamaa munkade Kolga valduste hulgas. Kõige varasem teadaolev talunimi ulatub 16. sajandisse: 1580ndatel elasid Pentla Maddi (ja Wolmar), Pentla Juren, Pentla Martt. 1683 oli Pärispeal kaheksa Bendla lisanimega meest. Aksli ulatub 17. sajandisse (1683 Axell Hindrichson, 1712 Axle Mick); 1712 Hinnu, Madi, Kulli; 1732 Lemeti, Tabani, Tabi. 1586. aastal oli külas kümme, 1590 üheksa, 1630ndatel kaksteist, 1637 kümme talu, paisudes 1683 juba 30 ja 1690 33 taluni. Pärast Põhjasõda, nälja- ja katkuaastaid loendati külas 1712. aastal 26 talu, 1744 31 peret. 1757. aastal 26 talu ja seitse vabadikukohta. Umbes sada aastat püsis küla samasuurena, 1877. aastal aga ulatus talude arv 67ni. 1934 oli külas juba 105 talu. Pärispea külas avati 1874. aastal Kõnnu vallakool. Selle esimene maja seisis 1905. aastani, siis ehitati uus²³.

Kahjuks ei leidu Pärispea küla kohta väga häid ajaloolisi kaarte, mis võimaldaks detailse kaardianalüüsi teostamist. Säilinud on paar rootsiaegset kaarti, mis ei ole käesoleva töö kaardianalüüsi koostamiseks sobilikud. Seetõttu teostati kaardianalüüs üldistele kaartidele (vene üheverstaline, Eesti Vabariigiaegne topograafiline ja tänane põhikaart) põhjal, mistõttu sai käsitleda vaid taluõuede paiknemist, mitte krundistruktuuris toimunud muutuseid. Kaardianalüüs näitab, et tegemist on kunagise vana tihedalt sumbjalt paikneva küllatuumikuga (Keskküla osa), kus asub ka suurel hulgal kõige vanemast ajast (19. sajandi teine pool, 20. sajandi algus) pärit asustust, samuti on vanem asutus osaliselt säilinud kõigis eraldi paiknevates külaosades v.a. Mähu külas, kus asus nõukogude ajal sõjaväeosa. Eesti Vabariigi ajal on asundustaludega küla tihendatud, seda on näha väga hästi just küla tuumikus aga ka küla eraldi asuvates osades. Pärispea külas on kogu küla ulatuses ka asustust, mis pärineb hilisemast ajast (peale II Maailmasõda). Nimetatud kaartidele tugineva kaardianalüüsi põhjal selgub, et kogu küla on pidevalt tihendatud ning tervikpilt sisaldab kõigist erinevatest aegadest pärit asustust.

Asustuse muutusi kirjeldab seletuskirja lisa esitatud Pärispea küla kaart (andmebaasis andmekiht eluhooned), millelt saab jälgida küla kujunemist üksiktalukaupa. Kaardile on märgitud talukohtade rajamise ajajärk. Koha vanust näitab põhihoone värv (punane tinglikult tsaariaegne, sinine sõdadevahelise vabariigi aegne, roheline hilisem ja lilla tsaariaegne, mida ei ole märgitud topograafilisel kaardil – pikem seletus peatükis 4.1.).

14.1.2 Visuaalne analüüs

1. Maastik ja teedevõrk. Lahemaa kõige suurem rannaküla. Paikneb Pärispea poolsaare tipus võttes enda alla umbes 1/3 poolsaarest. Küla ise asub maastikus õige mitme kompaktse osana. Poolsaare keskel, rannast eemal asub tõenäoliselt kõige vanem tiheda taluõuede paigutusega külaosa (Keskküla). Sealt hargnevad teed teiste külaosade suunas. Küla tuumiku ja eemalasetsevate osade vahel on nii avatud maastikku kui metsa. Kõige rohkem rannakülale iseloomulik maastikuline

²³ Tarvel, Enn. Lahemaa ajalugu. 1983, lk 206.

paigutus on Pikslikülaks kutsutaval külaosal, mille piki randa paikneva külatänavaga äärde on koondunud talude õued. Teised väiksemad külaosad asetsevad maastikus eraldi, küla keskosast kõigi nelja ilmakaare suunas. Mõned neist sarnanevad pigem maaküladega (Aleküla, Oruküla), teised asudes rannale lähemal rannaküladega (Mähu küla, Hauaneeme küla, Odakivi ots).

2. **Küla struktuur ja tüpoloogia.** Lahemaal ainulaadne, koosneb seitsmest eraldi asuvast taludekogumist, mida poolsaare keskele jääva Keskküla sumbkülaga ühendavad külavaheteed ja kiviaiad. Suurküla kujunemise jäljed viitavad kunagise hajali ja sporaadiliselt tekkinud asustuse järk - järgulisele liitumisele, mis 18. - 19. sajandil on saanud aluseks laiaulatuslikul alal (kogu poolsaare põhjaosa) hõlmava liitküla formeerumisele. Põllulapid paiknesid küla ümber, heinamaad kaugemal mererannas Pärisea ja Viinistu vahel. Küla on jagatud seitsmeks alakülaks: Odakivi küla (Odakivi ots), Piksiküla, Aleküla, Päältküla (ka Suur- ehk Keskküla), Oruküla, Mähu küla, Hauaneeme (Väike küla), mis kõik eristuvad oma loomult ja struktuurilt, peegeldades ajaloolist geneesi nii pere ja sugulussidemete kui maakasutuse üldise iseloomu kaudu. Suurimat ja suunda andvat tähendust omab poolsaare keskele jääv sumbküla, mis rannaäärsetest hoopiski suurem, kujutab endast asustuslikku algus- ja sõlmpunkti, mis jõuliselt valitseb maastikku, koondades hooneid, aedu ja energiasid. Mõtteliselt võib sumbküla omakorda jagada kolmeks osaks: Keskkülaks küla keskel, Orukülaks ja Alekülaks. Keskkülalt põhjapool asuv Aleküla moodustab omaette koosluse - talud paiknevad siin kahel pool külateed, mis läbi küla viib välja põhjarannikule. Keskküla ja Oruküla paiknevad tihedalt koos. Kompaktse hoonete-õuede kobarana eristuv Keskküla moodustab Pärisea küla selge tuumiku. Sellest põhjapool, Mähu külla suunduva külatee ääres paiknev Oruküla on struktuurilt eelmisele küll sarnane, kuid sellest siiski veidi tagasihoidlikum nii suuruse kui arhitektuurilise karakteri poolest. Ülejäänud lahuskülad - Odakivi ja Piksiküla poolsaare lääneosas ja Mähu ning Hauaneeme idarannal - kujutavad endast 6-7 talust koosnevaid üksusi, kus õued asuvad kas kobaras koos otse rannas (Hauaneeme), rannaserval (Piksiküla) või siis kujundavad hõredama koosluse, taluõuedega piki randa külgnevat külateed. Tegemist on segatüüpi külaga.
3. **Arhitektuuriline analüüs ja karakter.** Küla plaani ja asustusstruktuuri kõrval on arhitektuurikõne suhteliselt kesisem. Seda eriti lähenedes külale uute majade vahelt lõunaküljest. Sisukam ja kõitvam vaade külatänavale avaneb alles kusagil sumbküla piiril endise koolimaja juures, jätkudes küla keskmesse jäävate ajalooliste talude poole hõlmates Keskküla ja Mardi-Jaago, Sepa ja Aksli talu hoonestuse. Talumajad ise on seejuures enamasti ümber ehitatud; mis esile kerkivad, on kõrvalhooned - palkidest aidad (Vahe-Kulli) ja rehehooned (Ärma), Aksli (ulualusega käsiat ja selle kõrval maakividest külmaid), mida seovad ansambliksse keerduvad ning sõlmuvad ühendused. Piki külatänavaid kulgevad - nagu sumbkülale kohane - kõrged kiviaiad. Vanema substantsi seas, mis kujundab küla 18.-19. sajandist pärineva põhja, foonil tõusevad esile ka mõned uuemad, Eesti Vabariigi ajast pärinevad toredad verandadega majad, millest mõni (nt Uukkivi) küündib taluhäärberina tuntud eeskujudeni. 20. sajandi teise poole arhitektuur on aga ilmetu, juhusliku ehitusaktiivsuse pitsiriga, kohati retroelementidest ja üle küllastunud.
4. **Miljö ja tunnetuslik analüüs.** Võrreldes paljude teiste rannaküladega erandlik. Seda nii oma suuruse kui funktsionaalse struktuuri tõttu. Kunagi ei ole küla moodustanud ühtset ruumilist tervikut; selle eri osad asuvad hajali, sumbkülad on eraldatud teede äärde koonduvate heinamaade ja põldudega, pakkudes avaraid vaateid külahooneitele taamal, hingestades oma lagedusega sissepoole tihenevaid

koondumispunkte, kujundades pause intensiivsete arengute kõrval, olles vajalikud kultuurmaastiku osana, mis lubab hingata. Omaette asustusriba kujundab mereäär, kus majad ja õued ulatuvad välja päris kaldani, mille vahelduv reljeef pakub võimalusi romantilisteks vaadetek. Mis kõige ajaloo ja ilu kõrval paraku kõlama jääb, on pärimuslikku struktuuri lõikuvad uued hooned, nende dissonantne materjalikasutus, silmaga vastuolud arhitektuuri ja planeeringu vallas, lõhuvad panoraamset pilti muutes selle hägusaks ja tervikuna raskesti adutavaks. Dissonantsi kujundavad küla kirde- ja loodenurgas asuvad nõukogude okupatsiooni aegse sõjaväebaasi ja kalakasvatuse varemed, mille intensiivne kohalolek varjutab kogu miljööd.

14.2 Väärtused

- a) **Maastik ja loodus.** Küla sobitub hästi maastikku, moodustades asutuse ja maastiku vahel harmoonilise terviku. See on tüüpiline rannaäär, kus madalik hakkab lääne ja lõuna suunas muutuma reljeefsemaks, pakkudes kohati võimalusi kõrgendikeks ja rannaklindi esiletõusuks.
- b) **Vanus.** Põlisküla väga põneva ja huvipakkuva ajalooga, mis on suhteliselt erandlikuna liitnud kokku ja sulatanud visuaalseks tervikuks mitme küla maad ja majad. Pärimuslik struktuur ei ole külas mitte üksnes loetav, vaid osaline tänase asustuspildi korraldajana.
- c) **Struktuur ja tüpologia.** Keeruline ja erandlik muster, mis hõlmab kogu neeme, sidudes kokku erinevaid struktuure ja ruume, pakkudes pildi nii tervikust, selle keskpunkti suunas koonduvastest kontsentristest ringidest ja looklevatest teekiirtest, mis juhivad kalastamiskohtade ja rannani.
- d) **Arhitektuuriline karakter.** Küla põline iseloom annab endast märku hoonete alumistes kihistustes, vundamentide põlises laos, mis kõneleb kaasa küla kui terviku hindamisel. Tegemist on küll paljuski ümber ehitatud, kuid ometi hinnatava kooslusega, mille idee ja ajalugu seostub taluarhitektuuri traditsioonilise kohaga maastikupildis.
- e) **Miljöö ja muinsuskõne.** Vastuolu põlise ja väärtusliku, struktuuri ja seda kinnitavate üksikute ehedate hoonete, mis paraku väga kiiresti lagunevad, ja viimase poole sajandi ehitustegevuse suuna ja kvaliteedi vahel.

14.3 Ehituspiirangud

Tulenevalt eelnevates peatükkides väljatoodust võib öelda, et vanem osa Pärисpea külast on hästi säilinud sumbküla ning seetõttu ei ole sobilik uute elukohtade (talukohtade) loomine. Samuti on hästi säilinud struktuuriga ja visuaalse miljööga põlis- ja sõdadevahelise vabariigi aegsete talude rühm poolsaare läänerannikul. Kaitstava külaosa määrangu aluseks on komplekshinnang struktuuri säilivusest, väärtuslike hoonete olemasolust ja visuaalsest/miljöölisest säilivusest. Pärисpea külas on kolme liiki ehitusalasid – kaitstav külaosa, tihendatav külaosa ning tootmisala. Väljapoole nimetatud alasid hoonete ning nendega seotud rajatiste püstitamine võib kahjustada ajaloolise külastruktuuri säilimist. Tihendatav külaosa on olemasoleva asustuse ümbruses nii küla idaosas (Haudaneeme), kesk- kui ka lääneosas. Kruntide vähima suuruse määramisel on arvestatud, et ajalooline krundisuurus oleks üldjoontes

tagatud, et ei toimuks liigset tihendamist. Määramise aluseks on säilinud ajaloolised krundid külas.

Olemasolev kalakasvatuse tootmishoonete kompleks on soovitatav käigus hoida. Tootmisalal on lubatud olemasoleva kalakasvatuse hoonete ja rajatiste rekonstrueerimine ja uute ehitiste püstitamine, mis mahuliselt ei ole oluliselt (kuni 10%) suuremad (ei kõrguse ega ehitusaluse pindala poolest) olemasolevast krundil paiknevast ehitistest. Tootmishoonete viimistluses tuleb kasutada ehitusmaterjale ja värvitoone, mis sobivad ajaloolise küla hoonetega. Uued hooned tuleb paigutada selliselt, et need ei domineeriks visuaalselt olemasolevate väärtuslike hoonete üle kasutades eraldamiseks vajadusel kõrghaljastust. Okupatsiooniväe püstitatud ehitised küla põhja- ja lõunaosas, sh Instituudi kinnistul tuleb lammutada.

Uute eluhoonete paigutamisel tuleb järgida külas väljakujunenud elamu ja abihoonete rütmi (elamud ja sellega seotud abihooned lubatud vaid õue läheduses) ning vältida ebasobivate vaadete tekkimist. Lisaks töös esitatud uusehitustingimustele peab iga konkreetse uue hoone projekteerimisele eelnema taluõue ja selle ümbruse – kontaktvööndi – analüüs.

Näitajad	Kaitstav külaosa	Tihendatav külaosa
1. Uute kruntide moodustamine	Ei ole lubatud	Lubatud, kui moodustatavad krundid on selleks piisavalt suured
2. Elumaa sihtotstarbe määramine	Ei ole lubatud	Lubatud, kui krunt on selleks piisavalt suur
3. Väikseim võimalik krundi suurus (m ²)	Uued krundid ei ole lubatud	5000 (peab asuma täielikult tihendatava külaosa sees)
4. Elumaja ehitamine	Lubatud ainult hävinud elamu asendamiseks; ühel krundil lubatud üks elamu	Lubatud kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel; ühel krundil lubatud üks elamu
5. Abihoonete ehitamine	Lubatud, kui õue suurus seda võimaldab, kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel	Lubatud kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel
6. Hoonete paigutus taluõue piires	Ebakorrapärane	Korrapärane
7. Hoonete paigutus külatäna suhtes	Määramata	Vastavalt ajaloolisele paigutusele lähedalasuvatel kruntidel; üldjuhul elamud külatee äärde, abihooned elamute taha
8. Lisanõuded	Uus hoone rajada esmajärjekorras hävinud ajaloolise hoone kohale; uued eluasemed tuleb rajada üksteisest piisavale kaugusele vastavalt külaosas väljakujunenud laadile	

Külas on uute elamute ehitamisel soovitatav järgida kahte hoone tüüpi – vanemat, nn rehielamu tüüpi ning uuemat, nn asunduselamu tüüpi, abihoonete ehitamisel püstitada suuremat või väiksemat tüüpi abihooned. Hoonete soovivad mõtmeid on alljärgnevad.

Elamu näitajad	Rehielamu tüüp	Asunduselamu tüüp
9. Elamu suurim ehitusalune pind (m ²)	100 (koos majandusruumidega)	100
10. Elamu harja kõrgus (m)	6...7	6...7
11. Elamu katusetüüp	Viil, kelp	Viil
12. Elamu katusekalle (kraadides)	40...42	40...45
13. Elamu viimistlusmaterjal	Ümarpalk, laudis	Laudis
14. Elamu laiuse ja pikkuse suhe	1:2 kuni 1:3	1:1,5 kuni 1:2
15. Elamu suurim laius (m)	Soovitatavalt 6	Soovitatavalt 6
16. Elamu juurdeehitus lubatud	Ühel küljel tuulekojana	Kuni kahel küljel
17. Elamu ühe juurdeehituse maht põhimahust	Kuni 5%	Kuni 15%
18. Lisanõuded	Hooned võivad olla vaid ühekorruselised, katusealune on lubatud välja ehitada; elamutele ei ole lubatud ehitada rõdusid; viimistluses ei ole lubatud kasutada tehases toodetud ümarpalki; hoonete vundamendi kõrgus kuni 30 cm; hoonete kõrgused on määratud vundamendi pealt, v.a. juhul kui on tegemist kõrgendatud sokliga, sel juhul arvestada kõrgus maapinnast.	

Abihoone näitajad	Väiksema abihoone tüüp	Suurema abihoone tüüp
19. Abihoone suurim ehitusalune pind (m ²)	15...30	30...80
20. Abihoone harja kõrgus (m)	3...4	4...5
21. Abihoone katusetüüp	Viil	Viil
22. Abihoone katusekalle (kraadides)	30...35	35...45
23. Abihoone viimistlusmaterjal	Ümarpalk, laudis	Ümarpalk, laudis, osaliselt traditsioonilisel kõrgusel maakivi
24. Abihoone laiuse ja pikkuse suhe	1:1,5 kuni 1:2	1:2 kuni 1:5

25. Lisanõuded

Hooned võivad olla vaid ühekorruselised;
abihoonetele ei ole lubatud ehitada verandasid, rõdusid,
terrasse, katuse väljaehitisi;
väärtuslikel ja väga väärtuslikel abihoonetel ei ole uued
juurdeehitused lubatud;
viimistluses ei ole lubatud kasutada tehases toodetud
ümarpalki;
hoonete vundamendi kõrgus kuni 30 cm;
hoonete kõrgused on määratud vundamendi pealt, v.a. juhul
kui on tegemist kõrgendatud sokliga, sel juhul arvestada
kõrgus maapinnast;
ühel taluõel võib olla üks suurem abihoone.

15 Suurpea küla

15.1 Ajalooline analüüs

15.1.1 Tekkelugu ja kaardi analüüs

Suurpea küla asub Kuusalu kirikukihelkonnas.

Suurpea külas (Surepell) asus 1637. aastal kaks poole adramaa suurust talu – Emma Matz ja Kayä Matz (Häme ja Kaja). Samad nimed esinevad ka 1687 ja 1694, mil Suurpeal oli neli talu (1694 lisaks kaks vabadikku). 1712 kolm, 1732 neli, 1739 seitse, 1782 kümme talu. 1858 oli kümme talu ja kaheksa vabadikukohta, 19. sajandi lõpus 32 majapidamist, 1934. aastal 39 talu²⁴.

Kahjuks puudub ka selle küla kohta detailset kaardianalüüsi võimaldab kaardimaterjal. Ainukene säilinud ajalooline kaart, mis on pärit aastast 1694 ei anna tänase külastruktuuri analüüsi jaoks kuigi palju infot. Sellel olev info on esitatud juba ka E. Tarveli²⁵ poolt. Seega tuli ka siin nagu teiste Pärисpea poolsaare külade puhul toetuda üldistele kaartidele (vene üheverstaline, Eesti Vabariigiaegne topograafiline ja tänane põhikaart) ning keskenduda analüüsimisel taluõuede paiknemisele. Tsaariaegsed taluõued paiknevad rannakülale omaselt piki randa küllatänava ääres. Suur osa küla tänaestest taluõuedest on pärit I perioodist (19. sajandi teine pool, 20. sajandi algus). Küla lõunaosa koosneb suurtest põlistaludest, põhjapoolsem osa väiksematest vabadikukohtadest. Vabariigiaegne asustus on küla lõunaosas tihedam kui põhjaosas, põlistalude juures. Nõukogude ajal on küla tihedamast hoonestusest põhja poole rajatud sõjaväelinnak. Kaardianalüüsi põhjal võib väita, et tänaseks asustuspilt on suhteliselt kirju. Küla põhjaosas paikneb sõjaväeosa koos aiamaapiirkonnaga. Sellele järgneb põlistaludega külaosa ning lõunas lõpeb küla väiksemate asundustaludega, mis on asetunud varasemate vabadikukohtade vahele.

Asustuse muutusi kirjeldab seletuskirja lisas esitatud Suurpea küla kaart (andmebaasis andmekiht eluhooned), millelt saab jälgida küla kujunemist üksiktalu kaupa. Kaardile on märgitud talukohtade rajamise ajajärk. Koha vanust näitab põhihoone värv (punane tinglikult tsaariaegne, sinine sõdadevahelise vabariigi aegne, roheline hilisem ja lilla tsaariaegne, mida ei ole märgitud topograafilisel kaardil – pikem seletus peatükis 4.1.).

15.1.2 Visuaalne analüüs

1. Maastik ja teedevõrk.

2. **Küla struktuur ja tüpoloogia.** Kaluriküla mere ääres Pärисpea poolsaare lääneküljel. Talud järgivad maantee loogelist joont, asudes sellest mõlemal pool, ulatudes kruntidega nii teest vasakule mere poole kui paremale, kust algavad ka pikad ja kitsad talude kruntimise aegu 1860. aastatel välja mõõdetud põllusiilud. Mõned suured talud jäävad ka külatuumikust lahku sisemaa poole. Hoonestus järgib ahelana mere- ja teeäärt.

3. **Arhitektuuriline analüüs ja karakter.** Vana küla, kus paari rehemaja tüüpi hoone (Mihkli, Põllu) kõrval moodustab põhiosa Eesti Vabariigi aegne hoonestus väikeste viilkatusega kalurimajadega (Kalju, Kopli, Ale) . Neist mitmetel veranda (Tõnikse). Põlistalude kõrval asunduskohad (Kase), mis tihendavad arhitektuuri ja

²⁴ Tarvel, Enn. Lahemaa ajalugu. 1983, lk 38.

²⁵ samas.

asustuspilti. Omaette väärivad tähelepanu mitmed ehedatest palkidest seintega kõrvalhooned: kalaaidad, laudad. Tähelepanuväärsena kerkivad esile rohkete hoonetega Otsa ja Vanaõue taluõu, milles avanev etnoloogiline kooslus väärib omaette tähelepanu.

4. **Miljöö ja tunnetuslik analüüs.** Kaks erinevat teemat. Küla põhjaosas sõjaväe linnak paljude nõukogude armeele iseloomulike hoonete, varemete, 3- ja 5-korruselistest kortermajadest koosneva elurajooniga. Asula kõrval selle elanike suvituspiirkond köögiviljaaedade kõrgete plankude ja datšadega. Rannas sõjaväe sadam. Küla lõunaotsas (Külaotsa talu kohal) kaasaegne puhkekeskus. Põliskülas valdav argimiljöö, kus ehituslik lähenemine seob kokku mere, maa ja talud. Suures osas säilitanud oma kunagise ilme. Vanade majade vahel nii alalise elaniku tarbe kui suvitaja edevuse märkidena rajatud uusi vundamente ja müüre. Õued nii mõnigi kord täis põlvkondade poolt kogutud kila-kola, mis esteetiliselt ja keskkondlikke väärtusi kipub kohati kahandama.

15.2 Väärtused

- a) **Maastik ja loodus.** Väärtuslik nagu Lahemaa ikka – meri ja rannad, männid ja vaated kaugustesse, mille puhul pingevabad looduselamused kujundavad elukultuurile sobiva tausta.
- b) **Vanus.** Mitte väga vana, aga ometi pärimuslik, liites kokku 19. sajandi teisest poolest pärineva maakasutuse süsteemi, üksikud arhailised hooned ja sellele peale kasvanud Eesti Vabariigi aegse lihtsalt säästliku ja valgusrikka arhitektuuri.
- c) **Struktuur ja tüpologia.** Tavakohane ahelküla, mis teest kaugemal hõreneb hajakülaks, andes võimaluse taluõuedele ja kitsastele mereni ulatuvatele teedele.
- d) **Arhitektuuriline karakter.** Hinnatav pigem kontekstis looduse ja arhitektuuriga kui omaette arhitektuurilise väärtusena. Paljude kunagiste kõrvalhoonete ehituslik lähenemine väärib tähelepanu etnoloogilise pärandina, nõudes samas tähelepanu oma tehnilise seisukorra tõttu. Otsekui oleks kätte jõudnud viimane hetk, mil üks või teine hoone seisab veel püsti, enne kui järgmine lumerohke talv murrab sisse mõne hõreda katuse.
- e) **Miljöö ja muinsuskõne.** Pigem fragmentaarne, avaneb üksikute tükkidena mere ääres ja külatänavatel, kus nii mõnigi vana hoone – ait, laut või elumaja – kutsub esile üllatustunde. Palju on ilusat ja meeleolukat, selle nautimiseks vajab külasse saabuja aga aega, et eraldada terad sõkaldest – autentne uuest ja miljööliselt ebasobivast.

15.3 Ehituspiirangud

Tulenevalt eelnevates peatükkides väljatoodust võib öelda, et Suurpea küla keskosa on väga hästi säilinud põlistalude struktuuriga hajaküla ning seetõttu ei ole seal sobilik uute elukohtade (talukohtade) loomine. Kaitstava külaosa määramise aluseks on komplekshinnang struktuuri säilivusest, väärtuslike hoonete olemasolust ja visuaalsest/miljöölisest säilivusest. Tihendatavad külaosad asuvad kaitstavast külaosast nii põhja- kui ka lõunapool, kus on tegemist segatüüpi ning rohkete uute hoonetega struktuuriga. Kruntide vähima suuruse määramisel on arvestatud, et ajalooline krundisuurus oleks üldjoontes tagatud, et ei toimuks liigset tihendamist. Määramise aluseks on säilinud ajaloolised krundid külas.

Okupatsiooni ajal ehitatud elamud Suupea küla põhjaosas, mis on praegu kasutusel, on lubatud kasutusse jätta ning renoveerida. Tegemist on uue külaosaga. Uushoonestuse kõrgus on piiratud kolme korrusega ja hooned peavad sobima omavahel. Elamute suurim ehitusalune pindala ei tohi ületada samal alal asuvate korruselamute ehitusalust pindala (kuni u 900 m²) ning ühiskondlike hoonete ehitusalune pindala ala põhjaosas asuva endise ühiskondliku hoone ehitusalust pindala. Uued hooned tuleb paigutada selliselt, et need ei domineeriks visuaalselt olemasolevate väärtuslike hoonete üle kasutades sobivaid välisviimistlusmaterjale ning kõrghaljastust.

Väljapoole nimetatud alasid hoonete ning nendega seotud rajatiste püstitamine võib kahjustada ajaloolise külastruktuuri säilimist. Lubatud on hävinud talukohtade taastamine. Külla võib ehitada uusi elamuid arvestades seniste elamute paiknemist.

Uute hoonete paigutamisel tuleb järgida külas väljakujunenud elamu ja abihoonete rütmi (elamud ja sellega seotud abihooned lubatud vaid õue läheduses) ning vältida ebasobivate vaadete tekkimist. Lisaks töös esitatud uusehitustingimustele peab iga konkreetse uue hoone projekteerimisele eelnema taluõue ja selle ümbruse – kontaktvööndi – analüüs.

Näitajad	Kaitstav külaosa	Tihendatav külaosa
1. Uute kruntide moodustamine	Ei ole lubatud	Lubatud, kui moodustatavad krundid on selleks piisavalt suured
2. Elamumaa sihtotstarbe määramine	Ei ole lubatud	Lubatud, kui krunt on selleks piisavalt suur
3. Väikseim võimalik krundi suurus (m ²)	Uued krundid ei ole lubatud	5000 (peab asuma täielikult tihendatava külaosa sees)
4. Elumaja ehitamine	Lubatud ainult hävinud elamu asendamiseks; ühel krundil lubatud üks elamu	Lubatud kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel; ühel krundil lubatud üks elamu
5. Abihoonete ehitamine	Lubatud, kui õue suurus seda võimaldab, kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel	Lubatud kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel
6. Hoonete paigutus taluõue piires	Ebakorrapärane, korrapärane	Korrapärane
7. Hoonete paigutus külatänava suhtes	Määramata	Vastavalt ajaloolisele paigutusele lähedalasuvatel kruntidel; üldjuhul elamud külatee äärde, abihooned elamute taha
8. Lisanõuded	Uus hoone rajada esmajärjekorras hävinud ajaloolise hoone kohale; uued eluasemed tuleb rajada üksteisest piisavale kaugusele vastavalt külaosas väljakujunenud laadile	

Külas on uute elamute ehitamisel soovitatav järgida kahte hoone tüüpi – vanemat, nn rehielamu tüüpi ning uuemat, nn asunduselamu tüüpi, abihoonete ehitamisel püstitada suuremat või väiksemat tüüpi abihooned. Hoonete soovitavad mõõtmeid on alljärgnevad.

Elamu näitajad	Rehielamu tüüp	Asunduselamu tüüp
9. Elamu suurim ehitusalune pind (m ²)	120 (koos majandusruumidega)	100
10. Elamu harja kõrgus (m)	6...7	6...7
11. Elamu katusetüüp	Viil, poolkelp	Viil
12. Elamu katusekalle (kraadides)	35...42	40...45
13. Elamu viimistlusmaterjal	Ümarpalk, laudis	Laudis
14. Elamu laiuse ja pikkuse suhe	1:1,5 kuni 1:2	1:1,5 kuni 1:2
15. Elamu suurim laius (m)	Soovitavalt 6	Soovitavalt 6
16. Elamu juurdeehitus lubatud	Ühel küljel tuulekojana	Kuni kahel küljel
17. Elamu ühe juurdeehituse maht põhimahust	Kuni 5%	Kuni 15%
18. Lisanõuded	<p>Hooned võivad olla vaid ühekorruselised, katusealune on lubatud välja ehitada; Elamutele ei ole lubatud ehitada rõdusid; Viimistluses ei ole lubatud kasutada tehases toodetud ümarpalki; Hoonete vundamendi kõrgus kuni 30 cm; Hoonete kõrgused on määratud vundamendi pealt, v.a. juhul kui on tegemist kõrgendatud sokliga, sel juhul arvestada kõrgus maapinnast.</p>	

Abihoone näitajad	Väiksema abihoone tüüp	Suurema abihoone tüüp
19. Abihoone suurim ehitusalune pind (m ²)	15...30	30...80
20. Abihoone harja kõrgus (m)	3...4	4...5
21. Abihoone katusetüüp	Viil	Viil
22. Abihoone katusekalle (kraadides)	30...35	35...45
23. Abihoone viimistlusmaterjal	Ümarpalk, laudis	Ümarpalk, laudis, sokli osas traditsioonilisel kõrgusel maakivi
24. Abihoone laiuse ja pikkuse suhe	1:1,5 kuni 1:2	1:2 kuni 1:5

Abihoone näitajad	Väiksema abihoone tüüp	Suurema abihoone tüüp
25. Lisanõuded	<p>Hooned võivad olla vaid ühekorruselised; abihoonetele ei ole lubatud ehitada verandasid, rõdusid, terrasse, katuse väljaehitisi; väärtslikel ja väga väärtslikel abihoonetel ei ole uued juurdeehitused lubatud; viimistluses ei ole lubatud kasutada tehases toodetud ümarpalki; hoonete vundamendi kõrgus kuni 30 cm; hoonete kõrgused on määratud vundamendi pealt, v.a. juhul kui on tegemist kõrgendatud sokliga, sel juhul arvestada kõrgus maapinnast; ühel taluõel võib olla üks suurem abihoone.</p>	

16 Hara küla

16.1 Ajalooline analüüs

16.1.1 Tekkelugu ja kaardi analüüs

Hara küla asub Kuusalu kirikukihelkonnas.

Hara (Harra) (har või hara tähendab rootsi keeles rannaäärset kari või madalikku) külas oli 1637. aastal üksainus talu, 1580 Hara küla veel ei loetleta, talu on Virve küla all. Hara küla rajamise võib paigutada 16. sajandi lõppu. 17. sajandi lõpul oli Hara külas kümme talu. 1687 nimetatakse Haaki Heik, Pü Jürgen, Puh Jürgen. 1712 ja 1716 oli kolm talu (Hara, Puh, Hacki), 1732 viis. 18. sajandi lõpuks kasvas Haras talude arv jälle umbes kümneni, lisaks vabadikupered. 19. sajandi lõpuks oli 41 talu, piki randa kaheksa kilomeetri ulatuses, 1938 61 talu. Hara saarel paiknes vanasti ka talu. Haras asuv Haagi talu loeti 18. sajandi lõpust kuni 19. sajandi keskpaigani omaette külaks. Lohja küla loeti omaette külana. Lohja järvest on nime saanud Lohja pered sh Lohja kõrts. Külast idas, poole kilomeetri kaugusel mandrist väina taga on Hara saar. Saare ja mandri vahel on olnud sadamakoht.

Hara küla kohta säilinud kaardimaterjal on küll lünklik kuid veidi parem kui Pärисpea poolsaare külade kohta leiduv. Nimelt on kasutatavad tsariaegset kruntimisjärgset seisut kajastavad kaardid. Hara küla ajalooline kaart on dateerimata, kuid kaardia analüüsimisel võib väita, et tegemist on 19. sajandi keskel toimunud kruntimisjärgse seisuga, mis kajastab mõisaaja lõpu asustusstruktuuri. Kahjuks ei ole kaarti kogu küla kohta vaid ainult osa kohta. Teine kaart, kus on märgitud Hara küla on mõisakaart ja külastruktuuri analüüsiks vajalikku informatsiooni ei anna. Seega tuleb lisakaartidea kasutada ka üldiseid kaarte (vene üheverstaline, Eesti Vabariigi topograafiline ja tänane põhikaart). Loetletud kaartidelt saadud info analüüsimisi tulemusena saab väita, et Hara küla kõige vanem (tsariajast pärit) asustus paikneb piki rannikut kulgeva külatänavana ääres. Eesti Vabariigi ajal on rajatud mõned asundustalud, mis paiknevad vanade talude vahel. Sõjaväeosa on rajatud küla tihedast taluõuede osast põhja poole. Samas on paiknenud läbi aegade ka Hara küla sadam.

Asustuse muutusi kirjeldab seletuskirja lisa esitatud Hara küla kaart (andmebaasis andmekiht eluhooned), millelt saab jälgida küla kujunemist üksiktalu kaupa. Kaardile on märgitud talukohtade rajamise ajajärk. Koha vanust näitab põhihoone värv (punane tinglikult tsariaegne, sinine sõdadevahelise vabariigi aegne, roheline hilisem ja lilla tsariaegne, mida ei ole märgitud topograafilisel kaardil – pikem seletus peatükis 4.1.).

16.1.2 Visuaalne analüüs

1. Maastik ja teedevõrk. Pikk läänest ida suunas paari kilomeetri ulatuses mererannal välja venitatud ahelküla Loksa ja Hara saare ning sadama vahel. Küla keskosas teeb vana tee sisemaa suunas kaare, jättes asustuse põhja poole. Teest saavad alguse põllu – ja heinamaad, mis siiludena ulatuvad mereni, kuhu koonduvad ka taluõued, mis pika ja jätkuva ketina paigutuvad kahele poole looklevat rannateed. Igal talul oli side merega, mõnedel otsetee võrgukuuride ja paatideni, teistelt kulgesid ühendusteel männimetsa ja luidete vahel läbi naabrikruntide. Erakordselt vaateline paik, kus meri lokus kodutanuma all ja kultuuriline pärimus sidus põllisasuka traditsiooniliste tegevustega rannas ja maal, roigasaiad ja paekivimüüri jagasid laikudeks ja triipudeks, kohtudes taamal taas korra põlismetsadega. Nõukogude okupatsiooni ajal sõjaväe baas, mille sõjasadam,

neljakorralised kortermajad ja kapsamaad kujundavad külailmet teise ja samatugeva impulsina.

2. **Küla struktuur ja tüpoloogia.** Küla mere ääres, kulgeb ahelana piki rannateed, rohkearvulised talud loovad pildi kunagisest töökeskkonnast ja suhtlemisalast maa ja mere vahel. Idas puutub kokku Loksa asulaga, läänes ulatub kuni teise maailmasõjani asustatud Hara saareni, mis Nõukogude okupatsiooniväe poolt muudeti allveelaevade baasiks. Täna terase ja betooni monstraalsed varemed ühe Eesti sügavama ja kaunima lahe kaldal. Küla põhjaosas sõjaväelinnak. Rannas maha jäetud piirivalve ja sõjaväe kasarmud. Talude piirkonnas on tegemist suures osas I tüüpi külaga, mida on täiendatud mõõdukalt kogu ulatuses pidevalt hilisema perioodi jooksul.
3. **Arhitektuuriline analüüs ja karakter.** Vanemad hooned pärinevad 19. sajandist, mille näiteks on Alle, Tagapõllu ja Uus-Tagapõllu talu, neist viimases säilinud vana rehielamu, mõlemal neist arvukalt kõrvalhooneid. Alle terviklik kompleks arhailiste aknapiludega elamu ning algupärase aida ja laudaga kerkib esile ühe jõulisema Lahemaa elava pärlina. Tagapõllu tõuseb esile oma avara õue ja selle ümber koonduvate ühe pikihoonena ehitatud aitade ja lautade, sauna-aida ja palkidest lehmalaudaga. Uued mõõdukate proportsioonide ja mõõtmetega elumajad pärinevad Eesti Vabariigi ajast, kandes endas rannaasustusele iseloomulikke pitsereid, kujundades koos samalaadiliselt jätkuva hoonestusega fooni üksikutele vanematele kõrvalhoonetele, mille iga ja ehitusmaterjal (paraku küll mitte säilivus), lubab küla arhitektuuri siduda 19. sajandi etnograafilise pärandi ja selle jätkuvate traditsioonidega 20. sajandi 20. aastatel. Arhailisemaid talusid on Alle ja Sillaotsa, mis koos Tõrvaahju ja mõnede teiste näidetega on kinnituseks arhitektuuri konservatiivsest ja paikkondlikust käekirjast. Verandamotiiv pakub sideme Eesti Vabariigi aegse arhitektuurikihistusega, mille märksõnadeks on valgus, vabadus ja avarad vaated. Seda kõike rannaküladele iseloomulikus vormis ja arhitektuuris (Juurika, Välja, Seljaku jt). Omaette monumendina tõuseb esile Lauri Eintreu võimas kahekorruselise verandaga häärber, mis koos silmapaistvalt vanade kõrvalhoonetega küla keskosas on näiteks keskmisest kõrgemale ulatuvatest arhitektuurilistest ambitsioonidest.
4. **Miljö ja tunnetuslik analüüs.** Üldpilt segane ja vastuoluline, kus puutuvad kokku põline külaelu ja sellest alles jäänud suhteliselt väikesed ja lihtsad, osalt 19. sajandist pärinevad hooned, Eesti Vabariigi ajal ehitatud kalurimajad, lahtised õued, talumajad ja nõukogude okupatsiooni aegne militaartsoon. Paljud kohad on rikutud viimaste aastate suvitusinimeste Lahemaale sisse imbumise käigus, mille tunnistuseks on nii suured seinad lõigatud aknad, uued ja sobimatud verandad, silmatorkavalt veidrad ümberehitused (Soone) kui kohati valitsev mõtteline ja praktiline kaos (Liivaku). Mitmele poole on ehitatud sobimatuid freespalkidest elamuid (Külaotsa).

16.2 Väärtused

- a) **Maastik ja loodus.** Väga väärtuslik, mille kokkuvõtteks on pikk ja ahvatlevalt kaunis rannajoon, rannamännik ja piki teed kulgev ahelküla.
- b) **Vanus.** Planeeringu põhistruktuur vastab küla 18.-19. sajandil alguse saanud arenguloogikale, mida on korrastatud 1860. aastate krundistamise kui Eesti Vabariigi aegse ehitustegevuse käigus.

- c) **Struktuur ja tüpologia.** Ahelküla mere ääres, mille põhiliseks väärtuseks on pigem ajalooline struktuur kui hoonestus ja selle tüpologia.
- d) **Arhitektuuriline karakter.** Põlisväärtuste – külastruktuuri ja ehitustüübi ja kõrval on oluline roll materjali kasutusel, mis toob mitmete kõrvalhoonete näol esile etnoloogilise kihistuse, loovutades kohati koha Eesti aegsele arhitektuurile, mille avara ja heleda üldmulje taustal astuvad esile ka üksikud stiiliarhitektuuri väärtuslikumad impulsid.
- e) **Miljöo ja muinsuskõne.** Ilmneb üksikute taluansamblite puhul (Alle, Tagapõllu, Uus-Tagapõllu, Seljaku, Lauri Eintre), mida tuleks käsitleda eraldi, tagades nende säilimise ja puutumatu keskkonna ja arhitektuuri tähenduses. Üldine miljöoline kude hajuv, mille destruktivse algtouke kujundab nõukogude okupatsiooni aegne sõjaväebaas ja sadam, mille tarbeks korjati kokku nii Hara kui ümberkaudsete talude kiviaiad, hävitati Hara saare põlistalud. Tervenemine võtab aastakümneid, mille suunamiseks ja kiirendamiseks vajaks küla head mõtet ja arengukava.

16.3 Ehituspiirangud

Tulenevalt eelnevates peatükkides väljatoodust võib öelda, et Hara küla lõunaosas on hästi säilinud tsaari ja sõdadevahelise vabariigi aegsete hajatalude struktuur, mis kuulub funktsionaalselt ja ruumiliselt kokku Kolgaküla Suurekõrve osa taludega. Seetõttu ei ole seal sobilik uute elukohtade (talukohtade) loomine. Kaitstava külaosa määramise aluseks on komplekshinnang struktuuri säilivusest, väärtuslike hoonete olemasolust ja visuaalsest/miljöolisest säilivusest. Tihendatavad külaosad, kus on muutused toimunud nii struktuuris kui ka visuaalses miljöös, asuvad olemasoleva asustuse ümbruses eelkõige rannikul. Kruntide vähima suuruse määramisel on arvestatud, et ajalooline krundisuurus oleks üldjoontes tagatud, et ei toimuks liigset tihendamist. Määramise aluseks on säilinud ajaloolised krundid külas. Okupatsiooni ajal ehitatud sõjaväehitised küla põhjaosas tuleks lammutada. Hara sadama saab võtta kasutusele turismi- ehk jahisadamana, mille teeninduseks on lubatud rajada väikesemahulise hoonestuse (ehituslune pindala üldjuhul kuni 70 m², ühel peahooneel lubatud rohkem) küla põhjaosas (uus külaosa). Uushoonestuse kõrgus on piiratud valdavalt ühe korrusega ja hooned peavad sobima omavahel. Uued hooned tuleb paigutada selliselt, et need ei domineeriks visuaalselt olemasolevate väärtuslike hoonete üle kasutades sobivaid välisviimistlusmaterjale ning kõrghaljastust.

Väljapoole nimetatud alasid hoonete ning nendega seotud rajatiste püstitamine võib kahjustada ajaloolise külastruktuuri säilimist. Lubatud on hävinud talukohtade taastamine. Külla võib ehitada uusi elamuid arvestades seniste elamute paiknemist.

Uute hoonete paigutamisel tuleb järgida külas väljakujunenud elamu ja abihoonete rütmi (elamud ja sellega seotud abihooned lubatud vaid õue läheduses) ning vältida ebasobivate vaadete tekkimist. Lisaks töös esitatud uusehitustingimustele peab iga konkreetse uue hoone projekteerimisele eelnema taluõue ja selle ümbruse – kontaktvööndi – analüüs.

Näitajad	Kaitstav külaosa	Tihendatav külaosa
1. Uute kruntide moodustamine	Ei ole lubatud	Lubatud, kui moodustatavad krundid on selleks piisavalt suured
2. Elamumaa sihtotstarbe määramine	Ei ole lubatud	Lubatud, kui krunt on selleks piisavalt suur

Näitajad	Kaitstav külaosa	Tihendatav külaosa
3. Väikseim võimalik krundi suurus (m ²)	Uued krundid ei ole lubatud	8000 (peab asuma täielikult tihendatava külaosa sees)
4. Elumaja ehitamine	Lubatud ainult hävinud elamu asendamiseks; ühel krundil lubatud üks elamu	Lubatud kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel; ühel krundil lubatud üks elamu
5. Abihoonete ehitamine	Lubatud, kui õue suurus seda võimaldab, kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel	Lubatud kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel
6. Hoonete paigutus taluõue piires	Ebakorrapärane, korrapärane	Korrapärane
7. Hoonete paigutus külatänava suhtes	Määramata	Vastavalt ajaloolisele paigutusele lähedalasuvatel kruntidel; üldjuhul elamud külatee äärde, abihooned elamute taha
8. Lisanõuded	Uus hoone rajada esmajärjekorras hävinud ajaloolise hoone kohale; uued eluasemed tuleb rajada üksteisest piisavale kaugusele vastavalt külaosas väljakujunenud laadile	

Külas on uute elamute ehitamisel soovitatav järgida kahte hoone tüüpi – vanemat, nn rehielamu tüüpi ning uuemat, nn asunduselamu tüüpi, abihoonete ehitamisel püstitada suuremat või väiksemat tüüpi abihooned. Hoonete soovitatavad mõõtmeid on alljärgnevad.

Elamu näitajad	Rehielamu tüüp	Asunduselamu tüüp
9. Elamu suurim ehitusalune pind (m ²)	100 (koos majandusruumidega)	100
10. Elamu harja kõrgus (m)	6...7	6...7
11. Elamu katusetüüp	Viil, poolkelp	Viil
12. Elamu katusekalle (kraadides)	35...42	40...45
13. Elamu viimistlusmaterjal	Ümarpalk, laudis	Laudis
14. Elamu laiuse ja pikkuse suhe	1:2 kuni 1:3	1:1,5 kuni 1:2
15. Elamu suurim laius (m)	Soovitatavalt 6	Soovitatavalt 6
16. Elamu juurdeehitus lubatud	Ühel küljel tuulekojana	Kuni kahel küljel
17. Elamu ühe juurdeehituse maht põhimahust	Kuni 5%	Kuni 15%

Elamu näitajad	Rehielamu tüüp	Asunduselamu tüüp
18. Lisanõuded	<p>Hooned võivad olla vaid ühekorruselised, katusealune on lubatud välja ehitada; Elamutele ei ole lubatud ehitada rõdusid; Viimistluses ei ole lubatud kasutada tehases toodetud ümarpalki; Hoonete vundamendi kõrgus kuni 30 cm; Hoonete kõrgused on määratud vundamendi pealt, v.a. Juhul kui on tegemist kõrgendatud sokliga, sel juhul arvestada kõrgus maapinnast.</p>	

Abihoone näitajad	Väiksema abihoone tüüp	Suurema abihoone tüüp
19. Abihoone suurim ehitusalune pind (m ²)	15...30	30...80
20. Abihoone harja kõrgus (m)	3...4	4...5
21. Abihoone katusetüüp	Viil	Viil
22. Abihoone katusekalle (kraadides)	30...35	35...45
23. Abihoone viimistlusmaterjal	Ümarpalk, laudis	Ümarpalk, laudis
24. Abihoone laiuse ja pikkuse suhe	1:1,5 kuni 1:2	1:2 kuni 1:5
25. Lisanõuded	<p>Hooned võivad olla vaid ühekorruselised; Abihoonetele ei ole lubatud ehitada verandasid, rõdusid, terrasse, katuse väljaehitisi; Väärtuslikel ja väga väärtuslikel abihoonetel ei ole uued juurdeehitused lubatud; Viimistluses ei ole lubatud kasutada tehases toodetud ümarpalki; Hoonete vundamendi kõrgus kuni 30 cm; Hoonete kõrgused on määratud vundamendi pealt, v.a. Juhul kui on tegemist kõrgendatud sokliga, sel juhul arvestada kõrgus maapinnast; Ühel taluõel võib olla üks suurem abihoone.</p>	

17 Virve küla

17.1 Ajalooline analüüs

17.1.1 Tekkelugu ja kaardi analüüs

Virve küla asub Kuusalu kirikukihelkonnas.

Virve (Wiruo, Wirwell, Wirbell, Wirwo) külas oli 1586. aastal kuus peret, 1683 kaheksa, 1687 seitse talu. Pärast Põhjasõda ja katku jäi alles kolm peret, mis 1782 oli kasvanud kaheksale. 1858 loendati külas 8 talu ja 13 vabadikukohta, 1897 juba 24 talu, 1938 oli neid 40²⁶.

Virve küla kohta säilinud kaart on pärit 19. Sajandi keskelt (täpne daatum teadmata) ning kajastab küla lõunaosa. Seetõttu tuleb kaardianalüüsil lisaks kasutada ka üldisemaid kaarte (vene üheverstaline, Eesti Vabariigi topograafiline ja tänane põhikaart). Virve küla on väikene suhteliselt kompaktselt paiknev rannaküla, kus taluõued paiknevad piki randa kulgeva külatänava ääres, mõned ka otse rannas. Kõige paremini on säilinud taluõuede asetus küla põhjaosas, kus enamused õuesid paikneb samal kohal kui 19. sajandi lõpul. Küla lõunaosa on tihendatud asundustaludega, mis on asetatud küla ajaloolist struktuuri arvestades külatänava äärde.

Asustuse muutusi kirjeldab seletuskirja lisas esitatud Virve küla kaart (andmebaasis andmekiht eluhooned), millelt saab jälgida küla kujunemist üksiktalukaupa. Kaardile on märgitud talukohtade rajamise ajajärk. Koha vanust näitab põhihoone värv (punane tinglikult tsaariaegne, sinine sõdadevahelise vabariigi aegne ja roheline hilisem, pikem seletus peatükis 4.1.).

17.1.2 Visuaalne analüüs

- 1. Maastik ja teedevõrk.** Küla Hara lahe (varasema nimega Papilahe) ääres põhjasuunas merre ulatuva neemiku idaserval. Vana tee möödub külast idapoolt, jättes endast vasakut kätt mastimänniku ja paremale külavainud ja taluhooned, mis 1865. a (nagu näitab piirikivi Nisumäe talu õueväravas) krundistamise tulemusena ulatub pikkade siiludena rannaastanguni.
- 2. Küla struktuur ja tüpologia.** Tüüpiline rannaküla. Sarnaneb põhiliselt struktuurilt ja elementidelt naabrite Tapurla ja Hara külaga, olles viimasest siiski oluliselt väiksem. Siiludena jagatud krundid jätavad ruumi taluõuede, millest nii mõnigi ulatub oma rajamise aja tõttu 19. sajandist kaugemale ajalukku. Mineviku „veepealne“, so nähtav osa on suvituskeskuse ilmeline, millest annavad tunnistust nii uued piirded kui püगतud muru, mille ilme ei varjuta ometigi pärimuslikult vana struktuuri selle sajandite vanuses koosluses.
- 3. Arhitektuuriline analüüs ja karakter.** Väike ilus küla, mille ilme kujundavad väikesed verandaga kalurimajad. Sekka paar rehielamut (Nurga, Jakobi), mille katus ja madalad seinad on iseloomulikud Lahemaale, sulades kokku merevaadete ja rannamaastikega. Nagu mujalgi külades on armastatud motiiviks veranda, mis on liidetud mitte üksnes laudvoodriga kaetud majadele, vaid üksikul juhul ka palkseintele (Hansu). Palju on ehedaid palkidest kõrvalhooneid (Mäetaguse, Vana-Tooma), nii mõneski õues seisavad koos lauda ja aidahooned, neist veidi kaugemale jäävad suitsusaun ja ootamatult pisikene käsi ait (Nõmme). Suurt ja

²⁶ Tarvel, Enn. Lahemaa ajalugu. 1983, lk 36.

võimukat nagu polekski, küla arhitektuuriline mina tunneb rõõmu vähesest, hoides oma vormid puhtad ja ilusad.

4. **Miljöö ja tunnetuslik analüüs.** Palju väikesi verandaga maju. Enamik neist rannas, vaatega merele, kust pärines ju ka küla toit ja elusäde. Kus aknast võis vaadata silmapiirini. Oodata koju hilist merelejäanut. Klindijärsaku all ehedad võrgukuurid suurte kivimürakate vahel. Sees paadid ja kalavõrgud, mis osaliselt on riputatud tuulde kuivama.

17.2 Väärtused

- a) **Maastik ja loodus.** Metsa ja mere kooslus rannajärsakute ja kivise mererannaga. Neeme tipust jaguneb kaheks piki rannapiiri. Mere laine ulatub otse õue alla.
- b) **Vanus.** Nagu mitmed teisedki rannakülad on kujunenud välja 17. sajandil, elanud läbi tõusu ja mõõnaperioode, saavutanud oma tänased piirid 19. sajandil ja uue hingamise sõdadevahelise Eesti Vabariigi ajal.
- c) **Struktuur ja tüpologia.** Väike ahelküla mere rannal.
- d) **Arhitektuuriline karakter.** Väike ahelana paigutatud õuedega küla mere rannal, mille taluõuede asetus on pärit 19. sajandi lõpust - 20. sajandi algusest. Hiljem on sellele lisandunud asundustalusid. Küla lõunaosas on ka mõned kolmandast perioodist pärit taluõued. Küla põhjaosas on tegemist I tüüpi, lõunaosas segatüüpi külaga.
- e) **Miljöö ja muinsuskõne.** Ilus väike ja tervikuna hoomatav. Palju vanu palkmaju ja kõrvalhooneid, mille ehe ehitustehnika väärib imetlust ja hoidmist, mille puhul on probleemiks nii nende vanus kui säilivus. Pinge alla on sattunud ka verandaga kalurimajad, mida soovitakse üha juurde ja ümber ehitada, seda paraku aga kesise arhitektuurilise kogemusega. Mitmed arengud külas manavad ettevaatlikkusele. Eheda palgi kõrvale on astunud freespalk, paljud hooned on saanud endale uue gofreeritud plekk-katuse. Püstitamisel on paar-kolm uusehitist, mille proportsioonid ja ehitusmaterjal iseloomustavad pigem valglinnastunud rajoone.

17.3 Ehituspiirangud

Tulenevalt eelnevates peatükkides väljatoodust võib öelda, et Virve küla on tervikuna väga hästi säilinud visuaalse miljöö ja pea poolesaja väärtusliku hoonega (kuid segatüüpi) rannaküla ning seetõttu ei ole sobilik uute elukohtade (talukohtade) loomine. Kaitstava külaosa määrangu aluseks on komplekshinnang struktuuri säilivusest, väärtuslike hoonete olemasolust ja visuaalsest/miljöölisest säilivusest. Väljapoole näidatud ehitusalasid hoonete ning nendega seotud rajatiste püstitamine võib kahjustada ajaloolise külastruktuuri säilimist. Lubatud on hävinud talukohtade taastamine.

Uute hoonete paigutamisel tuleb järgida külas väljakujunenud elamu ja abihoonete rütmi (elamud ja sellega seotud abihooned lubatud vaid õue läheduses) ning vältida ebasobivate vaadete tekkimist. Lisaks töös esitatud uusehitustingimustele peab iga konkreetse uue hoone projekteerimisele eelnema taluõue ja selle ümbruse - kontaktvööndi - analüüs.

Näitajad	Kaitstav külaosa
1. Uute kruntide moodustamine	Ei ole lubatud
2. Elumumaa sihtotstarbe määramine	Ei ole lubatud
3. Väikseim võimalik krundi suurus (m ²)	Uued krundid ei ole lubatud
4. Elumaja ehitamine	Lubatud ainult hävinud elamu asendamiseks; ühel krundil lubatud üks elamu
5. Abihoonete ehitamine	Lubatud, kui õue suurus seda võimaldab, kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel
6. Hoonete paigutus taluõue piires	Ebakorrapärane, korrapärane
7. Hoonete paigutus külatänava suhtes	Määramata
8. Lisanõuded	Uus hoone rajada esmajärjekorras hävinud ajaloolise hoone kohale; uued eluasemed tuleb rajada üksteisest piisavale kaugusele vastavalt külaosas väljakujunenud laadile

Külas on uute elamute ehitamisel soovitatav järgida kahte hoone tüüpi – vanemat, nn rehielamu tüüpi ning uuemat, nn asunduselamu tüüpi, abihoonete ehitamisel püstitada suuremat või väiksemat tüüpi abihooneid. Hoonete soovitatavad mõõtmeid on alljärgnevad.

Elamu näitajad	Rehielamu tüüp	Asunduselamu tüüp
9. Elamu suurim ehitusalune pind (m ²)	100 (koos majandusruumidega)	100
10. Elamu harja kõrgus (m)	6...7	6...7
11. Elamu katusetüüp	Viil, poolkelp	Viil
12. Elamu katusekalle (kraadides)	35...42	40...45
13. Elamu viimistlusmaterjal	Ümarpalk, laudis	Laudis
14. Elamu laiuse ja pikkuse suhe	1:2 kuni 1:3	1:1,5 kuni 1:2
15. Elamu suurim laius (m)	Soovitatavalt 6	Soovitatavalt 6
16. Elamu juurdeehitus lubatud	Ühel küljel tuulekojana	Kuni kahel küljel
17. Elamu ühe juurdeehituse maht põhimahust	Kuni 5%	Kuni 15%

Elamu näitajad	Rehielamu tüüp	Asunduselamu tüüp
18. Lisanõuded	<p>Hooned võivad olla vaid ühekorruselised, katusealune on lubatud välja ehitada; elamutele ei ole lubatud ehitada rõdusid; viimistluses ei ole lubatud kasutada tehases toodetud ümarpalki; hoonete vundamendi kõrgus kuni 30 cm; hoonete kõrgused on määratud vundamendi pealt, v.a. juhul kui on tegemist kõrgendatud sokliga, sel juhul arvestada kõrgus maapinnast.</p>	

Abihoone näitajad	Väiksema abihoone tüüp	Suurema abihoone tüüp
19. Abihoone suurim ehitusalune pind (m ²)	15...30	30...70
20. Abihoone harja kõrgus (m)	3...4	4...5
21. Abihoone katusetüüp	Viil	Viil
22. Abihoone katusekalle (kraadides)	30...35	35...45
23. Abihoone viimistlusmaterjal	Ümarpalk, laudis	Ümarpalk, laudis
24. Abihoone laiuse ja pikkuse suhe	1:1,5 kuni 1:2	1:2 kuni 1:5
25. Lisanõuded	<p>Hooned võivad olla vaid ühekorruselised; abihoonetele ei ole lubatud ehitada verandasid, rõdusid, terrasse, katuse väljaehitisi; väärtuslikel ja väga väärtuslikel abihoonetel ei ole uued juurdeehitused lubatud; viimistluses ei ole lubatud kasutada tehases toodetud ümarpalki; hoonete vundamendi kõrgus kuni 30 cm; hoonete kõrgused on määratud vundamendi pealt, v.a. juhul kui on tegemist kõrgendatud sokliga, sel juhul arvestada kõrgus maapinnast; ühel taluõel võib olla üks suurem abihoone.</p>	

18 Tapurla küla

18.1 Ajalooline analüüs

18.1.1 Tekkelugu ja kaardi analüüs

Tapurla küla asub Kuusalu kirikukihelkonnas.

Tapurla (Taberla, Tapper) külas oli 1637. aastal kaks talu ja üks vabadikupere. 16. sajandi lõpust on Maunumäe talu (Maunu). Kolm peret ja kolm tühja talu oli seal 1683, 1687 kaks, 1712 kolm talu. Põhjasõja järel olid kõik inimesed surnud katku. Siis olla tulnud Soomest kolm meest (Antti, Matti, Samel) rajanud talud Andi, Matjukse, Sameli. 1858. aastal on külas seitse talu ja seitse vabadikukohta. 1880 seitse ja 14, 1897 21 talu, 19. sajandi lõpus 27 talu ja 1938 29 talu²⁷.

Tapurla küla kohta ei ole säilinud käesoleva töö jaoks sobilikku kaardimaterjali. Säilinud on 1888. aastast pärit mõisamaade kaart, mis külade analüüsiks annab väge infot. Seega tuleb tugineda jällegi üldisematele kaartidele (vene üheverstaline, Eesti Vabariigi topograafiline ja tänane põhikaart). Nimetatud allikatele tuginev analüüs näitab, et suur osa küla talude õuedest on pärit 19. sajandi lõpust – 20. sajandi alguse perioodist, kuid hilisematel perioodidel on küla kogu ulatuses tihendatud.

Asustuse muutusi kirjeldab seletuskirja lisas esitatud Tapurla küla kaart (andmebaasis andmekiht eluhooned), millelt saab jälgida küla kujunemist üksiktalukaupa. Kaardile on märgitud talukohtade rajamise ajajärk. Koha vanust näitab põhihoone värv (punane tinglikult tsaariaegne, sinine sõdadevahelise vabariigi aegne, roheline hilisem ja lilla tsaariaegne, mida ei ole märgitud topograafilisel kaardil – pikem seletus peatükis 4.1.).

18.1.2 Visuaalne analüüs

- 1. Maastik ja teedevõrk.** Küla Juminda poolsaarel merre ulatuva neeme tipus Hara lahe kõrgel kaldal, kus asub tänagi toimekas kalasadam. Lõunast tulles Virvest järgmine küla, mille asend ja arhitektuur sarnaneb lähikonna küladele. Hoonestus koondub mere äärde, põhjasuunas langevale madalikule, kust saavad alguse 1860. aastatel jagatud ribakrundid. Talud koosnevad lahustükkidest, kujundades kirju mustri, milles kunagine maa kvaliteet ja kasutamine jagunes võrdsuse alusel erinevate perede vahel. Tee saabub külasse edela suunast, loovutades lõunas ruumi männimetsale.
- 2. Küla struktuur ja tüpoloogia.** Pilla-palla, reeglipäratu, talud koonduvad mere äärde, andes ruumi 1860ndatel krundistatud ribapõldudele. Omaette fenomenina kerkib esile Sameli suurtalu, mille suurustav häärber on ehitatud piirituskuninga Theodor Liimani rahadega. Ülejäänud külahooned on varjatud põõsaside ja hekkidega, kujundamata visuaalse tervikuna hoomatavat struktuuri.
- 3. Arhitektuuriline analüüs ja karakter.** Suhteliselt amorfse struktuuriga külas, eristub vanem kihistus, olles esindatud mõne vana talukoha ja paari kolme juugendiproportsioonides elumaja (Künka ja Tooma) näol. Mitmed kunagised kalurimajad on tänaseks remonditud ja osaliselt ümber ehitatud (Kiige). Küla keskel Tõnu puukool, kus vana maja kõrvale on Nõukogude ajal ehitatud romantilises vormis suvituskeskus. Paremini on säilinud Kännu taluansambel, mis vaatamata eluhoone hävimisele on ehedate kõrvalhoonete tõttu säilitanud oma

²⁷ Tarvel, E. Lahemaa ajalugu, 1993, lk 36.

algse ilme ja koosluse. Lahemaa eriskummalisemaid arhitektuurielamusi on Sameli häärber, mida ehivad juugenddetailid ja kroonib *bellevue* torn. Samalaadilise torni leiame järeletehtuna küla põhjaossa jääval freespalkidest Arturi majal.

4. **Miljö ja tunnetuslik analüüs.** Eklektiline, emotsionaalsed rõhuasetused seostuvad looduse ja vanemate taluõuedega, mis oma traditsioonilise ehitustehnika ja etnoloogilise väärtustega pälvivad jalutaja kõrgendatud tähelepanu. Omaette vaatamisväärsuseks on küla serval kõrguv häärber – üks Lahemaa suuremaid ja uhkemaid, eksootiline nii oma positsioonilt kui asendilt.

18.2 Väärtused

- a) **Maastik ja loodus.** Kaunis mereäär, kaldajärsaku ja avarate vaadetega merele.
- b) **Vanus.** Küla ajalugu ja struktuur ulatuvad 17. sajandini. Hoonestuse varasemad kihistused 19.-20. sajandi piirile. Domineerib Eesti Vabariigi aegne arhitektuur, mida omakorda mitmeski lõikudes varjutab nõukogude okupatsiooni aegne ja sellest hilisemgi arhitektuurikihistus. Viimastel aastatel on ehitatud mitmeid uusi elamuid (näiteks Mere-Sameli).
- c) **Struktuur ja tüpoloogia.** Hajatalud, mida seob visuaalseks tervikuks rannamaastik ja loodus. Tegemist on segatüüpi külaga, mis sisaldab kõigist perioodidest pärit asustust.
- d) **Arhitektuuriline karakter.** Ilmneb paaris-kolmes vanemas talukohas (Tõnu, Kännu, Kadapiku, Uuetoa), pakkudes omaette arhitektuurilise terviku küla lääneserva jääva Sameli häärberi puhul.
- e) **Miljö ja muinsuskõne.** Üldjoontes (kui Sameli, Kännu, Künka jmt välja arvata) suhteliselt amorfne ja mitte eriti kõrge väärtusega. Mitmete uusehituste ja rekonstrueerimiste tõttu on kujunenud külapilt muutunud ja puutumatu keskkond avaneb vaid harva (näiteks vahetult mere tsoonis).

18.3 Ehituspiirangud

Tulenevalt eelnevates peatükkides väljatoodust võib öelda, et vanem osa Tapurla küla idaosas on hästi säilinud põlissstruktuuri ja visuaalse miljöoga ning seetõttu ei ole sobilik uute elukohtade (talukohtade) loomine. Kaitstava külaosa määramise aluseks on komplekshinnang struktuuri säilivusest, väärtuslike hoonete olemasolust ja visuaalsest/miljöolisest säilivusest. Tapurla külas on kolme liiki ehitusalasid – kaitstav külaosa, tihendatav külaosa ning tootmisala. Kruntide vähima suuruse määramisel on arvestatud, et ajalooline krundisuurus oleks üldjoontes tagatud, et ei toimuks liigset tihendamist. Määramise aluseks on säilinud ajaloolised krundid külas. Väljapoole nimetatud alasid hoonete ning nendega seotud rajatiste püstitamine võib kahjustada ajaloolise külastruktuuri säilimist. Tihendatav külaosa on olemasoleva asustuse ümbruses suuremas osas külast, kus ajalooline külastruktuur on tugevalt muutunud.

Olemasolev sadam on soovitatav käigus hoida. Tootmisalal on lubatud olemasolevate hoonete ja rajatiste rekonstrueerimine ja uute ehitiste püstitamine, mis mahuliselt on piiratud kuni 2 korrusega ja ehitusaluse pindalaga kuni 300 m². Tootmishoonete viimistluses tuleb kasutada ehitusmaterjale ja värvitoone, mis sobivad ajaloolise küla hoonetega. Uued hooned tuleb paigutada selliselt, et need ei domineeriks visuaalselt

olemasolevate väärtuslike hoonete üle kasutades eraldamiseks vajadusel kõrghaljastust.

Uute eluhoonete paigutamisel tuleb järgida külas väljakujunenud elamu ja abihoonete rütmi (elamud ja sellega seotud abihooned lubatud vaid õue läheduses) ning vältida ebasobivate vaadete tekkimist. Lisaks töös esitatud uusehitustingimustele peab iga konkreetse uue hoone projekteerimisele eelnema taluõue ja selle ümbruse – kontaktvööndi – analüüs.

Näitajad	Kaitstav külaosa	Tihendatav külaosa
1. Uute kruntide moodustamine	Ei ole lubatud	Lubatud, kui moodustatavad krundid on selleks piisavalt suured
2. Elamumaa sihtotstarbe määramine	Ei ole lubatud	Lubatud, kui krunt on selleks piisavalt suur
3. Väikseim võimalik krundi suurus (m ²)	Uued krundid ei ole lubatud	4000 (peab asuma täielikult tihendatava külaosa sees)
4. Elumaja ehitamine	Lubatud ainult hävinud elamu asendamiseks; ühel krundil lubatud üks elamu	Lubatud kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel; ühel krundil lubatud üks elamu
5. Abihoonete ehitamine	Lubatud, kui õue suurus seda võimaldab, kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel	Lubatud kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel
6. Hoonete paigutus taluõue piires	Ebakorrapärane, korrapärane	Korrapärane
7. Hoonete paigutus külatänava suhtes	Määramata	Vastavalt ajaloolisele paigutusele lähedalasuvatel kruntidel; üldjuhul elamud külatee äärde, abihooned elamute taha
8. Lisanõuded	Uus hoone rajada esmajärjekorras hävinud ajaloolise hoone kohale; uued eluasemed tuleb rajada üksteisest piisavale kaugusele vastavalt külaosas väljakujunenud laadile	

Külas on uute elamute ehitamisel soovitatav järgida kahte hoone tüüpi – vanemat, nn rehielamu tüüpi ning uuemat, nn asunduselamu tüüpi, abihoonete ehitamisel püstitada suuremat või väiksemat tüüpi abihooned. Hoonete soovitatavad mõõtmeid on alljärgnevad.

Elamu näitajad	Rehielamu tüüp	Asunduselamu tüüp
9. Elamu suurim ehitusalune pind (m ²)	120 (koos majandusruumidega)	120
10. Elamu harja kõrgus (m)	6...7	6...7
11. Elamu katusetüüp	Viil, poolkelp	Viil
12. Elamu katusekalle (kraadides)	35...42	40...45

Elamu näitajad	Rehielamu tüüp	Asunduselamu tüüp
13. Elamu viimistlusmaterjal	Ümarpalk, laudis	Laudis
14. Elamu laiuse ja pikkuse suhe	1:2 kuni 1:3	1:1,5 kuni 1:2
15. Elamu suurim laius (m)	Soovitavalt 6	Soovitavalt 6
16. Elamu juurdeehitus lubatud	Ühel küljel tuulekojana	Kuni kahel küljel
17. Elamu ühe juurdeehituse maht põhimahust	Kuni 5%	Kuni 15%
18. Lisanõuded	<p>Hooned võivad olla vaid ühekorruselised, katusealune on lubatud välja ehitada; elamutele ei ole lubatud ehitada rõdusid; viimistluses ei ole lubatud kasutada tehases toodetud ümarpalki; hoonete vundamendi kõrgus kuni 30 cm; hoonete kõrgused on määratud vundamendi pealt, v.a. juhul kui on tegemist kõrgendatud sokliga, sel juhul arvestada kõrgus maapinnast.</p>	

Abihoone näitajad	Väiksema abihoone tüüp	Suurema abihoone tüüp
19. Abihoone suurim ehitusalune pind (m ²)	15...30	30...60
20. Abihoone harja kõrgus (m)	3...4	4...5
21. Abihoone katusetüüp	Viil	Viil
22. Abihoone katusekalle (kraadides)	30...35	35...45
23. Abihoone viimistlusmaterjal	Ümarpalk, laudis	Ümarpalk, laudis
24. Abihoone laiuse ja pikkuse suhe	1:1,5 kuni 1:2	1:2 kuni 1:5
25. Lisanõuded	<p>Hooned võivad olla vaid ühekorruselised; abihoonetele ei ole lubatud ehitada verandasid, rõdusid, terrasse, katuse väljaehitisi; väärtuslikel ja väga väärtuslikel abihoonetel ei ole uued juurdeehitused lubatud; viimistluses ei ole lubatud kasutada tehases toodetud ümarpalki; hoonete vundamendi kõrgus kuni 30 cm; hoonete kõrgused on määratud vundamendi pealt, v.a. juhul kui on tegemist kõrgendatud sokliga, sel juhul arvestada kõrgus maapinnast; ühel taluõel võib olla üks suurem abihoone.</p>	

19 Juminda küla

19.1 Ajalooline analüüs

19.1.1 Tekkelugu ja kaardi analüüs

Juminda küla asub Kuusalu kirikukihelkonnas.

Juminda (Jumentake, Yumentaken, Jwmmmentacken, Jummetack, Jummerda, Jummeda, Jumidahl, Ummita, Jumida, Jummidä,) on 13. sajandi allikatesse ulatuv Lahemaa küla. 1290. aastal kinnitas Taani kuningas Erik VI järjekordselt Gudwalli kloostrivaldused. Juminda külast sai merele nii ida- kui läänerannast. Küla on olnud ühtne – ainult neeme otsa, kus asub Kutlastaja pere, nimetati mõnikord Kutlastaja otsaks. Kolju soo oli kuni 1920. aastateni avavesi, väike kaarjas järv – Kolju järv.

1586 oli külas viis peret, 1630-31 kaheksa, 17. sajandi lõpul juba 12 talu, 1690ndate kaart näitab kümmet peret. Pärast Põhjasõda kaheksa, 1716 viis. 1880 oli külas 14 täistalu ja kaheksa vabadiikuperet ning 1938 20 majapidamist²⁸.

Juminda poolsaare külade kohta on säilinud hea kaardimaterjal (va Tapurla), mis pärineb 19. sajandi lõpust (täpselt dateerimata) ja kajastab kruntimisjärgset seisust. Seega on hea vaadelda kolme erinevat perioodi veidi täpsemalt kui Pärisea poolsaare külasid. Siiski ei too analüüsi tulemused suuri üllatusi. Juminda külas struktuur on pärit tsaariajast. Talude õued asetsevad tihedalt poolsaare keskel, mitte rannas. Tegemist on sumbjalt paikneva külaga, mille uuem osa paikneb küla lõunaosas, külla suunduva tee ääres. Poolsaare tipus on asunud kordon, kabel, päästejaam, majakas.

Asustuse muutusi kirjeldab seletuskirja lisas esitatud Juminda küla kaart (andmebaasis andmekiht eluhooned), millelt saab jälgida küla kujunemist üksiktalu kaupa. Kaardile on märgitud talukohtade rajamise ajajärk. Koha vanust näitab põhihoone värv (punane tinglikult tsaariaegne, sinine sõdadevahelise vabariigi aegne ja roheline hilisem, pikem seletus peatükis 4.1.).

19.1.2 Visuaalne analüüs

1. Maastik ja teedevõrk. Küla merre ulatuva Juminda poolsaare kaelakohas, kuhu siirduvad teed Tammistu ja Tapurla suunast, kujundades küla keskosas sumbküla laadilise koosluse ja pakkudes võimalusi taluõuedele ja külavainudele. Põhja poole jätkub tee poolsaare tipu suunas, kus asusid Kutlastaja pere maad. Samas on Rootsi-aegse Sääreotsa kabeli koht (1578. aastast) ja nõukogude okupatsiooni aegsed piirivalve kordonid, mida täna kasutab Eesti piirivalve. Endine tsaariaegne kordon jääb neist idapoole. Vahepeal asub kivist historitsistliku fassaadiga päästejaam, mis tänaseks on restaureeritud ja mille ette juhatab munakivitee. Neeme tipu kõrgemal künkal on sõdadevahelise vabariigi ajal püstitatud tuletorn. Poolsaare lääneküljele, külaga kohakuti jääb uuema kabeli asukoht ja maakividest müüri eraldatud kalmistu (kasutusel 1867. aastani). Külahooned taanduvad suurte tuulte eest varju otsides rannast kaugemale. Hoonestus on suhteliselt hõre, talude vahel mets ja heinamaad. Küla kaguosas, Varesneemel okupatsiooniaegse raketibaasi juures on kõrge paljand, mis aasta-aastalt kaotab osa oma puudest ja neelates üha suurema osa maast Jumindale piki rannikut kulgeva tee ja mere vahel. Põhjapoole tasandub maapind liivarannaks, samasse jäävad paadikuurid.

²⁸ Tarvel, Enn. Lahemaa ajalugu. 1983, lk 32.

2. **Küla struktuur ja tüpoloogia.** Hõreda kooslusega sumbküla, mille suunas kolmest küljest: lõunast, kagust ja edelast saabuvad külavaheteed. Ümber külatuumiku moodustub lookleva ringteega ümbritsetud taluõuede kogum. Mitmed majad ja õued koonduvad külasse saabuvate teede äärde, andes samm-sammult märku asustuse tihenemisest. Põllusiilud ja heinamaad ulatuvad mereni. Suur osa küla struktuurist (nn külatuumik) on pärit tsariajast, hiljem on lisandunud uued õued küla äärealadele. Tegemist on suures osas I tüüpi külaga.
3. **Arhitektuuriline analüüs ja karakter.** Kirev ja mitmekülgne, kus varasema kihistuse moodustavad 19. sajandi lõpus ja 20. sajandi algul välja ehitatud taluõued mõisa moodi raudkivist lautade, tallide ja keldritega. Näide stiiliarhitektuuri ja nn inglise tudori mõjudest, mis Eesti rannikule jõudis vahendatuna mere ja meeste poolt (vrld nn muhu stiilis müüritehnika) ning mis ajalooliselt seostub talude päriseksostmise ja üldise jõukuse kasvuga. Tähelepanu väärivad daatumkividega (1923) ja perevappidega raudkividest keldrid, mille historitsismile viitav ilme ja ainulaadne kiviraiumise oskus annavad tunnistust mõisa mõjude jätkumisest ka Eesti Vabariigi ajal. Jumindal on mitmeid häärberi laadilisi rikka mehe talusid (näiteks Johana 4), millest kaks – Juhkama II ja Tabani – on kohaliku ehitustavade näitena varustatud kahe teineteise kõrvale jääva verandaga. Veranda motiiv oli külas, nii nagu rannakülade puhul tavaks, laialt levinud. Niisamuti ka raudkiviehitus, millest on säilinud mitmeid väärtuslikke kõrvalhooneid.
4. **Miljöö ja tunnetuslik analüüs.** Üks tuntumaid Lahemaa külasid, mille muudavad vaatamise – ja külastamisväärses nii merekaldad kui poolsaare tipus asuv meremonument II maailmasõja ohvritele. Küla hoonestus varjub mere äärde ja metsaviirgu, jäädes küla läbivalt „mototeelt“ valdavas osas märkamatuks, hoomatavaks vaid uitajale, kellel looduse ja taluarhitektuuriga sügavam side.

19.2 Väärtused

- a) **Maastik ja loodus.** Ainulaadne, nii liiva- kui kiviranna, mastimändide ja nende seast esile kerkivate taluõuedega.
- b) **Vanus.** Lahemaa vanimaid külasid, mis on olnud jätkuvalt asustatud vähemalt viimased seitse aastasada. Arheoloogiline huvipiirkond.
- c) **Struktuur ja tüpoloogia.** Ehkki tervikuna raskesti hoomatav, annavad vanemast struktuurist ettekujutuse küla keskmee poole suunduva tee ääres paiknevad talud (Hinno, Tabani). Hinnatava on ka teedevõrk, mis saab alguse külla suunduvate teedega.
- d) **Arhitektuuriline karakter.** Rannaküla, mille arhitektuuris võib leida mitmeid viiteid mõisakultuurile ja stiiliarhitektuurile. Leidub ka suure küla tunnusteks olevaid ehitisi – tuletorn, kordonihoone, päästejaam. Küla arhitektuurilisi väärtusi ei suuda muuta olematuks ka Nõukogude ajast pärinevad piirivalve ja sõjaväe hooned.
- e) **Miljöö ja muinsuskõne.** Üldmulje küllalt vastuoluline. Küla juhatavad sisse mitmed vanad majad ja taluõued, kust alates Toominga, Hinno ja Vanapõllu taludest võib leida tähelepanuväärset arhitektuuri ja ilmekaid hooneid. Küla keskus kompaktne, kerkides esile nii oma asukoha kui arhitektuuriliste eelduste tõttu. Mitmed hooned on paraku ümber ehitatud, mis näiteks *Orto* puhkebaasi näol nõrgendab esmast positiivset muljet.

19.3 Ehituspiirangud

Tulenevalt eelnevates peatükkides väljatoodust võib öelda, et Juminda küla keskosas on hästi säilinud sumbjas valdavalt põlisküla tüüpi struktuur koos suurepärase visuaalse miljööga ning seetõttu ei ole seal sobilik uute elukohtade (talukohtade) loomine. Samasse struktuuri paigutuvad hästi ka mõned hiljem rajatud talukohad. Kaitstava külaosa määranu aluseks on komplekshinnang struktuuri säilivusest, väärtuslike hoonete olemasolust ja visuaalsest/miljöolisest säilivusest. Tihendatavad külaosad asuvad olemasoleva asustuse ümbruses kaitstavast külaosast põhja pool. Kruntide vähima suuruse määramisel on arvestatud, et ajalooline krundisuurus oleks üldjoontes tagatud, et ei toimuks liigset tihendamist. Määramise aluseks on säilinud ajaloolised krundid külas. Okupatsiooni ajal ehitatud sõjaväehitised küla lõunaosas tuleks lammutada. Kasutusel olevad elamud sõjaväehitiste läheduses (Vareseküla) on lubatud säilitada, renoveerida või lammutada. Tegemist on uue külaosaga. Uushoonestuse kõrgus on piiratud kahe korrusega ja hooned peavad sobima omavahel. Uushoonete suurim ehitusalune pindala ei tohi ületada samal alal asuvate korruselamute ehitusalust pindala (kuni u 400 m²). Uued hooned tuleb paigutada selliselt, et need ei domineeriks visuaalselt olemasolevate väärtuslike hoonete üle kasutades sobivaid välisviimistlusmaterjale ning kõrghaljastust.

Olemasolev piirivalve kordon ei sobitu küla struktuuri.

Väljapoole nimetatud alasid hoonete ning nendega seotud rajatiste püstitamine võib kahjustada ajaloolise külastruktuuri säilimist. Lubatud on hävinud talukohtade taastamine. Külla võib ehitada uusi elamuid arvestades seniste elamute paiknemist.

Uute hoonete paigutamisel tuleb järgida külas väljakujunenud elamu ja abihoonete rütmi (elamud ja sellega seotud abihooned lubatud vaid õue läheduses) ning vältida ebasobivate vaadete tekkimist. Lisaks töös esitatud uusehitustingimustele peab iga konkreetse uue hoone projekteerimisele eelnema taluõue ja selle ümbruse – kontaktvööndi – analüüs.

Näitajad	Kaitstav külaosa	Tihendatav külaosa
1. Uute kruntide moodustamine	Ei ole lubatud	Lubatud, kui moodustatavad krundid on selleks piisavalt suured
2. Elumaa sihtotstarbe määramine	Ei ole lubatud	Lubatud, kui krunt on selleks piisavalt suur
3. Väikseim võimalik krundi suurus (m ²)	Uued krundid ei ole lubatud	4000 (peab asuma täielikult tihendatava külaosa sees)
4. Elumaja ehitamine	Lubatud ainult hävinud elamu asendamiseks; ühel krundil lubatud üks elamu	Lubatud kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel; ühel krundil lubatud üks elamu
5. Abihoonete ehitamine	Lubatud, kui õue suurus seda võimaldab, kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel	Lubatud kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel
6. Hoonete paigutus taluõue piires	Ebakorrapärane, korrapärane	Korrapärane

Näitajad	Kaitstav külaosa	Tihendatav külaosa
7. Hoonete paigutus külatänava suhtes	Määramata	Vastavalt ajaloolisele paigutusele lähedalasuvatel kruntidel; üldjuhul elamud külatee äärde, abihooned elamute taha
8. Lisanõuded	Uus hoone rajada esmajärjekorras hävinud ajaloolise hoone kohale; uued eluasemed tuleb rajada üksteisest piisavale kaugusele vastavalt külaosas väljakujunenud laadile	

Külas on uute elamute ehitamisel soovitatav järgida kahte hoone tüüpi – vanemat, nn rehielamu tüüpi ning uuemat, nn asunduselamu tüüpi, abihoonete ehitamisel püstitada suuremat või väiksemat tüüpi abihooneid. Hoonete soovitatavad mõõtmeid on alljärgnevad.

Elamu näitajad	Rehielamu tüüp	Asunduselamu tüüp
9. Elamu suurim ehitusalune pind (m ²)	110 (koos majandusruumidega)	120
10. Elamu harja kõrgus (m)	6...7	6...7
11. Elamu katusetüüp	Viil, poolkelp	Viil
12. Elamu katusekalle (kraadides)	35...42	40...45
13. Elamu viimistlusmaterjal	Ümarpalk, laudis	Laudis
14. Elamu laiuse ja pikkuse suhe	1:2 kuni 1:3	1:1,5 kuni 1:2
15. Elamu suurim laius (m)	Soovitavalt 6	Soovitavalt 6
16. Elamu juurdeehitus lubatud	Ühel küljel tuulekojana	Kuni kahel küljel
17. Elamu ühe juurdeehituse maht põhimahust	Kuni 5%	Kuni 15%
18. Lisanõuded	Hooned võivad olla vaid ühekorruselised, katusealune on lubatud välja ehitada; elamutele ei ole lubatud ehitada rõdusid; viimistluses ei ole lubatud kasutada tehases toodetud ümarpalki; hoonete vundamendi kõrgus kuni 30 cm; hoonete kõrgused on määratud vundamendi pealt, v.a. juhul kui on tegemist kõrgendatud sokliga, sel juhul arvestada kõrgus maapinnast.	

Abihoone näitajad	Väiksema abihoone tüüp	Suurema abihoone tüüp
19. Abihoone suurim ehitusalune pind (m ²)	15...30	30...80
20. Abihoone harja kõrgus (m)	3...4	4...5
21. Abihoone katusetüüp	Viil	Viil
22. Abihoone katusekalle (kraadides)	30...35	35...42

Abihoone näitajad	Väiksema abihoone tüüp	Suurema abihoone tüüp
23. Abihoone viimistlusmaterjal	Ümarpalk, laudis	Ümarpalk, laudis, traditsioonilisel viisil maakivi
24. Abihoone laiuse ja pikkuse suhe	1:1,5 kuni 1:2	1:2 kuni 1:5
25. Lisanõuded	<p>Hooned võivad olla vaid ühekorruselised; abihoonetele ei ole lubatud ehitada verandasid, rõdusid, terrasse, katuse väljaehitisi; väärtuslikel ja väga väärtuslikel abihoonetel ei ole uued juurdeehitused lubatud; viimistluses ei ole lubatud kasutada tehases toodetud ümarpalki; hoonete vundamendi kõrgus kuni 30 cm; hoonete kõrgused on määratud vundamendi pealt, v.a. juhul kui on tegemist kõrgendatud sokliga, sel juhul arvestada kõrgus maapinnast; ühel taluõel võib olla üks suurem abihoone.</p>	

20 Tammistu küla

20.1 Ajalooline analüüs

20.1.1 Tekkelugu ja kaardi analüüs

Tammistu küla asub Kuusalu kirikukihelkonnas.

Tammistu (Tammes, Tammis, Tammeszby, Tammis Byy) küla nimi peaks E. Tarveli andmetel tulenema külas kasvanud tammedest. 1517. aastal oli kolm asustatud talu ja üks üksjalakoht, 1566 kuus peret, 1693 viis talu. 1711 ja 1716 on talude hulgas Roicko ja Remmet, Onga ja Roigu pere. 1732 neli, peret, 1782 üheksa. 1858 oli üheksa talu ja neli sauna, 1880 kuus talu ja kümme vabadikku, 19. sajandi lõpul 18 ja 1938 16 talu²⁹.

Tammistu küla kohta leiduvad kaardid (1888) võimaldavad analüüsida küll küla kruntimisjärgset struktuuri, kuid mitte varasemat. Üldiselt võib kaardianalüüsi tulemusena öelda, et tänane Tammistu küla on suhteliselt väike ulatudes lõunaosas kokku Leesiga. Varem kuulus see osa tõenäoliselt Leesi juurde. Küla põlistalud asuvad piki randa küla põhjaosas. Talude õued palistavad külatänavat paiknedes nii otse külatänavaga ääres kui ka veidi eemal. See on ainukene küla, mille maad asetsevad poolsaarel nii lääne kui idarannas. Hilisem asutus on suhteliselt vähene, paigutades küla väljakujunenud struktuuri vahele. Analüüsi tulemusena võib väita, et tegemist on päris suures ulatuses säilinud staariaegse struktuuriga.

Asustuse muutusi kirjeldab seletuskirja lisas esitatud Tammistu küla kaart (andmebaasis andmekiht eluhooned), millelt saab jälgida küla kujunemist üksiktalu kaupa. Kaardile on märgitud talukohtade rajamise ajajärk. Koha vanust näitab põhihoone värv (punane tinglikult tsaariaegne, sinine sõdadevahelise vabariigi aegne ja roheline hilisem, pikem seletus peatükis 4.1.).

20.1.2 Visuaalne analüüs

- 1. Maastik ja teedevõrk.** Küla jääb Jumindast vähem kui kilomeetri jagu lõunasse, puutudes seal kokku Leesiga. Algselt kuus suurt talu, mille vahele jäid vabadikukohad. Lahemaal küllalt harva esinev lähenemine, mille ajalugu ulatub tagasi 17. Sajandisse, kui tänastest taludest olid olemas Roigo, Remmeti ja Onga. 1860. aastate krundistamine andis tüüpilise siilumustri, kusjuures talumaad ulatuvad poolsaare länekaldalt idakaldani, mille vahele on tänaseks kasvanud põlismets. Küla hooned koonduvad Juminda poolsaare länekaldale mõlemale poole külavaheteed, kujundades küllalt ühtlase rea, andes eelduse plaanilise mustri muutustele, mis jätkub Leesi suunas.
- 2. Küla struktuur ja tüpologia.** Väike ahelküla Juminda poolsaare länekaldal. Taluõued, mille vahele jäävad väikesed vabadikukohad, moodustavad sellisena küllalt erilaadse arhitektuurilise mustri. Hoonestus otsib tuulevarju rannast mõnevõrra eemal, paigutades Jumindale suunduva tee äärde, jätkates Leesi külast alguse saavat majade ja õuede rida. Tegemist on eelkõige I perioodist pärit külatüübiga.
- 3. Arhitektuuriline analüüs ja karakter.** Lihtne ja ehituslikult tagasihoidlik kooslus, mis avab end läbi traditsioonilise ehitusliku pildi ja viimase sadakonna aasta jooksul aset leidnud moe- ja maitsemuutuste. Nagu mujalgi valitses 19. sajandini

²⁹ Tarvel, Enn. Lahemaa ajalugu. 1983, lk 35.

madal ja maadligi rehielamu (Vana-Sikkelmani), mille 20. sajandil Eesti Vabariigi ajal vahetas välja kerge verandadega hoonetüüp. Selle näiteks on põlistaludesse (Onga, Mardi, Jüri) püstitatud kalurimaja tüüpi hooned, millest vähemalt üks on olnud kahe verandaga, korrates sellisena (ehkki väiksemal kujul) Jumindast alguse saanud lahendusi (Kruusiaugu). Leidub ka rohkesti vanu kõrvalhooneid, nende seas küllalt haruldasi – näiteks Kruusiaugu (praegu Tiina kinnistuks lahutatud) ulualusega aidahoone, Mardi pikk palkidest rehi jne.

4. **Miljöö ja tunnetuslik analüüs.** Tervik raskesti hoomatav, seda nii ajaloolistel põhjustel (põlistalude vahele jäid vabadikukohad) kui uue suvilaarhitektuuri pealekasvamise tõttu. Hoonestuse liidab tervikuks kivine mererand ja männimets, millele kujundavad dissonantsi rannani ulatuvad puhkealad, tennisplats, saunad, mis kohati on muutunud domineerivaks.

20.2 Väärtused

- a) **Maastik ja loodus.** Küla metsa sees ja mere rannal. Emotsionaalsemad kohad jäävad lähemale merele, kus kõrkjad, liiv ja kivid annavad märku Lahemaale iseloomulikest väärtustest.
- b) **Vanus.** Küla asustusajalugu ulatub tagasi sajandite taha. Kinnistute struktuur pärineb valdavalt 19. sajandist, mille vahele on sõdadevahelise Eesti Vabariigi ajal planeeritud uusi maatükke ja hooneid.
- c) **Struktuur ja tüpoloogia.** Väike ahelküla kaardil küllalt hästi loetava kinnistute struktuuriga. Natuuris varjutab kunagist planeeringut pealekasvav mets ja võsa, mis sideme majade vahele kohati tükeldab.
- d) **Arhitektuuriline karakter.** Üksikute varasemast traditsioonist pärinevate aktsentidega rehielamu tüüpi talumajade (Vana-Sikkelmani) ja palkidest kõrvalhoonete kõrval domineerivad Eesti Vabariigi aegsed väikesed verandaga kalurimajad.
- e) **Miljöö ja muinsuskõne.** Tagasihoidlik, mõnede puutumate ja ehedate vanade talumajade ja kõrvalhoonetega (Nigula), mis annavad endast märku 20. sajandi arhitektuuri foonil.

20.3 Ehituspiirangud

Tulenevalt eelnevates peatükkides väljatoodust võib öelda, et Tammistu küla lõunapoolne ja põhjapoolne rannikuosa on hästi säilinud põlisstruktuuriga ja hästi säilinud visuaalse miljööga rannaküla ning seetõttu ei ole seal sobilik uute elukohtade (talukohtade) loomine. Kaitstava külaosa määrangu aluseks on komplekshinnang struktuuri säilivusest, väärtuslike hoonete olemasolust ja visuaalsest/miljöölisest säilivusest. Tihendatavad külaosad, kus on toimunud rohkem juurdeehitamist, asuvad olemasolevate hoonete ümbruskonnas kaitstavatest külaosadest sisemaa suunas. Kruntide vähima suuruse määramisel on arvestatud, et ajalooline krundisuurus oleks üldjoontes tagatud, et ei toimuks liigset tihendamist. Määramise aluseks on säilinud ajaloolised krundid külas. Lõunapoolsed talukohad kuuluvad funktsionaalselt ja/või ruumiliselt kokku Leesi küla põhjaosa talukohtadega.

Väljapoole nimetatud alasid hoonete ning nendega seotud rajatiste püstitamine võib kahjustada ajaloolise külastruktuuri säilimist. Lubatud on hävinud talukohtade taastamine. Külla võib ehitada uusi elamuid arvestades seniste elamute paiknemist.

Uute hoonete paigutamisel tuleb järgida külas väljakujunenud elamu ja abihoonete rütmi (elamud ja sellega seotud abihooned lubatud vaid õue läheduses) ning vältida ebasobivate vaadete tekkimist. Lisaks töös esitatud uusehitustingimustele peab iga konkreetse uue hoone projekteerimisele eelnema taluõue ja selle ümbruse – kontaktvööndi – analüüs.

Näitajad	Kaitstav külaosa	Tihendatav külaosa
1. Uute kruntide moodustamine	Ei ole lubatud	Lubatud, kui moodustatavad krundid on selleks piisavalt suured
2. Elumumaa sihtotstarbe määramine	Ei ole lubatud	Lubatud, kui krunt on selleks piisavalt suur
3. Väikseim võimalik krundi suurus (m ²)	Uued krundid ei ole lubatud	10 000 (peab asuma täielikult tihendatava külaosa sees)
4. Elumaja ehitamine	Lubatud ainult hävinud elamu asendamiseks; ühel krundil lubatud üks elamu	Lubatud kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel; ühel krundil lubatud üks elamu
5. Abihoonete ehitamine	Lubatud, kui õue suurus seda võimaldab, kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel	Lubatud kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel
6. Hoonete paigutus taluõue piires	Ebakorrapärane, korrapärane	Korrapärane
7. Hoonete paigutus külatänava suhtes	Määramata	Vastavalt ajaloolisele paigutusele lähedalasuvatel kruntidel; üldjuhul elamud külatee äärde, abihooned elamute taha
8. Lisanõuded	Uus hoone rajada esmajärjekorras hävinud ajaloolise hoone kohale; uued eluasemed tuleb rajada üksteisest piisavale kaugusele vastavalt külaosas väljakujunenud laadile	

Külas on uute elamute ehitamisel soovitatav järgida kahte hoone tüüpi – vanemat, nn rehielamu tüüpi ning uuemat, nn asunduselamu tüüpi, abihoonete ehitamisel püstitada suuremat või väiksemat tüüpi abihooned. Hoonete soovitatavad mõõtmeid on alljärgnevad.

Elamu näitajad	Rehielamu tüüp	Asunduselamu tüüp
9. Elamu suurim ehitusalune pind (m ²)	100 (koos majandusruumidega)	100
10. Elamu harja kõrgus (m)	6...7	6...7
11. Elamu katusetüüp	Viil, kelp, poolkelp	Viil

Elamu näitajad	Rehielamu tüüp	Asunduselamu tüüp
12. Elamu katusekalle (kraadides)	35...42	40...45
13. Elamu viimistlusmaterjal	Ümarpalk, laudis, traditsioonilisel kõrgusel osaliselt maakivi	Laudis
14. Elamu laiuse ja pikkuse suhe	1:2 kuni 1:3	1:1,5 kuni 1:2
15. Elamu suurim laius (m)	Soovitavalt 6	Soovitavalt 6
16. Elamu juurdeehitus lubatud	Ühel küljel tuulekojana	Kuni kahel küljel
17. Elamu ühe juurdeehituse maht põhimahust	Kuni 5%	Kuni 15%
18. Lisanõuded	Hooned võivad olla vaid ühekorruselised, katusealune on lubatud välja ehitada; elamutele ei ole lubatud ehitada rõdusid; viimistluses ei ole lubatud kasutada tehases toodetud ümarpalki; hoonete vundamendi kõrgus kuni 30 cm; hoonete kõrgused on määratud vundamendi pealt, v.a. juhul kui on tegemist kõrgendatud sokliga, sel juhul arvestada kõrgus maapinnast.	

Abihoone näitajad	Väiksema abihoone tüüp	Suurema abihoone tüüp
19. Abihoone suurim ehitusalune pind (m ²)	15...30	30...80
20. Abihoone harja kõrgus (m)	3...4	4...5
21. Abihoone katusetüüp	Viil	Viil
22. Abihoone katusekalle (kraadides)	30...35	35...45
23. Abihoone viimistlusmaterjal	Ümarpalk, laudis	Laudis, osaliselt traditsioonilisel kõrgusel maakivi
24. Abihoone laiuse ja pikkuse suhe	1:1,5 kuni 1:2	1:2 kuni 1:5
25. Lisanõuded	Hooned võivad olla vaid ühekorruselised; abihoonetele ei ole lubatud ehitada verandasid, rõdusid, terrasse, katuse väljaehitisi; väärtuslikel ja väga väärtuslikel abihoonetel ei ole uued juurdeehitused lubatud; viimistluses ei ole lubatud kasutada tehases toodetud ümarpalki; hoonete vundamendi kõrgus kuni 30 cm; hoonete kõrgused on määratud vundamendi pealt, v.a. juhul kui on tegemist kõrgendatud sokliga, sel juhul arvestada kõrgus maapinnast; ühel taluõel võib olla üks suurem abihoone.	

21 Leesi küla

21.1 Ajalooline analüüs

21.1.1 Tekkelugu ja kaardi analüüs

Leesi küla asub Kuusalu kirikukihelkonnas.

Leesi (Leisy, Leseby, Lesze Byy) nimi peaks E. Tarveli arvates tulema looduslikest tingimustest: liivast maastikust. Leesk tähendab liivast mulda või savist liiva. Külas on 1517. aastal kaks peret ja üks üksjalakoht ning kolm tühja talu³⁰. 1566 seitse, 1693 üheksa, 1711 ja 1716 on Leesil kolm talu – Ericko, Ternemeh, Suicko. 1732 seitse peret, 1826 seitseteist, 1880 13 talu ja 22 vabadikukohta. 1897 35 majapidamist ja 1938 37. Leesi küla jaguneb kolme ossa – Ternemäe ots põhjas, Suugu ots keskel Suugu talu ümber, Liiva ehk Liivani ots lõunas. Mõned eristavad Leesil Rasiotsa ja Sebaotsa. Leesi vallakool avati 1870. Aastal. 20. Sajandi algul sai kool endale ka uue maja.³¹

Kaardianalüüsil kasutati Leesi küla puhul 19. Sajandi lõpul koostatud külade kaarti, mis kajastab kruntimisjärgset seisut. Seega ei ole varasema külastruktuuri kohta võimalik hinnanguid anda. Kahjuks on kaardil ainult Leesi küla põhjapoolne osa ning lõunapoolse osa kohta tuli kasutada üldisemaid kaarte (vene üheverstalist, Eesti Vabariigi topograafilist ja tänast põhikaarti). Leesi küla talude õued asetsevad piki külatänavat, mis lookleb paralleelselt rannajoonega. Kogu küla ulatuses on suur osa õuedest pärit tsaariajast. Hilisemal ajal rajatud õued on paigutatud nende vahele. Analüüsi tulemusena võib nentida, et kogu küla ulatuses on tegemist suures osas tsaariaegse struktuuriga.

Asustuse muutusi kirjeldab seletuskirja lisas esitatud Leesi küla kaart (andmebaasis andmekiht eluhooned), millelt saab jälgida küla kujunemist üksiktalu kaupa. Kaardile on märgitud talukohtade rajamise ajajärk. Koha vanust näitab põhihoone värv (punane tinglikult tsaariaegne, sinine sõdadevahelise vabariigi aegne, roheline hilisem ja lilla tsaariaegne, mida ei ole märgitud topograafilisel kaardil – pikem seletus peatükis 4.1.).

21.1.2 Visuaalne analüüs

- 1. Maastik ja teedevõrk.** Suur mereäärne küla, mille hoonestus koondub piki lõunast põhjapoolse suunduvat külatänavat. Pikk nagu soolikas, moodustades välja venitatud teljel kaks eraldi asuvat asustustuumikut. Neist põhjapoolne hargneb piki kõrvalteed mere äärde. Küla keskel koonduvad teed ja hooned, pakkudes koha nii kirikule, kalmistule kui rahvamajale ja poele (mis küll tänaseks juba mitu aastat suletud). Edasi lõunapoolse liikudes, jätkub küla ahelana seotud taluõuedena kahele poole vana loogelist teed. Uus tee on õgvendatud ja möödub külast selja tagant, kuid ka selle äärde on tekkinud uus hoonestus.
- 2. Küla struktuur ja tüpoloogia.** Kahe tuumikuga ahelküla, mis kordab Tammistust põhjas ja Ablast lõunas alguse saanud asustus- ja arhitektuuripilti. Majad ja õued nende ümber otsivad kontakti küla läbiva liiklussoonega, eemaldudes enamasti mererannast läänes ja hargnedes põllu-heinamaa siiludena idapoolse kuni põlismetsani.

³⁰ Tarvel, Enn. Lahemaa ajalugu. 1983, lk 35.

³¹ samas, lk 206-208.

3. **Arhitektuuriline analüüs ja karakter.** Suur küla, rannatee ja mere tsoonis paljude eri ajast pärinevate hoonetega. Vanemaid ehitisi suhteliselt vähe. Varasem substants pärineb 20. sajandi 20. aastatest, kust pärinevad väikesed verandaga majad. Neist vanemaid on Rassi küla põhjaotsas, mille puhul on kasutatud tsaariaegseid ehitusvõtteid: püstlaudist sokli vormistamisel. Samasse jääb veel tänaseks tükeldatud Terneeme suurtalu, kust raudkividega külatee viib rannani. Leidub ka vanu palkidest kõrvalhooneid (ulualusega ait, keldrid jne). Mitu verandaga maja on saanud uue laudvoodri, tõustes üldpildis esile oma mõtte ja ehituskvaliteediga (Antsu, Kooli). Küla põhjaosas eriskummaline mõisamaitse kohaselt kõrge maakivi müüriga ümbritsetud Uhi-Tõnu taluõu. Majad ambitsioonikad ega haaku keskkonnaga. Järgnevad taas verandaga pisikesed kalurimajad – Uhi-Juhani, Eriku, Üleliiva jne, kuni jõutakse küla keskmesse, kus asub peakividest seintega koolimaja ja selle läheduses surnuaed koos Leesi kabeliga (mis on pigem kirik). Leesi oli suur ja rahvarohke koht, peaaegu nagu kihelkonna keskus, millele rannarahva elu kuulus tavakohasest suuremgi roll. Siia koondus inimesi ja tähelepanu, mis määrasid küla arengusuunad tavakohasest laiemana, kaasates ka suvilate ehitamise aega.
4. **Miljöo ja tunnetuslik analüüs.** Lahemaa üldisel foonil suhteliselt tagasihoidlik kooslus, mille ideed on aidanud ja aitavad hoida kirik, rahvamaja, pood, mis tõi tänaseks suletud. Küla kulgeb ahelana piki maanteed. Mis paiga miljöölisele väärtusele kaasa aitab, on mererand mõne harva võrgu- ja paadikuuriga.

21.2 Väärtused

- a) **Maastik ja loodus.** Pretensioonitu ja tagasihoidlik. Lame ja lausik, kus eeldatavaid avatud vaateid varjutavad talude ümber kasvama pääsenud võsa ja metsistunud hekid. Paiga looduslikku ja maastikulist väärtust tõstab merepiir.
- b) **Vanus.** Algas 16. sajandis. Praeguse hoonestuse vanemad kihistused ulatuvad tagasi 20. sajandi alguskümnetesse, mil külas omandasid koha väikesed verandaga majad, pääses valla kogu rannavööndit haaranud soov ehitada lihtsalt, mugavalt ja õhurikkalt. Palju on nõukogude okupatsiooni aegseid ehitisi, mis siia-sinna vanadele talumaadele tekkinuna lõhuvad küla üldpilti.
- c) **Struktuur ja tüpologia.** Piki vana maanteed kulgev hajaküla, mis struktuurilt täna hoomatav ja hinnatav. Küla keskel tiheneb hoonestus, pakkudes võimalusi tavalisest suuremale keskusele, koondades inimesi ja energiad kiriku, rahvamaja ja poe ümbruses.
- d) **Arhitektuuriline karakter.** Hinnatav tervikkooslusena, mille välise pildi kujundab suhteliselt lihtne hoonestus maantee serval. Üksikud väärtuslikud hooned peituvad tagaüdedesse, jäädes maanteest ja nägemistsoonist suhteliselt kaugemale.
- e) **Miljöo ja muinsuskõne.** Hoomatav küla keskosas ja kohati peatänaval. Paljude uusehituste tõttu on ajalooline miljöo degradeeritud kõrvalteema tähendus, andes endast märku üksnes kohati ja üksikute vanemate ja väärtuslikumate hoonete arhitektuuris.

21.3 Ehituspiirangud

Tulenevalt eelnevates peatükkides väljatoodust võib öelda, et Leesi küla põhjapoolne osa on hästi säilinud põlisstruktuuriga rannaküla, kus on ka suurepärase visuaalne

miljöö kiriku ja surnuaiaga, ning seetõttu ei ole seal sobilik uute elukohtade (talukohtade) loomine. Samuti on kaitstav külaosa kabeli (kiriku) ümbruses. Kaitstava külaosa määrangu aluseks on komplekshinnang struktuuri säilivusest, väärtuslike hoonete olemasolust ja visuaalsest/miljöölisest säilivusest. Tihendatavad külaosad asuvad olemasolevate hoonete ümbruskonnas suuremas osas külast, kus hoonestusstruktuuri on märkimisväärselt muudetud. Kruntide vähima suuruse määramisel on arvestatud, et ajalooline krundisuurus oleks üldjoontes tagatud, et ei toimuks liigset tihendamist. Määramise aluseks on säilinud ajaloolised krundid külas. Põhjapoolsed talukohad kuuluvad funktsionaalselt ja/või ruumiliselt kokku Tammistu küla lõunaosa talukohtadega.

Väljapoole nimetatud alasid hoonete ning nendega seotud rajatiste püstitamine võib kahjustada ajaloolise külastruktuuri säilimist. Lubatud on hävinud talukohtade taastamine. Külla võib ehitada uusi elamuid arvestades seniste elamute paiknemist.

Uute hoonete paigutamisel tuleb järgida külas väljakujunenud elamu ja abihoonete rütmi (elamud ja sellega seotud abihooned lubatud vaid õue läheduses) ning vältida ebasobivate vaadete tekkimist. Lisaks töös esitatud uusehitustingimustele peab iga konkreetse uue hoone projekteerimisele eelnema taluõue ja selle ümbruse - kontaktvööndi - analüüs.

Näitajad	Kaitstav külaosa	Tihendatav külaosa
1. Uute kruntide moodustamine	Ei ole lubatud	Lubatud, kui moodustatavad krundid on selleks piisavalt suured
2. Elamumaa sihtotstarbe määramine	Ei ole lubatud	Lubatud, kui krunt on selleks piisavalt suur
3. Väikseim võimalik krundi suurus (m ²)	Uued krundid ei ole lubatud	11 000 (peab asuma täielikult tihendatava külaosa sees)
4. Elumaja ehitamine	Lubatud ainult hävinud elamu asendamiseks; ühel krundil lubatud üks elamu	Lubatud kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel; ühel krundil lubatud üks elamu
5. Abihoonete ehitamine	Lubatud, kui õue suurus seda võimaldab, kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel	Lubatud kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel
6. Hoonete paigutus taluõue piires	Ebakorrapärane, korrapärane	Korrapärane
7. Hoonete paigutus külatänava suhtes	Määramata	Vastavalt ajaloolisele paigutusele lähedalasuvatel kruntidel; üldjuhul elamud külatee äärde, abihooned elamute taha
8. Lisanõuded	Uus hoone rajada esmajärjekorras hävinud ajaloolise hoone kohale; uued eluasemed tuleb rajada üksteisest piisavale kaugusele vastavalt külaosas väljakujunenud laadile	

Külas on uute elamute ehitamisel soovitatav järgida kahte hoone tüüpi - vanemat, nn rehielamu tüüpi ning uuemat, nn asunduselamu tüüpi, abihoonete ehitamisel

püstitada suuremat või väiksemat tüüpi abihooneid. Hoonete soovitatavad mõõtmeid on alljärgnevad.

Elamu näitajad	Rehielamu tüüp	Asunduselamu tüüp
9. Elamu suurim ehitusalune pind (m ²)	100 (koos majandusruumidega)	120
10. Elamu harja kõrgus (m)	6...7	6...7
11. Elamu katusetüüp	Viil, poolkelp	Viil
12. Elamu katusekalle (kraadides)	35...42	40...45
13. Elamu viimistlusmaterjal	Ümarpalk, laudis	Laudis
14. Elamu laiuse ja pikkuse suhe	1:2 kuni 1:3	1:1,5 kuni 1:2
15. Elamu suurim laius (m)	Soovitatavalt 6	Soovitatavalt 6
16. Elamu juurdeehitus lubatud	Ühel küljel tuulekojana	Kuni kahel küljel
17. Elamu ühe juurdeehituse maht põhimahust	Kuni 5%	Kuni 15%
18. Lisanõuded	Hooned võivad olla vaid ühekorruselised, katusealune on lubatud välja ehitada; Elamutele ei ole lubatud ehitada rõdusid; Viimistluses ei ole lubatud kasutada tehases toodetud ümarpalki; Hoonete vundamendi kõrgus kuni 30 cm; Hoonete kõrgused on määratud vundamendi pealt, v.a. Juhul kui on tegemist kõrgendatud sokliga, sel juhul arvestada kõrgus maapinnast.	

Abihoone näitajad	Väiksema abihoone tüüp	Suurema abihoone tüüp
19. Abihoone suurim ehitusalune pind (m ²)	15...30	30...100
20. Abihoone harja kõrgus (m)	3...4	4...5
21. Abihoone katusetüüp	Viil	Viil
22. Abihoone katusekalle (kraadides)	30...35	35...45
23. Abihoone viimistlusmaterjal	Ümarpalk, laudis	Laudis, sokli osas osaliselt traditsioonilisel kõrgusel maakivi
24. Abihoone laiuse ja pikkuse suhe	1:1,5 kuni 1:2	1:2 kuni 1:5

Abihoone näitajad	Väiksema abihoone tüüp	Suurema abihoone tüüp
25. Lisanõuded	<p>Hooned võivad olla vaid ühekorruselised; abihoonetele ei ole lubatud ehitada verandasid, rõdusid, terrasse, katuse väljaehitisi; väärtslikel ja väga väärtslikel abihoonetel ei ole uued juurdeehitused lubatud; viimistluses ei ole lubatud kasutada tehases toodetud ümarpalki; hoonete vundamendi kõrgus kuni 30 cm; hoonete kõrgused on määratud vundamendi pealt, v.a. juhul kui on tegemist kõrgendatud sokliga, sel juhul arvestada kõrgus maapinnast; ühel taluõel võib olla üks suurem abihoone.</p>	

22 Kiiu-Aabla küla

22.1 Ajalooline analüüs

22.1.1 Tekkelugu ja kaardi analüüs

Kiiu-Aabla küla asub Kuusalu kirikukihelkonnas.

Keskajal asus koos Kolga-Aablaga ühe Aabla küla nime all. Esineb kirjalikes allikates esmakordselt 1517, mil oli külas neli peret ja kaks üksjalga. 1566 viis peret, 1693 üheksa (nende hulgas Bracka Mart, Bracka Jack Mart). 1711 esinevad Arwele Jack (Arli), Sogo Laur ja Jan (Suigu). 1732 Jürri Jako Jürri (Jürijaago). 1732 oli 16, 1782 18, 1795 20 talu. 1880 14 talu ja 14 vabadikukohta, 1938 35 talu³².

Pärast viimast sõda ehitati rannaäärse külatee asemel suures osas uus tee taluõuedest sisemaa poole. Vana külatee on peale seda kui 1986. a torm teetammi minema uhtus kasutusest väljas.

Kiiu-Aabla küla kaardianalüüs toetub üldistele kaartidele (vene üheverstaline, Eesti Vabariigi topograafiline ja tänane põhikaart), sest varasemat kaardimaterjali ei ole säilinud. Talude õued paiknevad suhteliselt tihedalt ridamisi külatänava ääres, moodustades nii pideva rea. Suur osa taluõuesid on samal kohal asunud vähemalt viimased sada aastat ehk ajast, mil 19. Sajandi teisel poolel toimunud kruntimise käigus maad ümber jagati. Kuna varasema aja kohta kaardid puuduvad ei ole võimalik seda analüüsida. Kaardianalüüsi tulemusena võib väita, et küla õuede struktuur on tsaariaegne, hilisemad üksikud uued õued on paigutatud juba olemasolevate õuede vahele.

Asustuse muutusi kirjeldab seletuskirja lisa esitatud Kiiu-Aabla küla kaart (andmebaasis andmekiht eluhooned), millelt saab jälgida küla kujunemist üksiktalu kaupa. Kaardile on märgitud talukohtade rajamise ajajärk. Koha vanust näitab põhihoone värv (punane tinglikult tsaariaegne, sinine sõdadevahelise vabariigi aegne ja roheline hilisem, pikem seletus peatükis 4.1.).

22.1.2 Visuaalne analüüs

- 1. Maastik ja teedevõrk.** Küla mere ääres, rannaluidete ja küla lõuna-põhja suunas läbiva (uue) tee vahel. Seotud nii oma ajaloo kui asustuse kujunemise kaudu Kolga-Aablaga, millest seda eristab väike, tänaseks liiva vajunud abajas mererannas. Uus tee möödub külast ida pool ja kulgeb metsa vahel, jättes hoonestuse suures osas märkamatuks.
- 2. Küla struktuur ja tüpologia.** Pikk ahelküla, mis traditsiooniliselt kulgeb piki rannaäärt täna kahel pool lõunast põhja poole Juminda poolsaare tipu suunas kulgevat maanteed. Küla tuumiku puhul loetavad sumbkülale iseloomulikud elemendid. Samast kulgeb lühike teejupp idasse, kus asuvad mitmed põlised talud. Külas nii palvemaja (Vana-Kaskvälja) kui vene õigeusu kirik-kool (Koidu 1).
- 3. Arhitektuuriline analüüs ja karakter.** Sarnaselt mitmete teiste rannaküladega kujundab hoonestus kihilise terviku, mille varasem osa ulatub tagasi 19. sajandi lõppu, olles dateeritud 1895. a Pärna talu keldri seina müüritud kiviga. Palvemaja on ehitatud aasta hiljem (1896), vene õigeusu kirik 1903. a. Küla põlistalud

³² Tarvel, Enn. Lahemaa ajalugu. 1983, lk 35.

koonduvad küla tuumikusse pakkudes pildi arhailise koega ehitusviisist, mis avab end nii üksikute eluhoonete (näiteks Jüri-Jaagu ebaharilikult pikk elumaja) kui mitmele poole endale koha leidnud kõrvalhoonete arhitektuuris. Ilmekamaid näiteid on Vana-Kaskvälja kõrvalhooned. Järgmine suurem ehituslaine seostub sõdadevahelise Eesti Vabariigi algusaastatega, kandes endas toonase asundustalude arhitektuurile omast karakterit. 20. sajandi arhitektuurikeelele kohanduvad suhteliselt tagasihoidlikud Mereranna, Kauri ja Arli taluansambel. Ajaloolisse keskkonda lõikuvad uued hooned, mille ilme pakub pildi seinast seinani ulatuvast lähenemisest alates Taga-Liivaku võrdlemisi traditsioonilisest lahendusest kuni laiutavate, ambitsioonikate lahendustega küla keskosas jääval Tähevälja krundil (ehitus pooleli).

4. **Miljöö ja tunnetuslik analüüs.** Kerge rannaäärse miljöö kujundavad piki kaldaid suunduv jalutustee endisel külateel, kivirohmad meres, rannamännid. Küla keskemas osas asendub õhuline ja avatud panoraam tihedama ja tungivama miljööpildiga, mis pakub koha pigem oma mastaapidelt ja arhitektuurilt pärandkultuuriga suhteliselt vähe haakuvale uusehitusele (seda alates nõukogude okupatsiooni perioodist kuni kõige viimaste aastateni).

22.2 Väärtused

- a) **Maastik ja loodus.** Tüüpiline küla, hinnatav nii seoste tõttu mere kui maaga, kitsuke külariba kutsub pikemale jalutuskäigule, mis paraku takerdub aeg-ajalt miljööliselt mittehaakuva arhitektuuri taha.
- b) **Vanus.** Küla ajalugu haakub rannakülade tekke ja kujunemisega 15.-16. sajandil. 19. sajandi pärand väärrib märkimist seoses mõnede säilinud kõrvalhoonetega. 20. sajand on jätnud jälje Eesti Vabariigi aegse asundustalude arhitektuuri näol.
- c) **Struktuur ja tüpologia.** Tavakohane ja sellisena ka hinnatav.
- d) **Arhitektuuriline karakter.** Nähtav pilt kannab endas jälgi 20. sajandist, pakkudes lisaks Eesti Vabariigi aegsele tasakaalustatud ja traditsioonilisele lähenemisele näiteid ka kaasaegsest lähenemisest.
- e) **Miljöö ja muinsuskõne.** Avab end üksikute taluõuede ja hoonete koosluses, kus kunagistele värvitud laudvoodriga kalurimajadele lisaks ilmuvad vaatevälja üksikud vanad palkidest aidad, küünid, muldkeldrid.

22.3 Ehituspiirangud

Tulenevalt eelnevates peatükkides väljatoodust ei ole Kiiu-Aabla külas põhjendatud kaitstavate külaosade määramine – suurem osa külast on muudetud eelkõige suure maantee ehitusega ning pooles külas selle tõttu ajalooliste õuede „ümbertöötamisega“ niivõrd, et selle säilitamine praegusel kujul ei ole õigustatud. Külas on kahte liiki ehitusalasid – tihendatav külaosa, mis paikneb olemasoleva asustuse ümbruses, ja tootmisala. Kruntide vähima suuruse määramisel on arvestatud, et ajalooline krundisuurus oleks üldjoontes tagatud, et ei toimuks liigset tihendamist. Määramise aluseks on säilinud ajaloolised krundid külas. Väljapoole nimetatud ala hoonete ning nendega seotud rajatiste püstitamine võib kahjustada ajaloolise külastruktuuri säilimist. Lubatud on hävinud talukohtade taastamine. Külla võib ehitada uusi elamu arvestades seniste elamute paiknemist.

Olemasolev põllumajandustootmishoonete kompleks rannikust eemal on lubatud rekonstrueerida ja samasse on lubatu ka uute hoonete püstitamine, mis mahuliselt ei ole oluliselt (kuni 10%) suuremad (ei kõrguse ega ehitusaluse pindala poolest) olemasolevatest krundil paiknevatest või paiknenud tootmishoonetest. Uued hooned tuleb paigutada selliselt, et need ei domineeriks visuaalselt olemasolevate väärtuslike hoonete üle kasutades sobivaid välisviimistlusmaterjale ning kõrghaljastust.

Uute hoonete paigutamisel tuleb järgida külas väljakujunenud elamu ja abihoonete rütmi (elamud ja sellega seotud abihooned lubatud vaid õue läheduses) ning vältida ebasobivate vaadete tekkimist. Lisaks töös esitatud uusehitustingimustele peab iga konkreetse uue hoone projekteerimisele eelnema taluõue ja selle ümbruse - kontaktvööndi - analüüs.

Näitajad	Tihendatav külaosa
1. Uute kruntide moodustamine	Lubatud, kui moodustatavad krundid on selleks piisavalt suured
2. Elamumaa sihtotstarbe määramine	Lubatud, kui krunt on selleks piisavalt suur
3. Väikseim võimalik krundi suurus (m ²)	8000 (peab asuma täielikult tihendatava külaosa sees)
4. Elumaja ehitamine	Lubatud kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel; ühel krundil lubatud üks elamu
5. Abihoonete ehitamine	Lubatud kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel
6. Hoonete paigutus taluõue piires	Korrapärane
7. Hoonete paigutus külatänavaga suhtes	Vastavalt ajaloolisele paigutusele lähedalasuvatel kruntidel; üldjuhul elamud külatee äärde, abihooned elamute taha
8. Lisanõuded	Uus hoone rajada esmajärjekorras hävinud ajaloolise hoone kohale; uued eluasemed tuleb rajada üksteisest piisavale kaugusele vastavalt külaosas väljakujunenud laadile

Külas on uute elamute ehitamisel soovitatav järgida kahte hoone tüüpi - vanemat, nn rehielamu tüüpi ning uuemat, nn asunduselamu tüüpi, abihoonete ehitamisel püstitada suuremat või väiksemat tüüpi abihooned. Hoonete soovitatavad mõõtmeid on alljärgnevad.

Elamu näitajad	Rehielamu tüüp	Asunduselamu tüüp
9. Elamu suurim ehitusalune pind (m ²)	100 (koos majandusruumidega)	100
10. Elamu harja kõrgus (m)	6...7	6...7
11. Elamu katusetüüp	Viil, poolkelp	Viil
12. Elamu katusekalle (kraadides)	35...42	40...45
13. Elamu viimistlusmaterjal	Ümarpalk, laudis	Laudis

Elamu näitajad	Rehielamu tüüp	Asunduselamu tüüp
14. Elamu laiuse ja pikkuse suhe	1:2 kuni 1:3	1:1,5 kuni 1:2
15. Elamu suurim laius (m)	Soovitavalt 6	Soovitavalt 6
16. Elamu juurdeehitus lubatud	Ühel küljel tuulekojana	Kuni kahel küljel
17. Elamu ühe juurdeehituse maht põhimahust	Kuni 5%	Kuni 15%
18. Lisanõuded	<p>Hooned võivad olla vaid ühekorruselised, katusealune on lubatud välja ehitada; elamutele ei ole lubatud ehitada rõdusid; viimistluses ei ole lubatud kasutada tehases toodetud ümarpalki; hoonete vundamendi kõrgus kuni 30 cm; hoonete kõrgused on määratud vundamendi pealt, v.a. juhul kui on tegemist kõrgendatud sokliga, sel juhul arvestada kõrgus maapinnast.</p>	

Abihoone näitajad	Väiksema abihoone tüüp	Suurema abihoone tüüp
19. Abihoone suurim ehitusalune pind (m ²)	15...30	30...80
20. Abihoone harja kõrgus (m)	3...4	4...5
21. Abihoone katusetüüp	Viil	Viil
22. Abihoone katusekalle (kraadides)	30...35	35...45
23. Abihoone viimistlusmaterjal	Ümarpalk, laudis	Laudis
24. Abihoone laiuse ja pikkuse suhe	1:1,5 kuni 1:2	1:2 kuni 1:5
25. Lisanõuded	<p>Hooned võivad olla vaid ühekorruselised; abihoonetele ei ole lubatud ehitada verandasid, rõdusid, terrasse, katuse väljaehitisi; väärtuslikel ja väga väärtuslikel abihoonetel ei ole uued juurdeehitused lubatud; viimistluses ei ole lubatud kasutada tehases toodetud ümarpalki; hoonete vundamendi kõrgus kuni 30 cm; hoonete kõrgused on määratud vundamendi pealt, v.a. juhul kui on tegemist kõrgendatud sokliga, sel juhul arvestada kõrgus maapinnast; ühel taluõel võib olla üks suurem abihoone.</p>	

23 Kolga-Aabla küla

23.1 Ajalooline analüüs

23.1.1 Tekkelugu ja kaardi analüüs

Kolga-Aabla küla asub Kuusalu kirikukihelkonnas.

Keskajal üks Aabla (Habbelach, Habel, Habela, Haball, Habell, Habelach, Habell, Habbla, Habla, Habbela)³³ küla. Eristumine Kolga- ja Kiiu-Aablaks leidis aset seoses samanimeliste mõisate eristumisega ja uute valdussuhete väljakujunemisega pärast reformatsiooni ja Kolga kloostri maade sekulariseerimist. Hilisem areng jätkab kahe samanimelise küla traditsiooni, mis vastavalt nende valdusõigusele seob Kolga-Aabla Kolga mõisa ja Kiiu-Aabla Kiiu mõisaga. 14.-15. sajandil kuulus Kiiu mõisale Juminda poolsaare looderannik, Kolga alla loeti ülejäänud osa poolsaarest. 18. sajandil on Kiiu rannakülad seoses Kolga majoraatmõisa väljakujunemisega läinud üle Kolgale, säilitades seejuures oma traditsioonilised nimed: Kolga-Aabla Gross Habila (Suure Aabla), Kiiu-Aabla Klein Habila (Väike Aabla).. Kolga- ja Kiiu-Aablat on omal ajal tõenäoliselt eraldanud merelõugas (väike laht), praeguse Suure-Liiva kohal. Vaestel aegadel (näiteks 1586. a, 1637. a oli Kolga-Aablas vaid kaks talu, üks neist Vesilinnu), suurenedes koos elanikkonna kasvuga: 1712 kolmele, 1732 viiele (Lemedi, Klaukse, Madi), 1739 kuuele. Mõni vanadest taludest nagu näiteks Vesilinnu talu jäi seejuures püsima läbi aegade. 1858. aastal oli Kolga-Aablas juba seitse talu ja kaheksa vabadikukohta. 1880 vastavalt kaheksa ja üksteist. Plahvatuslik areng leidis aset sõdadevahelise Eesti Vabariigi ajal. 1938 märgiti Kolga-Aablas 35 talu. Mõnikord on külas eristatud kas erinevat osa – lõunas ja põhjas vastavalt Kadaguotsa ja Altküla.

Kaardianalüüs tugineb Kolga-Aabla küla puhul lisaks ühele mõisakaardile (orienteeruv daatum 19. sajandi lõpp) suures osas üldistele kaartidele (vene üheverstaline, Eesti Vabariigi topograafiline, tänane põhikaart). Küla vane asutus ehk taluõued paiknevad piki külatänavat. Hiljem on üsna palju uusi õuesid rajatud nii Eesti Vabariigi ajal kui hiljem, mistõttu on küla tunduvalt tihenenud. Lisaks on tee õgvendamise tulemusena maantee viidud külast välja. Küla jääb pea täielikult pärast sõda rajatud uue maantee ja mere vahele. Vana külatee on aga endiselt kasutusel põhiühendusena külasiseselt. Analüüsi tulemusena võib öelda, et Kolga-Aabla külas on kõigist perioodidest asustust, mis on paigutatud algset külastruktuuri säästvalt.

Asustuse muutusi kirjeldab seletuskirja lisas esitatud Kolga-Aabla küla kaart (andmebaasis andmekiht eluhooned), millelt saab jälgida küla kujunemist üksiktalukaupa. Kaardile on märgitud talukohtade rajamise ajajärk. Koha vanust näitab põhihoone värv (punane tinglikult tsariaegne, sinine sõdadevahelise vabariigi aegne ja roheline hilisem, pikem seletus peatükis 4.1.).

23.1.2 Visuaalne analüüs

- Maastik ja teedevõrk.** Üks osa piki mereranda kulgevast asustusvööst, mis saab lõunas alguse Kolga-Aablaga, jätkub teisel pool maasse lõikuvat kunagist abajat (täna liiva vajunud) Kiiu-Aabla küla ja sealt edasi Leesi ning Tammistu külaga. Inimene ja loodus seotud merega, mille rannaluidetele on asunud elama sajandeid tagasi, püütud kala ja tegeldud ka väikest viisi põlluharimisega. Mets taandub

³³ Tarvel, Enn. Lahemaa ajalugu. 1983, lk 35.

külapiiRIDest väljapoole, kujundades tausta traditsioonilisele maastikule. Uus tee möödub küla kõrvalt, jättes hoonestuse mööduja pilgu eest varjatuks.

2. **Küla struktuur ja tüpologia.** Sumbküla elementidega ahelküla. Tiheneb tuumikus, kujundades omaette käsitletava struktuuri, koondades mitmeid põlistalusid, mis on 19. sajandil talude kruntimise aegu saanud uue ribapõldude ja heinamaade poolt määratud geomeetrilise mustriga.
3. **Arhitektuuriline analüüs ja karakter.** Eklektiline kogum 20. sajandi arhitektuurist, mille vanema kihistuse moodustavad sõdadevahelise Eesti Vabariigi aegsed asundustalud – väikesed kalurimajad (küla lõunaotsast alates Sipelga, Kivistiku, Tõnikse, ja Taga -Tõnikse, Tõnu, Toomika, Pihlaka jne), neist mõnigi varustatud verandaga (Kadapiku, Klaukse). Uues ajas ja stiilis talumajade kõrval jätkus kõrvalhoonete puhul traditsiooniline ehitusviis pakkudes mitmeid etnoloogiliselt huvipakkuvaid näiteid palkaitadest (neist tähelepanuväärseim Vainu), küünidest, saunadest jne (Sipelga, Tõnikse, Nurme). Kohati ulatub hoonestus rannani, kujundades põlise sadamakoha kõrval võimaluse paatide merre laskmiseks. Praegusel Sadama ja Kiviranna kinnistul on oma muul ja samas paadikuurid. Teise suure kihistuse kujundab kolhoosiaegne hoonestus (näiteks Kaasiku). Ja iseenesestki mõista suvilaarhitektuur, mis on endale leidnud koha tänu heas korras Kuusalu-Leesi maantee lähedusele. Sekka on viimastel aastatel lisandunud uusi ja pretensioonikaid elamuid (Jaaniranna, Mere-Kadapiku), mis niigi kirju üldpildi muudavad veelgi vastuolulisemaks. Küla keskel domineerivad kunagise AS Ekton Aabla osakonna kalatööstuse hooned ja sadam.
4. **Miljöö ja tunnetuslik analüüs.** Külapilt on väga kirju sisaldades märke kõikidest aegadest ja lähenemistest. Häirivana mõjuvad küla keskele jäävad kunagise kalatehase lagunevad mammuthooned.

23.2 Väärtused

- a) **Maastik ja loodus.** Kaunis, vaadetega merele, eksponeerib rannaküladele iseloomulikke väärtusi.
- b) **Vanus.** Vana küla, mille ajalugu ulatub tagasi Kolga kloostri rajamise aegadesse. Hilisem areng on toonud kaasa tõusu- ja languseperioodi, kulmineerudes küla tänases pildis 20. sajandi asundustalude rajamisega.
- c) **Struktuur ja tüpologia.** Hinnatav nii oma maastikulise situatsiooni kui mitmekihilise, valdavalt 20. sajandist pärineva kooslusena.
- d) **Arhitektuuriline karakter.** Ehkki külapilt on kujunenud vastuolulise ja arhitektuurilises mõttes mitte kõige õnnestunumalt kulgenud protsessi tulemusena, pakuvad mitmed talud (Lemeti, Vainu) etnoloogilise traditsiooni ja kaasaegse lähenemise kokkukõlast. Suurema väärtusega on rannale lähemale jäävad talud ja võrgukuurid.
- e) **Miljöö ja muinsuskõne.** Ilmneb üksnes kohati ja lahus, tähelepanu väärivad mõned arhailise ilmega kõrvalhooned ja nendega samast ajast pärinevad talud.

23.3 Ehituspiirangud

Tulenevalt eelnevates peatükkides väljatoodust võib öelda, et Kolga-Aabla küla vanem keskosas on hästi säilinud valdavalt põlistalude ja pea paarikümne väärtusliku

hoonega sumbjas struktuur ning seetõttu ei ole seal sobilik uute elukohtade (talukohtade) loomine. Samasse struktuuri paigutuvad hästi ka mõned hiljem rajatud talukohad. Kaitstava külaosa määrangu aluseks on komplekshinnang struktuuri säilivusest, väärtuslike hoonete olemasolust ja visuaalsest/miljöolisest säilivusest. Tihendatavad külaosad asuvad olemasoleva asustuse ümbruses kaitstavast külaosast lõuna ja põhja pool. Kruntide vähima suuruse määramisel on arvestatud, et ajalooline krundisuurus oleks üldjoontes tagatud, et ei toimuks liigset tihendamist. Määramise aluseks on säilinud ajaloolised krundid külas. Okupatsiooni ajal ehitatud kalavabriku ehitised küla lõunaosas tuleks lammutada. Kasutusel olevad elamud korruselamud on lubatud säilitada, renoveerida või lammutada. Tegemist on uue külaosaga. Uushoonestuse kõrgus on piiratud kahe korrusega ja hooned peavad sobima omavahel. Uushoonete suurim ehitusalune pindala ei tohi ületada samal alal asuvate korruselamute ehitusalust pindala (kuni u 750 m²). Uued hooned tuleb paigutada selliselt, et need ei domineeriks visuaalselt olemasolevate väärtuslike hoonete üle kasutades sobivaid välisviimistlusmaterjale ning kõrghaljastust.

Väljapoole nimetatud alasid hoonete ning nendega seotud rajatiste püstitamine võib kahjustada ajaloolise külastruktuuri säilimist. Lubatud on hävinud talukohtade taastamine. Külla võib ehitada uusi elamuid arvestades seniste elamute paiknemist.

Uute hoonete paigutamisel tuleb järgida külas väljakujunenud elamu ja abihoonete rütmi (elamud ja sellega seotud abihooned lubatud vaid õue läheduses) ning vältida ebasobivate vaadete tekkimist. Lisaks töös esitatud uusehitustingimustele peab iga konkreetse uue hoone projekteerimisele eelnema taluõue ja selle ümbruse - kontaktvööndi - analüüs.

Näitajad	Kaitstav külaosa	Tihendatav külaosa
1. Uute kruntide moodustamine	Ei ole lubatud	Lubatud, kui moodustatavad krundid on selleks piisavalt suured
2. Elamumaa sihtotstarbe määramine	Ei ole lubatud	Lubatud, kui krunt on selleks piisavalt suur
3. Väikseim võimalik krundi suurus (m ²)	Uued krundid ei ole lubatud	7000 (peab asuma täielikult tihendatava külaosa sees)
4. Elumaja ehitamine	Lubatud ainult hävinud elamu asendamiseks; ühel krundil lubatud üks elamu	Lubatud kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel; ühel krundil lubatud üks elamu
5. Abihoonete ehitamine	Lubatud, kui õue suurus seda võimaldab, kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel	Lubatud kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel
6. Hoonete paigutus taluõue piires	Ebakorrapärane, korrapärane	Korrapärane
7. Hoonete paigutus külatänava suhtes	Määramata	Vastavalt ajaloolisele paigutusele lähedalasuvatel kruntidel; üldjuhul elamud külatee äärde, abihooned elamute taha

Näitajad	Kaitstav külaosa	Tihendatav külaosa
8. Lisanõuded	Uus hoone rajada esmajärjekorras hävinud ajaloolise hoone kohale; uued eluasemed tuleb rajada üksteisest piisavale kaugusele vastavalt külaosas väljakujunenud laadile	

Külas on uute elamute ehitamisel soovitatav järgida kahte hoone tüüpi – vanemat, nn rehielamu tüüpi ning uuemat, nn asunduselamu tüüpi, abihoonete ehitamisel püstitada suuremat või väiksemat tüüpi abihooned. Hoonete soovitatavad mõõtmeid on alljärgnevad.

Elamu näitajad	Rehielamu tüüp	Asunduselamu tüüp
9. Elamu suurim ehitusalune pind (m ²)	100 (koos majandusruumidega)	120
10. Elamu harja kõrgus (m)	6...7	6...7
11. Elamu katusetüüp	viil, poolkelp	viil
12. Elamu katusekalle (kraadides)	35...42	40...45
13. Elamu viimistlusmaterjal	ümarpalk, laudis	laudis
14. Elamu laiuse ja pikkuse suhe	1:2 kuni 1:3	1:1,5 kuni 1:2
15. Elamu suurim laius (m)	soovitatavalt 6	soovitatavalt 6
16. Elamu juurdeehitus lubatud	Ühel küljel tuulekojana	Kuni kahel küljel
17. Elamu ühe juurdeehituse maht põhimahust	Kuni 5%	Kuni 15%
18. Lisanõuded	Hooned võivad olla vaid ühekorruselised, katusealune on lubatud välja ehitada; elamutele ei ole lubatud ehitada rõdusid; viimistluses ei ole lubatud kasutada tehases toodetud ümarpalki; hoonete vundamendi kõrgus kuni 30 cm; hoonete kõrgused on määratud vundamendi pealt, v.a. juhul kui on tegemist kõrgendatud sokliga, sel juhul arvestada kõrgus maapinnast.	

Abihoone näitajad	Väiksema abihoone tüüp	Suurema abihoone tüüp
19. Abihoone suurim ehitusalune pind (m ²)	15...30	30...100
20. Abihoone harja kõrgus (m)	3...4	4...5
21. Abihoone katusetüüp	viil	viil
22. Abihoone katusekalle (kraadides)	30...35	35...42
23. Abihoone viimistlusmaterjal	ümarpalk, laudis	ümarpalk, laudis
24. Abihoone laiuse ja pikkuse suhe	1:1,5 kuni 1:2	1:2 kuni 1:5

Abihoone näitajad	Väiksema abihoone tüüp	Suurema abihoone tüüp
25. Lisanõuded	<p>Hooned võivad olla vaid ühekorruselised; abihoonetele ei ole lubatud ehitada verandasid, rõdusid, terrasse, katuse väljaehitisi; väärtslikel ja väga väärtslikel abihoonetel ei ole uued juurdeehitused lubatud; viimistluses ei ole lubatud kasutada tehases toodetud ümarpalki; hoonete vundamendi kõrgus kuni 30 cm; hoonete kõrgused on määratud vundamendi pealt, v.a. juhul kui on tegemist kõrgendatud sokliga, sel juhul arvestada kõrgus maapinnast; ühel taluõel võib olla üks suurem abihoone.</p>	

24 Pedaspea küla

24.1 Ajalooline analüüs

24.1.1 Tekkelugu ja kaardi analüüs

Pedaspea küla asub Kuusalu kirikukihelkonnas.

Pedaspea (Pedispee, Pedespe) küla nimi esineb esmakordselt 1586. aastal. 1637. aastal on Pedaspeal ainult üks talu, 1683 kolm, 1687 neli talu (Pu Lauri Jaak, Pu Lauri Mick, Pu Esko Tõnnis, Pu Esko Mick). 1690ndatel on kaardil seitse täppi piki randa. 1712, 1716, 1732 kolm talu (Esko Jahn, Pulari Willem, Padespä Rasmus oli rannakõrtsmik). Pedaspeal oli Krasmukse, Villemi, Liiva, Eskani, Esku. Hiljem tekkis talude jagunemisel väiksemaid nn pooltalusid (Kajaka, Oja, Paju, Kase, Nisumaa ja palju teisi). 1858 oli 13 talu, 1880 19, 19. sajandi lõpul 22 ja 1938 25 majapidamist³⁴.

Pedaspea küla kohta leidub üks mõisaaegne külakaart, mis on pärit 19. sajandi teisest poolest (orienteeruv daatum 1888) ning kajastab 19. sajandi lõpul toimunud kruntimisjärgset külastruktuuri. Pedaspea küla kõige vanem osa (tsaariaegne) asub küla keskel. Talude õued paiknevad suhteliselt väikesel alal kobaras koos. Seetõttu on küla tuumik selgelt eristuv. Tuumiku äärealadele ja sellest väljapoole on hilisematel perioodidel rajatud mõned uued taluõued. Kaardianalüüs näitab, et küla tuumik on alati asetsenud külatee ja mere vahelisel alal, kusjuures põhitee on külast läänepoolt mööda läinud. Tegemist on tuumikus hästi säilinud külastruktuuriga, millele on hiljem liitunud mõned talud küla äärealadel.

Asustuse muutusi kirjeldab seletuskirja lisa esitatud Pedaspea küla kaart (andmebaasis andmekiht eluhooned), millelt saab jälgida küla kujunemist üksiktalu kaupa. Kaardile on märgitud talukohtade rajamise ajajärk. Koha vanust näitab põhihoone värv (punane tinglikult tsaariaegne, sinine sõdadevahelise vabariigi aegne ja roheline hilisem, pikem seletus peatükis 4.1.).

24.1.2 Visuaalne analüüs

- 1. Maastik ja teedevõrk.** Lõuna poolt tulles pärast Pudisood teine küla Juminda poolsaare alguses. Liivikud ja männid, madalamates osades võsa, mere poole laskub maapind kõrkjatesse kasvanud kohati kivise liivarannani.
- 2. Küla struktuur ja tüpoloogია.** Küla tuumiku kujundavad tõusval reljeefil asuvad viis vana talu – Eskani, Liiva, Villemi, Esko ja Krasmukse. Kompaktse ja arhailise koega taluõuede struktuur formaliseeriti 19. sajandi kinnistamise käigus, mil ümbritsevad maad jagati nende harimise viisist tulenevalt siiludeks – igale pisut põllu- ja natuke heinamaad, moodustades maa poolt mereni ulatuva triibumustri. Nii nagu Tammistul liituvad põlistaludega vabadikukohad, mis jätkuvad tuumikust lõuna- ja põhjapoole. Küla tsariajast pärit tuumik kuulub I tüüpi, küla äärealadel on segatüüpi küla.
- 3. Arhitektuuriline analüüs ja karakter.** Väike küla, mis maastikus astub esile otsekui peopesal, kus väikesed ja lihtsad talumajad kujundavad põhja tänasele asustuspildile, mis pakub läbilõike kunagistest tarvetest ja eluviisist, kus meri ja kalastamine seostus vähese viljakusega liivikutel haritava põllutööga. Küla põhjaotsas asuvad Kaluri, Ees-Kopli, Tõnikse, Aiaotsa, Nisumäe II – kõik ühte

³⁴ Tarvel, Enn. Lahemaa ajalugu. 1983, lk 34.

moodi pisikesed (seejuures ilma verandadeta) elumajad, sekka mõned vanad palkidest kõrvalhooned, milles nii mõnigi asub otse mere ääres (Tõnnikse). Talude vahel looklevad põllukividest kokku kantud aiad. Küla keskel väärivad tähelepanu Põdra ja Kase. Mõlemad neist pakuvad näite konservatiivsete ehitustraditsioonide jätkumisest, mille kinnituseks on näiteks Kase pikkhoone ridastikku asuvate aitade, lautade ja kuuridega. Külatumikust väljapoole jäävad veel mõned taluõued (Kadaka, Risti), kus leidub nii vanu hooneid kui märkimisväärset ehituslikku pärandit 19. sajandile ja 20. sajandile iseloomulike detailide ja materjalikasutusega.

4. **Miljöö ja tunnetuslik analüüs.** Kompaktne ja hoomatav oma kunagistes piirides ja taluhoonete asendis. Tunnetuslikult muudab situatsiooni huvitavaks võimalus pääseda vabalt õuelt õuele. Kohati mõjub häirivana juhusliku iseloomuga suvilaarhitektuur³⁵.

24.2 Väärtused

- a) **Maastik ja loodus.** Rannakülale iseloomulikult seostub mere ja metsaga, konkreetsem kohahinnang suhteliselt tagasihoidlik. Emotsionaalselt pingerikkam keskkond mere ääres rannaribal, mis paraku on aga kasvanud kõrkjatesse, varjutades vaateid ja saades takistuseks jalutajale.
- b) **Vanus.** Küla on pärit Rootsi ajast. Vanuselisel kõige vanem on küla keskel olev põlistalude osa ja vabadike kohad. Hiljem on tuumikule liitunud asundusaegset asustust.
- c) **Struktuur ja tüpoloogia.** Piki lõunast põhjasuunas kulgevat külavaheteed reastuvate taluõuede ja alevitüüpi majadega ansambel, mis tiheneb selle tuumiku suunas, pakkudes võimaluse kultuuriliselt väärtusliku külakeskuse kujunemisele.
- d) **Arhitektuuriline karakter.** Hinnatav tervikuna, piki külatänavat reastuvate küllalt üheülbaliste, traditsiooniliselt lihtsate elamutega, mille seas eristuvad kiht – kihilt ajaloolist geneesi demonstreerivad üksikud võtmehooned: arhailise moega palkidest kõrvalhooned, vabariigi aegsed verandadega kalurimajad. Tähelepanu köidab kirikuansambel ja kalmistu küla keskel ja rahvamaja külast idasse suunduva maantee ääres.
- e) **Miljöö ja muinsuskõne.** Mitmeski mõttes muljet avaldav, emotsionaalse konteksti loovad piki teed alevilaadiliselt reastuvad taluhooned, mis küla keskel suurendavad ootusi, leides lahenduse kiriku ja kalmistu ees avaral külavainul, mis koos selle äärde koonduvate koos kõrtsi, poe ja rahvamajaga, kujundas kogunemiskoha nii oma kui naaberküladest saabunud inimestele.

24.3 Ehituspiirangud

Tulenevalt eelnevates peatükkides väljatoodust võib öelda, et Pedaspea küla keskosa on hästi säilinud sumbjas külaosa, kus uued elukohad järgivad vana mustrit ning ei lähe küla ajaloolise visuaalse miljööga oluliselt vastuollu. Seetõttu ei ole seal sobilik uute elukohtade (talukohtade) loomine. Kaitstava külaosa määramise aluseks on komplekshinnang struktuuri säilivusest, väärtuslike hoonete olemasolust ja visuaalsest/miljöölisest säilivusest. Tihendatavad külaosad asuvad olemasolevate

³⁵ Mõeldud on hooajaliseks kasutamiseks ehitatud eluhooneid.

hoonete ümbruskonnas kaitstavatest külaosadest nii põhja, ida kui ka lääne suunas. Kruntide vähima suuruse määramisel on arvestatud, et ajalooline krundisuurus oleks üldjoontes tagatud, et ei toimuks liigset tihendamist. Määramise aluseks on säilinud ajaloolised krundid külas.

Väljapoole nimetatud alasid hoonete ning nendega seotud rajatiste püstitamine võib kahjustada ajaloolise külastruktuuri säilimist. Lubatud on hävinud talukohtade taastamine. Külla võib ehitada uusi elamuid arvestades seniste elamute paiknemist.

Uute hoonete paigutamisel tuleb järgida külas väljakujunenud elamu ja abihoonete rütmi (elamud ja sellega seotud abihooned lubatud vaid õue läheduses) ning vältida ebasobivate vaadete tekkimist. Lisaks töös esitatud uusehitustingimustele peab iga konkreetse uue hoone projekteerimisele eelnema taluõue ja selle ümbruse - kontaktvööndi - analüüs.

Näitajad	Kaitstav külaosa	Tihendatav külaosa
1. Uute kruntide moodustamine	Ei ole lubatud	Lubatud, kui moodustatavad krundid on selleks piisavalt suured
2. Elumumaa sihtotstarbe määramine	Ei ole lubatud	Lubatud, kui krunt on selleks piisavalt suur
3. Väikseim võimalik krundi suurus (m ²)	Uued krundid ei ole lubatud	6000 (peab asuma täielikult tihendatava külaosa sees)
4. Elumaja ehitamine	Lubatud ainult hävinud elamu asendamiseks; ühel krundil lubatud üks elamu	Lubatud kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel; ühel krundil lubatud üks elamu
5. Abihoonete ehitamine	Lubatud, kui õue suurus seda võimaldab, kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel	Lubatud kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel
6. Hoonete paigutus taluõue piires	Ebakorrapärane, korrapärane	Korrapärane
7. Hoonete paigutus külatänavas suhtes	Määramata	Vastavalt ajaloolisele paigutusele lähedalasuvatel kruntidel; üldjuhul elamud külatee äärde, abihooned elamute taha
8. Lisanõuded	Uus hoone rajada esmajärjekorras hävinud ajaloolise hoone kohale; uued eluasemed tuleb rajada üksteisest piisavale kaugusele vastavalt külaosas väljakujunenud laadile	

Külas on uute elamute ehitamisel soovitatav järgida kahte hoone tüüpi - vanemat, nn rehielamu tüüpi ning uuemat, nn asunduselamu tüüpi, abihoonete ehitamisel püstitada suuremat või väiksemat tüüpi abihooned. Hoonete soovitatavad mõõtmeid on alljärgnevad.

Elamu näitajad	Rehielamu tüüp	Asunduselamu tüüp
----------------	----------------	-------------------

Elamu näitajad	Rehielamu tüüp	Asunduselamu tüüp
9. Elamu suurim ehitusalune pind (m ²)	100 (koos majandusruumidega)	100
10. Elamu harja kõrgus (m)	6...7	6...7
11. Elamu katusetüüp	viil, poolkelp	viil
12. Elamu katusekalle (kraadides)	35...42	40...45
13. Elamu viimistlusmaterjal	ümarpalk, laudis, traditsioonilisel kõrgusel osaliselt maakivi	laudis
14. Elamu laiuse ja pikkuse suhe	1:2 kuni 1:3	1:1,5 kuni 1:2
15. Elamu suurim laius (m)	soovitavalt 6	soovitavalt 6
16. Elamu juurdeehitus lubatud	Ühel küljel tuulekojana	Kuni kahel küljel
17. Elamu ühe juurdeehituse maht põhimahust	Kuni 5%	Kuni 15%
18. Lisanõuded	<p>Hooned võivad olla vaid ühekorruselised, katusealune on lubatud välja ehitada;</p> <p>elamutele ei ole lubatud ehitada rõdusid;</p> <p>viimistluses ei ole lubatud kasutada tehases toodetud ümarpalki;</p> <p>hoonete vundamendi kõrgus kuni 30 cm;</p> <p>hoonete kõrgused on määratud vundamendi pealt, v.a. juhul kui on tegemist kõrgendatud sokliga, sel juhul arvestada kõrgus maapinnast.</p>	

Abihoone näitajad	Väiksema abihoone tüüp	Suurema abihoone tüüp
19. Abihoone suurim ehitusalune pind (m ²)	15...30	30...80
20. Abihoone harja kõrgus (m)	3...4	4...5
21. Abihoone katusetüüp	viil	viil
22. Abihoone katusekalle (kraadides)	30...35	35...45
23. Abihoone viimistlusmaterjal	ümarpalk, laudis	ümarpalk, laudis
24. Abihoone laiuse ja pikkuse suhe	1:1,5 kuni 1:2	1:2 kuni 1:5
25. Lisanõuded	<p>Hooned võivad olla vaid ühekorruselised;</p> <p>abihoonetele ei ole lubatud ehitada verandasid, rõdusid, terrasse, katuse väljaehitisi;</p> <p>väärtuslikel ja väga väärtuslikel abihoonetel ei ole uued juurdeehitused lubatud;</p> <p>viimistluses ei ole lubatud kasutada tehases toodetud ümarpalki;</p> <p>hoonete vundamendi kõrgus kuni 30 cm;</p> <p>hoonete kõrgused on määratud vundamendi pealt, v.a. juhul kui on tegemist kõrgendatud sokliga, sel juhul arvestada kõrgus maapinnast;</p> <p>ühel taluõel võib olla üks suurem abihoone.</p>	

25 Pudisoo küla

25.1 Ajalooline analüüs

25.1.1 Tekkelugu ja kaardi analüüs

Pudisoo küla asub Kuusalu kirikukihelkonnas.

Pudisoo kohal asustuse teke seostub rannaalade hõivamisega, mille ajalugu ulatub tagasi viikingi- ja muinaslinnuste aega ning mis sai uusi impulsse seoses Gotlandi Roma kloostri tsistertslaste asumisega piirkonna keskusesse Kolgale. Toonasest traditsioonist pärinevad ka kohanimed Tsitre (tsistertslased) ja Muuksi, mille nimekuju võib olla seotud munkadega. Pudisoo esiletõusu tingis Kolga metsadest pärineva puidu toimetamisega Tallinnasse, mis tõi esile siinse nelja põlistalu tõusu. Pudisoo küla pärineb Põhjasõja järgsetest aastatest, mil see ilmub adramaa revisjonidesse. Vanim talu on kujunenud Sae nimelise veskikohana. Lisaks Sae Samuelile on siinses 1725. aasta hingede loendis kirja pandud veel Reuter Peter ja Reuter Johann, mõlemad mõisa ratsateenistujad. 1732. aasta adramaarevisjonis on Pudisool (*zu Pudisu*) lisaks kolme hajatalu hingedele kirja pandud veel Soomest Eesti põhjaranda siirdunud vabadikud Nilis, Simmo ja Jürry. Pudisoo küla esineb kirjalikes allikates esmakordselt 1744. aastal, pakkudes elukohta rannakubjas Pudisu Gustaffile, mõisa kalurile Johann Grinnale ja kolmele vabadikuperere, keda võib seostada küla tulevase tuumiku moodustanud kolme taluõue – Kustakse, Söödi ja Sepaga. 1824. aastal oli Pudisool kaheksa leibkonda: Sae, Sepa, Söödi (Kõrtsi), Kustakse ja Koka, lisaks veel kolm vabadikuperet. Edaspidi rahvaarv kasvas, aastatel 1846-55 oli Pudisool kokku 15 peret, neist viis täistalu ja kümme vabadikukohta. 1885. aastal oli Pudisoo all kirjas 18 suitsu, lisaks veel piirvalvekordon (*Cordon*) mere ääres. Kõige vanem Lahemaa saeveski, Kolga mõisa saeveski asus Pudisoo jõel. Sellest on teateid 1580. aastatest.³⁶

Huvipakkuva peatüki ajaloos moodustavad mõned 1930ndate lõpul rajatud talud, Liiva ja Lõhe, kuhu koliti Nõukogude Venemaa poolt pealesunnitud baaside lepingu tõttu oma kodu kaotanud inimesed.

Pudisoo küla kohta on lisaks suuremõõtkavalistele kaartidele (vene üheverstaline, Eesti Vabariigiaegne topograafiline kaart, ja Eesti Põhikaart) säilinud ka 1880. aastast pärit mõisakaart. Küla asutuse paigutusel on olulist rolli mänginud veed, meri ja jõgi, viimane kõige enam. Suurtest teedest veidi eemale jääva, omaette külaosa moodustavad jõe vasakkallast ääristavad taluõued, mis paiknevad ridaküla laadselt jõega paralleelselt. Teine asustustuumik on koondunud Juminda poolsaart ja Kolga mõisa ühendavate teede ristumiskoha ümbrusse, ulatudes hajusalt peaaegu mereni. Rannakülale iseloomulikku taluõuede piki randa paigutust Pudisoos ei ole. Tegemist on vana külaga, mille asutust on koondunud suhteliselt väikesele alale. Varasemale (tsaariaegsele) asutusele on aja jooksul liitunud uus, mille paigutus on suuresti lähtunud varasemast.

Asustuse muutusi kirjeldab seletuskirja lisas esitatud Pudisoo küla kaart (andmebaasis andmekiht eluhooned), millelt saab jälgida küla kujunemist üksiktalu kaupa. Kaardile on märgitud talukohtade rajamise ajajärk. Koha vanust näitab põhihoone värv (punane tinglikult tsaariaegne, sinine sõdadevahelise vabariigi aegne ja roheline hilisem, pikem seletus peatükis 4.1.).

³⁶ Tarvel, Enn. Lahemaa ajalugu. 1983, lk 106.

25.1.2 Visuaalne analüüs

1. **Maastik ja teedevõrk.** Mere rannal, kunagistel Kolga lahe sügavalt maasse lõikuva rannaluidetele Pudisoo jõe kallastele kujunenud asustustuumik. Lisaks merele on küla arengut kujundanud Pudisoo jõe kalarikas suudmeala ja strateegiliselt oluline teeristmik Juminda poolsaare ja Kolga mõisa vahel, mis tõi kaasa asustuse ja tingis mitmete piirkonna jaoks oluliste institutsioonide: kõrtsi, rannakupja, sepa ja kalavarude eest vastutava mõisakaluri asumise külasse.
2. **Küla struktuur ja tüpoloogia.** Muinasajast alates oluline liiklemise - ja asustuspiirkond, mis on toonud kaasa kalurite, kaupmeeste ja metsalangetajate huvi. Küla struktuuri on oluliselt mõjutanud jõgi, merekallas ja teedevõrk, mis said eelduseks nii põllumajanduse kui sellele omase külastruktuuri kujunemisele. Olemuselt on Pudisoo puhul tegemist sisemaa ja rannaküladele omaste tunnusjoonte lõikumisega, pakkudes pildi mitmetahulisest ning mitmetasandilisest arengust alates keskajast kuni kõige hilisema ajani, mil Pudisoo on kujunenud Tallinna supelsakste olulisemaid väljasõidukohti. Struktuuraalselt on hästi säilinud just Leesi maanteest itta jääv külaosa kuna teisel pool on mitmeid talusid viimastel kümnenditel jagatud.
3. **Arhitektuuriline analüüs ja karakter.** Varasem arhitektuurikihistus pärineb 19. sajandist, mille näiteks on Miiliaugu (otsapidi kokku ehitatud elu ja majandushoone), Kaasiku (pikk, eluruumide osa puidust ja majandusosa paekivist) hooned. Varasemaks võib lugeda ka Kirsi talu elumaja mahtu arhailise itta suunduva külatee kõrval. Sõdadevahelise vabariigi ajal kerkis suure tee äärde põlise Söödi kõrtsi asemele uhkeldava arhitektuuriga mansardkatusega taluhäärber, okupatsiooni ajal piiritsooni kontrollpunkti tähistanud tänane Puhkebaasi. Ajaloolistele hoonetele vastandub nõukogude okupatsiooni aegse Tallinnast välja, mere äärde ja metsa taha Lahemaale siirdumise tulemusena kujunenud pretensioonikates vormides suvilaarhitektuur, mis on küla lääneosa puistanud üle arhitektuuriliselt enamasti küündimatu kihistusega.
4. **Miljö ja tunnetuslik analüüs.** Jõgi ja looklevad kaldad kujundavad elamusliku ja nauditava keskkonna, millele põline inimasustus - vanad talukohad - lisavad aja mõõtme, saades eelduseks elamuslikule retkele maantee äärest piki rannateid. Küla lääneosas häirib seda paiguti sobimatu uushoonestus.

25.2 Väärtused

- a) **Maastik ja loodus.** Küla mere ja metsa vahel Pudisoo jõe lookleval suudmealal, mis on eelduseks üha uutele loodusmuljetele. Eelkõige küla lääneosas on arhitektuur osaliselt häiritud suvituseesmärkide intensiivse ja mitte alati arhitektuuriliselt nauditava keskkonna poolt.
- b) **Vanus.** Mõtlemapanevalt ürgne, kannab märke pärandkultuuri erinevatest kihistusest, millest selgemini eristub 19. sajandi lõpu kümnendil alguse saanud arengujooned, mitmed tsaariaegse ja sõdadevahelise vabariigi hiilgeaegu meenutavad talud, põline rannatraditsioon.
- c) **Struktuur ja tüpoloogia.** Avatud ranna- ja sisemaa asustuse mõjudele, mida ühtaegu kujundavad nii maanteed kui rannavöönd. Silmapaistavalt hästi on loetav küla idaosa tänase sumbtee ümbruses.

- d) **Arhitektuuriline karakter.** Suhteliselt raskelt defineeritav, nii ajalooliselt kui kasutamisaadilt annab tunnistust erinevate ja sageli vastassuunaliste impulsside koosmõjust. Silmapaistvam järjekordselt idaosas oma arhailises vormis elamu-majandushoonetega (Miiliaugu, Kaasiku, Kirsi).
- e) **Miljöö ja muinsuskõne.** Avaldub esmasena loodussituatsioonis ja külastruktuuris, eelkõige idaosas anakronistlik külatee, mis kunagi viis Uuri külla, kuid täna on peale kohalike vaid marjuliste-seeneliste päralt.

25.3 Ehituspiirangud

Tulenevalt eelnevates peatükkides väljatoodust võib öelda, et Pudisoo küla idapoolne osa on hästi säilinud ridaja vormiga küla, kus uued elukohad järgivad ajaloolist rütmi luues koos kohase miljöö, ning seetõttu ei ole seal sobilik uute elukohtade (talukohtade) loomine. Kaitstava külaosa määramise aluseks on komplekshinnang struktuuri säilivusest, väärtuslike hoonete olemasolust ja visuaalsest/miljöölisest säilivusest. Tihendatavad külaosad asuvad küla lääne- kui ka põhjaosas. Kruntide vähima suuruse määramisel on arvestatud, et ajalooline krundisuurus oleks üldjoontes tagatud, et ei toimuks liigset tihendamist. Määramise aluseks on säilinud ajaloolised krundid külas. Väljapoole nimetatud alasid hoonete ning nendega seotud rajatiste püstitamine võib kahjustada ajaloolise külastruktuuri säilimist. Lubatud on hävinud talukohtade taastamine. Külla võib ehitada uusi elamuid arvestades seniste elamute paiknemist.

Uute hoonete paigutamisel tuleb järgida külas väljakujunenud elamu ja abihoonete rütmi (elamud ja sellega seotud abihooned lubatud vaid õue läheduses) ning vältida ebasobivate vaadete tekkimist. Lisaks töös esitatud uusehitustingimustele peab iga konkreetse uue hoone projekteerimisele eelnema taluõue ja selle ümbruse – kontaktvööndi – analüüs.

Näitajad	Kaitstav külaosa	Tihendatav külaosa
1. Uute kruntide moodustamine	Ei ole lubatud	Lubatud, kui moodustatavad krundid on selleks piisavalt suured
2. Elumumaa sihtotstarbe määramine	Ei ole lubatud	Lubatud, kui krunt on selleks piisavalt suur
3. Väikseim võimalik krundi suurus (m ²)	Uued krundid ei ole lubatud	9000 (peab asuma täielikult tihendatava külaosa sees)
4. Elumaja ehitamine	Lubatud ainult hävinud elamu asendamiseks; ühel krundil lubatud üks elamu	Lubatud kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel; ühel krundil lubatud üks elamu
5. Abihoonete ehitamine	Lubatud, kui õue suurus seda võimaldab, kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel	Lubatud kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel
6. Hoonete paigutus taluõue piires	Ebakorrapärane	Korrapärane

Näitajad	Kaitstav külaosa	Tihendatav külaosa
7. Hoonete paigutus külatänava suhtes	Vastavalt lähedalasuvate kruntide ajaloolisele paigutusele; üldjuhul elamud külatee äärde, abihooned elamute taha	Määramata
8. Lisanõuded	Uus hoone rajada esmajärjekorras hävinud ajaloolise hoone kohale; uued eluasemed tuleb rajada üksteisest piisavale kaugusele vastavalt külaosas väljakujunenud laadile	

Külas on uute elamute ehitamisel soovitatav järgida kahte hoone tüüpi – vanemat, nn rehielamu tüüpi ning uuemat, nn asunduselamu tüüpi, abihoonete ehitamisel püstitada suuremat või väiksemat tüüpi abihooneid. Hoonete soovitatavad mõõtmeid on alljärgnevad.

Elamu näitajad	Rehielamu tüüp	Asunduselamu tüüp
9. Elamu suurim ehitusalune pind (m ²)	120 (koos majandusruumidega)	120
10. Elamu harja kõrgus (m)	6...7	6...7
11. Elamu katusetüüp	Viil või poolkelp	Viil
12. Elamu katusekalle (kraadides)	35...42	40...45
13. Elamu viimistlusmaterjal	Palk, laudis	Laudis
14. Elamu laiuse ja pikkuse suhe	1:2 kuni 1:3	1:1,5 kuni 1:2
15. Elamu suurim laius (m)	Soovitatavalt 6...7	Soovitatavalt 7
16. Elamu juurdeehitus lubatud	Ühel küljel tuulekojana	Kuni kahel küljel
17. Elamu ühe juurdeehituse maht põhimahust	Kuni 5%	Kuni 15%
18. Lisanõuded	Hooned võivad olla vaid ühekorruselised, katusealune on lubatud välja ehitada; elamutele ei ole lubatud ehitada rõdusid; viimistluses ei ole lubatud kasutada tehases toodetud ümarpalki; hoonete vundamendi kõrgus kuni 30 cm; hoonete kõrgused on määratud vundamendi pealt, v.a. juhul kui on tegemist kõrgendatud sokliga, sel juhul arvestada kõrgus maapinnast.	

Abihoone näitajad	Väiksema abihoone tüüp	Suurema abihoone tüüp
19. Abihoone suurim ehitusalune pind (m ²)	15...30	30...80
20. Abihoone harja kõrgus (m)	3...4	4...5
21. Abihoone katusetüüp	Viil	Viil

Abihoone näitajad	Väiksema abihoone tüüp	Suurema abihoone tüüp
22. Abihoone katusekalle (kraadides)	30...35	35...45
23. Abihoone viimistlusmaterjal	Paekivi, palk, laudis	Paekivi, palk, laudis
24. Abihoone laiuse ja pikkuse suhe	1:1,5 kuni 1:2	1:2 kuni 1:5
25. Lisanõuded	<p>Hooned võivad olla vaid ühekorruselised; abihoonetele ei ole lubatud ehitada verandasid, rõdusid, terrasse, katuse väljaehitisi; väärtuslikel ja väga väärtuslikel abihoonetel ei ole uued juurdeehitused lubatud; viimistluses ei ole lubatud kasutada tehases toodetud ümarpalki; hoonete vundamendi kõrgus kuni 30 cm; hoonete kõrgused on määratud vundamendi pealt, va juhul kui on tegemist kõrgendatud sokliga, sel juhul arvestada kõrgus maapinnast; ühel taluõel võib olla üks suurem abihoone.</p>	

26 Tsitre küla

26.1 Ajalooline analüüs

26.1.1 Tekkelugu ja kaardi analüüs

Tsitre küla asub Kuusalu kirikukihelkonnas.

Tsitre kuulus Kolga mõisale ning seal asus abimõis, mis on märgitud 1765. aasta kaardile, 1696. aasta kaardile on märgitud täpikesed, mis tähistavad tõenäoliselt asustust. Külaosa paikneb tänase Tsitre lääneosas piki mereranda Andineeme poole suunduvat teed (täna läbitav vaid jalgsi) hajataludena.

Tsitre tõuseb esile Kolga mõisa suvituskohana, mis asus Kolgast seitsme kilomeetri kaugusel, mis asus Kolga lahe ääres vastu Juminda poolsaart. Nagu selle kohta kirjutati 19. sajandi lõpus: „Lähemal vaatlusel kujutab Tsitre endast suurt, osalt metsikut parki, mida siin või seal katkestavad üksikud heinamaasiilud ja põllumaalapid ning mis võtab enda alla ligikaudu ruutkilomeetrilise ala, laskudes paekalda jalamilt peaaegu merekaldani ja teises suunas lehtmetsaga kaetud heinamaast või siis võsastunud karjamaast kuni rannaniiduni. Pargi tipus asus „Väike Tsitre“ karjamõis.”³⁷

Tsitre suvemõisa (saksa Zitter) rajas 19. sajandi II poolel krahv Karl Magnus Stenbock (1804–1885). Seda Soome lahe ääres asunud suvemõisa nimetati Eesti üheks suuremaks ja ekstravagantsemaks suvemõisaks. Suvemõisa peahoones ja seda ümbritsenud villades elasid lisaks mõisnike perele suviti ka Stenbockide sugulased ja sõbrad. Seal sai supelda, purjetada, ratsutada, tennist mängida. Suvemõisast idapool, tänase Lahe talu maadel asus karjamõis. Kahte poolmõisa eristati ka kui Väike- ja Suur-Tsitret (vastavalt karja- ja suvemõis). Tarveli väitel³⁸ oli suvemõisas ainult suvitushooneid. Karjamõisas asusid majandushooned. Suvemõisa hooned hävitati nõukogude okupatsiooni ajal, alles jäi ainult kapteni ja sadamahaldaja talu – Merila talu – ja 1892. aastal püstitatud mälestuskivi mõisapargi rajajale krahv Karl Magnus Stenbockile. Karjamõisast on järel üksikud varemed ja mõned hooned.

Ülejäänud, mitte suur küla paikneb piki rannikut suvemõisa asukohast lääne pool. Valdavalt tsaariaegsed talukohad paiknevad hajali külateest mõlemal pool. Kuna Tsitre küla käesolev kaardianalüüs tugineb vene üheverstalisel, Eesti Vabariigi topograafilisel ja Eesti Põhikaardi andmetele on küla asustuse kohta raske midagi enam lisada.

Asustuse muutusi kirjeldab seletuskirja lisas esitatud Tsitre küla kaart (andmebaasis andmekiht eluhooned), millelt saab jälgida küla kujunemist üksiktalu kaupa. Kaardile on märgitud talukohtade rajamise ajajärk. Koha vanust näitab põhihoone värv (punane tinglikult tsaariaegne, sinine sõdadevahelise vabariigi aegne ja roheline hilisem, pikem seletus peatükis 4.1.).

26.1.2 Visuaalne analüüs

1. Maastik ja teedevõrk. Piki lagedat randa paiknevad väikesed külad: Tsitre, Tammistu, Viinistu, Mustoja. Tsitre maastik on tugevasti kinni kasvanud, kuid avarus on endiselt tunnetatav.

³⁷ Walter von Wistinghausen, Aus meiner näheren Umwelt. Tallinn 1995. Lk. 110.

³⁸ Tarvel, Enn. Lahemaa ajalugu. 1983, lk 24.

2. **Küla struktuur ja tüpoloogia.** Kunagine Kolga mõisa valdus, mille keskele jäi suur rõdude ja palkonitega Itaalia stiilis Tsitre suvemõisa maja, randa palkidest „supelusmaja“ ja ümberkaudu veel ridamisi villalaadilisi elamuid – nende seas näiteks nn metsamaja (Waldhof). Mõisaajast on tänaseni alles talu nime kandev tall-töllakuur. Valduse idaosa võttis enda alla karjamõis mere kaldal (tänapäevane Lahe talu), millest tänaseni alles üks paekivist mõisatunnustega elumaja (võimalik, et moonakate või karjatalitajate elamu). Põlistalud rannal jäid mõisakesest läänepoole, palistades mereäärt ning seostudes ajalooliselt tõenäoliselt kalapüügiga. Tänapäevaks on asustust tihendatud okupatsiooniaegsete ja hilisemate suvilatega. Ranna lähistel asuvad nõukogude okupatsiooni aegse piirivalve kordoni varemed.
3. **Arhitektuuriline analüüs ja karakter.** Varasem kihistus, sh kunagised suvemõisa hooned valdavalt hävinud. Alles on Hagumäe villa (ehit 1896), mille arhitektuur viitab Eestis harvaesinevalt kõrgetasemelisele arhitektuurikvaliteedile. Ülejäänud hoonestus väheütlev, pärineb valdavalt II maailmasõja järgsest perioodist, avades end eri vormi ja tüüpi arhitektuursete lahenduste, ujumisbasseinide (Ihna 1) jms näol.
4. **Miljöo ja tunnetuslik analüüs.** Üldpildis seostub ranna ja merega; arhitektuuris enamasti ilmetu. Üksikute mäluakate ja silmapaistvamate hoonetega (Hagumäe).

26.2 Väärtused

- a) **Maastik ja loodus.** Meri ja rand, mille vanem ajalugu on säilinud pigem mälestuspiltide ja suulise traditsioonina Kolga mõisa krahvide kunagisest suvituskohast.
- b) **Vanus.** Vana kaluriküla, kuhu 19. sajandi kekspaiku rajati suvemõis, mille ümber kasvas sajandi teisel üks põhjaranniku suurejoonelisemaid suvituspaiku.
- c) **Struktuur ja tüpoloogia.** Annab endast märku piki randa jätkuva kalurimajade (ja -talude) reana. Tänapäevaks saanud uue ilme suvituskohtadena, mis on muutnud struktuuri raskesti loetavaks, kuna uued kohad on rajatud vahetult ajalooliste kohtade kõrvale, mitte sobivasse kaugusse.
- d) **Arhitektuuriline karakter.** Vähesed väärtused, pigem seotud nostalgilise mälestuspildi kui olemasolevate arhitektuuriliste väärtustega. Silmapaistev on Hagumäe villa.
- e) **Miljöo ja muinsuskõne.** Tunnetuslikult esiplaanil meri ja rannamaastik. Suvemõisa ajad lõplikult möödus. Täna on Tsitre pigem nimi kaardil kui realselt adutava asustustervik.

26.3 Ehituspiirangud

Tulenevalt eelnevates peatükkides väljatoodust ei ole Tsitre külas põhjendatud kaitstavate külaosade määramine – suurem osa külast on muudetud nii struktuuraalset, aga eriti miljööliselt niivõrd, et selle säilitamine praegusel kujul ei ole õigustatud. Külas on ühte liiki ehitusalasid – tihendatav külaosa, mis paikneb kahe erineva alana – läänepool asub ajalooline taludega küla ning idapool Tsitre abimõisad (Suur ja Väike Tsitre). Tsitre suvemõisa hoonete asukohas (joonisel näidatud kadunud talukoha tingimärgiga) uue hoonestuse rajamisel ei ole igale hoonele lubatud omaette krundi moodustamine. Kruntide vähima suuruse määramisel on arvestatud, et ajalooline

krundisuurus oleks üldjoontes tagatud, et ei toimuks liigset tihendamist. Määramise aluseks on säilinud ajaloolised krundid külas. Väljapoole nimetatud ala hoonete ning nendega seotud rajatiste püstitamine võib kahjustada ajaloolise külastruktuuri säilimist. Lubatud on hävinud talukoha taastamine. Külla võib ehitada uusi elamuid arvestades seniste elamute paiknemist.

Uute hoonete paigutamisel tuleb järgida külas väljakujunenud elamu ja abihoonete rütmi (elamud ja sellega seotud abihooned lubatud vaid õue läheduses) ning vältida ebasobivate vaadete tekkimist. Lisaks töös esitatud uusehitustingimustele peab iga konkreetse uue hoone projekteerimisele eelnema taluõue ja selle ümbruse – kontaktvööndi – analüüs.

Näitajad	Tihendatav külaosa
1. Uute kruntide moodustamine	Lubatud, kui moodustatavad krundid on selleks piisavalt suured
2. Elamumaa sihtotstarbe määramine	Lubatud, kui krunt on selleks piisavalt suur
3. Väikseim võimalik krundi suurus (m ²)	7000 (peab asuma täielikult tihendatava külaosa sees)
4. Elumaja ehitamine	Lubatud kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel; ühel krundil lubatud üks elamu
5. Abihoonete ehitamine	Lubatud kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel
6. Hoonete paigutus taluõue piires	Korrapärane, ebakorrapärane
7. Hoonete paigutus külatänava suhtes	Vastavalt ajaloolisele paigutusele lähedalasuvatel kruntidel; üldjuhul elamud külatee äärde, abihooned elamute taha
8. Lisanõuded	Uus hoone rajada esmajärjekorras hävinud ajaloolise hoone kohale; uued eluasemed tuleb rajada üksteisest piisavale kaugusele vastavalt külaosas väljakujunenud laadile

Külas on uute elamute ehitamisel soovitatav järgida kahte hoone tüüpi – vanemat, nn rehielamu tüüpi ning uuemat, nn asunduselamu tüüpi, abihoonete ehitamisel püstitada suuremat või väiksemat tüüpi abihooned. Hoonete soovitatavad mõõtmeid on alljärgnevad.

Elamu näitajad	Rehielamu tüüp	Asunduselamu tüüp
9. Elamu suurim ehitusalune pind (m ²)	140 (koos majandusruumidega)	120
10. Elamu harja kõrgus (m)	7...8	6...7
11. Elamu katusetüüp	Viil või poolkelp	Viil
12. Elamu katusekalle (kraadides)	35...42	40...45
13. Elamu viimistlusmaterjal	Palk, laudis	Laudis

Elamu näitajad	Rehielamu tüüp	Asunduselamu tüüp
14. Elamu laiuse ja pikkuse suhe	1:2 kuni 1:3	1:1,5 kuni 1:2
15. Elamu suurim laius (m)	Soovitavalt 7	Soovitavalt 7
16. Elamu juurdeehitus lubatud	Ühel küljel tuulekojana	Kuni kahel küljel
17. Elamu ühe juurdeehituse maht põhimahust	Kuni 5%	Kuni 15%
18. Lisanõuded	<p>Hooned võivad olla vaid ühekorruselised, katusealune on lubatud välja ehitada; elamutele ei ole lubatud ehitada rõdusid; viimistluses ei ole lubatud kasutada tehases toodetud ümarpalki; hoonete vundamendi kõrgus kuni 30 cm; hoonete kõrgused on määratud vundamendi pealt, v.a. juhul kui on tegemist kõrgendatud sokliga, sel juhul arvestada kõrgus maapinnast.</p>	

Abihoone näitajad	Väiksema abihoone tüüp	Suurema abihoone tüüp
19. Abihoone suurim ehitusalune pind (m ²)	20...60	60...120
20. Abihoone harja kõrgus (m)	3...4	5...6
21. Abihoone katusetüüp	Viil	Viil
22. Abihoone katusekalle (kraadides)	30...35	35...42
23. Abihoone viimistlusmaterjal	Palk, laudis	Paekivi (osaliselt), palk, laudis
24. Abihoone laiuse ja pikkuse suhe	1:1,5 kuni 1:2	1:2 kuni 1:5
25. Lisanõuded	<p>Hooned võivad olla vaid ühekorruselised; abihoonetele ei ole lubatud ehitada verandasid, rõdusid, terrasse, katuse väljaehitisi; väärtslikel ja väga väärtslikel abihoonetel ei ole uued juurdeehitused lubatud; viimistluses ei ole lubatud kasutada tehases toodetud ümarpalki; hoonete vundamendi kõrgus kuni 30 cm; hoonete kõrgused on määratud vundamendi pealt, v.a. juhul kui on tegemist kõrgendatud sokliga, sel juhul arvestada kõrgus maapinnast; ühel taluõel võib olla üks suurem abihoone.</p>	

27 Andineeme küla

27.1 Ajalooline analüüs

27.1.1 Tekkelugu ja kaardi analüüs

Andineeme küla asub Kuusalu kirikukihelkonnas.

Andineeme küla on noor rannaküla. 1693. aasta kaardil on mererannal Loo jõe suudme lähedal märgitud peresid, kaks täppi jõest lääne, üks ida pool. Need on tähistatud nimetusega *Wesselinne* (mis seostub Tsitrega), üks asub aga enam-vähem hilisema Andineeme kohal. 18. sajandist pole külast teateid. 19. sajandi algul esineb seal talusid. 1823 nimetatakse *Antineme*, 1834 *Andinehmi* küla. 1839 ja 1846 on need talud märgitud Neemekopli külana samanimelise talu järgi. See jaotati hiljem kaheks: Neeme ja Kopli. Ka Andineeme nimi on saadud nähtavasti talult, talunimi omakorda kunagiselt peremehelt. 20. sajandi algul oli Andineemes seitse talu, 1938. aastal 11 talu³⁹.

Andineeme küla paikneb maaninal, Lahemaa Rahvuspargi lääneosas. Tegemist on rannakülaga, mille asustus on paigutunud piki rannikut külgneva maantee ja rannajoone vahele. Käesoleva töö raames leiab käsitlemist umbes 2/3 kogu küla alast, kuna küla kõige lõunapoolsem osa jääb Lahemaa Rahvuspargist välja (kaitseala piir kulgeb mööda Loo jõge). Ajalooliselt on lõunaosas, väljaspool rahvusparki asunud vaid mõned talud, kuid tänapäeval on mereäärne ala jagatud suvila- ja elamukruntideks. Kaardianalüüs tugineb vene üheverstalise, Eesti Vabariigi topograafilise ja Eesti Põhikaardi andmetele. Piki randa suhteliselt suurte vahemaade tagant paiknevad vanad talukohad. Neile on lisandunud hilisemal ajal uusi, suurendades külas asustustihedust. Täna on mitmeid kinnistuid tükeldatud, mistõttu krundistruktuur külas on kohati oluliselt muutunud. Tegemist on külaga, mille asutuse paigutumisel on oma rolli mänginud looduslikud veekogud, nii meri kui ka Loo jõgi, ja talude õued paiknevad piki jõge ja randa.

Asustuse muutusi kirjeldab seletuskirja lisan esitatud Andineeme küla kaart (andmebaasis andmekiht eluhooned), millelt saab jälgida küla kujunemist üksiktalukaupa. Kaardile on märgitud talukohtade rajamise ajajärk. Koha vanust näitab põhihoone värv (punane tinglikult tsaariaegne, sinine sõdadevahelise vabariigi aegne ja roheline hilisem, pikem seletus peatükis 4.1.).

27.1.2 Visuaalne analüüs

- 1. Maastik ja teedevõrk.** Küla klindijärsaku all rannamadalikel, jälgib Tsitre maanina looklevat joont, Tsitre küla kõrval. Rahvusparki jäävad talud koonduvad piki randa kulgevat külavaheteed. Edelapiiril voolab merre Loo jõgi.
- 2. Küla struktuur ja tüpoloogia.** Hajaküla piki randa, jõge ja neid järgivat külavaheteed. Tegemist on üksikute tsaariaegsete taludega, mille vahele on nii sõdadevahelise vabariigi kui ka hilisemal ajal lisatud uusi kohti. Tänapäevane olukord on kohati tugevalt tihendatud (nt Loo jõe suudme juures), kohati endiselt hajali.
- 3. Arhitektuuriline analüüs ja karakter.** Kunagisele rannaasustusele kujunenud suvituspiirkond, mille arhitektuurilises koosluses domineerib 20. sajandi teine pool sellele omase eklektilises ja romantiseerivas laadis stiiliga. Näiteid võib leida

³⁹ Tarvel, Enn. Lahemaa ajalugu. 1983, lk 32-33.

seinast seinani. Meeldiv on arh V.Sova projektide järgi vanast randrüütlite kordonist ümber ehitatud Vaino 2, mille kaasaegsed osad on sobitatud ning kohandatud ajalooliste müüridega paiguti ehk siiski kriipivalt vastandudes. Eelmainitu väärtust tõstab ehk ka silmatorkavalt uusaegne (kuigi palkidest ja kivikatustega) Männimäe kompleks Loo jõe ääres. Kopli ja Pärna sõdadevahelise vabariigi aegsed asundustalud on esialgsete väärtuste järgi restaureeritud. Kohati võib karjamaadelt ja rannaluidete piirimail leida vanu paekivivaremeid.

4. **Miljöö ja tunnetuslik analüüs.** Küla ilmet ja emotsiooni kujundavad liivarand ja rannapuhkus. Küla kui tervik on hoomamatu, piki küladeed sammudes varjab vaated merele lepavõsa. Eemal sisemaa poole tore männimets, kus leiame kärestikulise Loo jõekese vetepeegli ja meeolukad kaldad.

27.2 Väärtused

- a) **Maastik ja loodus.** Rannamaastik laia liivaranna ja taamale jääva männimetsaga. Meeldiv ja hinnatav suvituspiirkond.
- b) **Vanus.** Kunagine hõre rannaasustus, mis on saanud tänase ilme kasvades 20. sajandi teisel poolel üle populaarseks suvituskohaks.
- c) **Struktuur ja tüpologia.** Hajaküla metsa ja mere vahel. Kunagine, paaris talust koosnev struktuur on tihenend sama hajaküla vormi järgimata. Täna on hajaküla raskesti loetav, kuigi formaalselt paiguti olemas.
- d) **Arhitektuuriline karakter.** Kui paar talukohta – Kopli, Pärna, Vaino 2 – välja arvata, ilma selgelt eristuva arhitektuurilise käekirja ja silmapaistva väärtuseta.
- e) **Miljöö ja muinsuskõne.** Väheütlev, avab end paari-kolme eelpool nimetatud sõdadevahelise vabariigi aegse taluõue puhul. Suvilaarhitektuuri osas nii mõneski kohas negatiivse impulsiga.

27.3 Ehituspiirangud

Tulenevalt eelnevates peatükkides väljatoodust ei ole Andineeme külas põhjendatud kaitstavate külaosade määramine suures mahus – suurem osa külast on muudetud struktuuralselt, millele lõunaosas (Lahemaale jäävas osas) lisanduvad tugevad miljööliselised muutused, et selle säilitamine praegusel kujul ei ole õigustatud. Külas on kahte liiki ehitusalasid – tihendatav külaosa ning kaitstav külaosa, kuid viimasesse kuulub vaid naaberküla, Soorinnaga samasse asundustalude struktuuri asetuv Pärna talu. Kruntide vähima suuruse määramisel on arvestatud, et ajalooline krundisuurus oleks üldjoontes tagatud, et ei toimuks liigset tihendamist. Määramise aluseks on säilinud ajaloolised krundid külas. Väljapoole nimetatud alasid hoonete ning nendega seotud rajatiste püstitamine võib kahjustada ajaloolise külastruktuuri säilimist. Lubatud on hävinud talukohtade taastamine. Külla võib ehitada uusi elamuid arvestades elamute paiknemist hajakülana, st uute kohtade vahele tuleb jätta piisavalt ruumi, et kohad (mitte ainult hooned) ei oleks ühiselt vaadeldavad.

Uute hoonete paigutamisel tuleb järgida külas väljakujunenud elamu ja abihoonete rütmi (elamud ja sellega seotud abihooned lubatud vaid õue läheduses) ning vältida ebasobivate vaadete tekkimist. Lisaks töös esitatud uusehitustingimustele peab iga konkreetse uue hoone projekteerimisele eelnema taluõue ja selle ümbruse – kontaktvööndi – analüüs.

Näitajad	Kaitstav külaosa	Tihendatav külaosa
1. Uute kruntide moodustamine	Ei ole lubatud	Lubatud, kui moodustatavad krundid on selleks piisavalt suured
2. Elamumaa sihtotstarbe määramine	Ei ole lubatud	Lubatud, kui krunt on selleks piisavalt suur
3. Väikseim võimalik krundi suurus (m ²)	Uued krundid ei ole lubatud	10 000 (peab asuma täielikult tihendatava külaosa sees)
4. Elumaja ehitamine	Lubatud ainult hävinud elamu asendamiseks; ühel krundil lubatud üks elamu	Lubatud kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel; ühel krundil lubatud üks elamu
5. Abihoonete ehitamine	Lubatud, kui õue suurus seda võimaldab, kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel	Lubatud kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel
6. Hoonete paigutus taluõue piires	Korrapärane	Korrapärane
7. Hoonete paigutus külatänava suhtes	Määramata	Määramata
8. Lisanõuded	Uus hoone rajada esmajärjekorras hävinud ajaloolise hoone kohale; uued eluasemed tuleb rajada üksteisest piisavale kaugusele vastavalt külaosas väljakujunenud laadile	

Külas on uute elamute ehitamisel soovitatav järgida kahte hoone tüüpi – vanemat, nn rehielamu tüüpi ning uuemat, nn asunduselamu tüüpi, abihoonete ehitamisel püstitada suuremat või väiksemat tüüpi abihooneid. Hoonete soovitatavad mõõtmeid on alljärgnevad.

Elamu näitajad	Rehielamu tüüp	Asunduselamu tüüp
9. Elamu suurim ehitusalune pind (m ²)	140 (koos majandusruumidega)	120
10. Elamu harja kõrgus (m)	6...7	6...7
11. Elamu katusetüüp	Viil või poolkelp	Viil
12. Elamu katusekalle (kraadides)	35...42	40...45
13. Elamu viimistlusmaterjal	Palk, laudis	Laudis
14. Elamu laiuse ja pikkuse suhe	1:2 kuni 1:3	1:1,5 kuni 1:2
15. Elamu suurim laius (m)	Soovitatavalt 6...7	Soovitatavalt 6...7
16. Elamu juurdeehitus lubatud	Ühel küljel tuulekojana	Kuni kahel küljel
17. Elamu ühe juurdeehituse maht põhimahust	Kuni 5%	Kuni 15%

Elamu näitajad	Rehielamu tüüp	Asunduselamu tüüp
18. Lisanõuded	<p>Hooned võivad olla vaid ühekorruselised, katusealune on lubatud välja ehitada; elamutele ei ole lubatud ehitada rõdusid; viimistluses ei ole lubatud kasutada tehases toodetud ümarpalki; hoonete vundamendi kõrgus kuni 30 cm; hoonete kõrgused on määratud vundamendi pealt, v.a. juhul kui on tegemist kõrgendatud sokliga, sel juhul arvestada kõrgus maapinnast.</p>	

Abihoone näitajad	Väiksema abihoone tüüp	Suurema abihoone tüüp
19. Abihoone suurim ehitusalune pind (m ²)	20...50	70...140
20. Abihoone harja kõrgus (m)	3...4	6...7
21. Abihoone katusetüüp	Viil	Viil
22. Abihoone katusekalle (kraadides)	30...35	35...42
23. Abihoone viimistlusmaterjal	Palk, laudis	Palk, laudis
24. Abihoone laiuse ja pikkuse suhe	1:1,5 kuni 1:2	1:2 kuni 1:5
25. Lisanõuded	<p>Hooned võivad olla vaid ühekorruselised; abihoonetele ei ole lubatud ehitada verandasid, rõdusid, terrasse, katuse väljaehitisi; väärtslikel ja väga väärtslikel abihoonetel ei ole uued juurdeehitused lubatud; viimistluses ei ole lubatud kasutada tehases toodetud ümarpalki; hoonete vundamendi kõrgus kuni 30 cm; hoonete kõrgused on määratud vundamendi pealt, va juhul kui on tegemist kõrgendatud sokliga, sel juhul arvestada kõrgus maapinnast; ühel taluõel võib olla üks suurem abihoone.</p>	

28 Soorinna küla

28.1 Ajalooline analüüs

28.1.1 Tekkelugu ja kaardi analüüs

Soorinna küla asub Kuusalu kirikukihelkonnas.

Piirkonna ajalugu ulatub tagasi muinasaega, millest on säilinud jäljed muistsetest põldudest kui ka Eesti üks suurem kogum kivilalmeid, sh hästituntud *Hundikangur*.⁴⁰

Soorinna tänane asustus on noor küla, mis on rajatud Loo mõisa maadele peale 1919. aasta maareformi, mil mõisapõllud jagati asundustalude vahel. Tegemist on tüüpilise asunduskülaga, kus talude õued on paigutatud hajali kahele poole küla keskel paiknevat teed. Tänapäevase administratiivüksuse juurde kuuluvad ka küla äärealadel paiknevad varasemast perioodist pärit talud, mis asundusküla struktuuriga ei suhestu. Samuti Loo mõisa veskikoht, mis asetseb küla lõunaosas suure maantee ääres, jäädes osaliselt Lahemaa Rahvuspargi piireist välja (kaitseala piir kulgeb piki Kahala-Andineeme maanteed ja Loo jõge). Tänapäevase Soorinna küla rahvuspargist välja jäävas lõunaosas asus lisaks Loo mõisa hoonetele ja pargile paar ajaloolist talukohta. Rahvuspargis oleva külaosa näol on tegemist väga hästi säilinud asunduskülastruktuuriga.

Asustuse muutusi kirjeldab seletuskirja lisa esitatud Soorinna küla kaart (andmebaasis andmekiht eluhooned), millelt saab jälgida küla kujunemist üksiktalu kaupa. Kaardile on märgitud talukohtade rajamise ajajärk. Koha vanust näitab põhihoone värv (punane tinglikult tsariaegne, sinine sõdadevahelise vabariigi aegne ja roheline hilisem, pikem seletus peatükis 4.1.).

28.1.2 Visuaalne analüüs

- 1. Maastik ja teedevõrk.** Küla Muuksi klindipealsel, põlise asustuse piirkonnas, kunagise Loo mõisa aladel, jagatud taludeks Eesti Vabariigi algusaegadel. Jääb Kuusalust Leesile viivast maanteest mõlemale poole. Üldpildis domineerib kadakane karjamaa koos sarapuu saludega, mis tänapäevaks on osalt võsastunud, osalt avatud ja vaateline kaugustesse.
- 2. Küla struktuur ja tüpologia.** Küla põlistel põldudel, iidsete, tänapäevase maastikus nähtavate kalmete ja paekiviaedade ringis. Asustuse ühe olulise, veel täna adutava kihi kujundab mõisamaastik, milles astuvad esile vesiveski (varemetes) ja paisjärv maantee ääres, veskitalu, kunagise lubjaahju kohale kujunenud samanimeline talu, Tahkemäe võimas majandushoone. Silmapaistavalt hästi on loetav mõisaaegsete kohtade ümber kerkinud sõdadevahelise vabariigi aegne hajaküla väikeste ja maastikku „ära eksinud“ taludega.
- 3. Arhitektuuriline analüüs ja karakter.** Asundusküla mõisamaadel. Neist silmapaistvaim on Muuksist pärit arhitekti August Volbergi projektide järgi ehitatud Loigu, Juugendmaitse eristub ka Lepiku, Raja, Lubjaahju taluhoonete arhitektuuris. Siin-seal alles veel ka tsariaegset pärandit, mille seas eristuvad näiteks Kõreta rehemaja tüüpi eluhoone, Tamme talu paekivist konstruktsioonid. Palju on ka jälgi nõukogude okupatsiooni aegsest ehitusaktiivsusest; mis on

⁴⁰ Vt lähemalt Vedru, Gurly. Põhja-Eesti arheoloogilised maastikud, doktoritöö, Tartu Ülikool. 2011.

„plahvatanud“ näiteks Kermo kolhoosilauda näol, jättes maastikku häirivalt dissonantse jälje.

4. **Miljöö ja tunnetuslik analüüs.** Pigem maastik kui arhitektuur, ajalugu kui arhitektuuriline sõnum, üksiktalud maastikus kui külamiljöö. Oma aktsendi lisab kunagine mõisamaailm oma veel täna esile kerkivate hoonete ja varemetega. Liigume aja vagudel ja mälestustest rikkal alal.

28.2 Väärtused

- a) **Maastik ja loodus.** Kaunis, vaheldusrikas, väärtuslik.
- b) **Vanus.** Pärändmaastik kõrge kultuurilise väärtuse ja tähendustega, mis saab alguse muinasajast, ulatub mõisaperioodi ja pakub olulise kihi siia-sinna laialipuistatud asundustalude näol.
- c) **Struktuur ja tüpologia.** Hinnatav ühe puhtakujulisema asunduskülana Kohati annab endast märku sellest sügavamale kihi kujundav mõisaasustus.
- d) **Arhitektuuriline karakter.** Üksikute silmapaistvamate dominantidega mõisa ja asundustalude perioodist (Loigu, Tamme jne).
- e) **Miljöö ja muinsuskõne.** Mõttetihe pärändkultuur, kus tähelepanelikumal vaatlemisel kerkivad esile mitme ajaloolise kihistuse jäljed, muutes paiga muinsusväärtusena hinnatavaks.

28.3 Ehituspiirangud

Tulenevalt eelnevates peatükkides väljatoodust võib öelda, et suurem osa külast on hästi säilinud asundusküla ning seetõttu ei ole sobilik uute elukohtade (talukohtade) loomine. Kaitstava külaosa määrangu aluseks on komplekshinnang struktuuri säilivusest, väärtuslike hoonete olemasolust ja visuaalsest/miljöölisest säilivusest. Küla idaosas asuvad põlistalud on funktsionaalselt ja ruumiliselt seotud Muuksi küla struktuuriga. Soorinna külas on kolme liiki ehitusalasid – kaitstav külaosa, tihendatav külaosa ning tootmisala. Kruntide vähima suuruse määramisel on arvestatud, et ajalooline krundisuurus oleks üldjoontes tagatud, et ei toimuks liigset tihendamist. Määramise aluseks on säilinud ajaloolised krundid külas. Väljapoole nimetatud alasid hoonete ning nendega seotud rajatiste püstitamine võib kahjustada ajaloolise külastruktuuri säilimist. Tihendatavat külaosa on vähesel määral endise Loo mõisa juures ning küla lõunaosas, uute elamutega alal, mis on funktsionaalselt ja ruumiliselt seotud Kahala küla. Külla võib ehitada uusi elamuid arvestades seniste elamute paiknemist. Olemasolev laut Tahkemäe talli kinnistul on soovitatav kasutusele võtta. Kasutusest väljas olev laut küla lõunaosas tuleks lammutada. Tootmisalal on lubatud olemasoleva põllumajandustootmishoone rekonstrueerimine ja uute tootmishoonete püstitamine, mis mahuliselt ei ole oluliselt (kuni 10%) suuremad (ei kõrguse ega ehitusaluse pindala poolest) olemasolevast krundil paiknevast tootmishoonest. Tootmishoonete viimistluses tuleb kasutada traditsioonilisi ehitusmaterjale – puitu ja kivi – ning traditsioonilisi värvitoone.

Uute hoonete paigutamisel tuleb järgida külas väljakujunenud elamu ja abihoonete rütmi (elamud ja sellega seotud abihooned lubatud vaid õue läheduses) ning vältida ebasobivate vaadete tekkimist. Lisaks töös esitatud uusehitustingimustele peab iga

konkreetses uue hoone projekteerimisele eelnema taluõue ja selle ümbruse – kontaktvööndi – analüüs.

Näitajad	Kaitstav külaosa	Tihendatav külaosa
1. Uute kruntide moodustamine	Ei ole lubatud	Lubatud, kui moodustatavad krundid on selleks piisavalt suured
2. Elamumaa sihtotstarbe määramine	Ei ole lubatud	Lubatud, kui krunt on selleks piisavalt suur
3. Väikseim võimalik krundi suurus (m ²)	Uued krundid ei ole lubatud	20 000 (peab asuma täielikult tihendatava külaosa sees)
4. Elumaja ehitamine	Lubatud ainult hävinud elamu asendamiseks; ühel krundil lubatud üks elamu	Lubatud kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel; ühel krundil lubatud üks elamu
5. Abihoonete ehitamine	Lubatud, kui õue suurus seda võimaldab, kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel	Lubatud kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel
6. Hoonete paigutus taluõue piires	Korrapärane	Korrapärane
7. Hoonete paigutus külatänavas suhtes	Määramata	Määramata
8. Lisanõuded	Uus hoone rajada esmajärjekorras hävinud ajaloolise hoone kohale; uued eluasemed tuleb rajada üksteisest piisavale kaugusele vastavalt külaosas väljakujunenud laadile	

Külas on uute elamute ehitamisel soovitatav järgida kahte hoone tüüpi – vanemat, nn rehielamu tüüpi ning uuemat, nn asunduselamu tüüpi, abihoonete ehitamisel püstitada suuremat või väiksemat tüüpi abihooneid. Hoonete soovitatavad mõõtmeid on alljärgnevad.

Elamu näitajad	Rehielamu tüüp	Asunduselamu tüüp
9. Elamu suurim ehitusalune pind (m ²)	160 (koos majandusruumidega)	120
10. Elamu harja kõrgus (m)	6...7	6...7
11. Elamu katusetüüp	Viil või poolkelp	Viil
12. Elamu katusekalle (kraadides)	35...42	40...45
13. Elamu viimistlusmaterjal	Paekivi (osaliselt), palk, laudis	Laudis
14. Elamu laiuse ja pikkuse suhe	1:2 kuni 1:3	1:1,5 kuni 1:2
15. Elamu suurim laius (m)	Soovitatavalt 7...8	Soovitatavalt 6...7
16. Elamu juurdeehitus lubatud	Ühel küljel tuulekojana	Kuni kahel küljel

Elamu näitajad	Rehielamu tüüp	Asunduselamu tüüp
17. Elamu ühe juurdeehituse maht põhimahust	Kuni 5%	Kuni 15%
18. Lisanõuded	<p>Hooned võivad olla vaid ühekorruselised, katusealune on lubatud välja ehitada; elamutele ei ole lubatud ehitada rõdusid; viimistluses ei ole lubatud kasutada tehases toodetud ümarpalki; hoonete vundamendi kõrgus kuni 30 cm; hoonete kõrgused on määratud vundamendi pealt, v.a. juhul kui on tegemist kõrgendatud sokliga, sel juhul arvestada kõrgus maapinnast.</p>	

Abihoone näitajad	Väiksema abihoone tüüp	Suurema abihoone tüüp
19. Abihoone suurim ehitusalune pind (m ²)	20...60	60...160
20. Abihoone harja kõrgus (m)	3...4	6...7
21. Abihoone katusetüüp	Viil	Viil
22. Abihoone katusekalle (kraadides)	30...35	35...42
23. Abihoone viimistlusmaterjal	Palk, laudis	Paekivi, palk, laudis
24. Abihoone laiuse ja pikkuse suhe	1:1,5 kuni 1:2	1:2 kuni 1:5
25. Lisanõuded	<p>Hooned võivad olla vaid ühekorruselised; abihoonetele ei ole lubatud ehitada verandasid, rõdusid, terrasse, katuse väljaehitisi; väärtuslikel ja väga väärtuslikel abihoonetel ei ole uued juurdeehitused lubatud; viimistluses ei ole lubatud kasutada tehases toodetud ümarpalki; hoonete vundamendi kõrgus kuni 30 cm; hoonete kõrgused on määratud vundamendi pealt, v.a. juhul kui on tegemist kõrgendatud sokliga, sel juhul arvestada kõrgus maapinnast; ühel taluõel võib olla üks suurem abihoone.</p>	

29 Kahala küla

29.1 Ajalooline analüüs

29.1.1 Tekkelugu ja kaardi analüüs

Kahala küla asub Kuusalu kirikukihelkonnas.

Kahala nimi on „Taani hindamisraamatus“ kirjutatud kujul Kaial, ürikutes esineb 1259. aastal Kaele, 1290. aastal Kaile, 15.-16. sajandil korduvalt Kayel ja Kagell, alates 17. sajandist Kahall, Kahhal, Kahala. On väga võimalik, et Kahala tuleb isikunimest: -la on vana kohanimesid tulevat tagaliide, mis on tavaliselt liitunud isikunimele. 13.-16. sajandi dokumentides tulevad ette isikunimed Kage, Cage, Cago, Key, Kay. Kahala külal oli „Taani hindamisraamatu“ järgi 21 adramaad. See oli suhteliselt suur küla. Arvatavasti oli Kahalas ka 21 peret. Seda lubab oletada talude arv hilisemast ajast: 1684. aastal 21 ja 1837. aastal 20 peret. 1637. aastal, kui 20 adramaast oli asustatud 14, oli külas 15 peret⁴¹. Kahalas (Kayell), oli 1586. aastal 12 talu, neli vabadikku, veski ja kõrts. Kahala säilitas oma adramaade arvu nelisada aastat. 1637. aastal oli 20 adramaad, millest kuus adramaad olid tühjad. Külas oli 15 talu, neist üks kõrtsmiku oma. 1684. aastal oli 21 peret, 1690. aasta kihelkonnakaart näitab seal kõrtsi ja 20 peret, neist 18 paiknesid Tallinn-Narva maanteest põhja pool tiheda sumbkülana, kaks peret teest lõuna pool. Pärast Põhjasõda ja katku võttis rahvaarvu taastumine aega – 1719 oli kümme peret, 1732 13 peret, 1739 19 peret, neist kolm vabadikku, 1744 21, neist kolm vabadikku, 1754 19 neist üks vabadik, 1837 20 peret. Lisaks kõrtsile asutati Tallinn-Narva maantee äärde postijaam, 19. sajandil rajati abimõis. 1877. aastal oli 53 talu, kohtade kruntimisel jäi 15 talu, 25 vabadikku ja veel seitse suitsu. 1933. aastal oli 52 talu, sealhulgas Kalamäe pered. Taludest esinevad 1630-31 Sacko Tönno, 1637 Sacksem Jack, 1684 lisanduvad Roobu, Mõlga, Karasimu, Aia, Liiakse, 1712 Oluva, 1716 Wagga Jahn, 1726 Allika ja Kõrtsi ehk Vanakõrtsi, 1732 Pulga, 1739 Loksa, Tabani, Toomahansu. 1637 oli Kullava külas Pulga talu⁴².

Käesoleva tööga on Kahala küla kohta keeruline midagi öelda, sest ainult väikene osa külast jääb Lahemaa Rahvuspargi territooriumile ehk siis käesoleva tööga käsitletava ala sisse. Seepärast küla kui terviku ajaloolise struktuuri kujunemist käesoleva töö raames ei käsitleta. Vene üheverstalisele kaardile tuginev kaardianalüüs, mis on tehtud ainult väikese Lahemaa Rahvusparki kuuluva külaosa kohta näitab, et taluõued asetsevad reeglina samadel kohtadel vähemalt viimased sada aastat. Loomulikult on piirkond olnud asustatud juba varasemal ajal.

Asustuse muutusi kirjeldab seletuskirja lisas esitatud Kahala küla kaart (andmebaasis andmekiht eluhooned), millelt saab jälgida küla kujunemist üksiktalu kaupa. Kaardile on märgitud talukohtade rajamise ajajärk. Koha vanust näitab põhihoone värv (punane tinglikult tsaariaegne, sinine sõdadevahelise vabariigi aegne ja roheline hilisem, pikem seletus peatükis 4.1.).

29.1.2 Visuaalne analüüs

1. Maastik ja teedevõrk. Küla Kahala järve lõuna- ja läänekaldal, põlispõldudel, osa iidsest asustustuumikust ja arheoloogilisest alast. Lahemaale jääv külaosa on

⁴¹ Tarvel, Enn. Lahemaa ajalugu. 1983, lk 11.

⁴² samas, lk 52.

seotud järve läänekaldaga; talud koonduvad kahele poole vanalt Tallinn-Narva maanteelt Loole suunduvat teed; kust avanevad vaated järve suunas, mille kaldad on paraku madalad ja liginejale rasketi juurdepääsetavad.

2. **Küla struktuur ja tüpoloogia.** Suur iidne küla laialdasel territooriumil. Talude asukohad pärinevad enamasti tsaariajast, kujundades vabalt maastikku sulanduvaid gruppe, asetsedes silmsideme kaugusel. Küla tuumiku moodustab suure tee ääres asuv kõrts ja karjamõis, mis küll osaliselt varemetes on visuaalseks dominandiks kilomeetrite ulatuses. Lahemaale jääva külaosa talud asuvad piki lõunast-põhja suunduvat teed, sellest natuke kaugemal, reastudes üksteise järgi ilma konkreetse planeeringulise struktuuri ja kompositsiooni loogikast lähtuva korrata.
3. **Arhitektuuriline analüüs ja karakter.** Ehituslikult tagasihoidlik, kirjeldatavas külaosas domineerib uushoonestus, silmapaistvamana eristuvad kaks taluõue: Vana-Loovälja (kunagine mõisa kutsari koht?) ja Loksa. Mõlemate puhul eristub peahoone arhitektuuri sisse kirjutatud pürgimus juugendi poole; neist esimene vihjab pigem 20. sajandi alguse ja teine sama sajandi 30. aastate suunas. Loksa talus on alles veel ka mitu ilusat ja vana kõrvalhoonet, mille seas on tähelepanuväärseim puidust sauna ja paekivist sepikoja osaga Lahemaale traditsiooniline ehitusviis.
4. **Miljöo ja tunnetuslik analüüs.** Argine ja tasane, enamik talusid uueilmelised. Vanale ja meelikõitvale lisavad oma noodi paari talu vanemad (Vana-Loovälja ja Loksa) ehitised, mida võib jääda silmitsema kauemakski, et siis siirduda piki maa sisse vajunud kiviaedu järgmise taluni.

29.2 Väärtused

- a) **Maastik ja loodus.** Visuaalselt kesine, paigale annab väärtuse Kahala järv oma ürgse ja hinnatava arheoloogilise pärandiga.
- b) **Vanus.** Iidvana, üks vanemaid asustuskeskusi põhjarannikul. Mineviku väärikas puudutus tuntav kogu laialdasel alal.
- c) **Struktuur ja tüpoloogia.** Vaadeldavas külaosas asuvad talud piki põhjasuunas kulgevat külavaheteed, moodustamata selgelt adutavat visuaalset tervikut.
- d) **Arhitektuuriline karakter.** Lahemaa piires hinnatav kahe talu - Vana-Loovälja ja Loksa - puhul.
- e) **Miljöo ja muinsuskõne.** Väärtuslikum osa asustusest on maa all; pärandmaastik varjab ja avab end koos meie kasvava teadmise ja kunagise inimese elamistingimustest ja sidemetest maastikuga. Kuulub tervikuna arheoloogia huviorbiiti. Tervikuna ka seetõttu hinnatav.

29.3 Ehituspiirangud

Tulenevalt eelnevates peatükkides väljatoodust ei ole Kahala külas põhjendatud kaitstavate külaosade määramine - suurem osa külast jääb väljapoole Lahemaa Rahvusparki ning rahvusparki piires oleva külaosa säilitamine praegusel kujul ei ole õigustatud. Külas on ühte liiki ehitusalasid - tihendatav külaosa, mis kuulub funktsionaalselt ja ruumiliselt kokku naaberküla, Soorinna lõunaosaga. Kruntide vähima suuruse määramisel on arvestatud, et ajalooline krundisuurus oleks üldjoontes

tagatud, et ei toimuks liigset tihendamist. Määramise aluseks on säilinud ajaloolised krundid külas. Väljapoole nimetatud ala hoonete ning nendega seotud rajatiste püstitamine võib kahjustada ajaloolise külastruktuuri säilimist. Lubatud on hävinud talukoha taastamine. Külla võib ehitada uusi elamuid arvestades seniste elamute paiknemist.

Uute hoonete paigutamisel tuleb järgida külas väljakujunenud elamu ja abihoonete rütmi (elamud ja sellega seotud abihooned lubatud vaid õue läheduses) ning vältida ebasobivate vaadete tekkimist. Lisaks töös esitatud uusehitustingimustele peab iga konkreetse uue hoone projekteerimisele eelnema taluõue ja selle ümbruse – kontaktvööndi – analüüs.

Näitajad	Tihendatav külaosa
1. Uute kruntide moodustamine	Lubatud, kui moodustatavad krundid on selleks piisavalt suured
2. Elamumaa sihtotstarbe määramine	Lubatud, kui krunt on selleks piisavalt suur
3. Väikseim võimalik krundi suurus (m ²)	5000 (peab asuma täielikult tihendatava külaosa sees)
4. Elumaja ehitamine	Lubatud kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel; ühel krundil lubatud üks elamu
5. Abihoonete ehitamine	Lubatud kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel
6. Hoonete paigutus taluõue piires	Korrapärane
7. Hoonete paigutus külatänava suhtes	Vastavalt ajaloolisele paigutusele lähedalasuvatel kruntidel; üldjuhul elamud külatee äärde, abihooned elamute taha
8. Lisanõuded	Uus hoone rajada esmajärjekorras hävinud ajaloolise hoone kohale; uued eluasemed tuleb rajada üksteisest piisavale kaugusele vastavalt külaosas väljakujunenud laadile

Külas on uute elamute ehitamisel soovitatav järgida kahte hoone tüüpi – vanemat, nn rehielamu tüüpi ning uuemat, nn asunduselamu tüüpi, abihoonete ehitamisel püstitada suuremat või väiksemat tüüpi abihooned. Hoonete soovitatavad mõõtmeid on alljärgnevad.

Elamu näitajad	Rehielamu tüüp	Asunduselamu tüüp
9. Elamu suurim ehitusalune pind (m ²)	140 (koos majandusruumidega)	120
10. Elamu harja kõrgus (m)	6...7	6...7
11. Elamu katusetüüp	Viil või poolkelp	Viil
12. Elamu katusekalle (kraadides)	35...42	40...45
13. Elamu viimistlusmaterjal	Paekivi (osaliselt), palk, laudis	Laudis

Elamu näitajad	Rehielamu tüüp	Asunduselamu tüüp
14. Elamu laiuse ja pikkuse suhe	1:2 kuni 1:3	1:1,5 kuni 1:2
15. Elamu suurim laius (m)	Soovitavalt 7...8	Soovitavalt 6...7
16. Elamu juurdeehitus lubatud	Ühel küljel tuulekojana	Kuni kahel küljel
17. Elamu ühe juurdeehituse maht põhimahust	Kuni 5%	Kuni 15%
18. Lisanõuded	<p>Hooned võivad olla vaid ühekorruselised, katusealune on lubatud välja ehitada; elamutele ei ole lubatud ehitada rõdusid; viimistluses ei ole lubatud kasutada tehases toodetud ümarpalki; hoonete vundamendi kõrgus kuni 30 cm; hoonete kõrgused on määratud vundamendi pealt, v.a. juhul kui on tegemist kõrgendatud sokliga, sel juhul arvestada kõrgus maapinnast.</p>	

Abihoone näitajad	Väiksema abihoone tüüp	Suurema abihoone tüüp
19. Abihoone suurim ehitusalune pind (m ²)	20...60	60...120
20. Abihoone harja kõrgus (m)	3...4	6...7
21. Abihoone katusetüüp	Viil	Viil
22. Abihoone katusekalle (kraadides)	30...35	35...42
23. Abihoone viimistlusmaterjal	Palk, laudis	Paekivi (osaliselt), palk, laudis
24. Abihoone laiuse ja pikkuse suhe	1:1,5 kuni 1:2	1:2 kuni 1:5
25. Lisanõuded	<p>Hooned võivad olla vaid ühekorruselised; abihoonetele ei ole lubatud ehitada verandasid, rõdusid, terrasse, katuse väljaehitisi; väärtuslikel ja väga väärtuslikel abihoonetel ei ole uued juurdeehitused lubatud; viimistluses ei ole lubatud kasutada tehases toodetud ümarpalki; hoonete vundamendi kõrgus kuni 30 cm; hoonete kõrgused on määratud vundamendi pealt, v.a. juhul kui on tegemist kõrgendatud sokliga, sel juhul arvestada kõrgus maapinnast; ühel taluõel võib olla üks suurem abihoone.</p>	

30 Muuksi küla

30.1 Ajalooline analüüs

30.1.1 Tekkelugu ja kaardi analüüs

Muuksi küla asub Kuusalu kirikukihelkonnas.

Piirkonna ajalugu ulatub tagasi muinasaega, millest on säilinud jäljed asulakohast ja kalmistutest ning Eesti üks suurem kogum kivilalmeid⁴³.

Muuksi (Mukenhulle tähendab Mungaküla, Mukas, Muheckus) ürikutes esmamainimine 1290, 1586 viis talu ja kuus üksjalga, 1637. aastal kümme talu, 1690. aastal kirjeldatud sumbküla, kus on üheksa peret kobaras ja neli pisut eemal. 1684. aastal on külas 12 peret, 1712. aastal, pärast sõda ja katku 13 peret, 1716. aastal kaheksa, 1726. aastal 16 talu, 1750. aastal 19, 1782. aastal 15, 1858. aastal 11 talu ja vabadikke. 19. sajandi lõpul on külas 18 talu, 1938. aastal 14. Muuksi jaguneb rahva käsitluses kaheks: Vainuküla ja Liivaküla (Liivaotsa, Liivaotsa küla). Taludest esineb Jaaniste, Allika 1630-31, Lõukese 1684, Ülpri, Mikani (algselt tõenäoliselt Mikujaani) 1772.

Loo mõisa vallakool avati Muuksi külas 1875. aastal. Samal aastal ehitati Muuksi koolimaja⁴⁴.

Muuksi küla näol on tegemist vana külaga. Kahjuks ei ole säilinud häid mõisaaegseid kaarte ning kaardianalüüsil saab tugineda ainult suuremõõtkavalistele kaartidele, milleks on vene üheverstaline, Eesti Vabariigi topograafiline ja Eesti Põhikaart. Küla taluõuede tuumik paikneb kobaras küla keskel kõrgemal klindil, ümber selle laiuvad põllud. Üksikud talud (verstakaardil nimetatud Turje) asuvad väljaspool küla keskust.

Asustuse muutusi kirjeldab seletuskirja lisas esitatud Muuksi küla kaart (andmebaasis andmekiht eluhooned), millelt saab jälgida küla kujunemist üksiktalu kaupa. Kaardile on märgitud talukohtade rajamise ajajärk. Koha vanust näitab põhihoone värv (punane tinglikult tsaariaegne, sinine sõdadevahelise vabariigi aegne, roheline hilisem ja lilla tsaariaegne, mida ei ole märgitud topograafilisel kaardil – pikem seletus peatükis 4.1.).

30.1.2 Visuaalne analüüs

- 1. Maastik ja teedevõrk.** Muinasmaastik klindiseljaku kolmnurksel neemikul asuva muistse asulakoha, linnamäe (umbes 700 meetri kaugusel tänapäeva mererannast) ja Kahala järve vahel. Laotub kahele poole Kuusalu-Leesi teed, pakkudes võimaluse muinaspõldude ja karjamaade keskel näha maastikku nii arheoloogilises kui arhitektuurilises võtmes, paigana, mille kultuuriline ja asustusajalooline areng on võtmetähtsusega Lahemaa ajaloolise geneesi kujunemisel.
- 2. Küla struktuur ja tüpoloogia.** Piirkonna ajalugu ulatub tagasi mesoliitilisse perioodi, päädides neoliitikumis tiheda ja kultuuririkka keskkonna kujunemisega, mille tähenduste väli seostub nii materiaalse kui ka sümboolse (sakraalse) küljega, mis annab endast märku Kahala järve ääres (ja osaliselt selle poole pööratud) kalmete reana. Kummalgi pool maanteed kujundab küla linnulennult hoomatava ringi, mis moodustab u kilomeetrise läbimõõduga ringi, mille kujunemise eeldused

⁴³ Vt lähemalt Vedru, Gurly. Põhja-Eesti arheoloogilised maastikud, doktoritöö, Tartu Ülikool. 2011.

⁴⁴ Tarvel, Enn. Lahemaa ajalugu. 1983, lk 206.

ja põhjused, on seotud piirkonna erilise ilme ja selle staatusega⁴⁵. Tänapäevane küla on silmapaistvalt hästi säilinud sumbjas struktuur, mis on loetav nii kaardilt kui ka tunnetatav külas endas viibides.

- 3. Arhitektuuriline analüüs ja karakter.** Huvipakkuv nii etnoloogia kui arhitektuuri seisukohalt, joonistades oma üksikelementide kaudu välja tervikpildi ühe Lahemaa huvipakkuvama ajaloo paiga kujunemisloost. Küla tänases ilmes on olulisel kohal kiviaiad, lambakoplid, muinaspöldude jäljed ja kadakased karjamaad. Varasema kihistuse kujundavad tsaariaegsed talud – sh Kooli nimeline koht küla keskel kunagise peatänava ääres, mille peahoone (oletav küla koolimaja) – proportsiooniilu ja materjalikasutus on näiteks rahvakultuuri traditsioonide tasemest. Tähelepanu väärib ka sama koha kõrvalhoonete ansambel: saun, sepikoda, karjalaudad. Suurest teest lääne pool kerkib klindinõlval esile Neeme (rekonstrueeritud), mille arhitektuuriline ilme on seotud 19. sajandi ehituspärandiga, mis moodustabki küla silmaga hoomatava vanema kihistuse. Vanad on ka veel Turjevälja (1911), Toomanni (kõrvalhoone 1898. a). Neile kujundavad fooni paekivivaremed, võimsad keldrid (Altoa, 1894). Ja taas ja taas kiviaiad. Omaette kihistuse on jätnud küla ilmesse sõdadevahelise vabariigi aeg oma Lahemaale omase asundusaegse arhitektuurikõne, sadulkatuste ja verandadega: Liiva Ludwigi, Lommi, Altoa. Paari talu: Aedla (arhitekt August Volberg) ja Keskvälja võib nende tavaliselt edevama ilme ja kasutatud stiiliarhitektuuri sugemetega klassifitseerida häärberiarhitektuuri valda, andes sellisena märku 1920.-30. aastate Volbergi-Velbri suunast, mille tunnistuseks on nii hoone kuubiline proportsioon kui suhteliselt madalate seinte kohalt kerkiv kõrge täiskelpkatus. Mitmed talud on tänaseni omaette vaatamisväärsuseks, pälvides tähelepanu nii oma ansambli kui koha poolest maastikus.
- 4. Miljö ja tunnetuslik analüüs.** Arhitektuur on pealispinnaks, mille varju jääb pikk ja sügavate asustuslike traditsioonidega – kihilise struktuuriga – pärandkooslus, eeldus mõtterännakuteks sajandite taha ja aastatuhandete taha. Meeleoluka koosluse loovad küla läbistavate teede ääres taastatud kiviaiad, mis kohati kulgevad nõrsirgelt, kohati kujundavad mustreid, mille spontaanne ilme annab märku loovast ja kunstilisest lähenemisest.

30.2 Väärtused

- a) Maastik ja loodus.** Põline ja avatud, ilmekas nii oma kultuurilise sügavuse, asustusliku geneesi kui looduse ja arhitektuuri kokkukõlas.
- b) Vanus.** Vanemaid hästi säilinud külasid nii Lahemaal kui Eestis, näide põlise külätaditsiooni kontsentratsioonist ja stratigraafiast.
- c) Struktuur ja tüpologia.** Omanäoline, seob tervikuks muinasmaastiku ja etnoloogilise pärandi, avades end üsna ainulaadse planeeringu näol, kus taluansamblid paiknevad ringikujuliselt avara territooriumi keskmes. Viimase poolsajandi jooksul muutunud teedevõrk on loetav säilinud talude paiknemise tõttu.
- d) Arhitektuuriline karakter.** Läbilõige Lahemaa jaoks olulistest ajalooetappidest, hõlmab aastatuhandete vanuse pärandi, peegeldudes tänaseni säilinud taluüuede ja ansambelite kompositsioonis. Arhitektuurselt silmapaistavad on põhjaosas

⁴⁵ vt lähemalt Vedru, Gurly. Kahala järve ümbruse muinasaegne asustus ja maastikukasutus, Uurimusi Lahemaa ajaloolistest maastikest. 2010, lk 47.

paiknev külatänav, mis lõpeb täna Kooli kinnistu pikkhoone ja abihoonetega, sõdadevahelise vabariigi aegne Aedla elamu, Jaaniste, Turjevälja ja Mikkani arhailised abihooned ning pikad paekiviaiad.

- e) **Miljöö ja muinsuskõne.** Kõikjal ja samm-sammult viitab mineviku elavale kohalolekule, on hinnatav nii oma pärandkoosluse kui sellele omase erilise õhustiku, kultuuri ja arhitektuuri kooskõlas, mis tänaseni esitab küsimuse küsimuse järel, mõjudes nii meeltele kui mõtetele, kui kõndida piki külavahe teid.

30.3 Ehituspiirangud

Tulenevalt eelnevates peatükkides väljatoodust võib öelda, et Muuksi küla on hästi säilinud põlisküla koos mitmekümne väärtusliku hoone ja suurepärase miljööga ning seetõttu ei ole sobilik uute elukohtade (talukohtade) loomine. Kaitstava külaosa määramise aluseks on komplekshinnang struktuuri säilivusest, väärtuslike hoonete olemasolust ja visuaalsest/miljöölisest säilivusest. Külalt edelas asuvad naaberküla, Soorinna põlistalud on funktsionaalselt ja ruumiliselt seotud Muuksi külaga, idaosas asuv Kärge talu on seotud Uuri küla struktuuriga. Lubatud on hävinud talukohtade taastamine. Väljapoole näidatud ehitusalasid hoonete ning nendega seotud rajatiste püstitamine võib kahjustada ajaloolise külastruktuuri säilimist.

Uute hoonete paigutamisel tuleb järgida külas väljakujunenud elamu ja abihoonete rütmi (elamud ja sellega seotud abihooned lubatud vaid õue läheduses) ning vältida ebasobivate vaadete tekkimist. Lisaks töös esitatud uusehitustingimustele peab iga konkreetse uue hoone projekteerimisele eelnema taluõue ja selle ümbruse – kontaktvööndi – analüüs.

Näitajad	Kaitstav külaosa
1. Uute kruntide moodustamine	Ei ole lubatud
2. Elumumaa sihtotstarbe määramine	Ei ole lubatud
3. Väikseim võimalik krundi suurus (m ²)	Uued krundid ei ole lubatud
4. Elumaja ehitamine	Lubatud ainult hävinud elamu asendamiseks; ühel krundil lubatud üks elamu
5. Abihoonete ehitamine	Lubatud, kui õue suurus seda võimaldab, kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel
6. Hoonete paigutus taluõue piires	Ebakorrapärane, korrapärane
7. Hoonete paigutus külatänavaga suhtes	Vastavalt ajaloolisele paigutusele lähedalasuvatel kruntidel; üldjuhul elamud külatee äärde, abihooned elamute taha
8. Lisanõuded	Uus hoone rajada esmajärjekorras hävinud ajaloolise hoone kohale; uued eluasemed tuleb rajada üksteisest piisavale kaugusele vastavalt külaosas väljakujunenud laadile

Külas on uute elamute ehitamisel soovitatav järgida kahte hoone tüüpi – vanemat, nn rehielamu tüüpi ning uuemat, nn asunduselamu tüüpi, abihoonete ehitamisel püstitada suuremat või väiksemat tüüpi abihooned. Hoonete soovitavad mõõtmeid on alljärgnevad.

Elamu näitajad	Rehielamu tüüp	Asunduselamu tüüp
9. Elamu suurim ehitusalune pind (m ²)	140 (koos majandusruumidega)	120
10. Elamu harja kõrgus (m)	6...7	6...7
11. Elamu katusetüüp	Viil või poolkelp	Viil
12. Elamu katusekalle (kraadides)	35...42	35...42
13. Elamu viimistlusmaterjal	Paekivi, palk, laudis	Laudis
14. Elamu laiuse ja pikkuse suhe	1:2 kuni 1:3	1:1,5 kuni 1:2
15. Elamu suurim laius (m)	Soovitavalt 7...8	Soovitavalt 7
16. Elamu juurdeehitus lubatud	Ühel küljel tuulekojana	Kuni kahel küljel
17. Elamu ühe juurdeehituse maht põhimahust	Kuni 5%	Kuni 15%
18. Lisanõuded	Hooned võivad olla vaid ühekorruselised, katusealune on lubatud välja ehitada; elamutele ei ole lubatud ehitada rõdusid; viimistluses ei ole lubatud kasutada tehases toodetud ümarpalki; hoonete vundamendi kõrgus kuni 30 cm; hoonete kõrgused on määratud vundamendi pealt, v.a. juhul kui on tegemist kõrgendatud sokliga, sel juhul arvestada kõrgus maapinnast.	

Abihoone näitajad	Väiksema abihoone tüüp	Suurema abihoone tüüp
19. Abihoone suurim ehitusalune pind (m ²)	20...60	60...160
20. Abihoone harja kõrgus (m)	3...4	6...7
21. Abihoone katusetüüp	Viil	Viil
22. Abihoone katusekalle (kraadides)	30...35	35...45
23. Abihoone viimistlusmaterjal	Palk, paekivi, laudis	Paekivi, maakivi, palk, laudis
24. Abihoone laiuse ja pikkuse suhe	1:1,5 kuni 1:2	1:2 kuni 1:5

Abihoone näitajad	Väiksema abihoone tüüp	Suurema abihoone tüüp
25. Lisanõuded	<p>Hooned võivad olla vaid ühekorruselised; abihoonetele ei ole lubatud ehitada verandasid, rõdusid, terrasse, katuse väljaehitisi; väärtslikel ja väga väärtslikel abihoonetel ei ole uued juurdeehitused lubatud; viimistluses ei ole lubatud kasutada tehases toodetud ümarpalki; hoonete vundamendi kõrgus kuni 30 cm; hoonete kõrgused on määratud vundamendi pealt, v.a. juhul kui on tegemist kõrgendatud sokliga, sel juhul arvestada kõrgus maapinnast; ühel taluõel võib olla üks suurem abihoone.</p>	

31 Uuri küla

31.1 Ajalooline analüüs

31.1.1 Tekkelugu ja kaardi analüüs

Uuri küla asub Kuusalu kirikukihelkonnas.

Uuri küla on „Taani hindamisraamatus“ kirjutatud Ueri, 1259. aastal Ugri, 1290. aastal Ughrj ja 1547. aastal Uhry. L. Kettunen arvab, et küla nimi tuleneb isikunimedest Ukri.

Taani hindamisraamatus on märgitud 14 adramaad⁴⁶, 1547. aastal 11 adramaad. 1586. aastal on märgitud kaheksa talu ja kolm üksjalakohta. 1630.-31. aastal 12 peret, 1690. aasta kaardil paiknevad 17 Uuri talu tiheda sumbkülana, kolm talu ulatuvad kaugemale lõuna poole. 1684. aastal on 18 peret, pärast põhjasõda (1712) kuus, 1716. aastal viis, 1726. ja 1732. aastal 14 ja 1739. aastal 18 talu. 1782. aastast kuni 19 sajandi keskpaigani oli 22 talu. 1858. aastal oli 27 talu ja 22 vabadikukohta, 1880. aastal 17 talu ja 12 vabadikku, 1897. aastal 27 talu ja 1938. aastal 43 talu. Kruntimisel viidi küla pered laiali, sest küla keskus oli liiga tihe. Pärast suurt tulekahju 1886. aastal ehitati uued hooned väljamõõdetud kruntidele. Taludest esineb Aia nimi juba 1630-32 (Aia Laur), Venetoaga võib minna kokku Wenne Tönno, 1684. aastal Trullukse, 1712 Klaukse, Mageda, Inga, Pulga, Paju, Iisaka, Vaadisepa⁴⁷.

Kolga vallakool asutati Uuri külla 1864. aastal. See töötas esialgu Vaadisepa talu kambris. Kohe, 1864. aastal alustati puust koolimaja ehitamist, aga see sai valmis alles 1877. aastal. 1899. aastal ehitati kivihooned⁴⁸.

Uuri küla on üks küladest, mis ei asu tervikuna tänasel Lahemaa Rahvuspargi territooriumil. Vaid umbes 1/3 kogu külast jääb analüüsitava alale, mistõttu küla tervikult käsitleda ei saa. Külast jääb rahvuspargi territooriumile kaks tükki, üks küla lääneosast ja teine idaosast, küla keskosast on suur tükk välja lõigatud rahvuspargi piiri korrigeerimise käigus.

Küla lääneosas paiknevad talude õued paralleelselt Kahala järve veepiiriga moodustades nii külatee ääres paikneva õuede keti. Küla idaosas on osa asustusest koondunud jõe kaldale. Teine osa Kolga-Pudisoo maantee lähedusse. Lahemaa Rahvuspargi territooriumile jäävas külaosas on tegemist segatüüpi külaga.

Asustuse muutusi kirjeldab seletuskirja lisa esitatud Uuri küla kaart (andmebaasis andmekiht eluhood), millelt saab jälgida küla kujunemist üksiktalu kaupa. Kaardile on märgitud talukohtade rajamise ajajärk. Koha vanust näitab põhihoone värv (punane tinglikult tsaariaegne, sinine sõdadevahelise vabariigi aegne ja roheline hilisem, pikem seletus peatükis 4.1.).

31.1.2 Visuaalne analüüs

1. Maastik ja teedevõrk. Küla tasandikul ja põlispõldudel, seostub loodeosas Kahala järve ja külaosa läbiva Pudisoo ojaga. Kahala järve ümbruses on säilinud jäljed muistsetest põldudest kui ka Eesti üks suurem kogum kivilalmeid, sh hästituntud

⁴⁶ Tarvel, Enn. Lahemaa ajalugu. 1983, lk 12.

⁴⁷ samas, lk 53.

⁴⁸ samas, lk 206.

Hundikangur.⁴⁹ Küla tuumik (jäab Lahemaa piiridest välja) hargneb kirde ja loode suunas, kujundades rahvuspargi alal kaks eraldi käsitlevat struktuuriüksust.

2. **Küla struktuur ja tüpologia.** Suur põline küla, mille sügavama kihistuse kujundab muinasaegne asustus. Püsinud ja kasvanud alates Taani hindamisraamatu aegadest 13. sajandil, laienenud algselt sumbküla moodustanud tervikust põldudele, kus täna domineerib osalt tsaariaega tagasi ulatuvate taluõuedega hajaküla. Küla loodeosas vanad pika reana piki Kahala järve kallast asetsevad tsaariaegsed õued.
3. **Arhitektuuriline analüüs ja karakter.** Vana ja väärikas küla paljude vanade talukohtade ja hoonetega. Lahemaa piiridesse jäävas külaosas kujundavad omaette terviku kolm kunagi ühele perekonnale kuulunud põlistalu: Sepaveski (vana veskikoht), Sepa ja Vanasepa. Neist kahe esimese – Sepa ja Sepaveski juugendhäärberid on ehitatud 1930. aastate algul vendadest omanike poolt. Kõigi kolme puhul on säilinud ridamisi palkidest kõrvalhooneid. Neist vanem on Saekalda palkmaja. Küla vanim hoone – Adussoni vana rehemaja – on puitpalk ja kiviehitis. Ka Karuaugu eluhoone on laotud üles rõhtpalkidest. Samas asub ka uhke erandlikult kõrge pandusega kelder. Leidub ka sõdaevahelise vabariigi aegset arhitektuuri, millest kõige ehedamana on säilinud Adussoni väike verandaga asundustalu. Taga-Raudsilla on ehitatud välja arhaiseerivas laadis turismitaluna. Viimaste aastakümnete arhitektuuri näiteks on Kõrgepõllu ja Liivaku-Eespere. Ka küla loodeosas on ülekaalus põline arhitektuuripärand tsaariajast pärit taluõuede, rehemajade ja paekivist kõrvalhoonetega. Küla arhitektuurse ilme kujundavad kogukad kõrge kelpkatusega rehemajad – mille eluruumid puidust ja rehealused kivist (lisaka); nii mõnelgi puhul tähelepanu keskmes nii katuse kuju kui nende katematerjal, mille näiteks Hiie talu kõrged harimalkadega ja unkaaukudega roogkatused (restaureeritud nõukogude okupatsiooni ajal), eristudes sellisena nii külamaastikus kui laiemalt Lahemaa üldises panoraamis. Tähelepanu väärivad ka taluansambritesse kuuluvad võimsad paekivist kõrvalhooned – Paju, Hiie, Naveta vanad keldrid ja paekivimüürid. Naveta talu ja Järve elumaja pärinevad sõdadevahelise vabariigi ajast. Järve on uus suvilakoht.
4. **Miljö ja tunnetuslik analüüs.** Vana, küla tänavaid ja põndakuid pidi õuest õue liikudes, tuntav aegade side, mille kinnituseks on mitmed arhailised (etnograafilise pärandi illustratsiooniks olevad) taluansamblid rehemajade, lautade, aitade, keldritega. Kogu ansambel mõjub oma ajas vääristunud vormikõne ja eheda, taluarhitektuurile omase materjalikasutusega.

31.2 Väärtused

- a) **Maastik ja loodus.** Küla Kahala järvest kirdes, hõlmates põlispõldudele rajatud talukohad, veskikoha Pudisoo ojal, kultuurijälgi, mis lubab kohavaimul kõneleda. Kahala järve põhjakalda kohad näitlikustavad head suhet maastiku ja talude vahel.
- b) **Vanus.** Põline, lätted muinasaegas, juured pärinevad Rootsi aegsest asustusstruktuurist, milles mitmed ansamblid – näiteks Sepa – annavad endast teada nii oma arhailise põhikoe kui etnoloogiliselt silmapaistva hoonestusega.
- c) **Struktuur ja tüpologia.** Lahemaale jäävad külast kaks osa. Kahala järve kaldal hästi säilinud vana ridakülaladne struktuur, mis kuulub osaliselt Muuksi külla ja

⁴⁹ Vt lähemalt Vedru, Gurly. Põhja-Eesti arheoloogilised maastikud, doktoritöö, Tartu Ülikool. 2011.

Kolga külaga piirnev hajusam asustus. Märkimisväärselt kompaktned ja terviklikud on Sepa koha talustik. Suur osa külast jääb kahjuks rahvuspargist välja.

- d) **Arhitektuuriline karakter.** Sajandite taha ulatuv talumaastik paljude vanade taluõuede ja hoonetega just Kahala järve äärses lõigus, kus on üks väärtuslikumaid külaarhitektuuri näiteid Lahemaa sisemaa külade seas. Teise ansamblina torkab silma juba mainitud Sepa talu koos siiretega.
- e) **Miljöo ja muinsuskõne.** Rahvusparki jääv osa külast on meeleolukas, maiuspala taluarhitektuuri huvilisele ja muinsussõbrale vaatamata asjaolule, et suuremas osas on seda tuntavalt muudetud.

31.3 Ehituspiirangud

Uuri külast jääb suurem osa väljapoole Lahemaa Rahvusparki. Tulenevalt eelnevates peatükkides väljatoodust võib öelda, et läänepoolne osa külast on kohase miljöoga hästi säilinud segatüüpi ridajas küla, kus uued elukohad järgivad ajaloolist rütmi, ning seetõttu ei ole seal sobilik uute elukohtade (talukohtade) loomine. Nimetatud külaossa jääb ka funktsionaalselt ja ruumiliselt Uuriga seotud Muuksi küla Kärge talukoht. Teine kaitstav Uuri osa asub küla põhjaosas, kus on hästisäilinud ajaloolise Sepa koha ümber moodustunud rohkete väärtuslike hoonete ja suurepärase miljöoga kompleks. Kaitstava külaosa määramise aluseks on komplekshinnang struktuuri säilivusest, väärtuslike hoonete olemasolust ja visuaalsest/miljöolisest säilivusest. Tihendatavad külaosad asuvad nii küla lääne- kui ka põhjaosas. Kruntide vähima suuruse määramisel on arvestatud, et ajalooline krundisuurus oleks üldjoontes tagatud, et ei toimiks liigset tihendamist. Määramise aluseks on säilinud ajaloolised krundid külas. Kirdepoolne osa kuulub funktsionaalselt ja ruumiliselt kokku Kolga aleviku külaosaga. Väljapoole nimetatud alasid hoonete ning nendega seotud rajatiste püstitamine võib kahjustada ajaloolise külastruktuuri säilimist. Lubatud on hävinud talukohtade taastamine. Külla võib ehitada uusi elamuid arvestades seniste elamute paiknemist.

Uute hoonete paigutamisel tuleb järgida külas väljakujunenud elamu ja abihoonete rütmi (elamud ja sellega seotud abihooned lubatud vaid õue läheduses) ning vältida ebasobivate vaadete tekkimist. Lisaks töös esitatud uusehitustingimustele peab iga konkreetse uue hoone projekteerimisele eelnema taluõue ja selle ümbruse - kontaktvööndi - analüüs.

Näitajad	Kaitstav külaosa	Tihendatav külaosa
1. Uute kruntide moodustamine	Ei ole lubatud	Lubatud, kui moodustatavad krundid on selleks piisavalt suured
2. Elamumaa sihtotstarbe määramine	Ei ole lubatud	Lubatud, kui krunt on selleks piisavalt suur
3. Väikseim võimalik krundi suurus (m ²)	Uued krundid ei ole lubatud	10 000 (peab asuma täielikult tihendatava külaosa sees)
4. Elumaja ehitamine	Lubatud ainult hävinud elamu asendamiseks; ühel krundil lubatud üks elamu	Lubatud kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel; ühel krundil lubatud üks elamu

Näitajad	Kaitstav külaosa	Tihendatav külaosa
5. Abihoonete ehitamine	Lubatud, kui õue suurus seda võimaldab, kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel	Lubatud kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel
6. Hoonete paigutus taluõue piires	Ebakorrapärane	Korrapärane
7. Hoonete paigutus külatänava suhtes	Määramata	Määramata
8. Lisanõuded	Uus hoone rajada esmajärjekorras hävinud ajaloolise hoone kohale; uued eluasemed tuleb rajada üksteisest piisavale kaugusele vastavalt külaosas väljakujunenud laadile	

Külas on uute elamute ehitamisel soovitatav järgida kahte hoone tüüpi – vanemat, nn rehielamu tüüpi ning uuemat, nn asunduselamu tüüpi, abihoonete ehitamisel püstitada suuremat või väiksemat tüüpi abihooneid. Hoonete soovitatavad mõõtmeid on alljärgnevad.

Elamu näitajad	Rehielamu tüüp	Asunduselamu tüüp
9. Elamu suurim ehitusalune pind (m ²)	140 (koos majandusruumidega)	120
10. Elamu harja kõrgus (m)	6...7	6...7
11. Elamu katusetüüp	Viil- või poolkelpkatus	Viil
12. Elamu katusekalle (kraadides)	35...42	40...45
13. Elamu viimistlusmaterjal	Paekivi (osaliselt), palk, laudis	Laudis
14. Elamu laiuse ja pikkuse suhe	1:2 kuni 1:3	1:1,5 kuni 1:2
15. Elamu suurim laius (m)	Soovitatavalt 7...8	Soovitatavalt 6...7
16. Elamu juurdeehitus lubatud	Ühel küljel tuulekojana	Kuni kahel küljel
17. Elamu ühe juurdeehituse maht põhimahust	Kuni 5%	Kuni 15%
18. Lisanõuded	Hooned võivad olla vaid ühekorruselised, katusealune on lubatud välja ehitada; elamutele ei ole lubatud ehitada rõdusid; viimistluses ei ole lubatud kasutada tehases toodetud ümarpalki; hoonete vundamendi kõrgus kuni 30 cm; hoonete kõrgused on määratud vundamendi pealt, v.a. juhul kui on tegemist kõrgendatud sokliga, sel juhul arvestada kõrgus maapinnast.	

Abihoone näitajad	Väiksema abihoone tüüp	Suurema abihoone tüüp
-------------------	------------------------	-----------------------

Abihoone näitajad	Väiksema abihoone tüüp	Suurema abihoone tüüp
19. Abihoone suurim ehitusalune pind (m ²)	20...60	60...120
20. Abihoone harja kõrgus (m)	3...4	6...7
21. Abihoone katusetüüp	Viil	Viil
22. Abihoone katusekalle (kraadides)	30...35	35...42
23. Abihoone viimistlusmaterjal	Palk, laudis	Paekivi, palk, laudis
24. Abihoone laiuse ja pikkuse suhe	1:1,5 kuni 1:2	1:2 kuni 1:5
25. Lisanõuded	<p>Hooned võivad olla vaid ühekorruselised; abihoonetele ei ole lubatud ehitada verandasid, rõdusid, terrasse, katuse väljaehitisi; väärtuslikel ja väga väärtuslikel abihoonetel ei ole uued juurdeehitused lubatud; viimistluses ei ole lubatud kasutada tehases toodetud ümarpalki; hoonete vundamendi kõrgus kuni 30 cm; hoonete kõrgused on määratud vundamendi pealt, v.a. juhul kui on tegemist kõrgendatud sokliga, sel juhul arvestada kõrgus maapinnast; ühel taluõel võib olla üks suurem abihoone.</p>	

32 Kolga alevik

32.1 Ajalooline analüüs

32.1.1 Tekkelugu ja kaardi analüüs

Kolga alevik asub Kuusalu kirikukihelkonnas.

Taani kuningas andis Kolga ümbruse maad 1230. aastatel Ojamaal (Gotlandil) asuvale Roma kloostri. Tõenäoliselt üsna pea rajati nende valduse keskuseks Kolga mõis (saksa k *Kolk*), mida on esmamainitud juba 1298. aastal. Keskaegne mõis oli välja ehitatud kivist linnusena, mida kaitses ümar suurtükitorn. Linnus jäi varemetesse Liivi sõjas ning arvatavasti lammutati uuemate mõisahoonete ehitamisel 17. sajandil. 1581. aastal kinkis Rootsi kuningas Johan III Kolga ja selle ümbruse kuulsale Rootsi väejuhile Pontus de la Gardie'le. 1658. aastal läks mõis perekonnasidemete kaudu ühele mõjuvõimsamale aadliperekonnale, von Stenbockide omandusse, kes ehitasid praeguse lossi 1765-68⁵⁰. Mõisasüda kuulus von Stenbockidele kuni riigistamiseni 1940. aastal, misjärel Kolga hääbus, kaotas tähtsuse ühe kõige suurejoonelisema keskuseks piirkonnas ning degradeerus esialgu masinatraktorjaama, sovhoosi ja hiljem Kirovi nim kalurikolhoosi keskuseks.

Kolga alevik on kujunenud kunagise Kolga mõisa südamesse ja selle ümbrusesse. Tegemist on niisiis suhteliselt uue asustusüksusega, mis on rajatud peale 1919. aasta maareformi, mil mõisamaad jagati asunikele. Kuigi aleviku territoorium on suhteliselt suur on tihedama asustusega just mõisasüdame ümbrus. Kõige silmatorkavam on loomulikult mõis ise oma suurearvulise hooneteansambliga paiknedes otse maanteed Kolga-Pudisoo ja Ulliallika-Kolga ääres, mida mööda kulgeb kohati ka Lahemaa Rahvuspargi piir. Kuigi Kolga mõisa süda on arvatud kaitseala koosseisu, on suur osas Kolga alevikust väljaspool rahvusparki. Väljapoole jääval osal asus vähesel hulgal (alla 10) hoonestatud koha (nende hulgas ka vallamaja), sest mõisast lõunas olevad maad jäeti pärast 1919. aasta maareformi kas mõisa kasutusse või jagati taludele põllumaadeks.

Külaosa, mis jääb Ulliallika-Kolga maantee äärde ja sellest põhja poole on asunduskülale iseloomuliku struktuuriga, kus taluõued paiknevad teede ääres ilma üksteisega otseselt kokku puutumata. Mõisa põldudele rajatud asundusküla on hiljem tihendatud, mistõttu on tänane külastruktuur segatüüpi küla, millel puudub varasem tsaariaegne asustuskiht (va üksikud mõisa majandamisega seotud hooned). Kolga mõisasüdamest kaugemal asub paar tsaariaegset hajatalu.

Kuna Kolga mõisa maade kohta ei ole säilinud Eesti Ajalooarhiivis mõisaaegset küla puudutatavat kaardimaterjali, ei saa ka täpsemalt öelda, kui vanad tsaariaegsed talud on. Mõisa 1896. a kaardil on näha mõisahooned ning üksikud hajatalud Lahemaa piireis – Tagavälja ja Leedikõrve tänase Kolga aleviku põhjaosas, Sae ja Sepa tänases Uuri külas. Külastruktuuri analüüs põhineb suuremas osas vene üheverstalise, Eesti topograafilise ja Eesti Põhikaardi andmetel.

Asustuse muutusi kirjeldab seletuskirja lisas esitatud Kolga küla kaart (andmebaasis andmekiht eluhooned), millelt saab jälgida küla kujunemist üksiktalu kaupa. Kaardile on märgitud talukohtade rajamise ajajärk. Koha vanust näitab põhihoone värv (punane

⁵⁰ Hein, Ants. Palmse. 1996, lk 23.

tinglikult tsaariaegne, sinine sõdadevahelise vabariigi aegne ja roheline hilisem, pikem seletus peatükis 4.1.).

32.1.2 Visuaalne analüüs

1. Maastik ja teedevõrk. Tänapäevase Kolga asula tuumiku moodustav mõisasüda ehitati välja 18.-19. sajandil; andes põhjust kõneleđa ühest silmapaistvamast, seejuures omapärasemast baroki- ja klassitsismi ajastu ansamblist uhke kolmekorruselise härrastemaja, esi- ja tagaõue, pargi ning ansambliks koonduvate alaansamblitega. Kolga hooned hõlmavad laialdase (läbilõikes paari kilomeetri suuruse) ala, hargnedes piki ansamblit läbivaid ja ümberkaudsetele põldudele ning karjamaadele siirduvaid teid, kujundades maastikus eristuvaid dominante Pudišo jõe kallastel ja kaugemalgi.

Tänapäevane küla on tekkinud suure osas pärast 1919. a. maareformi Kolga majoraatmõisa – Eesti suurim maavaldu – jagamisest asundustalude vahel ning hilisemate kolhoosiaegsete elukohtade tekkimisest. Ümber stiiliarhitektuuri tippklassi kuuluva mõisaansambli kujunes välja uus põllumajandusmaastik, mis täna annab endast märku kahekorruseliste silikaatmajade näol mõisasse suurelt maanteelt saabuva sissesõidutee ääres (jäävad väljapoole rahvusparki). Ka rahvusparki jäävat osa on viimane poolsajand mõjutanud niivõrd, et ka asundusküla tunnusjooned on raskesti loetavad. Parem on olukord kirdeosas asuvate hajataludega, mida muutused on puudutanud säästlikult.

2. Küla struktuur ja tüpologia. Aleviku tuumikuks on Kolga mõis, mis määrab kogu valitseva maastikulise ja asustusliku põhistruktuuri, domineerides nii paikkonna üldises ilmes kui selle üksikosades. Tihedam asundustalude ala koondub Pedaspea tee äärde, saades alguse Pudišo jõe kallastelt ja jätkudes põhja pool suurt mõisaansamblit läbiva vana tee ümbruses. Üksikuid põlistalusid leidub ka mõisa lähemast ümbrusest kaugemal kirdes, kus nende asuht seostub metsa ja ümberkaudsete soodega.

3. Arhitektuuriline analüüs ja karakter. Domineeriv mõis on barokkansambel, mille karakter lähtub regulaarplaneeringulistest printsiipidest. Mõned mõisa abihooned on saanud endale uue funktsiooni maade jagamise järgi (nt Vahtramäe moonakatemaja, mis võeti kasutusele taluelamuna). Põlises asukohas jõe ääres asub tänapäevaseks ümber ehitatud Vanaveski veskitalu. Üldine küla arhitektuurikõne valdavalt ilmetu; silmapaistvat vähe, andes endast märku vaid mõnes harvas paigas – näiteks siis Ulliallika ja Allika taluhoonete arhitektuuris, mille ehitustraditsioon ja proportsioonitaju sobitub Lahemaa konteksti. Tõenäoliselt valmisid juba tsaariaja lõpus Tagavälja, Seljaku, Leedikõrve raba ääres. Hilise juugendi mõju võib aduda Niinemetsa elamu puhul.

4. Miljö ja tunnetuslik analüüs. Ennekõike mõis – iidvana ja alati uusi mõtteid äratav ühekorraga, mille puhul kangastuvad Eestimaa pika ja vaheldusrikka ajaloo erinevad tahud. Küla selle ümber on valdavalt uus ja ilma erilise emotsionaalse väärtuseta, millest eristuvad hajatalud küla kirdenurgas.

32.2 Väärtused

a) **Maastik ja loodus.** Mõisasüda kunagiste metsade keskel, ümber avarad põllud ja karjamaad, hinnatav oma inimtegevuse sajanditepikkusi jälgede kui võimalusega

paikkonna maastikku taas väärtustada kunagiste ansambliosade taaselustamise näol. Tänaused talukohad peegeldavad eelkõige kalurikolhoosiaegset ajajärku.

- b) **Vanus.** Iidne keskus, vanimaid kloostrialasid Eestimaal, mille kohale kujunenud mõis pälvib tähelepanu oma erinevates kihistustes, esitledes arhitektuurijaloolise arengu impulsse vähemalt kolme sajandi pikkusel perioodil. Küla on uuem nähtus, milles piirkonna vanus selgelt enam ei kajastu.
- c) **Struktuur ja tüpoloogia.** Aleviku keskuseks on mõisasüda; selle ümber laotuvad maastikku 20. sajandil välja ehitatud asundustalud ja kolhoosiaegsed elamud, mis aga ei järgi enam ajaloolist struktuuri.
- d) **Arhitektuuriline karakter.** Hinnatav ühe silmapaistvama 18.-19. sajandil välja ehitatud mõisaansamblina Eestis. Külahooned üldiselt väheütleavad üksikute eranditega (nt Leedikõrve raba piiril).
- e) **Miljöö ja muinsuskõne.** Seostub mõisaga; taluarhitektuuri puhul ümberkaudu suhteliselt hajutatud ja kaootiline. Amorfses ja hõlmamatus koosluses eristuvad vaid üksikud väärtuslikumad elemendid, mille koht maastikus loob eelduse huviks paikkonnaga põhjalikumaks tutvumiseks. Meeldivaks vahelduseks on hajatalud küla kirdenurgas.

32.3 Ehituspiirangud

Kolga alevikust jääb lõunapoolne, okupatsiooni ajal tihedamalt hoonestatud osa väljapoole Lahemaa Rahvusparki. Muinsuskaitsealust Kolga mõisa kompleksi käesolevad ehitustingimused ei puuduta, vastavad tingimused seab Muinsuskaitseamet. Tulenevalt eelnevates peatükkides väljatoodust võib öelda, et põhjapoolne osa alevikust on suurepärase miljööga hästi säilinud hajaküla, kus uued elukohad järgivad ajaloolist struktuuri, ning seetõttu ei ole seal sobilik uute elukohtade (talukohtade) loomine. Kaitstava külaosa määrangu aluseks on komplekshinnang struktuuri säilivusest, väärtuslike hoonete olemasolust ja visuaalsest/miljöölisest säilivusest. Tihendatavad aleviku osad asuvad Kolga mõisast põhja pool. Loodepoolne osa kuulub funktsionaalselt ja ruumiliselt kokku Uuri küla osaga. Kruntide vähima suuruse määramisel on arvestatud, et ajalooline krundisuurus oleks üldjoontes tagatud, et ei toimuks liigset tihendamist. Määramise aluseks on säilinud ajaloolised krundid külas.

Olemasolev okupatsiooni ajal ehitatud laut Kolga mõisa kompleksi läheduses on soovitatav kasutusele jätta tootmishoonena. Tootmisalal on lubatud olemasoleva põllumajandustootmishoone lammutamine, rekonstrueerimine ja uute hoonete püstitamine, mis mahuliselt ei ole oluliselt (kuni 10%) suuremad (ei kõrguse ega ehitusaluse pindala poolest) olemasolevast krundil paiknevast tootmishoonest. Tootmishoonete viimistluses tuleb kasutada traditsioonilisi ehitusmaterjale – puitu ja kivi. Kasutuses olevale lasteaiahoonele mõisakompleksist idas on lubatud juurde- ning pealeehitused, aga hoone kõrgus on piiratud kahe korrusega – tegemist on uue aleviku osaga. Lasteaia hoone asendamisel peab uus ühiskondliku ja ärihoone ehitusalune pindala olema samas suurusjärgus praeguse lasteaia ehitusaluse pindalaga.

Väljapoole nimetatud alasid hoonete ning nendega seotud rajatiste püstitamine võib kahjustada ajaloolise külastruktuuri säilimist. Lubatud on hävinud talukohtade taastamine. Külla võib ehitada uusi elamuid arvestades seniste elamute paiknemist.

Uute hoonete paigutamisel tuleb järgida külas väljakujunenud elamu ja abihoonete rütmi (elamud ja sellega seotud abihooned lubatud vaid õue läheduses) ning vältida

ebasobivate vaadete tekkimist. Lisaks töös esitatud uusehitustingimustele peab iga konkreetse uue hoone projekteerimisele eelnema taluõue ja selle ümbruse – kontaktvööndi – analüüs.

Näitajad	Kaitstav külaosa	Tihendatav külaosa
1. Uute kruntide moodustamine	Ei ole lubatud	Lubatud, kui moodustatavad krundid on selleks piisavalt suured
2. Elamumaa sihtotstarbe määramine	Ei ole lubatud	Lubatud, kui krunt on selleks piisavalt suur
3. Väikseim võimalik krundi suurus (m ²)	Uued krundid ei ole lubatud	12 000 (peab asuma täielikult tihendatava külaosa sees)
4. Elumaja ehitamine	Lubatud ainult hävinud elamu asendamiseks; ühel krundil lubatud üks elamu	Lubatud kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel; ühel krundil lubatud üks elamu
5. Abihoonete ehitamine	Lubatud, kui õue suurus seda võimaldab, kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel	Lubatud kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel
6. Hoonete paigutus taluõue piires	Korrapärane, ebakorrapärane	Korrapärane
7. Hoonete paigutus külatänava suhtes	Vastavalt ajaloolisele paigutusele lähedalasuvatel kruntidel; üldjuhul elamud külatee äärde, abihooned elamute taha	Vastavalt ajaloolisele paigutusele lähedalasuvatel kruntidel; üldjuhul elamud külatee äärde, abihooned elamute taha
8. Lisanõuded	Uus hoone rajada esmajärjekorras hävinud ajaloolise hoone kohale; uued eluasemed tuleb rajada üksteisest piisavale kaugusele vastavalt külaosas väljakujunenud laadile	

Külas on uute elamute ehitamisel soovitatav järgida kahte hoone tüüpi – vanemat, nn rehielamu tüüpi ning uuemat, nn asunduselamu tüüpi, abihoonete ehitamisel püstitada suuremat või väiksemat tüüpi abihooned. Hoonete soovitatavad mõõtmeid on alljärgnevad.

Elamu näitajad	Rehielamu tüüp	Asunduselamu tüüp
9. Elamu suurim ehitusalune pind (m ²)	120 (koos majandusruumidega)	120
10. Elamu harja kõrgus (m)	6...7	6...7
11. Elamu katusetüüp	Viil või poolkelp	Viil
12. Elamu katusekalle (kraadides)	35...42	40...45
13. Elamu viimistlusmaterjal	Palk, laudis	Laudis

Elamu näitajad	Rehielamu tüüp	Asunduselamu tüüp
14. Elamu laiuse ja pikkuse suhe	1:2 kuni 1:3	1:1,5 kuni 1:2
15. Elamu suurim laius (m)	Soovitavalt 6...7	Soovitavalt 6...7
16. Elamu juurdeehitus lubatud	Ühel küljel tuulekojana	Kuni kahel küljel
17. Elamu ühe juurdeehituse maht põhimahust	Kuni 5%	Kuni 15%
18. Lisanõuded	<p>Hooned võivad olla vaid ühekorruselised, katusealune on lubatud välja ehitada; elamutele ei ole lubatud ehitada rõdusid; viimistluses ei ole lubatud kasutada tehases toodetud ümarpalki; hoonete vundamendi kõrgus kuni 30 cm; hoonete kõrgused on määratud vundamendi pealt, v.a. juhul kui on tegemist kõrgendatud sokliga, sel juhul arvestada kõrgus maapinnast.</p>	

Abihoone näitajad	Väiksema abihoone tüüp	Suurema abihoone tüüp
19. Abihoone suurim ehitusalune pind (m ²)	20...60	60...120
20. Abihoone harja kõrgus (m)	3...4	4...5
21. Abihoone katusetüüp	Viil	Viil
22. Abihoone katusekalle (kraadides)	30...35	35...45
23. Abihoone viimistlusmaterjal	Palk, laudis	Palk, laudis
24. Abihoone laiuse ja pikkuse suhe	1:1,5 kuni 1:2	1:2 kuni 1:5
25. Lisanõuded	<p>Hooned võivad olla vaid ühekorruselised; abihoonetele ei ole lubatud ehitada verandasid, rõdusid, terrasse, katuse väljaehitisi; väärtslikel ja väga väärtslikel abihoonetel ei ole uued juurdeehitused lubatud; viimistluses ei ole lubatud kasutada tehases toodetud ümarpalki; hoonete vundamendi kõrgus kuni 30 cm; hoonete kõrgused on määratud vundamendi pealt, v.a. juhul kui on tegemist kõrgendatud sokliga, sel juhul arvestada kõrgus maapinnast; ühel taluõel võib olla üks suurem abihoone.</p>	

33 Kolgaküla küla

33.1 Ajalooline analüüs

33.1.1 Tekkelugu ja kaardi analüüs

Kolgaküla asub Kuusalu kirikukihelkonnas.

Esimest korda mainitud 1290. aastal, Kolga valduste loetelus Kolco nimelisena. Võib arvata, et see küla andis nime penikoorma kaugusel asuvale mõisale. Algselt oli küla nimi Kolga, hiljem eristamiseks Kolgaküla (1592 *Kolkekulle*). 1586. aastal (*Kolck*) on külas neli peret ja kaks üksjalga, 1637. aastal kuus peret ja üks vabadik, 1690. aastal on 13 perega tihe sumbküla põldude ja heinamaade vahel. 1712. aastal oli Kolgakülas (*Kolcka*) 9 talu, 1732. aastal 15 talu. Umbes selline arv püsis 19. sajandi keskpaigani. 1858. aastal oli 13 talu ja 19 vabadikku, 1934. aastal 80 talu. Kolgaküla on laialdane hajaküla mitmete talurühmadega kõrgel paelaval. Talunimedest esinevad Annukse ja Vanahansu juba 1684, Põhkla 1712, Väljamiku 1726, Punsu, Lauri ja Puki 1739. Kolgaküla talude hulka loetakse ka mõnikord Kotka veski, kuigi see on üksiktalu Valgejõe kaldal Kolgaküla ja Loksa vahel. 1680. aastal oli see (*Kotkas quarn, Kotkowetzki*) vana lagunenu veski, kus põldu polnud niisama kui üldse mitte.

Kolgakülas asus pärast 1866. aastat Kõnnu valla keskus⁵¹ koos vallamajaga. Kolgakülla asutati 1876. aastal Kõnnu vallakool.⁵² 20. sajandi esimesel kümnendil sai kool endale uue hoone.⁵³

Kolgaküla on suur ja laialivalguv, koosnedes mitmetest erineva iseloomuga tihedama asustusega külaosadest, mille vahele jääb hajataludega pikitud maastik. Küla idapoolseks piiriks on lõunast põhja suunas voolav Valgejõgi. Lõunast tulev tee kulgeb diagonaalselt läbi küla kulgedes suuresti paralleelselt klindiastringuga. Küla struktuuri moodustav asustus (taluõuede paigutus) on aja jooksul, kohati suuremal kohati väiksemal määral tihenenu. Olulised tugipunktid on olnud kõrts, vallamaja ja rahvamaja. Vanade, tsariaegsete külaosade vahel on raske leida asustusstruktuurilisi sarnasusi. Iga eraldi asetsev külaosa on omanäoline. Külaosa, mida kutsutakse Kassisabaks on ligistikku paiknevate õuedega talude grupp, mis asub Kolgaküla kaguotsas, päris küla piiril. Kassisabast küla keskosa poole liikudes võib eristada veel mitut omaette talude gruppi, mis moodustavad metsade sees ja põldude vahel justkui omaette maailma. Hajaküla piirkond tsariaegseid talusid paikneb aga Kolgaküla läänepiiril, paiknedes suuremate vahemaade tagant külatee ääres, mis kulgeb põhjast lõunasse. Kompaktse kogumiku moodustavad ka kunagise kõrtsi ümbruses paiknevad talud koos endise külakaupluse ja koorejaamaga, millest edela poole jääb järsust astangu all paiknev eraldi taluõuede rida. Tegemist on Lahemaa kõige suurema maakülaga, mis paikneb suurel territooriumil. Mingit selget kogu küla hõlmavat struktuuri ei ole võimalik tuvastada. Tegemist on segatüüpi külaga, mis koosneb mitmetest erinevatest osadest ja kuhu on rahatud talusid nii tsaari-, vabariigi kui ka hilisemal ajal.

Asustuse muutusi kirjeldab seletuskirja lisa esitatud Kolgaküla küla kaart (andmebaasis andmekiht eluhooned), millelt saab jälgida küla kujunemist üksiktalu kaupa. Kaardile on märgitud talukohtade rajamise ajajärk. Koha vanust näitab

⁵¹ Kindel, Melika. *Kolgaküla*. Koostaja Melika Kindel. Tallinn 2008, lk 7.

⁵² Tarvel, Enn. Lahemaa ajalugu. 1983, lk 206.

⁵³ samas, lk 208.

põhihoone värv (punane tinglikult tsariaegne, sinine sõdadevahelise vabariigi aegne ja roheline hilisem, pikem seletus peatükis 4.1.).

33.1.2 Visuaalne analüüs

1. **Maastik ja teedevõrk.** Küla kõrgel klindiasangul – nii klindi peal kui all Kuusalu ja Pärisepea vahel kahel pool suurt maanteed. Läänepool mets, talude ümber põllud; küla tuumik – kunagine pikk kõrtsihoone, vallamaja, koolihoone (kõik hävinud) ja rahvamaja (ehit algselt Eric Jacoby projekti järgi 1930. a, põlenud 2006, uuesti ülesehitatud) koonduvad klindilt alla laskuva tee piirkonda. Küla idaosas Valgejõe madalad luhad ja heinamaad.
2. **Küla struktuur ja tüpologia.** Lahemaa suurimaid külasid, laiudes kahel pool suurt Kuusalust Pärisepeale suunduvat teed idast läände paari-kolme kilomeetri laiuselt; hõlmates hõreasustusega piirkondi perifeersetes osades ja tihenedes küla keskel suure tee vahetus naabruses. Suurem osa külast jääb klindi kõrgele nõlvakule; väiksem osa selle alla, oru põhja, kuhu on ülevalt kogunisti raske pääseda. Taluõued kujundavad avaras ruumis omaette ringe ja saarekesi, elades otsekui piirkonniti oma elu, suhestudes külaga selle siseste teede ja kiviaedade võrgu läbi. Domineerib 19. sajandist (ja varasemastki perioodist) pärinev külamaastik, mis ebaregulaarse ja „vabatekkelisena“ loob sideme iidsete maakasutusviisidega. Sõdadevahelise vabariigi aegne uusasustuse kihistus suhteliselt õhuke; nõukogude okupatsiooni aegne tootmine (suuresti varemets) ja kolhoosiküla (kahekorruseliste elamutega) lõuna poolt külasse saabuva tee ääres.
3. **Arhitektuuriline analüüs ja karakter.** Sisemaa küla sellele tüüpilise arhitektuurilise ilme ja rehemaja tüüpi 19. sajandi lõpus ja 20. sajandi algul välja ehitatud taluhoonetega. Vanu talumaju leidub kogu avaral alal – läänepool Suurekõrves hajataludena (Kõrve, Suurekõrve-Jaani; Suurekõrve-Reinu, Karupõllu/Karumäe), Kassisabas küla idaosas (Kelbari, Kadapiku, Allikaoru (ehit 1908)). Kõik nad kõrge poolkelpkatusega, madalate ja maadligi seintega, palkidest elutiiva ja enamasti kivist rehealusega – püstitatud viisil, mida oleme harjunud siduma nimega – Eesti pärane. Küla keskosas leidub ka toredaid taluõuesid, millest tõuseb esile Liivamäe, kuhu suundub paekivimüüri ja puudereaga palistatud külavahetee. Vanu ja ilusaid maju leidub mujalgi: sh näiteks Liivaku (ehit 1912) ja Uuetoa (ehit 1913-14) külast lõunapool kolhoosiküla keskel, kus see kolhoosiaegsete hoonete ümbruse pori taustal mõjub lohutava saarekesena. Külaosas klindi all leidub ka sõdadevahelise vabariigi aegseid juugendtüüpi majakesi, millele viitavad kogunisti talunimed (näiteks Villa-Vanahansu). 1930ndatest pärinevad Vana-Puki, Toomanni, siia-sinna on 1920. aastatest alates kerkinud ka uusasustust Lahemaale iseloomuliku verandaarhitektuuriga.
4. **Miljö ja tunnetuslik analüüs.** Üldmulje rahulik, pigem vana ja traditsiooniline, säilinud on rida toredaid taluõuesid ja külavaheteid, mida avastad järk-järgult, liikudes elava ja rahvarohke asustuskeskuse piirides.

33.2 Väärtused

- a) **Maastik ja loodus.** Atraktiivne, mille tingib nii kõrge klindiasang, vaated kaugustesse niisamuti kui mets ja Valgejõe luhamaad. Kõigi oma looduslike eelduste kokkukõlas vaheldusrikas ja üllatav paljudes maastikuliste vormide eripäras niisama kui nende koosmõjus, andes suurele ja vaheldusrikkale ansamblile harmoonilise tervikmulje.

- b) **Vanus.** Küla suure maantee ääres, paikkonna vanemaid asustuskeskusi, mille varasemad kihistused ulatuvad tagasi muinasaega. Talude asend ja külastruktuur peegeldab arengueeldusi, mis saanud alguse 17. sajandist, on osutunud läbi aegade üllatavalt püsivaks, andes endast täna märku vanade taluhoonete, avarate õuede, külatanumate ja tänavate kokkukõlas. Viimasel poolsajandil märgistatud kolhoosiaegsete lautade, tööstushoonete ja elamutega.
- c) **Struktuur ja tüpologia.** Ainukordne, suur küla kõrge klindi ja suure maantee ristumiskohal. Kujunenud välja mitmete asustusüksuste kokkusulamise teel, millest pea igaüks moodustab veel täna nauditava ja hinnatava terviku. Struktuurset paistab silma hästisäilinud hajaküla Suurkõrves, saunikute külaosa endise vallamaja ümbruses ja Lauri talust moodustunud kooslus.
- d) **Arhitektuuriline karakter.** Traditsiooniline, on vanu rehemaja tüüpi hooned, mis annavad eripära, rõhutades samas Kolgaküla kesket tähendust Lahemaa arhitektuurilises arengus. Head näited on Reiemetsa, Kelbari, Luksu, Kõrve jt. Olulised maamärgid nagu koolimaja on lammutatud, viimasel kümnendil kadusid tulekahjus vallamaja ja rahvamaja, viimane ehitati aga uuesti üles. Lähiajal kaob omaaegne küla keskushoone, meierei ja kaupluse maja, mille omanik on otsustanud lammutada.
- e) **Miljö ja muinsuskõne.** Hoomatav ja suures osas alles, avaneb nii üldises planeeringus ja struktuuris kui üksikhoonete arhitektuurilises väärtuses. Kahjuks mängivad olulist rolli ka hilisemad ebasobivad lisandused nagu suurlaut, sealaut, masinajaam, saekaater, aga ka uued suvilad küla idaservas (Kassisabas).

33.3 Ehituspiirangud

Tulenevalt eelnevates peatükkides väljatoodust võib öelda, et Kolgaküla loodepoolne osa (endine Suurekõrve küla) on hästi säilinud valdavalt põlistalude ja suurepärase miljööga hajaküla ning seetõttu ei ole seal sobilik uute elukohtade (talukohtade) loomine. Nimetatud külaosast põhja pool asuvad Hara küla hajatalud kuuluvad funktsionaalselt ja ruumiliselt kokku Kolgaküla Suurekõrve osaga. Samuti on hästi säilinud struktuuri ning kohase miljööga endise vallamaja ümbruses paiknev vabadike küla ning üksikud täistalud (Toomanni, Tõnumäe), mis on määratud kaitstavaks külaosaks. Kolmas kaitstav külaosa paikneb endise Lauri talu ümbruses, kus on moodustunud omaette kohase miljööga kompleks, kus on nii tsaariaegseid kui ka sõdadevahelise vabariigi aegseid elukohti. Kaitstava külaosa määramise aluseks on komplekshinnang struktuuri säilivusest, väärtuslike hoonete olemasolust ja visuaalsest/miljöolisest säilivusest. Tihendatavad külaosad asuvad olemasolevate hoonete ümbruses nii küla kesk-, lõuna- kui ka idaosas. Kruntide vähima suuruse määramisel on arvestatud, et ajalooline krundisuurus oleks üldjoontes tagatud, et ei toimiks liigset tihendamist. Määramise aluseks on säilinud ajaloolised krundid külas.

Kasutuses olev okupatsiooni ajal ehitatud laut endise Punsu talu maadel küla lõunaosas on soovitatav kasutusele jätta tootmishoone ja muuseumina. Teised kaks säilitatavat tootmisala on küla keskosas saekaatri ja masinpargi kruntidel ning kolmas küla põhjaosas savikarjääri juures. Tootmisaladel on lubatud olemasolevate tootmishoonete lammutamine, rekonstrueerimine ja uute hoonete püstitamine, mis mahuliselt ei ole oluliselt (kuni 10%) suuremad (ei kõrguse ega ehitusaluse pindala poolest) olemasolevast krundil paiknevast tootmishoonest. Kasutusest väljas olev Männiku sealaut endise vallamaja läheduses tuleks lammutada.

Uushoonestuse ala on määratud olemasolevate kolhoosielamute juurde küla lõunaosas, kus on lubatud uute kruntide moodustamine, olemasolevate hoonete lammutamine, rekonstrueerimine ja uute hoonete püstitamine, mis ehitusaluse pindala poolest ei ole suuremad olemasolevatest korruselamutest. Uushoonestuse kõrgus on piiratud kahe korrusega ja hooned peavad sobima omavahel. Uued hooned tuleb paigutada selliselt, et need sobituks visuaalselt külakeskkonda kasutades sobivaid välisviimistlusmaterjale ning kõrghaljastust.

Väljapoole nimetatud alasid hoonete ning nendega seotud rajatiste püstitamine võib kahjustada ajaloolise külastruktuuri säilimist. Lubatud on hävinud talukohtade taastamine. Külla võib ehitada uusi elamuid arvestades seniste elamute paiknemist.

Uute hoonete paigutamisel tuleb järgida külas väljakujunenud elamu ja abihoonete rütmi (elamud ja sellega seotud abihooned lubatud vaid õue läheduses) ning vältida ebasobivate vaadete tekkimist. Lisaks töös esitatud uusehitustingimustele peab iga konkreetse uue hoone projekteerimisele eelnema taluõue ja selle ümbruse - kontaktvööndi - analüüs.

Näitajad	Kaitstav külaosa	Tihendatav külaosa
1. Uute kruntide moodustamine	Ei ole lubatud	Lubatud, kui moodustatavad krundid on selleks piisavalt suured
2. Elumumaa sihtotstarbe määramine	Ei ole lubatud	Lubatud, kui krunt on selleks piisavalt suur
3. Väikseim võimalik krundi suurus (m ²)	Uued krundid ei ole lubatud	6000 (peab asuma täielikult tihendatava külaosa sees)
4. Elumaja ehitamine	Lubatud ainult hävinud elamu asendamiseks; ühel krundil lubatud üks elamu	Lubatud kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel; ühel krundil lubatud üks elamu
5. Abihoonete ehitamine	Lubatud, kui õue suurus seda võimaldab, kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel	Lubatud kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel
6. Hoonete paigutus taluõue piires	Korrapärane, ebakorrapärane	Korrapärane
7. Hoonete paigutus külatänavas suhtes	Vastavalt ajaloolisele paigutusele lähedalasuvatel kruntidel; üldjuhul elamud külatee äärde, abihooned elamute taha	Vastavalt ajaloolisele paigutusele lähedalasuvatel kruntidel; üldjuhul elamud külatee äärde, abihooned elamute taha
8. Lisanõuded	Uus hoone rajada esmajärjekorras hävinud ajaloolise hoone kohale; uued eluasemed tuleb rajada üksteisest piisavale kaugusele vastavalt külaosas väljakujunenud laadile	

Külas on uute elamute ehitamisel soovitatav järgida kahte hoone tüüpi - vanemat, nn rehielamu tüüpi ning uuemat, nn asunduselamu tüüpi, abihoonete ehitamisel

püstitada suuremat või väiksemat tüüpi abihooneid. Hoonete soovitavad mõõtmeid on alljärgnevad.

Elamu näitajad	Rehielamu tüüp	Asunduselamu tüüp
9. Elamu suurim ehitusalune pind (m ²)	160 (koos majandusruumidega)	120
10. Elamu harja kõrgus (m)	6...7	6...7
11. Elamu katusetüüp	Viil või poolkelp	Viil
12. Elamu katusekalle (kraadides)	35...42	40...45
13. Elamu viimistlusmaterjal	Palk, laudis	Laudis
14. Elamu laiuse ja pikkuse suhe	1:2 kuni 1:3	1:1,5 kuni 1:2
15. Elamu suurim laius (m)	Soovitavalt 6...7	Soovitavalt 6...7
16. Elamu juurdeehitus lubatud	Ühel küljel tuulekojana	Kuni kahel küljel
17. Elamu ühe juurdeehituse maht põhimahust	Kuni 5%	Kuni 15%
18. Lisanõuded	Hooned võivad olla vaid ühekorruselised, katusealune on lubatud välja ehitada; elamutele ei ole lubatud ehitada rõdusid; viimistluses ei ole lubatud kasutada tehases toodetud ümarpalki; hoonete vundamendi kõrgus kuni 30 cm; hoonete kõrgused on määratud vundamendi pealt, v.a. juhul kui on tegemist kõrgendatud sokliga, sel juhul arvestada kõrgus maapinnast.	

Abihoone näitajad	Väiksema abihoone tüüp	Suurema abihoone tüüp
19. Abihoone suurim ehitusalune pind (m ²)	20...60	60...140
20. Abihoone harja kõrgus (m)	3...4	6...7
21. Abihoone katusetüüp	Viil	Viil
22. Abihoone katusekalle (kraadides)	30...35	35...45
23. Abihoone viimistlusmaterjal	Palk, laudis	Palk, laudis
24. Abihoone laiuse ja pikkuse suhe	1:1,5 kuni 1:2	1:2 kuni 1:5

25. Lisanõuded

Hooned võivad olla vaid ühekorruselised;
abihoonetele ei ole lubatud ehitada verandasid, rõdusid,
terrasse, katuse väljaehitisi;
väärtuslikel ja väga väärtuslikel abihoonetel ei ole uued
juurdeehitused lubatud;
viimistluses ei ole lubatud kasutada tehases toodetud
ümarpalki;
hoonete vundamendi kõrgus kuni 30 cm;
hoonete kõrgused on määratud vundamendi pealt, v.a. juhul
kui on tegemist kõrgendatud sokliga, sel juhul arvestada
kõrgus maapinnast;
ühel taluõel võib olla üks suurem abihoone.

34 Kotka küla

34.1 Ajalooline analüüs

34.1.1 Tekkelugu ja kaardi analüüs

Kotka küla asub Kuusalu kirikukihelkonnas.

Kotka küla näol on tegemist väikese teede ristumiskohas asuva külaga, mille üheks fookuspunktiks on Valgejõeel olev vana veskikoht, millest on teateid juba 1678. aastast. Kotka veski oli (*Kotkowetzki*) oli 1687. aastal vana lagunenud jahuveski ühe paari vanade kividega, kuuludes Kolga mõisale. 1860. aastal oli Kotkal kivist vesiveski.⁵⁴ Veskest allavoolu, samuti Valgejõe kõrgel kaldal asub suvemõisahoone. Tegemist on veskikohast välja kasvanud väikese külaga, mis paikneb kompaktselt teede ristumiskoha läheduses ning millel selge külastruktuur puudub. Küla põhjaosas, kunagise suvemõisa ümbruses asub nõukogudeaegne pioneerilaager, tänase nimetusega Kotka Noortelaager. Küla on tihendatud nii sõdadevahelise vabariigi kui ka nõukogude okupatsiooni ajal nii talude kui tööstusega (hüdroelektrijaam, saekaater, bensiinjaam). Küla asustatud osast lõunapoole on nõukogude okupatsiooni ajal rajatud ebaloomulikult sirge maantee Võsule parandamaks Võsu ja Loksa vahelist ühendust.

Kolga küla kohta ei ole säilinud mõisaaegseid kaarte ning kaardianalüüsil saab tugineda ainult suuremõõtkavalistele kaartidele, milleks on vene üheverstaline, Eesti Vabariigi topograafiline ja Eesti Põhikaart.

Asustuse muutusi kirjeldab seletuskirja lisas esitatud Kotka küla kaart (andmebaasis andmekiht eluhooded), millelt saab jälgida küla kujunemist üksiktalukaupa. Kaardile on märgitud talukohtade rajamise ajajärk. Koha vanust näitab põhihoone värv (punane tinglikult tsaariaegne, sinine sõdadevahelise vabariigi aegne, roheline hilisem ja lilla tsaariaegne, mida ei ole märgitud topograafilisel kaardil – pikem seletus peatükis 4.1.).

34.1.2 Visuaalne analüüs

- 1. Maastik ja teedevõrk.** Küla Kolgaküla ja Loksa linna vahel Valgejõe ääres Liiapeksi-Loksa ja Võsu-Kotka tee ristis.
- 2. Küla struktuur ja tüpologia.** Kahe ajaloolise keskuse – Kotka vesiveski koos paisjärvega ja mõisa suvemaja baasil kujunenud kooslus. Neist üks on andnud koha saetööstusele; teine on tuntud nõukogude aegse pioneerilaagri ja noorte suvituskohana. Varasem kihistus mattunud uue tootmise ja uute hoonete alla. Maanteeristis bensiinjaam; Valgejõe ääres tegutseb Kotka kalakasvatus.
- 3. Arhitektuuriline analüüs ja karakter.** Tähelepanu pälvis 1911. a ehitatud juugendvormides kõrgete katusepindade ja vaheldusrikka dekooriga suvemõisa peahoone. Samas endisaegne teenijatemaja. Ülejäänud küla puhul domineerib II maailmasõja eelne ja järgne arhitektuur, mis mõnel puhul (näiteks Pillapalu) avaldab mõju oma meeldiva vormikõnega.
- 4. Miljö ja tunnetuslik analüüs.** Nauditav oma üksikutes elementides veskijärve ja Valgejõe kallastel. Kohati ka noorte suvelaagri territooriumile jääva kunagise suvemõisa lähiümbruses. Ülejäänud osas langenud ohvriks majanduslikkust

⁵⁴ Tarvel, Enn. Lahemaa ajalugu. 1983, lk 107.

eesteetilisusele eelisatavale tööstusele ja selle maastikuliselt ning arhitektuuriliselt läbimõtlematult hoogsale arengule.

34.2 Väärtused

- a) **Maastik ja loodus.** Väärtuseks loodus – paisjärve peegel ja Valgejõe ürgsed kaldad.
- b) **Vanus.** Seostub 17. sajandist alguse saanud veskikoha ja 20. sajandi algusest pärineva suvemõisaga.
- c) **Struktuur ja tüpologia.** Küla liidab tervikuks kahe kunagise keskuse: vesiveski ja suvemõisa; taluarhitektuurile iseloomulik struktuur puudub.
- d) **Arhitektuuriline karakter.** Väärtuslikuna käsitletav kunagise suvemõisa puhul.
- e) **Miljöö ja muinsuskõne.** Hoomamatu, kui välja arvata loodus, siis külamiljööna negatiivne.

34.3 Ehituspiirangud

Tulenevalt eelnevates peatükkides väljatoodust võib öelda, et Kotka külas ei ole põhjendatud kaitstavate külaosade määramine ning olemasoleva külaosa säilitamine praegusel kujul ei ole õigustatud. Tihendatavad külaosad asuvad olemasolevate hoonete ümbruses Valgejõe kummalgi kaldal. Kruntide vähima suuruse määramisel on arvestatud, et ajalooline krundisuurus oleks üldjoontes tagatud, et ei toimuks liigset tihendamist. Määramise aluseks on säilinud ajaloolised krundid külas. Kasutuses olev saekaater, bensiinijaam, kalakasvandus ning endine elektriyaam on soovitatav kasutusele jätta tootmisaladena. Tootmisaladel on lubatud olemasolevate tootmishoonete lammutamine, rekonstrueerimine ja uute hoonete püstitamine, mis mahuliselt ei ole oluliselt (kuni 10%) suuremad (ei kõrguse ega ehitusaluse pindala poolest) olemasolevast krundil paiknevast tootmishoonest. Seejuures on endise elektriyaama hoonetesse lubatud rajada ka elamispinnad. Kasutusest väljas olev lao- või toomishoone katastriüksusel tunnusega 42301:004:0058 tuleks lammutada.

Uushoonestuse ala on määratud olemasoleva lastelaagri alale küla põhjaosas, kus on lubatud uute kruntide moodustamine, olemasolevate hoonete lammutamine, rekonstrueerimine ja uute hoonete püstitamine, mille ehitusalune pindala on kuni 70 m², ühel peahoonel on lubatud rohkem, kuni 140 m². Uushoonestuse kõrgus on piiratud kahe korrusega ja hooned peavad sobima omavahel. Uued hooned tuleb paigutada selliselt, et need sobituks visuaalselt külakeskkonda kasutades sobivaid välisviimistlusmaterjale ning kõrghaljastust. See kehtib eelkõige naaberkinnistul asuvate suvemõisa hoone ning teenijate elamu kohta.

Väljapoole nimetatud alasid hoonete ning nendega seotud rajatiste püstitamine võib kahjustada ajaloolise külastruktuuri säilimist. Külla võib ehitada uusi elamuid arvestades seniste elamute paiknemist.

Uute hoonete paigutamisel tuleb järgida külas väljakujunenud elamu ja abihoonete rütmi (elamud ja sellega seotud abihooned lubatud vaid õue läheduses) ning vältida ebasobivate vaadete tekkimist. Lisaks töös esitatud uusehitustingimustele peab iga konkreetse uue hoone projekteerimisele eelnema taluõue ja selle ümbruse – kontaktvööndi – analüüs.

Näitajad	Tihendatav külaosa
1. Uute kruntide moodustamine	Lubatud, kui moodustatavad krundid on selleks piisavalt suured
2. Elamumaa sihtotstarbe määramine	Lubatud, kui krunt on selleks piisavalt suur
3. Väikseim võimalik krundi suurus (m ²)	4000 (peab asuma täielikult tihendatava külaosa sees)
4. Elumaja ehitamine	Lubatud kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel; ühel krundil lubatud üks elamu
5. Abihoonete ehitamine	Lubatud kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel
6. Hoonete paigutus taluõue piires	Korrapärane
7. Hoonete paigutus külatänaava suhtes	Määramata
8. Lisanõuded	Uus hoone rajada esmajärjekorras hävinud ajaloolise hoone kohale; uued eluasemed tuleb rajada üksteisest piisavale kaugusele vastavalt külaosas väljakujunenud laadile

Külas on uute elamute ehitamisel soovitatav järgida kahte hoone tüüpi – vanemat, nn rehielamu tüüpi ning uuemat, nn asunduselamu tüüpi, abihoonete ehitamisel püstitada suuremat või väiksemat tüüpi abihooneid. Hoonete soovitatavad mõõtmeid on alljärgnevad.

Elamu näitajad	Rehielamu tüüp	Asunduselamu tüüp
9. Elamu suurim ehitusalune pind (m ²)	120 (koos majandusruumidega)	120
10. Elamu harja kõrgus (m)	6...7	6...7
11. Elamu katusetüüp	Viil või poolkelp	Viil
12. Elamu katusekalle (kraadides)	35...42	40...45
13. Elamu viimistlusmaterjal	Palk, laudis	Laudis
14. Elamu laiuse ja pikkuse suhe	1:2 kuni 1:3	1:1,5 kuni 1:2
15. Elamu suurim laius (m)	Soovitatavalt 6...7	Soovitatavalt 6...7
16. Elamu juurdeehitus lubatud	Ühel küljel tuulekojana	Kuni kahel küljel
17. Elamu ühe juurdeehituse maht põhimahust	Kuni 5%	Kuni 15%

Elamu näitajad	Rehielamu tüüp	Asunduselamu tüüp
18. Lisanõuded	<p>Hooned võivad olla vaid ühekorruselised, katusealune on lubatud välja ehitada; elamutele ei ole lubatud ehitada rõdusid; viimistluses ei ole lubatud kasutada tehases toodetud ümarpalki; hoonete vundamendi kõrgus kuni 30 cm; hoonete kõrgused on määratud vundamendi pealt, v.a. juhul kui on tegemist kõrgendatud sokliga, sel juhul arvestada kõrgus maapinnast.</p>	

Abihoone näitajad	Väiksema abihoone tüüp	Suurema abihoone tüüp
19. Abihoone suurim ehitusalune pind (m ²)	20...60	60...100
20. Abihoone harja kõrgus (m)	3...4	5...6
21. Abihoone katusetüüp	Viil	Viil
22. Abihoone katusekalle (kraadides)	30...35	35...45
23. Abihoone viimistlusmaterjal	Palk, laudis	Palk, laudis
24. Abihoone laiuse ja pikkuse suhe	1:1,5 kuni 1:2	1:2 kuni 1:5
25. Lisanõuded	<p>Hooned võivad olla vaid ühekorruselised; abihoonetele ei ole lubatud ehitada verandasid, rõdusid, terrasse, katuse väljaehitisi; väärtslikel ja väga väärtslikel abihoonetel ei ole uued juurdeehitused lubatud; viimistluses ei ole lubatud kasutada tehases toodetud ümarpalki; hoonete vundamendi kõrgus kuni 30 cm; hoonete kõrgused on määratud vundamendi pealt, v.a. juhul kui on tegemist kõrgendatud sokliga, sel juhul arvestada kõrgus maapinnast; ühel taluõel võib olla üks suurem abihoone.</p>	

35 Loksa küla

35.1 Ajalooline analüüs

35.1.1 Tekkelugu ja kaardi analüüs

Loksa küla asub Kuusalu kirikukihelkonnas.

Kahjuks Enn Tarvel oma uurimuses midagi Loksa küla ajaloo kohta ei ütle, samuti ei ole säilinud mõisaaegset kaardimaterjali. Seetõttu on küla kohta kättesaadav info suhteliselt napp. Käesoleva analüüsi koostamisel kasutati suuremõõtkavalisi kaarte (vene üheverstaline, Eesti Vabariigi topograafiline ja Eesti Põhikaart). Küla asustus paikneb kitsa põhja-lõunasuunalise siiluna, suur osa tänasest küla territooriumist on asustamata. Küla kõige põhjapoolsem (Loksa linna poolne) osa jääb Lahemaa Rahvuspargist välja. Küla asustusstruktuuri olulise telje moodustab kõrgete kallaste vahel silvusklev Valgejõgi, mille mõlemal kaldal kulgevad jõega paralleelselt teed Loksa poole. Vasakul kaldal sirge põhimaantee ja paremal talust tallu viiv külatee. Jõe kaldal paiknevad talude õued moodustavad ebakorrapärase tihedusega rea jõe paremkaldal. Umbes küla keskel jõe vasakkaldal paikneb endine veskikoht. Teine olulisem objekt on kõrts, mis asub küla põhjaosas, samuti jõe kaldal. Suure osa talude õuede asukohad on pärit vähemalt tsariajast, küla põhjaosas leidub ka paar asundustalu. Üldiselt on tegemist vana külaga, mille asustustihedus ei ole olulisel määral suurenenud ning mis oma struktuurilt meenutab ahelküla.

1867. aastal asutati Loksa külas Kõnnu vallakool.⁵⁵ 20. sajandi esimesel kümnendil sai kool endale uue hoone⁵⁶.

Asustuse muutusi kirjeldab seletuskirja lisas esitatud Loksa küla kaart (andmebaasis andmekiht eluhooned), millelt saab jälgida küla kujunemist üksiktalukaupa. Kaardile on märgitud talukohtade rajamise ajajärk. Koha vanust näitab põhihoone värv (punane tinglikult tsariaegne, sinine sõdadevahelise vabariigi aegne ja roheline hilisem, pikem seletus peatükis 4.1.).

35.1.2 Visuaalne analüüs

- 1. Maastik ja teedevõrk.** Küla Kõnnu Pärisepeale suunduva suure maantee servas kahel pool Valgejõe, põhiosaga sellest idapool, kus hoonestus varjub jõe ja külavahetee vahele.
- 2. Küla struktuur ja tüpoloogia.** Pika ahelana piki Valgejõe jätkuv asustus, mis tekitab hajumisi ja koondumisi, tihenedes Vanaveski (Aasuveski) kohal ja jätkudes lõunasse ja põhja kuni Loksa linnani. Hõlmab kärestikulisele Valgejõe rajatud kolm veskikohta – lisaks Vanaveskile veel Jõeveski, Vaseveski ja Lauaveski küla lõunatipus. Neile sekundeerivad ridamisi 19. sajandisse dateeruvad talukohad, mis kujundavad eraldiseisvaid paljude kõrvalhoonetega ansambleid nii jõe ääres kui sellest pisut eemal.
- 3. Arhitektuuriline analüüs ja karakter.** Domineerib sõdadevahelise vabariigi aegne hoonestuskiht, milles eristuvad Lahemaale iseloomulikud karakterised jooned ja kohalikust eripärast lähtuvad põhimõtted. Vanemat traditsiooni esindab Kuivakõrtsi rehemaja (oletatavasti kunagi ka kõrtsihoone). Sarnase hoone leiame

⁵⁵ Tarvel, Enn. Lahemaa ajalugu. 1983, lk 206.

⁵⁶ samas, lk 208.

Kandeaasult. Sõdadevahelise vabariigi aegset kerget ja väikest (osalt verandadega) hoonetüüpi esindavad Allika, Männiku, Vana-Männiku, Tamara (kunagine sillapea koht), mis on küla kõige paremini säilinud ansambleid. Lisaks peahoonele pälvivad seal tähelepanu ulualusega aidad, väike kõrgete väravatega laudahoone, puidust pealikuga võimas kelder. Omaette tõuseb esile Vanaveski kohale tekkinud ansambel – suuremat sorti peahoone ja kõrvalhooned, mille seas ilmnevad juba Lahemaa rannaküladele iseloomulikud vormid ja kujundusvõtted.

4. **Miljöö ja tunnetuslik analüüs.** Küla Valgejõe maalilistel kallastel. Pälvib tähelepanu ennekõike oma traditsioonide, pika ajaloo ja iseenesestki mõista looduse tõttu, andes mõtetele hoogu kunagi paigas keerelnud vilka elu – mitme veski, kõrtsi ja peretubade koosluses toimunud küla igapäeva ettekujutamisel.

35.2 Väärtused

- a) **Maastik ja loodus.** Väärtuslikumaks on Valgejõe kultuurmaastik, selle kaldad ja vaated ürgsele orule.
- b) **Vanus.** Põliste asustusjoonte ja taluõuedega, Täna sees pildis ülekaalus sõdadevahelise vabariigi aegne hoonestus, mis kohati hävinenud ja varemetes on naabrusesse jääva Loksa linna mõjul asendunud uute nõukogude okupatsiooni aegsete ehitistega, seda just küla põhjaosas, Loksa linnale lähemal.
- c) **Struktuur ja tüpoloogia.** Ridajas hajaküla Valgejõe kallastel. Hinnatav nii oma asukoha kui struktuuri tõttu, mille kujundavad nii veskikohad kui 19. sajandist pärinevad taluõued. Hästi on säilinud just küla lõunaosa.
- d) **Arhitektuuriline karakter.** Tagasihoidlik. Nõuab väärtuste ära tundmiseks aega ja pühendumust, kuid omab pärlit lõunaotsas. Silma paistavad siiski Tamara kompleks, Vanaveski villa ja kokkukukkumise äärel algupärane Kandeaasu rehielamu.
- e) **Miljöö ja muinsuskõne.** Pigem tunnetuslik kui olemasolev ja mõõdetav, paremini säilinud küla lõunaosas. Vana ja väärrika varjutab peale kasvanud uus nõukogude okupatsiooni aegne kihistus, seda just põhjaosas.

35.3 Ehituspiirangud

Tulenevalt eelnevates peatükkides väljatoodust võib öelda, et Loksa küla keskosa Valgejõe paremkaldal on väga hästi säilinud põlisstruktuuri ja kohase miljööga hajaküla ning seetõttu ei ole seal sobilik uute elukohtade (talukohtade) loomine. Kaitstava külaosa määrangu aluseks on komplekshinnang struktuuri säilivusest, väärtuslike hoonete olemasolust ja visuaalsest/miljöölisest säilivusest. Tihendatavad külaosad asuvad olemasolevate hoonete ümbruses kaitstavast osast nii põhja- (Valgejõe parem- ja vasemkaldal) kui ka lõunasuunas (Valgejõe vasemkaldal). Mõned talukohad küla põhjaosas jäävad väljapoole Lahemaa Rahvusparki. Kruntide vähima suuruse määramisel on arvestatud, et ajalooline krundisuurus oleks üldjoontes tagatud, et ei toimuks liigset tihendamist. Määramise aluseks on säilinud ajaloolised krundid külas.

Väljapoole nimetatud alasid hoonete ning nendega seotud rajatiste püstitamine võib kahjustada ajaloolise külastruktuuri säilimist. Lubatud on hävinud talukohtade taastamine. Külla võib ehitada uusi elamuid arvestades seniste elamute paiknemist.

Uute hoonete paigutamisel tuleb järgida külas väljakujunenud elamu ja abihoonete rütmi (elamud ja sellega seotud abihooned lubatud vaid õue läheduses) ning vältida ebasobivate vaadete tekkimist. Lisaks töös esitatud uusehitustingimustele peab iga konkreetse uue hoone projekteerimisele eelnema taluõue ja selle ümbruse – kontaktvööndi – analüüs.

Näitajad	Kaitstav külaosa	Tihendatav külaosa
1. Uute kruntide moodustamine	Ei ole lubatud	Lubatud, kui moodustatavad krundid on selleks piisavalt suured
2. Elumumaa sihtotstarbe määramine	Ei ole lubatud	Lubatud, kui krunt on selleks piisavalt suur
3. Väikseim võimalik krundi suurus (m ²)	Uued krundid ei ole lubatud	15 000 (peab asuma täielikult tihendatava külaosa sees)
4. Elumaja ehitamine	Lubatud ainult hävinud elamu asendamiseks; ühel krundil lubatud üks elamu	Lubatud kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel; ühel krundil lubatud üks elamu
5. Abihoonete ehitamine	Lubatud, kui õue suurus seda võimaldab, kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel	Lubatud kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel
6. Hoonete paigutus taluõue piires	Korrapärane, ebakorrapärane	Korrapärane
7. Hoonete paigutus külatäna suhtes	Vastavalt ajaloolisele paigutusele lähedalasuvatel kruntidel; üldjuhul elamud külatee äärde, abihooned elamute taha	Vastavalt ajaloolisele paigutusele lähedalasuvatel kruntidel; üldjuhul elamud külatee äärde, abihooned elamute taha
8. Lisanõuded	Uus hoone rajada esmajärjekorras hävinud ajaloolise hoone kohale; uued eluasemed tuleb rajada üksteisest piisavale kaugusele vastavalt külaosas väljakujunenud laadile	

Külas on uute elamute ehitamisel soovitatav järgida kahte hoone tüüpi – vanemat, nn rehielamu tüüpi ning uuemat, nn asunduselamu tüüpi, abihoonete ehitamisel püstitada suuremat või väiksemat tüüpi abihooned. Hoonete soovitatavad mõõtmeid on alljärgnevad.

Elamu näitajad	Rehielamu tüüp	Asunduselamu tüüp
9. Elamu suurim ehitusalune pind (m ²)	120 (koos majandusruumidega)	110
10. Elamu harja kõrgus (m)	6...7	6...7
11. Elamu katusetüüp	Viil või poolkelp	Viil
12. Elamu katusekalle (kraadides)	35...42	40...45

Elamu näitajad	Rehielamu tüüp	Asunduselamu tüüp
13. Elamu viimistlusmaterjal	Palk, laudis	Laudis
14. Elamu laiuse ja pikkuse suhe	1:2 kuni 1:3	1:1,5 kuni 1:2
15. Elamu suurim laius (m)	Soovitavalt 6...7	Soovitavalt 6...7
16. Elamu juurdeehitus lubatud	Ühel küljel tuulekojana	Kuni kahel küljel
17. Elamu ühe juurdeehituse maht põhimahust	Kuni 5%	Kuni 15%
18. Lisanõuded	<p>Hooned võivad olla vaid ühekorruselised, katusealune on lubatud välja ehitada; elamutele ei ole lubatud ehitada rõdusid; viimistluses ei ole lubatud kasutada tehases toodetud ümarpalki; hoonete vundamendi kõrgus kuni 30 cm; hoonete kõrgused on määratud vundamendi pealt, v.a. juhul kui on tegemist kõrgendatud sokliga, sel juhul arvestada kõrgus maapinnast.</p>	

Abihoone näitajad	Väiksema abihoone tüüp	Suurema abihoone tüüp
19. Abihoone suurim ehitusalune pind (m ²)	20...50	60...120
20. Abihoone harja kõrgus (m)	3...4	6...7
21. Abihoone katusetüüp	Viil	Viil
22. Abihoone katusekalle (kraadides)	30...35	35...42
23. Abihoone viimistlusmaterjal	Palk, laudis	Palk, laudis
24. Abihoone laiuse ja pikkuse suhe	1:1,5 kuni 1:2	1:2 kuni 1:5
25. Lisanõuded	<p>Hooned võivad olla vaid ühekorruselised; abihoonetele ei ole lubatud ehitada verandasid, rõdusid, terrasse, katuse väljaehitisi; väärtuslikel ja väga väärtuslikel abihoonetel ei ole uued juurdeehitused lubatud; viimistluses ei ole lubatud kasutada tehases toodetud ümarpalki; hoonete vundamendi kõrgus kuni 30 cm; hoonete kõrgused on määratud vundamendi pealt, v.a. juhul kui on tegemist kõrgendatud sokliga, sel juhul arvestada kõrgus maapinnast; ühel taluõel võib olla üks suurem abihoone.</p>	

36 Kemba küla

36.1 Ajalooline analüüs

36.1.1 Tekkelugu ja kaardi analüüs

Kemba küla asub Kuusalu kirikukihelkonnas.

1694. a Kõnnu mõisa kaardil on olemas Kemba talu ja Tõldjõe kõrts, samuti on olemas Uurita praeguse Kemba küla lõunaosas (rahvuspargist väljaspool). 18. sajandi lõpul võttis mõis Kemba talu karjamõisaks (sellena mainitud esimest korda 1798). 1883. a Kõnnu mõisa teede kaardil on tänase Kemba küla kohal lisaks abimõisa hoonetele loetavad Seljako ja Laiasöödi talu (kuid üllatuslikult puudub Tõldjõe, mis on olemas 1844. a C. G. Rückeri Eestimaa kaardil). 19. sajandi oli Tõldjõe kõrtsi lähistel neli talu⁵⁷, kaasaarvatud Seljako. Mõisa jagamisel 20. sajandi algul rajati uuesti Kemba küla.

Tänasest Kemba külast kuulub vaid põhjapoolne osa Lahemaa Rahvuspargi koosseisu, sest Tallinn-Narva maantee lõikab küla keskelt pooleks. Lõunapoolne osa moodustas varem ajaloolise Uurita küla, mis oli talukohtade arvu poolest mõnevõrra suurem kui karjamõisa maadest välja jagatud Kemba küla. Vanematest kohtadest jäävad rahvusparki kunagine Kõnnu mõisale kuulunud Kemba karjamõis ja Tõldjõe kõrts, mis mõlemad on varemetes. Lisaks veel paar vana hajatalu (Seljako ja Laiasöödi ehk tänane Hiie). Narva maanteelt Kolga poole suunduva tee ääres paiknevad mõned karjamõisa maadest jagatud talud. Kuna Kemba küla ei käsitleta tervikuna, siis on raske midagi enamat külastruktuuri kohta öelda, kui et tegemist on erinevast perioodist pärit hajakülaga.

Kemba küla analüüsil on lisaks suuremõõtkavalistele kaartidele (vene üheverstaline, Eesti Vabariigi topograafiline ja Eesti Põhikaart) kasutatud Kõnnu mõisa kaarte aastatest 1694, 1883 ja 1911.

Asustuse muutusi kirjeldab seletuskirja lisas esitatud Kemba küla kaart (andmebaasis andmekiht eluhooned), millelt saab jälgida küla kujunemist üksiktalu kaupa. Kaardile on märgitud talukohtade rajamise ajajärk. Koha vanust näitab põhihoone värv (punane tinglikult tsaariaegne, sinine sõdadevahelise vabariigi aegne ja roheline hilisem, pikem seletus peatükis 4.1.).

36.1.2 Visuaalne analüüs

- 1. Maastik ja teedevõrk.** Metsa ja lagendike vahel suure Tallinn-Narva maantee ääres. Paikkonda kujundavad Pärlijõe (Tõldoja) veesoon ja piki seda põhjapoolse – Kolga suunas kulgev maantee.
- 2. Küla struktuur ja tüpologia.** Mõisa ja talumaastik kunagistele talupõldudele rajatud Kemba karjamõisa südame ja kolme põlistaluga: Seljaku, Laiasöödi (Hiie), Sillaotsa. Tõldjõel vana kõrtsikoht. Sõdadevahelise vabariigi rajamise ajal on mõispõldudele ja karjamaadele jagatud uusi talusid. Küla teine osa jääb teisele poole suurt teed ja Lahemaa piiridest välja.
- 3. Arhitektuuriline analüüs ja karakter.** Karjamõisa hooned varemetes ja hävinud. Kõrtsikoht kadunud (alles kunagisele asustusele viitav paekivivare). Vanemale pärimusele viitab metsa sisse teest eemale jääv Seljaku talukoht. Enne I

⁵⁷ Tarvel, Enn. Lahemaa ajalugu. 1983, lk 56.

maailmasõda on ehitatud välja ka Laiasöödi (Hiie) talu hooned, mille ühe raudkivist kõrvalhoone seinas on daatumkivi aastarvuga 1912. Küla ilmes domineerib sõdadevahelise vabariigi aegne hoonestus, milles peegelduvad asundustalude aegsed põhimõtted. Silmapaistvaimaks hooneks külas on Kustavi juugendvilla kõrge volüümse katuse ja avara verandaga. Rohu ja Sinikivi väikesed asunduselamud verandadega peegeldavad ajastule nii iseloomulikke traditsioone.

4. **Miljöö ja tunnetuslik analüüs.** Küla metsade vahel, tiheda sõdadevahelise vabariigi ajal välja kujunenud asustuse tsoonis, seotud suure maantee ja sealt alguse saavate Kõnnu ja Kolga poole suunduvate maanteedega ja nendevahelise teehaaraga.

36.2 Väärtused

- a) **Maastik ja loodus.** Loodusmaastikuna hinnatav. Paikkonda rikastavad metsad ja läbi küla voolav kitsuke Pärlioja.
- b) **Vanus.** Seotud Kõnnu mõisa arengu ja asustuslooga; hõlmab ühelt poolt perioodi kunagiste talumaade mõisastamise ajast, pakkudes teiselt poolt näite mõisamaadele uute talude rajamise dünaamikast.
- c) **Struktuur ja tüpologia.** Asustusliku põhja kujundab Kõnnu mõis üksikute selle serva ja metsa sisse jäänud põlistaludega. Sõdadevahelise vabariigi aegne kihistus suhteliselt kaootiline ja raskesti tervikuna haaratav.
- d) **Arhitektuuriline karakter.** Kesine, mõned huvipakkuvad näited sõdadevahelise vabariigi aegsest asundustalude perioodist.
- e) **Miljöö ja muinsuskõne.** Paiga suurimaks väärtuseks on loodus – mets ja Pärlijõgi, luues eelduse küla tervikuks liitva miljöölise tervikpildi kujunemiseks.

36.3 Ehituspiirangud

Tulenevalt eelnevates peatükkides väljatoodust ei ole Kemba külas põhjendatud kaitstavate külaosade määramine – suur osa külast jääb väljapoole Lahemaa Rahvusparki ning rahvusparki piires oleva külaosa säilitamine praegusel kujul ei ole õigustatud. Külas on ühte liiki ehitusalasid – tihendatav külaosa. Väljapoole nimetatud ala hoonete ning nendega seotud rajatiste püstitamine võib kahjustada ajaloolise külastruktuuri säilimist. Lubatud on hävinud talukohtade taastamine. Külla võib ehitada uusi elamuid arvestades seniste elamute paiknemist. Kruntide vähima suuruse määramisel on arvestatud, et ajalooline krundisuurus oleks üldjoontes tagatud, et ei toimiks liigset tihendamist. Määramise aluseks on säilinud ajaloolised krundid külas.

Uute hoonete paigutamisel tuleb järgida külas väljakujunenud elamu ja abihoonete rütmi (elamud ja sellega seotud abihooned lubatud vaid õue läheduses) ning vältida ebasobivate vaadete tekkimist. Lisaks töös esitatud uusehitustingimustele peab iga konkreetse uue hoone projekteerimisele eelnema taluõue ja selle ümbruse – kontaktvööndi – analüüs.

Näitajad	Tihendatav külaosa
1. Uute kruntide moodustamine	Lubatud, kui moodustatavad krundid on selleks piisavalt suured

Näitajad	Tihendatav külaosa
2. Elumumaa sihtotstarbe määramine	Lubatud, kui krunt on selleks piisavalt suur
3. Väikseim võimalik krundi suurus (m ²)	5000 (peab asuma täielikult tihendatava külaosa sees)
4. Elumaja ehitamine	Lubatud kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel; ühel krundil lubatud üks elamu
5. Abihoonete ehitamine	Lubatud kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel
6. Hoonete paigutus taluõue piires	Korrapärane
7. Hoonete paigutus külatänava suhtes	Määramata
8. Lisanõuded	Uus hoone rajada esmajärjekorras hävinud ajaloolise hoone kohale; uued eluasemed tuleb rajada üksteisest piisavale kaugusele vastavalt külaosas väljakujunenud laadile

Külas on uute elamute ehitamisel soovitatav järgida kahte hoone tüüpi – vanemat, nn rehielamu tüüpi ning uuemat, nn asunduselamu tüüpi, abihoonete ehitamisel püstitada suuremat või väiksemat tüüpi abihooneid. Hoonete soovitatavad mõõtmeid on alljärgnevad.

Elamu näitajad	Rehielamu tüüp	Asunduselamu tüüp
9. Elamu suurim ehitusalune pind (m ²)	140 (koos majandusruumidega)	120
10. Elamu harja kõrgus (m)	6...7	6...7
11. Elamu katusetüüp	Viil või poolkelp	Viil
12. Elamu katusekalle (kraadides)	35...42	40...45
13. Elamu viimistlusmaterjal	Palk, laudis	Laudis
14. Elamu laiuse ja pikkuse suhe	1:2 kuni 1:3	1:1,5 kuni 1:2
15. Elamu suurim laius (m)	Soovitatavalt 6...7	Soovitatavalt 6...7
16. Elamu juurdeehitus lubatud	Ühel küljel tuulekojana	Kuni kahel küljel
17. Elamu ühe juurdeehituse maht põhimahust	Kuni 5%	Kuni 15%
18. Lisanõuded	Hooned võivad olla vaid ühekorruselised, katusealune on lubatud välja ehitada; elamutele ei ole lubatud ehitada rõdusid; viimistluses ei ole lubatud kasutada tehases toodetud ümarpalki; hoonete vundamendi kõrgus kuni 30 cm; hoonete kõrgused on määratud vundamendi pealt, v.a. juhul kui on tegemist kõrgendatud sokliga, sel juhul arvestada kõrgus maapinnast.	

Abihoone näitajad	Väiksema abihoone tüüp	Suurema abihoone tüüp
19. Abihoone suurim ehitusalune pind (m ²)	20...60	60...140
20. Abihoone harja kõrgus (m)	3...4	6...7
21. Abihoone katusetüüp	Viil	Viil
22. Abihoone katusekalle (kraadides)	30...35	35...42
23. Abihoone viimistlusmaterjal	Palk, laudis	Paekivi (osaliselt), palk, laudis
24. Abihoone laiuse ja pikkuse suhe	1:1,5 kuni 1:2	1:2 kuni 1:5
25. Lisanõuded	<p>Hooned võivad olla vaid ühekorruselised; abihoonetele ei ole lubatud ehitada verandasid, rõdusid, terrasse, katuse väljaehitisi; väärtuslikel ja väga väärtuslikel abihoonetel ei ole uued juurdeehitused lubatud; viimistluses ei ole lubatud kasutada tehases toodetud ümarpalki; hoonete vundamendi kõrgus kuni 30 cm; hoonete kõrgused on määratud vundamendi pealt, v.a. juhul kui on tegemist kõrgendatud sokliga, sel juhul arvestada kõrgus maapinnast; ühel taluõel võib olla üks suurem abihoone.</p>	

37 Kõnnu küla

37.1 Ajalooline analüüs

37.1.1 Tekkelugu ja kaardi analüüs

Kõnnu küla asub Kuusalu kirikukihelkonnas.

Nimetatud 1290, 1586 (Kündo), 1630-31 Kunde ja 1637. Nimi tähendab tühja maad, kõlbmata, viljakandmata maad. 1637. aastal oli Kõnnu (Kendo) küla värskelt ära kaotatud ning sinna oli rajatud mõis. Külas oli olnud kuus peret. 1694. a kaardil on näha mõisahooned, Aru (Arroperre) talu ja nelja taluga Kimbalu küla (Kimballa Byy), Tõldjõe kõrts (Tellijoggi krog) ning Kemba talu (Kempa) mõlemad tänases Kemba külas. Kõnnu mõis oli algul Kolga mõisa abimõis, kuid muutus hiljem iseseisvaks saavutamata aga kunagi emamõisa suursugusust. Kõnnu mõisal endal oli kaks abimõisa – Kemba edelapool mõisasüdan ja Kimbalu põhjapool. 1883. a kaardil on näha nii mõisahooned kui ka üksikud talud nagu Aru ja Murksi põhjaosas, millele lisanduvad tänased talukohad nagu Kalme veski koht tänases Kalme külas.

Enne Eesti vabariigi maareformi 1919 hakati Kõnnu mõisa maid taludeks välja mõõtma ja talusid rajama. Dateeringutega kivid talude vundamendis (nt Madala talu kaevus) jäävad ajavahemikku 1917 kuni 1922. Suuliselt kinnitati, et talud moodustati 1915. aastal. Võib öelda, et tegemist on mõisa põldudele rajatud külaga, mis meenutab struktuurilt asundusküla, kuid on pärit varasemast ajast. Mõisa südame läheduses asub paar hilisemal ajal rajatud talukohta. Kõnnu küla kohta leidub mõisa kaart aastatest 1883 ja 1911. Kõnnu mõisa peahoonesse rajati 1920ndatel koolimaja, mille jaoks peeti mõisahoonet niivõrd sobimatuks, et see asendati uue majaga. Täna on koolimaja kasutusel elamuna. Mõisa aeda on rajatud ühekorruseline silikaattellisest rahvamaja interneti punkti ja raamatukoguga. Mõisahoonetest on muuhulgas säilinud viinaköök ja kastellilaadse laudakompleksi varemed.

Asustuse muutusi kirjeldab seletuskirja lisas esitatud Kõnnu küla kaart (andmebaasis andmekiht eluhooned), millelt saab jälgida küla kujunemist üksiktalu kaupa. Kaardile on märgitud talukohtade rajamise ajajärk. Koha vanust näitab põhihoone värv (punane tinglikult tsaariaegne, sinine sõdadevahelise vabariigi aegne ja roheline hilisem, pikem seletus peatükis 4.1.).

37.1.2 Visuaalne analüüs

- 1. Maastik ja teedevõrk.** Küla avamaastikus, koondub ümber kahe mõisalise keskuse – kunagise Kolga majoraatmõisa alla kuulunud, hiljem iseseisvunud Kõnnu ja selle karjamõisa – Kimbalu. Mõlemad mõisakeskused olid ennekõike kavandatud põllumajanduslikuks tootmiseks – suurem ansambel peahoone (1930. aastatel ehitati selle vundamentidele uus koolimaja), väikese regulaarpargi ning nende lähedusse jäänud karjakastelli, rehehoonete, viinavabriku ja mitmete teiste vajalike ehitistega asus Kõnnul. Kimbalu teenindas ennekõike karjamajanduse huve. Põldude vahelt siirdub lõunast põhja poole maantee, mis ühendas mõisakeskusi ja talusid.
- 2. Küla struktuur ja tüpologia.** Tõeline maaküla. Palju lagedat põldu. Keskmes Kõnnu mõis, mis on jagatud taludeks. Talude asetus peegeldab väga tõetruult asundustalude paigutust olles sellest veidi varasem. Vanem tänase Kõnnu küla asustus on Kimbalus, kus vaatamata sellele, et siinsed talumaad 19. sajandi algul

ühendati suures osas Kõnnu mõisa alla, on veel praegu põhjaosas loetavad vanad hajali asetsevate põliste talukohtade asustuse muster (Aru ja Raja, tänane Hütimetsa).

- 3. Arhitektuuriline analüüs ja karakter.** Põhi ja tuumik mõisaajast, millest järgi mitmeid suuri paekivist majandushooneid: Parmapõllu laudad, Aida rehehoone, Oruküüni laut, niisamuti Viinaköögi viinavabrik tiigi kaldal. Vahetult enne 1919. a maareformi jagati maad taludeks, mis üsna ühel ajal välja ehitatud elamute ja kõrvalhoonetega pakub näite arhitektuuriliselt homogeensest asustustervikust. Silmapistvamateks näideteks Turja, Vetepere, Laiapärna, Uuetee, Kukla, Mustahansu, milles domineerivad väikesed verandadega majad. Neile sekundeerib suur kunagisele mõisa vundamentidele 1930. aastatel ehitatud pooleteist kordne ajastule tüüpiline funkstiili sugemetega koolimaja.

Küla teise osa moodustav Kimbalu pakub pildi 19. sajandil aset leidnud talumaade mõisastamise käigust, mille tarvis mitmed talukohad kas kadusid või liideti karjamõisa alla. Taluhooned pärinevad sõdadevahelise vabariigi ajast, leidub nii verandadega maju (Aru-Jaani, Aru-Indreku) kui neid, mis on ehitatud kiiresti ja odavalt, pidades silmas paikkonnas traditsiooniliseks saanud tavasid: oskust püstitada paekiviseinu ja laduda üles palki (Vana-Keskla). Palju varemetes 1920. a paiku ehitatud kõrvalhooneid, mille seas eristub Aru-Indreku kahekorruline kõrgel paekivisoklil aidahoone ja kelder.

- 4. Miljö ja tunnetuslik analüüs.** Esmapilgul räämas, küla, mille sarnaseid leidub üle Eesti, kus kunagine elurütm on katkenud ja jätnud järgi palju kesise arhitektuuriväärtuse ning unustusse vajuvaid talukohtasid, ümberringi autokered ja metallilasu nii nõukogude okupatsiooni perioodist kui kõige viimastest aastatest. Siiski annab lähem vaatlus tunnistust hästi säilinud talude paiknemise rütmist, mis oli iseloomulik 1920ndate asundusküladele. Eriti silmatorkavalt hea kooslus paikneb endisest mõisasüdamest lõunas.

37.2 Väärtused

- a) **Maastik ja loodus.** Domineerivalt agraarne – suured põllud, mida piiritlevad kauguses metsaviirud. Sajanditepikkuse harimise tulemus. Kõnnu koos Kemba, Kalme ja Murksiga on piiratud suurte laantega.
- b) **Vanus.** Kunagine mõisamaa kahe Kolga alla kuulunud majandusüksuse – Kõnnu ja Kimbaluga. Mõisaaja lõpu lahtikruntimise käigus muudetud taludega uusmaa saajate piirkonnaks. Hinnatav ühe majandusliku protsessi tulemina, mis üllatavalt täpselt kuulutas ette 1919. a radikaalset maareformi. Mõned hajatalud põhjaosas nagu Aru (Kimbalu osas) ja Murksi (täna Murksi külas) on säilinud lahtikruntimise eelsest ajast.
- c) **Struktuur ja tüpologia.** Suur ja laialdasel territooriumil asuv uus küla, näide mõisamaade laialijagamise tulemustest, mida oleme harjunud nimetama asundustalude moodustamise reformiks, kuid mis antud juhul on hoopis mõisniku kinnisvaraarendus. Küla lõunaosa ja põhjaosa on suuresti säilinud pea saja aasta taguse lahtikruntimise kujul, kuid nende vahele on lisandunud uusi kohti ja hooneid.
- d) **Arhitektuuriline karakter.** Paistab kui puhtakujuline asundusküla, mille üldpilt on kokkuvõtteks kogu Eestis pärast 1919. a reformi käivitunud ühest suuremast asundus- ja maastikupilti muutnud protsessi jälgedest täna Lahemaa maastikus.

Väärtuslikud kompleksid on Mustahansu, Aru-Jaani, Vana-Keskla, hävinev Oru, Hernemetsa rehielamu jt.

- e) **Miljöö ja muinsuskõne.** Tagasihoidlik. Hinnatav eelkõige ühe ajaloolise protsessi dokumendina, vähemal määral sellest alles oleva pärandi näol.

37.3 Ehituspiirangud

Tänane Kõnnu küla koosneb lõunapoolsest endise mõisa maadest ning põhjapoolsest endise Kimbalu abimõisa maadest. Tulenevalt eelnevates peatükkides väljatoodust võib öelda, et lõunapoolses külaosas (endise Kõnnu mõisa maad) on hästi säilinud asundusküla tüüpi küla koos kohase miljööga ning seetõttu ei ole seal sobilik uute elukohtade (talukohtade) loomine. Kaitstava külaosa määrangu aluseks on komplekshinnang struktuuri säilivusest, väärtuslike hoonete olemasolust ja visuaalsest/miljöölisest säilivusest. Endise Kõnnu mõisa keskusest põhjasuunas asuv külaosa ei ole säilinud niivõrd algsel kujul, et selle säilitamine praegusel kujul oleks õigustatud. Nimetatud külaosaga piirnevad Kalme ja Murksi ning Kõnnu küla eraldiseisva põhjapoolse osa asundusküla mustrit järgivad talukohad kuuluvad funktsionaalselt ja ruumiliselt kokku. Tegemist on Kõnnu küla tihendatava osaga. Kruntide vähima suuruse määramisel on arvestatud, et ajalooline krundisuurus oleks üldjoontes tagatud, et ei toimuks liigset tihendamist. Määramise aluseks on säilinud ajaloolised krundid külas.

Väljapoole nimetatud alasid hoonete ning nendega seotud rajatiste püstitamine võib kahjustada ajaloolise külastruktuuri säilimist. Lubatud on hävinud talukohtade taastamine. Külla võib ehitada uusi elamuid arvestades seniste elamute paiknemist.

Uute hoonete paigutamisel tuleb järgida külas väljakujunenud elamu ja abihoonete rütmi (elamud ja sellega seotud abihooned lubatud vaid õue läheduses) ning vältida ebasobivate vaadete tekkimist. Lisaks töös esitatud uusehitustingimustele peab iga konkreetse uue hoone projekteerimisele eelnema taluõue ja selle ümbruse – kontaktvööndi – analüüs.

Näitajad	Kaitstav külaosa	Tihendatav külaosa
1. Uute kruntide moodustamine	Ei ole lubatud	Lubatud, kui moodustatavad krundid on selleks piisavalt suured
2. Elamumaa sihtotstarbe määramine	Ei ole lubatud	Lubatud, kui krunt on selleks piisavalt suur
3. Väikseim võimalik krundi suurus (m ²)	Uued krundid ei ole lubatud	30 000 (peab asuma täielikult tihendatava külaosa sees)
4. Elumaja ehitamine	Lubatud ainult hävinud elamu asendamiseks; ühel krundil lubatud üks elamu	Lubatud kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel; ühel krundil lubatud üks elamu
5. Abihoonete ehitamine	Lubatud, kui õue suurus seda võimaldab, kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel	Lubatud kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel
6. Hoonete paigutus taluõue piires	Korrapärane, ebakorrapärane	Korrapärane

Näitajad	Kaitstav külaosa	Tihendatav külaosa
7. Hoonete paigutus külatänava suhtes	Vastavalt ajaloolisele paigutusele lähedalasuvatel kruntidel; üldjuhul elamud külatee äärde, abihooned elamute taha	Vastavalt ajaloolisele paigutusele lähedalasuvatel kruntidel; üldjuhul elamud külatee äärde, abihooned elamute taha
8. Lisanõuded	Uus hoone rajada esmajärjekorras hävinud ajaloolise hoone kohale; uued eluasemed tuleb rajada üksteisest piisavale kaugusele vastavalt külaosas väljakujunenud laadile	

Külas on uute elamute ehitamisel soovitatav järgida kahte hoone tüüpi – vanemat, nn rehielamu tüüpi ning uuemat, nn asunduselamu tüüpi, abihoonete ehitamisel püstitada suuremat või väiksemat tüüpi abihooneid. Hoonete soovitatavad mõõtmeid on alljärgnevad.

Elamu näitajad	Rehielamu tüüp	Asunduselamu tüüp
9. Elamu suurim ehitusalune pind (m ²)	140 (koos majandusruumidega)	120
10. Elamu harja kõrgus (m)	6...7	6...7
11. Elamu katusetüüp	Viil või poolkelp	Viil
12. Elamu katusekalle (kraadides)	35...42	40...45
13. Elamu viimistlusmaterjal	Paekivi sokkel (osaliselt), palk, laudis	Laudis
14. Elamu laiuse ja pikkuse suhe	1:2 kuni 1:3	1:1,5 kuni 1:2
15. Elamu suurim laius (m)	Soovitatavalt 6...7	Soovitatavalt 6...7
16. Elamu juurdeehitus lubatud	Ühel küljel tuulekojana	Kuni kahel küljel
17. Elamu ühe juurdeehituse maht põhimahust	Kuni 5%	Kuni 15%
18. Lisanõuded	Hooned võivad olla vaid ühekorruselised, katusealune on lubatud välja ehitada; elamutele ei ole lubatud ehitada rõdusid; viimistluses ei ole lubatud kasutada tehases toodetud ümarpalki; hoonete vundamendi kõrgus kuni 30 cm; hoonete kõrgused on määratud vundamendi pealt, v.a. juhul kui on tegemist kõrgendatud sokliga, sel juhul arvestada kõrgus maapinnast.	

Abihoone näitajad	Väiksema abihoone tüüp	Suurema abihoone tüüp
19. Abihoone suurim ehitusalune pind (m ²)	20...60	60...120
20. Abihoone harja kõrgus (m)	3...4	6...7

Abihoone näitajad	Väiksema abihoone tüüp	Suurema abihoone tüüp
21. Abihoone katusetüüp	Viil	Viil
22. Abihoone katusekalle (kraadides)	30...35	35...42
23. Abihoone viimistlusmaterjal	Palk, laudis	Paekivi sokkel (osaliselt), palk, laudis
24. Abihoone laiuse ja pikkuse suhe	1:1,5 kuni 1:2	1:2 kuni 1:5
25. Lisanõuded	<p>Hooned võivad olla vaid ühekorruselised; abihoonetele ei ole lubatud ehitada verandasid, rõdusid, terrasse, katuse väljaehitisi; väärtuslikel ja väga väärtuslikel abihoonetel ei ole uued juurdeehitused lubatud; viimistluses ei ole lubatud kasutada tehases toodetud ümarpalki; hoonete vundamendi kõrgus kuni 30 cm; hoonete kõrgused on määratud vundamendi pealt, v.a. juhul kui on tegemist kõrgendatud sokliga, sel juhul arvestada kõrgus maapinnast; ühel taluõel võib olla üks suurem abihoone.</p>	

38 Kalme küla

38.1 Ajalooline analüüs

38.1.1 Tekkelugu ja kaardi analüüs

Kalme küla asub Kuusalu kirikukihelkonnas.

1694. a Kõnnu mõisa kaardil on Kalme küla kohal paks mets⁵⁸. 18. sajandil tekkisid Kalme küla kohal talud, küla nimi esineb 1839 Kuusalu kirikuraamatus. Kalme kõrtsi, veskit ja talu nimetatakse 19. sajandi algul, külana esineb Kalme 1839. aastal Kuusalu kirikuraamatus⁵⁹, kuid 1883. a Kõnnu mõisa teede kaardil seda külana välja toodud ei ole, kuid olemas on hooned Kalme veski juures ja üks hajatalu tänase Vana-Liivapõllu kohas.

Tänane administratiivüksus, Kalme küla on moodustatud Kõnnu mõisa põldudele 20. sajandi algul, enne 1919. a maareformi mõisaomaniku algatusel rajatud uute talude ja Pärlijõe ääres paikneva paari hajatalu baasil. Uued talud kuuluvad struktuuriliselt pigem Kõnnu küla asundusmaastiku juurde, erineva ilmelise osa moodustab jõe ääres metsade vahel üksikutest hajataludest koosnev külaosa. Tegemist on külaga, mis koosneb kahel erineval perioodil rajatud osadest, mida omakorda kajastab ilmekalt ka nende külaosade selgelt erinev asustusstruktuur.

Kalme küla analüüsil on lisaks suuremõõtkavalistele kaartidele (vene üheverstaline, Eesti Vabariigi topograafiline ja Eesti Põhikaart) kasutatud Kõnnu mõisa kaarte aastatest 1694, 1883 ja 1911.

Asustuse muutusi kirjeldab seletuskirja lisan esitatud Kalme küla kaart (andmebaasis andmekiht eluhood), millelt saab jälgida küla kujunemist üksiktalu kaupa. Kaardile on märgitud talukohtade rajamise ajajärk. Koha vanust näitab põhihoone värv (punane tinglikult tsaariaegne, sinine sõdadevahelise vabariigi aegne ja roheline hilisem, pikem seletus peatükis 4.1.).

38.1.2 Visuaalne analüüs

- 1. Maastik ja teedevõrk.** Küla avamaastikus, põldudel. Läänes voolab Pärlijõgi. Põhja-lõuna suunas kulgeb läbi küla Kõnnust Kolgaküla poole suunduv maantee.
- 2. Küla struktuur ja tüpoloogia.** Väike vanemate hajataludega ning hilisemate mõisamaadest välja lõigatud asundustüüpi taludega küla kahe Kõnnu küla erineva osa – Kõnnu ja Kimbalu – vahel. Saanud alguse Pärlijõe 17. sajandi lõpus rajatud vesiveskist (täna hävinud), millele hiljem lisandus Liivapõllu Pärlijõe pidi ülesvoolu. 20. sajandi algul tekkis kunagistele Kõnnu mõisa maadele uus küla osa, mis järgib asundusküla struktuuri – korrapärase rütmiga paiknevad talud sarnaselt tänase Kõnnu küla lõunapoolsele osale.
- 3. Arhitektuuriline analüüs ja karakter.** Asundustaludele iseloomulikud uued talud. Neist mõned – Kulli, Varemete – kujunenud kunagiste Kõnnu mõisa suurte kivihoonete baasil. Osa rajatud vanadele talukohtadele (Kalmeveski, Vana-Liivapõllu). Enamik taludest moodustatud 20. sajandi alguse maadejagamise

⁵⁸ Tarveli järgi elas Kalme külas mõisa linakangur Mägi pere (*Meggi perre*), mis aga 1694. a kaardi järgi asus hoopis Pudisoo jõe ääres tänase Liiapeksi-Loksa maanteest põhja poole.

⁵⁹ Tarvel, Enn. Lahemaa ajalugu. 1983, Lk 56.

käigus. Suure paekivihoonetega ansambli (omamoodi „mõisakese“) kujundab Allikivi taluõu. Talumajad enamasti pisikesed ja osaliselt varustatud ajastule iseloomulike verandadega (Samblapõllu, Vana-Liivapõllu, Lembitu).

4. **Miljöö ja tunnetuslik analüüs.** Küla mõisa maadel. Liitub asustuspildis naabrusesse jääva Kõnnuga, mille kinnituseks astuvad küla idaservas esile paar suuremat 19. sajandi päritolu majandushoonet. Küla lääneosas väike ja karestikuline Pärlijõgi, mis kannab mälestusi kunagisest veskikohast. Vahepeale jääb lage põllumaa mitte palju ütleivate asundustalu tüüpi taludega.

38.2 Väärtused

- a) **Maastik ja loodus.** Tagasihoidlik. Rõhuasetus Pärlijõe ääres, mis oma karestikuliste voogude ja looklevate kalaastetega on paikkonna olulisemaks maastikuliseks väärtuseks.
- b) **Vanus.** 17. sajandist pärinev veskikoht. Hajatalud ja õued kujunesid mõisamaade kõrval ja osaliselt nende müügi tingimustes välja 20. sajandi algul. Praegune hoonestus pärineb valdavalt 20. sajandist.
- c) **Struktuur ja tüpoloogia.** Struktuur kujunenud kahel erineval viisil, kuid tänases kontekstis ei pälvi sellisena olulist tähelepanu .
- d) **Arhitektuuriline karakter.** Näide 20. sajandi I poole asundusarhitektuurist, liitub naabrusesse jääva Kõnnuga, moodustades viimasega homogeense terviku. Üldhinnang – keskpärane ja sellest allapoole. Silmirõõmustavam lääneosas, milles on omakorda ebameeldivaks erandiks spordibaasi kompleks.
- e) **Miljöö ja muinsuskõne.** Avab end Pärlijõe ääres, mis emotsionaalselt rikka keskkonnana pälvib tähelepanu ja kõrgendab emotsioone. Avapõldudel argine ja enamasti mitte kõnekas.

38.3 Ehituspiirangud

Tulenevalt eelnevates peatükkides väljatoodust ei ole Kalme külas põhjendatud kaitstavate külaosade määramine ning olemasoleva külaosa säilitamine praegusel kujul ei ole õigustatud. Tihendatavad külaosad asuvad olemasolevate hoonete ümbruskonnas. Kruntide vähima suuruse määramisel on arvestatud, et ajalooline krundisuurus oleks üldjoontes tagatud, et ei toimuks liigset tihendamist. Määramise aluseks on säilinud ajaloolised krundid külas. Kalme küla lääne- ja lõunaosaga piirnevad Kõnnu ja Murksi küla ning Kõnnu küla eraldiseisva põhjapoolse osa asundusküla mustrit järgivad talukohad kuuluvad funktsionaalselt ja ruumiliselt kokku.

Uushoonestuse ala on määratud olemasoleva spordibaasi alale küla lääneosas, kus on lubatud uute kruntide moodustamine, olemasolevate hoonete lammutamine, rekonstrueerimine ja uute hoonete püstitamine, mis ehitusaluse pindala poolest ei ole oluliselt (kuni 10%) suuremad olemasolevatest alal paiknevast majutusmajakestest – uute hoonete rajamisel mitte aluseks võtta ajaloolise elamu mõõtmeid. Uushoonestuse kõrgus on piiratud kahe korrusega ja hooned peavad sobima omavahel. Uued hooned tuleb paigutada selliselt, et need sobituks visuaalselt külakeskkonda kasutades sobivaid välisviimistlusmaterjale ning kõrghaljastust.

Väljapoole nimetatud alasid hoonete ning nendega seotud rajatiste püstitamine võib kahjustada ajaloolise külastruktuuri säilimist. Lubatud on hävinud talukohtade taastamine. Külla võib ehitada uusi elamuid arvestades seniste elamute paiknemist.

Uute hoonete paigutamisel tuleb järgida külas väljakujunenud elamu ja abihoonete rütmi (elamud ja sellega seotud abihooned lubatud vaid õue läheduses) ning vältida ebasobivate vaadete tekkimist. Lisaks töös esitatud uusehitustingimustele peab iga konkreetse uue hoone projekteerimisele eelnema taluõue ja selle ümbruse – kontaktvööndi – analüüs.

Näitajad	Tihendatav külaosa
1. Uute kruntide moodustamine	Lubatud, kui moodustatavad krundid on selleks piisavalt suured
2. Elumumaa sihtotstarbe määramine	Lubatud, kui krunt on selleks piisavalt suur
3. Väikseim võimalik krundi suurus (m ²)	10 000 (peab asuma täielikult tihendatava külaosa sees)
4. Elumaja ehitamine	Lubatud kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel; ühel krundil lubatud üks elamu
5. Abihoonete ehitamine	Lubatud kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel
6. Hoonete paigutus taluõue piires	Korrapärane
7. Hoonete paigutus külatänava suhtes	Vastavalt ajaloolisele paigutusele lähedalasuvatel kruntidel; üldjuhul elamud külatee äärde, abihooned elamute taha
8. Lisanõuded	Uus hoone rajada esmajärjekorras hävinud ajaloolise hoone kohale; uued eluasemed tuleb rajada üksteisest piisavale kaugusele vastavalt külaosas väljakujunenud laadile

Külas on uute elamute ehitamisel soovitatav järgida kahte hoone tüüpi – vanemat, nn rehielamu tüüpi ning uuemat, nn asunduselamu tüüpi, abihoonete ehitamisel püstitada suuremat või väiksemat tüüpi abihooned. Hoonete soovitatavad mõõtmeid on alljärgnevad.

Elamu näitajad	Rehielamu tüüp	Asunduselamu tüüp
9. Elamu suurim ehitusalune pind (m ²)	140 (koos majandusruumidega)	120
10. Elamu harja kõrgus (m)	6...7	6...7
11. Elamu katusetüüp	Viil või poolkelp	Viil
12. Elamu katusekalle (kraadides)	35...42	40...45
13. Elamu viimistlusmaterjal	Paekivi (osaliselt), palk, laudis	Laudis
14. Elamu laiuse ja pikkuse suhe	1:2 kuni 1:3	1:1,5 kuni 1:2

Elamu näitajad	Rehielamu tüüp	Asunduselamu tüüp
15. Elamu suurim laius (m)	Soovitavalt 7...8	Soovitavalt 6...7
16. Elamu juurdeehitus lubatud	Ühel küljel tuulekojana	Kuni kahel küljel
17. Elamu ühe juurdeehituse maht põhimahust	Kuni 5%	Kuni 15%
18. Lisanõuded	<p>Hooned võivad olla vaid ühekorruselised, katusealune on lubatud välja ehitada; elamutele ei ole lubatud ehitada rõdusid; viimistluses ei ole lubatud kasutada tehases toodetud ümarpalki; hoonete vundamendi kõrgus kuni 30 cm; hoonete kõrgused on määratud vundamendi pealt, v.a. juhul kui on tegemist kõrgendatud sokliga, sel juhul arvestada kõrgus maapinnast.</p>	

Abihoone näitajad	Väiksema abihoone tüüp	Suurema abihoone tüüp
19. Abihoone suurim ehitusalune pind (m ²)	20...60	60...140
20. Abihoone harja kõrgus (m)	3...4	6...7
21. Abihoone katusetüüp	Viil	Viil
22. Abihoone katusekalle (kraadides)	30...35	35...42
23. Abihoone viimistlusmaterjal	Palk, laudis	Paekivi (osaliselt), palk, laudis
24. Abihoone laiuse ja pikkuse suhe	1:1,5 kuni 1:2	1:2 kuni 1:5
25. Lisanõuded	<p>Hooned võivad olla vaid ühekorruselised; abihoonetele ei ole lubatud ehitada verandasid, rõdusid, terrasse, katuse väljaehitisi; väärtuslikel ja väga väärtuslikel abihoonetel ei ole uued juurdeehitused lubatud; viimistluses ei ole lubatud kasutada tehases toodetud ümarpalki; hoonete vundamendi kõrgus kuni 30 cm; hoonete kõrgused on määratud vundamendi pealt, v.a. juhul kui on tegemist kõrgendatud sokliga, sel juhul arvestada kõrgus maapinnast; ühel taluõel võib olla üks suurem abihoone.</p>	

39 Murksi küla

39.1 Ajalooline analüüs

39.1.1 Tekkelugu ja kaardi analüüs

Murksi küla asub Kuusalu kirikukihelkonnas.

1694. a Kõnnu mõisa kaardil Murksit tähistatud ei ole, kuid see esineb 18. sajandi lõpul üksiktaluna⁶⁰. Murksi näol on tegemist on väikese külaga, mis on paiknenud Kõnnu mõisa maade äärealal. Kõnnu mõisa kaartidel (1883 ja 1911) asub osa tänasest külast mõisa maadel, teine osa aga küla maadel. Küla kolmest talust koosnev tuumik on pärit vähemalt tsaariajast ja moodustab ka täna väikese omaette rühma. Tuumikust väljas paiknevad 20. sajandi algul moodustatud uued talud ei kuulu orgaaniliselt vanasse külatuumikusse. Täiesti eraldi ilmega on just küla lõunaosas asuv asunduskülalaaadne külaosa, kuuludes pigem Kõnnu küla asundusmaastiku koosseisu.

Murksi küla analüüsil on lisaks suuremõõtkavalistele kaartidele (vene üheverstaline, Eesti Vabariigi topograafiline ja Eesti Põhikaart) kasutatud Kõnnu mõisa kaarti aastatest 1694, 1883 ja 1911.

Asustuse muutusi kirjeldab seletuskirja lisas esitatud Murksi küla kaart (andmebaasis andmekiht eluhooned), millelt saab jälgida küla kujunemist üksiktalu kaupa. Kaardile on märgitud talukohtade rajamise ajajärk. Koha vanust näitab põhihoone värv (punane tinglikult tsaariaegne, sinine sõdadevahelise vabariigi aegne ja roheline hilisem, pikem seletus peatükis 4.1.).

39.1.2 Visuaalne analüüs

- 1. Maastik ja teedevõrk.** Kõnnu mõisa naaberküla, sellest idapool. Tekkinud metsade keskele kõrgemale põndakule, raadades põllumaad välja tihnikutest ja soodest. Ida-lääne suunas läbib maad külavahetee.
- 2. Küla struktuur ja tüpoloogia.** Põlistaludega hajaküla. Kolm taluõue – Murksi, Põdrapõllu ja Lepa – kujundavad küla keskel kompaktse maastikus eristuva tuumiku.
- 3. Arhitektuuriline analüüs ja karakter.** Hoonestus pärineb valdavalt sõdadevahelise vabariigi ajast, pakkudes üldpildis mitmeid ajastule iseloomulikke näiteid toonasest ehitusviisist. Domineerivad väikesed verandadega majad – Pae-Lageda, Uustalu. Esile tõuseb Põllu, mis oma proportsiooniilus ja arhitektuurivormides peegeldab toonasele külaarhitektuurile iseloomulikke suundumusi ja väärtusi. Leidub ka näiteid vana rehemaja traditsiooni jätkumisest 20. sajandil, mille näiteks on Välja palkidest rehielamu. Palju kõrvalhooneid, millest enamus on laotud üles vana kombe kohaselt palkidest (Lepa ait, Välja laudad).
- 4. Miljö ja tunnetuslik analüüs.** Uus, 20. sajandi küla, sulab oma asukohalt ja miljöolt kokku naabrusesse jääva Kõnnu asundusilmelise külaga. Maanteelt pea märkamatu.

⁶⁰ Tarvel, Enn. Lahemaa ajalugu. 1983, lk 56.

39.2 Väärtused

- a) **Maastik ja loodus.** Küla avamaastikus, kaugemal ümbritsevad kunagisi talumaiad põlismetsad ja tihnikud. Hinnatav looduskeskkonna.
- b) **Vanus.** Tekke- ja arengulugu ulatub tagasi 17. sajandisse. Taluõued 18.-19. sajandist. Hoonestus 20. sajandist sõdadevahelisest perioodist.
- c) **Struktuur ja tüpoloogia.** Hajaküla põldudele ja karjamaade vahele jäävate taluõuedega. Selgelt eritub põline tuumik kolme taluga, kus avaldub ekspressiivselt küla algne karakter.
- d) **Arhitektuuriline karakter.** Sõdadevahelise vabariigi aegsete asundushoonetega, millest väärivad esiletõstmist tänased Uustalu, Põlluste ja Välja.
- e) **Miljöö ja muinsuskõne.** Vähene, hajuv, avab end pigem ajaloolisel kui arhitektuuri tänasel foonil. Küla vanem tuumik on siiski selgesti tajutav.

39.3 Ehituspiirangud

Tulenevalt eelnevates peatükkides väljatoodust võib öelda, et Murksi küla ajaloolises südames on kohase miljööga hästi säilinud põlistalude struktuur, mida on laiendatud asundustaludega, ning seetõttu ei ole seal sobilik uute elukohtade (talukohtade) loomine. Kaitstava külaosa määrangu aluseks on komplekshinnang struktuuri säilivusest, väärtuslike hoonete olemasolust ja visuaalsest/miljöölisest säilivusest. Küla lääneosa talukohad kuuluvad funktsionaalselt ja ruumiliselt kokku Kalme ja Kõnnu küla osadega ning moodustavad nendega ühise, mitte niivõrd algupäraselt säilinud struktuuri, et selle säilitamine praegusel kujul oleks õigustatud. Tegemist on Murksi küla tihendatava osaga. Kruntide vähima suuruse määramisel on arvestatud, et ajalooline krundisuurus oleks üldjoontes tagatud, et ei toimuks liigset tihendamist. Määramise aluseks on säilinud ajaloolised krundid külas.

Väljapoole nimetatud alasid hoonete ning nendega seotud rajatiste püstitamine võib kahjustada ajaloolise külastruktuuri säilimist. Lubatud on hävinud talukoha taastamine. Külla võib ehitada uusi elamuid arvestades seniste elamute paiknemist.

Uute hoonete paigutamisel tuleb järgida külas väljakujunenud elamu ja abihoonete rütmi (elamud ja sellega seotud abihooned lubatud vaid õue läheduses) ning vältida ebasobivate vaadete tekkimist. Lisaks töös esitatud uusehitustingimustele peab iga konkreetse uue hoone projekteerimisele eelnema taluõue ja selle ümbruse – kontaktvööndi – analüüs.

Näitajad	Kaitstav külaosa	Tihendatav külaosa
1. Uute kruntide moodustamine	Ei ole lubatud	Lubatud, kui moodustatavad krundid on selleks piisavalt suured
2. Elamumaa sihtotstarbe määramine	Ei ole lubatud	Lubatud, kui krunt on selleks piisavalt suur
3. Väikseim võimalik krundi suurus (m ²)	Uued krundid ei ole lubatud	15 000 (peab asuma täielikult tihendatava külaosa sees)
4. Elumaja ehitamine	Lubatud ainult hävinud elamu asendamiseks; ühel krundil lubatud üks elamu	Lubatud kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel; ühel krundil lubatud üks elamu

Näitajad	Kaitstav külaosa	Tihendatav külaosa
5. Abihoonete ehitamine	Lubatud, kui õue suurus seda võimaldab, kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel	Lubatud kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel
6. Hoonete paigutus taluõue piires	Ebakorrapärane, korrapärane	Korrapärane
7. Hoonete paigutus külatänavas suhtes	Määramata	Vastavalt ajaloolisele paigutusele lähedalasuvatel kruntidel; üldjuhul elamud külatee äärde, abihooned elamute taha
8. Lisanõuded	Uus hoone rajada esmajärjekorras hävinud ajaloolise hoone kohale; uued eluasemed tuleb rajada üksteisest piisavale kaugusele vastavalt külaosas väljakujunenud laadile	

Külas on uute elamute ehitamisel soovitatav järgida kahte hoone tüüpi – vanemat, nn rehielamu tüüpi ning uuemat, nn asunduselamu tüüpi, abihoonete ehitamisel püstitada suuremat või väiksemat tüüpi abihooned. Hoonete soovitatavad mõõtmeid on alljärgnevad.

Elamu näitajad	Rehielamu tüüp	Asunduselamu tüüp
9. Elamu suurim ehitusalune pind (m ²)	140 (koos majandusruumidega)	110
10. Elamu harja kõrgus (m)	7...8	6...7
11. Elamu katusetüüp	Viil või poolkelp	Viil
12. Elamu katusekalle (kraadides)	35...42	40...45
13. Elamu viimistlusmaterjal	Palk, laudis	Laudis
14. Elamu laiuse ja pikkuse suhe	1:2 kuni 1:3	1:1,5 kuni 1:2
15. Elamu suurim laius (m)	Soovitatavalt 6...7	Soovitatavalt 6...7
16. Elamu juurdeehitus lubatud	Ühel küljel tuulekojana	Kuni kahel küljel
17. Elamu ühe juurdeehituse maht põhimahust	Kuni 5%	Kuni 15%
18. Lisanõuded	Hooned võivad olla vaid ühekorruselised, katusealune on lubatud välja ehitada; elamutele ei ole lubatud ehitada rõdusid; viimistluses ei ole lubatud kasutada tehases toodetud ümarpalki; hoonete vundamendi kõrgus kuni 30 cm; hoonete kõrgused on määratud vundamendi pealt, v.a. juhul kui on tegemist kõrgendatud sokliga, sel juhul arvestada kõrgus maapinnast.	

Abihoone näitajad	Väiksema abihoone tüüp	Suurema abihoone tüüp
19. Abihoone suurim ehitusalune pind (m ²)	20...60	60...120
20. Abihoone harja kõrgus (m)	3...4	6...7
21. Abihoone katusetüüp	Viil	Viil
22. Abihoone katusekalle (kraadides)	30...35	35...42
23. Abihoone viimistlusmaterjal	Palk, laudis	Palk, laudis
24. Abihoone laiuse ja pikkuse suhe	1:1,5 kuni 1:2	1:2 kuni 1:5
25. Lisanõuded	<p>Hooned võivad olla vaid ühekorruselised; abihoonetele ei ole lubatud ehitada verandasid, rõdusid, terrasse, katuse väljaehitisi; väärtuslikel ja väga väärtuslikel abihoonetel ei ole uued juurdeehitused lubatud; viimistluses ei ole lubatud kasutada tehases toodetud ümarpalki; hoonete vundamendi kõrgus kuni 30 cm; hoonete kõrgused on määratud vundamendi pealt, v.a. juhul kui on tegemist kõrgendatud sokliga, sel juhul arvestada kõrgus maapinnast; ühel taluõel võib olla üks suurem abihoone.</p>	

40 Parksi küla

40.1 Ajalooline analüüs

40.1.1 Tekkelugu ja kaardi analüüs

Parksi küla asub Kuusalu kirikukihelkonnas.

Parksi oli hajatalu (Barckus Wenne Claus), mis on 1694. a Kõnnu mõisa kaardil. 18. sajandil oli Parksi kas omaette hajatalu (1712 ja 1732 Pargiste) või käis Vanaküla alla. 19. sajandi keskpaiku tekkis Parksi talu ümber metsa uusi talusid. 19. sajandi lõpul loeti Parksisse kuuluvaks 15 talu, 1934. aastal 21 talu.

Kaardianalüüsi tulemusel, mis tugineb Parksi küla puhul peamiselt suuremõõtmelistele kaartidele (vene üheverstaline, Eesti Vabariigi topograafiline ja Eesti Põhikaart), võib öelda, et Parksi on hajakülatüüpi külastruktuuriga küla, mis paikneb omaette metsade vahel Vasaristi jõe ja Kotka-Valgejõe maantee vahelisel alal. Kuigi osa tänasest küla territooriumist ulatub pika siiluna ka teisele poole maanteed ei ole sellel külastruktuuri jaoks olulist tähtsust kuna seal asustus puudub. Asustatud külaosa aga moodustab ühtse terviku, kus eristuvad selgete punktidenä vanad hajatalud, millele on liitunud hilisem asustus, paiknedes vanade eeskujul hajali.

Asustuse muutusi kirjeldab seletuskirja lisas esitatud Parksi küla kaart (andmebaasis andmekiht eluhooned), millelt saab jälgida küla kujunemist üksiktalukaupa. Kaardile on märgitud talukohtade rajamise ajajärk. Koha vanust näitab põhihoone värv (punane tinglikult tsaariaegne, sinine sõdadevahelise vabariigi aegne ja roheline hilisem, pikem seletus peatükis 4.1.).

40.1.2 Visuaalne analüüs

- Maastik ja teedevõrk.** Küla Vasaristi oja ja Valgejõe vahel, põhja pool suurt Tallinna-Narva maanteed metsade vahel, kujunenud metsast välja raadatud talukohtade ja nende juurde juhtivate külavaheteede võrgustikus.
- Küla struktuur ja tüpoloogia.** Hajaküla. Kujunenud täna küla keskele jääva Parksi hajatalu ümber 19. sajandil.
- Arhitektuuriline analüüs ja karakter.** Sõdadevahelise vabariigi aegne hoonestus, lähtub osalt Lahemaale iseloomulikust pärimuslikust arhitektuurist, mille näiteks on Nõmmepere talukoht rehemaja ja mitmete palkidest kõrvalhoonetega. Arhailisemat lähenemist leiame ka Pikametsal (asub eraldi metsa rüpes), mille eluhoone on ehitatud vana kombe kohaselt osalt puidust ja osalt paekividest. Samasse jäävad ka kaks toredat kõrvuti asetsevat ristpalkidest aita ja laudad. Küla keskosas pälvib tähelepanu külale nime andnud Parksi voodrita palkidest üles laotud seintega elumaja samasuguste kõrvalhoonetega. Samas ka suur paekivikelder. Uue ajastu ja moodsa väikeelamu näideteks on Jäägri, Kiigemäe, Uus-Raimiko. Üldpildis üllatab Kõrve elumaja, mis oma koguka kuju ja vormikate proportsioonidega kerkib ülejäänud taluõuede taustal esile.
- Miljöo ja tunnetuslik analüüs.** Mets ja külavaheteed, mida pidi sammudes jõuad end otsekui loodusesse peitvate taluõuedeni. Liiga tihti tuleb lõpppunktis ehmatusena siiski tõdeda, et viimane poolsajand on jätnud oma tugeva ja ebaproportsionaalse jälje.

40.2 Väärtused

- a) **Maastik ja loodus.** Küla metsa sees, mis koos Vasaristi oja kalaastetega loob paikkonna suurima väärtuse. Loodus loob eelduse külaterviku sulandumisel maastikku.
- b) **Vanus.** Kujunenud välja 19. sajandil metsast välja raiutud talukohtade järkjärgulise liitumise teel selle tuumikus asuva kunagise hajatalu, Parksiga. Näide asustusloolise geneesi jätkumisest ja konkreetsest kulgemisest kuni asundustalude kujunemiseni 20. sajandil.
- c) **Struktuur ja tüpologia.** Puhtakujuline hajaküla.
- d) **Arhitektuuriline karakter.** Valdavalt sõdadevahelise vabariigi aegne, millesse lõikuvad hilisema okupatsiooni aegsed ning taasvabanemise järgsed lisandused. Viimased kaks moodustavad kahjuks päris kaaluka osa.
- e) **Miljöö ja muinsuskõne.** Väljendub pigem koha vaimus ja üksiktalude ajaloolises kujunemises kui konkreetsetes vormikõnes. Mitmeid näiteid metsaga sõbrajalal elanud ehitusmeistrite oskustest ja traditsioonidest. Siiski ei moodusta niivõrd hästi tajutavat tervikut, mis vääraks monumenti raiumist.

40.3 Ehituspiirangud

Tulenevalt eelnevates peatükkides väljatoodust ei ole Parksi külas põhjendatud kaitstavate külaosade määramine – suurem osa külast on muudetud visuaalselt/miljööliselt niivõrd, et selle säilitamine praegusel kujul ei ole õigustatud vaatamata asjaolule, et põliststruktuur on külas hästi säilinud. Külas on ühte liiki ehitusalasid – tihendatav külaosa olemasolevate hoonete ümbruskonnas. Kruntide vähima suuruse määramisel on arvestatud, et ajalooline krundisuurus oleks üldjoontes tagatud, et ei toimuks liigset tihendamist. Määramise aluseks on säilinud ajaloolised krundid külas. Väljapoole nimetatud ala hoonete ning nendega seotud rajatiste püstitamine võib kahjustada ajaloolise külastruktuuri säilimist. Lubatud on hävinud talukohtade taastamine. Külla võib ehitada uusi elamuid arvestades seniste elamute paiknemist.

Uute hoonete paigutamisel tuleb järgida külas väljakujunenud elamu ja abihoonete rütmi (elamud ja sellega seotud abihooned lubatud vaid õue läheduses) ning vältida ebasobivate vaadete tekkimist. Lisaks töös esitatud uusehitustingimustele peab iga konkreetse uue hoone projekteerimisele eelnema taluõue ja selle ümbruse – kontaktvööndi – analüüs.

Näitajad	Tihendatav külaosa
1. Uute kruntide moodustamine	Lubatud, kui moodustatavad krundid on selleks piisavalt suured
2. Elamumaa sihtotstarbe määramine	Lubatud, kui krunt on selleks piisavalt suur
3. Väikseim võimalik krundi suurus (m ²)	10 000 (peab asuma täielikult tihendatava külaosa sees)
4. Elumaja ehitamine	Lubatud kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel; ühel krundil lubatud üks elamu

Näitajad	Tihendatav külaosa
5. Abihoonete ehitamine	Lubatud kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel
6. Hoonete paigutus taluõue piires	Korrapärane
7. Hoonete paigutus külatänava suhtes	Vastavalt ajaloolisele paigutusele lähedalasuvatel kruntidel; üldjuhul elamud külatee äärde, abihooned elamute taha
8. Lisanõuded	Uus hoone rajada esmajärjekorras hävinud ajaloolise hoone kohale; uued eluasemed tuleb rajada üksteisest piisavale kaugusele vastavalt külaosas väljakujunenud laadile

Külas on uute hoonete ehitamisel soovitatav järgida kahte hoonete tüüpi – vanemat, nn rehielamu tüüpi ning uuemat, nn asunduselamu tüüpi. Hoonete soovitatavad mõõtmed on alljärgnevad.

Elamu näitajad	Rehielamu tüüp	Asunduselamu tüüp
9. Elamu suurim ehitusalune pind (m ²)	120 (koos majandusruumidega)	120
10. Elamu harja kõrgus (m)	6...7	6...7
11. Elamu katusetüüp	Viil või poolkelp	Viil
12. Elamu katusekalle (kraadides)	35...42	40...45
13. Elamu viimistlusmaterjal	Palk, laudis	Laudis
14. Elamu laiuse ja pikkuse suhe	1:2 kuni 1:3	1:1,5 kuni 1:2
15. Elamu suurim laius (m)	Soovitatavalt 6...7	Soovitatavalt 6...7
16. Elamu juurdeehitus lubatud	Ühel küljel tuulekojana	Kuni kahel küljel
17. Elamu ühe juurdeehituse maht põhimahust	Kuni 5%	Kuni 15%
18. Lisanõuded	Hooned võivad olla vaid ühekorruselised, katusealune on lubatud välja ehitada; elamutele ei ole lubatud ehitada rõdusid; viimistluses ei ole lubatud kasutada tehases toodetud ümarpalki; hoonete vundamendi kõrgus kuni 30 cm; hoonete kõrgused on määratud vundamendi pealt, v.a. juhul kui on tegemist kõrgendatud sokliga, sel juhul arvestada kõrgus maapinnast.	

Abihoone näitajad	Väiksema abihoone tüüp	Suurema abihoone tüüp
19. Abihoone suurim ehitusalune pind (m ²)	20...60	60...120
20. Abihoone harja kõrgus (m)	3...4	6...7
21. Abihoone katusetüüp	Viil	Viil

Abihoone näitajad	Väiksema abihoone tüüp	Suurema abihoone tüüp
22. Abihoone katusekalle (kraadides)	30...35	35...42
23. Abihoone viimistlusmaterjal	Palk, laudis	Paekivist sokkel, palk, laudis
24. Abihoone laiuse ja pikkuse suhe	1:1,5 kuni 1:2	1:2 kuni 1:5
25. Lisanõuded	<p>Hooned võivad olla vaid ühekorruselised; abihoonetele ei ole lubatud ehitada verandasid, rõdusid, terrasse, katuse väljaehitisi; väärtuslikel ja väga väärtuslikel abihoonetel ei ole uued juurdeehitused lubatud; viimistluses ei ole lubatud kasutada tehases toodetud ümarpalki; hoonete vundamendi kõrgus kuni 30 cm; hoonete kõrgused on määratud vundamendi pealt, v.a. juhul kui on tegemist kõrgendatud sokliga, sel juhul arvestada kõrgus maapinnast; ühel taluõel võib olla üks suurem abihoone.</p>	

41 Vanaküla küla

41.1 Ajalooline analüüs

41.1.1 Tekkelugu ja kaardi analüüs

Vanaküla asub Kuusalu kirikukihelkonnas.

Vilbaste arvates on Vanaküla nimi pärit sellest, et ta tekkis vana ehk endise küla asemele, 16. sajandil sõdades hävinud Valgejõe küla maadele. 17. sajandi lõpul oli Vanakülas (*Wanakiül*) 3 peret: Pohlaveski (vabatalupoeg, esineb juba 1630-31), Vanaküla, Valgejõe⁶¹. Vanaküla on ära märgitud 1694. a Kõnnu mõisa kaardil kahe taluga. Vanaküla lähedal oli Nõmmeveski, tol ajal nimetatud Vanaveskiks (*quarn Wanna Weski*). Pärast Põhjasõda 1712. aastal olid Pohlaveski ja Vanaküla pere alles, peale nende olid Vanakülla (*Wannküll*) arvatud Mäh Claus ja Parkse Mick. Kõnnu hajatalude hulgas on märgitud *Wanna Külla Möll*, ilmselt Nõmmeveski. 1726. aastal oli külas 7 peret, 1732. aastal neli, 1739. aastal seitse. 1782. aastal neli, 1811. aastal 11, 1858. aastal 39 (sealhulgas ka Kõnnu valla kaguosa hajatalud), 19. sajandi lõpul 43 talu. Vanaküla kujunes haja-, kohati ahelkülaks⁶².

Peamiselt suuremõotkavalistele kaartidele tuginev kaardianalüüs näitab, et tegemist on valdavalt tsariaegse või varasema asustusega, mis paikneb külas ida pool, jäädes Valgejõe-Kotka maantee lähedusse. Ka küla lääneosas on põlistalusid, mille vahele on sõdadevahelise vabariigi ajal rajatud uusi elukohti. Enamik õuesid jääb maanteest läände, mõned idapoolse. Maantee ääres on talude õued asetatud ligistikku, moodustades ühes kohas päris tiheda kogumiku. Teest kaugemal paiknevad talud hõredamalt. Enamasti on tegemist tsariaegsete talukohtadega, mida on vähesel määral asundusajal täiendatud, hilisemal ajal on lisandunud vaid paar üksikut talukohta. Valdavalt on tegemist hajakülaga.

Asustuse muutusi kirjeldab seletuskirja lisan esitatud Vanaküla küla kaart (andmebaasis andmekiht eluhooned), millelt saab jälgida küla kujunemist üksiktalukaupa. Kaardile on märgitud talukohtade rajamise ajajärk. Koha vanust näitab põhihoone värv (punane tinglikult tsariaegne, sinine sõdadevahelise vabariigi aegne ja roheline hilisem, pikem seletus peatükis 4.1.).

41.1.2 Visuaalne analüüs

- 1. Maastik ja teedevõrk.** Avar ala metsatukkade ja põllumaade vahel. Küla piir kulgeb Valgejõe kaldapiiril koos seda järgiva Kotka-Valgejõe maanteega.
- 2. Küla struktuur ja tüpologia.** Küla struktuuri kujundab tee selle äärde koonduvate paari-kolme kaupa taluõuedega. Kaugemal avamaastik üksikute puudesalude ja -tukkadega ning hajataludeni juhtivate külatanumate ja puiesteedega, seega valdavalt hajaküla. Küla on arenenud jõe äärest lääne suunas.
- 3. Arhitektuuriline analüüs ja karakter.** Arhitektuuris on ülekaalus 20. sajand ja sellele iseloomulik lähenemine, mis tõstab taluansamblite puhul esile väikese ja mugava, laudvoodri ja verandaga Lahemaal levinud hoonetüübi, millele sekundeerivad traditsioonilised palkidest kõrvalhooned: aidad, kuurid, saunad – oma küla meeste kirve ja ehitustöö. Nii mõnigi ansambel väärrib seejuures eraldi

⁶¹ Tarvel, Enn. Lahemaa ajalugu. 1983, lk 54.

⁶² samas.

peatumist. Näiteks Toherniidi, mille maa- ja paekivist hooneterühm pakub huvi nii oma ehitustehnika kui hoonete koondumisega ühtse ja tiheda ansamblina. Tegemist on kõigiti silmapaistva kooslusega küla lõunapoolses algusotsas. Sõdadevahelise vabariigi aegadesse jäävad ka Tagavälja, Väljaotsa, Lillevälja, Pohla – kõik umbes ühel ajal ja ühtsete ehitusvõtetega püstitatud taluhooned, mille puhul keskseks ehitiseks on verandaga elumaja ja sellega liituvad pae- ja maakivisoklil ristpalkidest seintega abihooned. Loodusliku asukoha poolest tee ja jõe vahel pälvib tähelepanu Aabrami, mille keskne hoone – suure kahekorruselise verandaga häärber – pakub näite keskmisest kõrgemale ulatunud ambitsioonidest. Kaugemal hajaküla tsoonis jätkub taluarhitektuuri traditsioon rehemaja tüüpi hoonestusega, mille näiteks on Laane, Kaasiku ja Kaasiku-Eespere. Üllatab Nõmme juugendmaja. Leidub ka väikeseid verandaga majasid (Altsaare, Vana-Aaviku), tavakohast ja lihtsat arhitektuuri (Aru, Seljaku).

4. **Miljöö ja tunnetuslik analüüs.** Meeldiv ja hästi säilinud tervik paljude toredate taluõuede ja üksikhoonetega, mille puhul sõdadevahelise vabariigi aegne ehitusviis avab end mitme samaaegselt elanud traditsiooni ja ehitusviisi näol. Teest kaugemale siirdudes tabad end keset puutumatu loodust, jätkad teekonda piki puiesteid ja kiviaedade vahel, kohtud eheda pärimuse ja vanade majade puudutavalt võluva tasaselt lausunud sõnaga.

41.2 Väärtused

- a) **Maastik ja loodus.** Hingestatud ja puutumatu. Üldilme kujundavad külavaheteed ja metsasalud, sekka üksikult seisvad taluõued kunagises ilus ja valus.
- b) **Vanus.** 17. sajandil tekkinud üksikutest taludest välja kasvanud küla, mille vanust on tunda. Väärrib hoidmist.
- c) **Struktuur ja tüpologia.** Tüüpiline hajaküla, mis laiub jõest ja seda seiravast teest lääne pool jätkudes kaugemale avamaastikku üksikute taluõuede vahelduvas rütmis. Uusi, küla hajastruktuuriga haakumatuid elukohti on viimasel poolsajandil lisatud eelkõige küla lõunaossa.
- d) **Arhitektuuriline karakter.** Läbilõige sõdadevahelise vabariigi aegsetest lähenemistest arhitektuurile ja selle kohaliku rakendamise võimalustest. Terviklik näide 20. sajandi pärandkultuurist, milles on loetavad nii ajas põlistunud kui uudsenäidetu juurdunud tendentsid. Rehemaja tüüpi hoonete kõrval kujundavad omaette rinde kerged ja mugavad veranda ja laudvoodriga asunikutalud. Üksikutes kohtades Valgejõe mõjualal on tunda viimase poolsajandi kontrastseid muutusi, mis vähendavad üldist kooskõla.
- e) **Miljöö ja muinsuskõne.** Puhas ja selge, väärrib tähelepanu sõdadevahelise vabariigi aegse taluarhitektuuri ja selle traditsiooniliste väärtuste näitena. Omaette on hinnatav loodus – nii põllu – kui karjamaad sekka puid ja võserikke, saatjaks Valgejõe maalilised kaldad. Idüllil püsivad lisandused küla idaosas, nii põhja- kui lõunaotsas.

41.3 Ehituspiirangud

Tulenevalt eelnevates peatükkides väljatoodust võib öelda, et Vanaküla keskosa on hästi säilinud valdavalt põlistalude struktuuriga, mille sekka on loodud uusi kohti ka sõdadevahelise vabariigi ajal, kohase miljöö ja rohkem kui poolesaja väärtusliku

hoonega hajaküla koos üksikute talukohtade kobaretega ning seetõttu ei ole seal sobilik uute elukohtade (talukohtade) loomine. Kaitstava külaosa määrangu aluseks on komplekshinnang struktuuri säilivusest, väärtuslike hoonete olemasolust ja visuaalsest/miljöolisest säilivusest. Tihendatavad külaosad asuvad olemasolevate hoonete ümbruskonnas küla idaosas Valgejõe vasakkaldal kaitstavast osast nii põhjaku kui ka lõunapool, kus on visuaalset miljööd muudetud tunduvalt rohkem. Kruntide vähima suuruse määramisel on arvestatud, et ajalooline krundisuurus oleks üldjoontes tagatud, et ei toimuks liigset tihendamist. Määramise aluseks on säilinud ajaloolised krundid külas. Lõunapoolsed talukohad kuuluvad funktsionaalselt ja/või ruumiliselt kokku Valgejõe küla põhjaosa talukohtadega.

Väljapoole nimetatud alasid hoonete ning nendega seotud rajatiste püstitamine võib kahjustada ajaloolise külastruktuuri säilimist. Lubatud on hävinud talukohtade taastamine. Külla võib ehitada uusi elamuid arvestades seniste elamute paiknemist.

Uute hoonete paigutamisel tuleb järgida külas väljakujunenud elamu ja abihoonete rütmi (elamud ja sellega seotud abihooned lubatud vaid õue läheduses) ning vältida ebasobivate vaadete tekkimist. Lisaks töös esitatud uusehitustingimustele peab iga konkreetse uue hoone projekteerimisele eelnema taluõue ja selle ümbruse – kontaktvööndi – analüüs.

Näitajad	Kaitstav külaosa	Tihendatav külaosa
1. Uute kruntide moodustamine	Ei ole lubatud	Lubatud, kui moodustatavad krundid on selleks piisavalt suured
2. Elamumaa sihtotstarbe määramine	Ei ole lubatud	Lubatud, kui krunt on selleks piisavalt suur
3. Väikseim võimalik krundi suurus (m ²)	Uued krundid ei ole lubatud	3000 (peab asuma täielikult tihendatava külaosa sees)
4. Elumaja ehitamine	Lubatud ainult hävinud elamu asendamiseks; ühel krundil lubatud üks elamu	Lubatud kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel; ühel krundil lubatud üks elamu
5. Abihoonete ehitamine	Lubatud, kui õue suurus seda võimaldab, kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel	Lubatud kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel
6. Hoonete paigutus taluõue piires	Ebakorrapärane, korrapärane	Korrapärane
7. Hoonete paigutus külatänava suhtes	Määramata	Vastavalt ajaloolisele paigutusele lähedalasuvatel kruntidel; üldjuhul elamud külatee äärde, abihooned elamute taha
8. Lisanõuded	Uus hoone rajada esmajärjekorras hävinud ajaloolise hoone kohale; uued eluasemed tuleb rajada üksteisest piisavale kaugusele vastavalt külaosas väljakujunenud laadile	

Külas on uute elamute ehitamisel soovitatav järgida kahte hoone tüüpi – vanemat, nn rehielamu tüüpi ning uuemat, nn asunduselamu tüüpi, abihoonete ehitamisel

püstitada suuremat või väiksemat tüüpi abihooneid. Hoonete soovitatavad mõõtmeid on alljärgnevad.

Elamu näitajad	Rehielamu tüüp	Asunduselamu tüüp
9. Elamu suurim ehitusalune pind (m ²)	120 (koos majandusruumidega)	120
10. Elamu harja kõrgus (m)	6...7	6...7
11. Elamu katusetüüp	Viil või poolkelp	Viil
12. Elamu katusekalle (kraadides)	35...42	40...45
13. Elamu viimistlusmaterjal	Palk, laudis	Laudis
14. Elamu laiuse ja pikkuse suhe	1:2 kuni 1:3	1:1,5 kuni 1:2
15. Elamu suurim laius (m)	Soovitatavalt 6...7	Soovitatavalt 6...7
16. Elamu juurdeehitus lubatud	Ühel küljel tuulekojana	Kuni kahel küljel
17. Elamu ühe juurdeehituse maht põhimahust	Kuni 5%	Kuni 15%
18. Lisanõuded	Hooned võivad olla vaid ühekorruselised, katusealune on lubatud välja ehitada; elamutele ei ole lubatud ehitada rõdusid; viimistluses ei ole lubatud kasutada tehases toodetud ümarpalki; hoonete vundamendi kõrgus kuni 30 cm; hoonete kõrgused on määratud vundamendi pealt, v.a. juhul kui on tegemist kõrgendatud sokliga, sel juhul arvestada kõrgus maapinnast.	

Abihoone näitajad	Väiksema abihoone tüüp	Suurema abihoone tüüp
19. Abihoone suurim ehitusalune pind (m ²)	20...60	60...160
20. Abihoone harja kõrgus (m)	3...4	6...7
21. Abihoone katusetüüp	Viil	Viil
22. Abihoone katusekalle (kraadides)	30...35	35...42
23. Abihoone viimistlusmaterjal	Palk, laudis	Pae- või maakivist kõrge sokkel, palk, laudis
24. Abihoone laiuse ja pikkuse suhe	1:1,5 kuni 1:2	1:2 kuni 1:5

25. Lisanõuded

Hooned võivad olla vaid ühekorruselised;
abihoonetele ei ole lubatud ehitada verandasid, rõdusid,
terrasse, katuse väljaehitisi;
väärtuslikel ja väga väärtuslikel abihoonetel ei ole uued
juurdeehitused lubatud;
viimistluses ei ole lubatud kasutada tehases toodetud
ümarpalki;
hoonete vundamendi kõrgus kuni 30 cm;
hoonete kõrgused on määratud vundamendi pealt, v.a. juhul
kui on tegemist kõrgendatud sokliga, sel juhul arvestada
kõrgus maapinnast;
ühel taluõel võib olla üks suurem abihoone.

42 Valgejõe küla

42.1 Ajalooline analüüs

42.1.1 Tekkelugu ja kaardi analüüs

Valgejõe küla asub Kuusalu kirikukihelkonnas.

Witena tähendab alamsaksa keeles Valgejõge. Seepärast on põhjendatud, et sellega on tähistatud Valgejõe küla. Vastav küla pidi paiknema Valgejõe lähistel, võiks arvata, et teesuunal asuva ülekäigukoha lähedal, so tänasest Vanakülast lõunas. 1586. aastal oli Valgejõel kõrts ja 2 üksjalakohta⁶³. Valgejõe silla lähedal olevat külaosa, mis praegu ulatub jõe mõlemale kaldale, loetakse nii Vanaküla alla kui ka omaette Valgejõe külaks. Seal oli hiljemalt 17. sajandil esinev Valgejõe pere ja 18. sajandi esimese poole paiku rajatud Valgejõe kõrts⁶⁴. 1694. aasta Kõnnu mõisa kaardil on märgitud Valgejõe talu (Walgjoggi Jörngen) ja üle jõe asuv Valgejõe kõrts (*krogs*).

Lahemaa piireisse jääv tänase küla puhul on tegemist oluliste liikumisteede ristumiskohas asuva taluõuede kobaraga, mis on rajatud erinevatel perioodidel, põhiliselt siiski enne II maailmasõda.

Lahemaa rahvuspargi piiridesse jääb veidi vähem kui pool Valgejõe küla tänasest alast. Seetõttu käsitletakse käesolevas töös ainult vanast Tallinn-Narva maanteest (täna nimetatud Valgejõe tee) põhja poole jäävat külaosa, kus asub suurem osa hoonestatud kinnistutest. Ajalooliselt asus väljaspool rahvusparki tänase Valgejõe küla piirides 7 hoonestatud kohta ning seespool 11 kohta. Küla on tihedalt seotud lõunast põhja voolava jõega, mille ületuskohtades on läbi aegade rajatud mitmeid olulisi objekte. Küla tuumiku on moodustanud oluliste liikumisteede ristumiskohas asunud kõrts ja Valgejõe ääres paiknenud talu. Ülejäänud asustus on tekkinud teede ristumiskoha ümbruskonda paiknedes suhteliselt lähestikku. Paar hajatalu, sh metsavahikoht jäävad veidi eemale jõe paremale kaldale.

Valgejõe küla kaardianalüüsi koostamisel kasutati peale vene üheverstalise, Eesti Vabariigi topograafilise ja Eesti Põhikaardi ka 1694. aasta Rootsiaegset kaarti.

Asustuse muutusi kirjeldab seletuskirja lisan esitatud Valgejõe küla kaart (andmebaasis andmekiht eluhooned), millelt saab jälgida küla kujunemist üksiktalukaupa. Kaardile on märgitud talukohtade rajamise ajajärk. Koha vanust näitab põhihoone värv (punane tinglikult tsaariaegne, sinine sõdadevahelise vabariigi aegne ja roheline hilisem, pikem seletus peatükis 4.1.).

42.1.2 Visuaalne analüüs

- Maastik ja teedevõrk.** Küla samanimelise jõe kaldal kahel pool vana Tallinn-Narva maanteed ristumisel Kotka-Valgejõe maanteega. Küla ilme kujundavad jõe kõrged kaldad ja mets taluõuede taga.
- Küla struktuur ja tüpoloogia.** Talud jagunevad kahe grupina, millest esimene kujundab kompaktse rühma teede hargnemiskohal, teine hõreda taluõuede rea Valgejõe idakaldal. Küla kaugemas põhjaotsas mõisa metsavahikoht.

⁶³ Tarvel, Enn. Lahemaa ajalugu. 1983, lk 54.

⁶⁴ samas, lk 55.

3. **Arhitektuuriline analüüs ja karakter.** Domineerib sõdadevahelise vabariigi aegne arhitektuurikihistus, mis on välja kujunenud nii maareformi käigus kui põlistalude tükeldamise tulemusena. Vanimaks majaks külas võib olla Saueaugu, mille kõrge katuse ja avara verandaga arhitektuur annab viite 20. sajandi alguskümnenditele. Ülejäanud hoonestus külas on tunnistuseks rutakalt hoogsast ehitustegevusest. Ilma sisuka ambitsiooni ja suuremate rõhuasetusteta esteetilisele küljele. Küla idaosas pälvivad tähelepanu vanas mahus Väike-Lahja abihooned ja kunagine metsavahikoht - Lõõtsa. Mitmel pool alles vanu ja lagunevaid palkidest kõrvalhooneid.
4. **Miljö ja tunnetuslik analüüs.** Ebamäärane ja mitte silmatorkav. Arhitektuuris valitseb juhus ja kasutamiskiisid puhkeotstarve. Paljud hooned on korrast ära. Paljud asjatundmatult ümber ehitatud.

42.2 Väärtused

- a) **Maastik ja loodus.** Ilus ja kõnekas, orienteeritud Valgejõe looklevate kallaste suunas, küla selja taga sügavad metsad.
- b) **Vanus.** Ulatub keskaja piirile. Tänapäevane küla on kujunenud välja alates 19. sajandist alguse saanud põllumajandusliku tootmise tingimustes, mis andis esilagu taludeks ostmise ja seejärel 1919. a maareformi näol maakasutusele ja asustusele uue suuna.
- c) **Struktuur ja tüpoloogia.** Raskesti määratletav - omab nii haja- kui ka ridaküla omadusi. Mitmed kunagised suuremad krundid on tänaseks tükeldatud, kohati väga väikesteks (nt Veski). Et aduda tervikut peab lugema kaarti.
- d) **Arhitektuuriline karakter.** Kekspärane väheütleva üldmuljega, millest eristuvad vaid üksikud arhitektuuriliselt hinnatavad taluhooned, nt Saueaugu ja Lõõtsa.
- e) **Miljö ja muinsuskõne.** Täna väheütlev. Nõuab muutusi arhitektuurikõne eksponentsimulatsiooni ja ajalooliste väärtuste mõistmise osas.

42.3 Ehituspiirangud

Tulenevalt eelnevates peatükkides väljatoodust ei ole Valgejõe külas põhjendatud kaitstavate külaosade määramine - suur osa külast jääb väljapoole Lahemaa Rahvusparki ning rahvusparki piires oleva külaosa säilitamine praegusel kujul ei ole õigustatud. Külas on ühte liiki ehitusalasid - tihendatav külaosa, mis paikneb olemasolevate talukohtade ümbruskonnas. Kruntide vähima suuruse määramisel on arvestatud, et ajalooline krundisuurus oleks üldjoontes tagatud, et ei toimuks liigset tihendamist. Määramise aluseks on säilinud ajaloolised krundid külas. Küla põhjapoolsed osad kuuluvad funktsionaalselt ja/või ruumiliselt kokku Vanaküla kagupoolse osaga. Väljapoole nimetatud ala hoonete ning nendega seotud rajatiste püstitamise võib kahjustada ajaloolise külastruktuuri säilimist. Lubatud on hävinud talukoha taastamine. Külla võib ehitada uusi elamu arvestades seniste elamute paiknemist.

Uute hoonete paigutamisel tuleb järgida külas väljakujunenud elamu ja abihoonete rütmi (elamud ja sellega seotud abihooned lubatud vaid õue läheduses) ning vältida ebasobivate vaadete tekkimist. Lisaks töös esitatud uusehitustingimustele peab iga konkreetse uue hoone projekteerimisele eelnema taluõue ja selle ümbruse - kontaktvööndi - analüüs.

Näitajad	Tihendatav külaosa
1. Uute kruntide moodustamine	Lubatud, kui moodustatavad krundid on selleks piisavalt suured
2. Elamumaa sihtotstarbe määramine	Lubatud, kui krunt on selleks piisavalt suur
3. Väikseim võimalik krundi suurus (m ²)	3000 (peab asuma täielikult tihendatava külaosa sees)
4. Elumaja ehitamine	Lubatud kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel; ühel krundil lubatud üks elamu
5. Abihoonete ehitamine	Lubatud kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel
6. Hoonete paigutus taluõue piires	Korrapärane, ebakorrapärane
7. Hoonete paigutus külatänava suhtes	Vastavalt ajaloolisele paigutusele lähedalasuvatel kruntidel; üldjuhul elamud külatee äärde, abihooned elamute taha
8. Lisanõuded	Uus hoone rajada esmajärjekorras hävinud ajaloolise hoone kohale; uued eluasemed tuleb rajada üksteisest piisavale kaugusele vastavalt külaosas väljakujunenud laadile

Külas on uute elamute ehitamisel soovitatav järgida kahte hoone tüüpi – vanemat, nn rehielamu tüüpi ning uuemat, nn asunduselamu tüüpi, abihoonete ehitamisel püstitada suuremat või väiksemat tüüpi abihooned. Hoonete soovitatavad mõõtmeid on alljärgnevad.

Elamu näitajad	Rehielamu tüüp	Asunduselamu tüüp
9. Elamu suurim ehitusalune pind (m ²)	160 (koos majandusruumidega)	120
10. Elamu harja kõrgus (m)	6...7	6...7
11. Elamu katusetüüp	Viil või poolkelp	Viil
12. Elamu katusekalle (kraadides)	35...42	40...45
13. Elamu viimistlusmaterjal	Palk, laudis	Laudis
14. Elamu laiuse ja pikkuse suhe	1:2 kuni 1:3	1:1,5 kuni 1:2
15. Elamu suurim laius (m)	Soovitatavalt 7...8	Soovitatavalt 6...7
16. Elamu juurdeehitus lubatud	Ühel küljel tuulekojana	Kuni kahel küljel
17. Elamu ühe juurdeehituse maht põhimahust	Kuni 5%	Kuni 15%

Elamu näitajad	Rehielamu tüüp	Asunduselamu tüüp
18. Lisanõuded	<p>Hooned võivad olla vaid ühekorruselised, katusealune on lubatud välja ehitada; elamutele ei ole lubatud ehitada rõdusid; viimistluses ei ole lubatud kasutada tehases toodetud ümarpalki; hoonete vundamendi kõrgus kuni 30 cm; hoonete kõrgused on määratud vundamendi pealt, v.a. juhul kui on tegemist kõrgendatud sokliga, sel juhul arvestada kõrgus maapinnast.</p>	

Abihoone näitajad	Väiksema abihoone tüüp	Suurema abihoone tüüp
19. Abihoone suurim ehitusalune pind (m ²)	20...60	60...140
20. Abihoone harja kõrgus (m)	3...4	6...7
21. Abihoone katusetüüp	Viil	Viil
22. Abihoone katusekalle (kraadides)	30...35	35...42
23. Abihoone viimistlusmaterjal	Palk, laudis	Maakivi sokkel, palk, laudis
24. Abihoone laiuse ja pikkuse suhe	1:1,5 kuni 1:2	1:2 kuni 1:5
25. Lisanõuded	<p>Hooned võivad olla vaid ühekorruselised; abihoonetele ei ole lubatud ehitada verandasid, rõdusid, terrasse, katuse väljaehitisi; väärtslikel ja väga väärtslikel abihoonetel ei ole uued juurdeehitused lubatud; viimistluses ei ole lubatud kasutada tehases toodetud ümarpalki; hoonete vundamendi kõrgus kuni 30 cm; hoonete kõrgused on määratud vundamendi pealt, v.a. juhul kui on tegemist kõrgendatud sokliga, sel juhul arvestada kõrgus maapinnast; ühel taluõel võib olla üks suurem abihoone.</p>	

43 Nõmmeveski küla

43.1 Ajalooline analüüs

43.1.1 Tekkelugu ja kaardi analüüs

Nõmmeveski küla asub Kuusalu kirikukihelkonnas.

Nõmmeveskit on algselt nimetatud Vanaveskiks (*quarn Wanna Weskil*), märgitud Kõnnu mõisa 1694. a kaardil. Peale Põhjasõda (1712) on Kõnnu hajatalude hulgas märgitud ka *Wanna Külla Möll*, ilmselt Nõmmeveski⁶⁵. 1884. a Kõnnu ja Loobu mõisa piirikaardil on näidatud tänase Nõmmeveski küla hooned, mis jäävad Valgejõe vasakkaldale, tänasele Kärestiku talukohale.

Tänane Nõmmeveski küla asub Valgejõe mõlemal kaldal, asustus jääb valdavalt paremkaldale. Ühe kogumiku moodustab jõe kaldal asuva veski läheduses olev asustus (märgitud vene üheverstalisele kaardile) ja teise, veidi omaette jääva grupi jõesst veidi eemale jääv asustusüksus Väikevälja ja Suurvälja talu ümbruses (osa taludest märgitud vene üheverstalisele kaardile). Küla paikneb jõe ületuskoha läheduses. Samas on ka 1,2 m kõrgune, veerikas kärestikuline Nõmmeveski juga. Veejõu paremaks kasutamiseks ehitati 1920. aastate lõpul Nõmmeveskile varasema vesiveski asemele hüdroelektrijaam, mis täna on varemtes. Kunagi külas olnud koolimaja põles okupatsiooniajal.

Kaardianalüüsil tuleb tugineda põhiliselt suuremõõtkavalistele kaartidele (vene üheverstaline, Eesti Vabariigi topograafiline ja Eesti Põhikaart lisaks 1884. a kaart). Seetõttu ei ole võimalik detailsemat asustusstruktuuri analüüsi teostada. Võib küll öelda, et asustus on koondunud ühtsesse tuumikusse, mida ümbritsevad metsaalad. Tõenäoliselt on tegemist hajatalust (veskist) väljakasvanud külaga, mille tänases struktuuris leidub asustust kõigist perioodidest (tsaariaegsest, asundusaegsest ja hilisemast).

Asustuse muutusi kirjeldab seletuskirja lisas esitatud Nõmmeveski küla kaart (andmebaasis andmekiht eluhooned), millelt saab jälgida küla kujunemist üksiktalukaupa. Kaardile on märgitud talukohtade rajamise ajajärk. Koha vanust näitab põhihoone värv (punane tinglikult tsaariaegne, sinine sõdadevahelise vabariigi aegne ja roheline hilisem, pikem seletus peatükis 4.1.).

43.1.2 Visuaalne analüüs

- 1. Maastik ja teedevõrk.** Küla metsade sees kärestikulise Valgejõe kallastel, kujunenud ümber vana sillapea ja veskikoha.
- 2. Küla struktuur ja tüpologia.** Talud suhteliselt väikesel territooriumil tihedas grupis, kujundades asustusliku terviku, mis seob taluõued metsast läbi kulgeva teedevõrguga. Omaette ansambliks on sillapea ümber koonduv hoonestustervik. Üksikud talud jäävad ka Valgejõe läänekaldale.
- 3. Arhitektuuriline analüüs ja karakter.** Sõdadevahelise vabariigi aegne hoonestus. Jõe ääres vana veskikoha asemele ehitatud hüdroelektrijaam, millest alles metallist turbiinid, veevoolu ja derivatsioonikanalid. Jõe läänekaldale jääb Kärestiku kogukas poolkelpkatuse ja unkaaukudega elumaja (ehitatud 1917-20). Kaugemale

⁶⁵ Tarvel, Enn. Lahemaa ajalugu. 1983, lk 54.

külast põhja poole jääb Vädimetsa kerkides esile nii oma asendiga kõrgel kaldapealsel kui arhitektuurikõnega - madala poolkelpkatusega peahoonet kaunistab avar veranda. Sõdadevahelise vabariigi aega dateeruvad ka Kuusiku ja Väikevälja. Mitmel pool on alles palkidest kõrvalhooneid. Küla keskel Kõrgekalda turismitalu mõne retrovaimus hoonega.

4. **Miljöö ja tunnetuslik analüüs.** Looduslikult kaunis koht, mis võlub nii oma ajaloo kui looduse kõneka kohalolekuga. Tervikliku naudingu moodustamist takistavad pistelised lisandused (nt Väikevälja, Eesvälja/Keskvälje/Suurevälja, Kõrgekalda).

43.2 Väärtused

- a) **Maastik ja loodus.** Kogu paikkonna koondnimi - Nõmmeveski - viitab maastiku iseloomule ja selle väärtustele. Eriliseks muudab koha Valgejõgi nii oma kärestikulise voolu kui kõrgete kallastega.
- b) **Vanus.** Veskikohana pärineb vähemalt Rootsi ajast. Tänapäevane küla ehitatud välja sõdadevahelise vabariigi ajal ja sellisena keskmise arhitektuuriväärtusega. Siinne hoonestus ja etnoloogiline traditsioon ei küündi mitmete teiste Lahemaa küladeni. Paljud hooned ümber ehitatud.
- c) **Struktuur ja tüpologia.** Hinnatav Valgejõe kallastele kujunenud veskikoha ja sillapeana, mille ümber sõdadevahelise vabariigi ajal kujunenud küla ei saa oma ansambli eelduste poolest pidada oluliselt tähelepanuväärseks.
- d) **Arhitektuuriline karakter.** 20. sajandil rajatud hoonestus tagasihoidliku arhitektuuriväärtusega. Meeldivaks pärliks siinkohal Kärestiku ja Vädimetsa talu.
- e) **Miljöö ja muinsuskõne.** Keskmiselt kärestikuline Valgejõgi seda ületava silla ja sealt avanevate romantiliste vaadetega jõe kõrgetele kallastele. Pinget lisavad ka võimsad elektrijaama varemed mitmete kanalite ja ehitusaegsete agregaatide ning vanast veskist alles jäänud seadmete ning veskikividega. Muljet rikuvad omakorda mitmed uusaegsed lisandused.

43.3 Ehituspiirangud

Tulenevalt eelnevates peatükkides väljatoodust ei ole Nõmmeveski külas põhjendatud kaitstavate külaosade määramine - suurem osa külast on muudetud niivõrd, et selle säilitamine praegusel kujul ei ole õigustatud vaatamata asjaolule, et külas asub väga maaliline Valgejõe org koos paisuga. Külas on ühte liiki ehitusalasid - tihendatav külaosa, mis paikneb olemasolevate talukohtade ümbruskonnas. Kruntide vähima suuruse määramisel on arvestatud, et ajalooline krundisuurus oleks üldjoontes tagatud, et ei toimuks liigset tihendamist. Määramise aluseks on säilinud ajaloolised krundid külas. Väljapoole nimetatud ala hoonete ning nendega seotud rajatiste püstitamise võib kahjustada ajaloolise külastruktuuri säilimist. Lubatud on hävinud talukohtade taastamine. Külla võib ehitada uusi elamuid arvestades seniste elamute paiknemist.

Uute hoonete paigutamisel tuleb järgida külas väljakujunenud elamu ja abihoonete rütmi (elamud ja sellega seotud abihooned lubatud vaid õue läheduses) ning vältida ebasobivate vaadete tekkimist. Lisaks töös esitatud uusehitustingimustele peab iga konkreetse uue hoone projekteerimisele eelnema taluõue ja selle ümbruse - kontaktvööndi - analüüs.

Näitajad	Tihendatav külaosa
1. Uute kruntide moodustamine	Lubatud, kui moodustatavad krundid on selleks piisavalt suured
2. Elamumaa sihtotstarbe määramine	Lubatud, kui krunt on selleks piisavalt suur
3. Väikseim võimalik krundi suurus (m ²)	4000 (peab asuma täielikult tihendatava külaosa sees)
4. Elumaja ehitamine	Lubatud kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel; ühel krundil lubatud üks elamu
5. Abihoonete ehitamine	Lubatud kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel
6. Hoonete paigutus taluõue piires	Korrapärane
7. Hoonete paigutus külatänava suhtes	Vastavalt ajaloolisele paigutusele lähedalasuvatel kruntidel; üldjuhul elamud külatee äärde, abihooned elamute taha
8. Lisanõuded	Uus hoone rajada esmajärjekorras hävinud ajaloolise hoone kohale; uued eluasemed tuleb rajada üksteisest piisavale kaugusele vastavalt külaosas väljakujunenud laadile

Külas on uute elamute ehitamisel soovitatav järgida kahte hoone tüüpi – vanemat, nn rehielamu tüüpi ning uuemat, nn asunduselamu tüüpi, abihoonete ehitamisel püstitada suuremat või väiksemat tüüpi abihooned. Hoonete soovitatavad mõõtmeid on alljärgnevad.

Elamu näitajad	Rehielamu tüüp	Asunduselamu tüüp
9. Elamu suurim ehitusalune pind (m ²)	120 (koos majandusruumidega)	120
10. Elamu harja kõrgus (m)	6...7	6...7
11. Elamu katusetüüp	Viil või poolkelp	Viil
12. Elamu katusekalle (kraadides)	35...42	40...45
13. Elamu viimistlusmaterjal	Palk, laudis	Laudis
14. Elamu laiuse ja pikkuse suhe	1:2 kuni 1:3	1:1,5 kuni 1:2
15. Elamu suurim laius (m)	Soovitatavalt 6...7	Soovitatavalt 6...7
16. Elamu juurdeehitus lubatud	Ühel küljel tuulekojana	Kuni kahel küljel
17. Elamu ühe juurdeehituse maht põhimahust	Kuni 5%	Kuni 15%

Elamu näitajad	Rehielamu tüüp	Asunduselamu tüüp
18. Lisanõuded	<p>Hooned võivad olla vaid ühekorruselised, katusealune on lubatud välja ehitada; elamutele ei ole lubatud ehitada rõdusid; viimistluses ei ole lubatud kasutada tehases toodetud ümarpalki; hoonete vundamendi kõrgus kuni 30 cm; hoonete kõrgused on määratud vundamendi pealt, v.a. juhul kui on tegemist kõrgendatud sokliga, sel juhul arvestada kõrgus maapinnast.</p>	

Abihoone näitajad	Väiksema abihoone tüüp	Suurema abihoone tüüp
19. Abihoone suurim ehitusalune pind (m ²)	20...60	60...140
20. Abihoone harja kõrgus (m)	3...4	6...7
21. Abihoone katusetüüp	Viil	Viil
22. Abihoone katusekalle (kraadides)	30...35	35...42
23. Abihoone viimistlusmaterjal	Palk, laudis	Paekivi (osaliselt), palk, laudis
24. Abihoone laiuse ja pikkuse suhe	1:1,5 kuni 1:2	1:2 kuni 1:5
25. Lisanõuded	<p>Hooned võivad olla vaid ühekorruselised; abihoonetele ei ole lubatud ehitada verandasid, rõdusid, terrasse, katuse väljaehitisi; väärtuslikel ja väga väärtuslikel abihoonetel ei ole uued juurdeehitused lubatud; viimistluses ei ole lubatud kasutada tehases toodetud ümarpalki; hoonete vundamendi kõrgus kuni 30 cm; hoonete kõrgused on määratud vundamendi pealt, v.a. juhul kui on tegemist kõrgendatud sokliga, sel juhul arvestada kõrgus maapinnast; ühel taluõel võib olla üks suurem abihoone.</p>	

44 Joaveski küla

44.1 Ajalooline analüüs

44.1.1 Tekkelugu ja kaardi analüüs

Joaveski küla asub Kadrina kirikukihelkonnas.

Palmse mõisa müügiürikus 1510. aastast on mõisale kuuluvate valdustena loetletud teiste seas ka joa veski (de Möhle thom Falle). 1583. aasta vakuraamat (Engel Hartmanni esitluses) toob mõningaid täiendusi. Seal on nimetatud otsesõnu Joaveski (Joha Quarn, üks adramaa). Palmse olid 1726. aastal olemas hilisemast ajast tuntud Palmse hajatalud, sh Joaveski⁶⁶. 1866. aastal oli Palmse maakülades 38 peret, hajataludena on üles loetletud 23 peret, sh Joaveski⁶⁷. Joaveskile rajas Loobu mõisnik 1898. aastal puupapivabriku, mis oli Eestis teine 1893. aastal ehitatud Kohila vabriku järel⁶⁸.

Joaveski küla paikneb otse jõe kaldal ning on alguse saanud Joaveski veskikohast. Veskitega on seotud ka küla edasine kujunemine. Küla tuumik paikneb jõe mõlemal kaldal moodustades suhteliselt kompaktse asustuse. Varasemale asustusele on hiljem liitunud nii tööstusega seotud tööliste jaoks ehitatud hooneid kui ka tänaseid suvekodusid, mis kõik koos moodustavad suhteliselt kirju pildi. Külatuumikust eemal jõe kaldal on mõned hajatalud, mis on ühenduses Joaveski küla tuumikuga, kuid paiknevad külast lõunas hajusa reana jõe vasakkaldal. Küla tihe tuumik asub kompaktselt jõe mõlemal kaldal, aga ei moodusta väga selgelt loetavat struktuuri.

Kaardianalüüs tugineb lisaks suuremõõtkavalistele kaartidele (vene üheverstaline, Eesti topograafiline kaart ja põhikaart) ka Palmse mõisa kaartidele, mis pärinevad aastatest 1806-07, 1864 ja 1886.

Asustuse muutusi kirjeldab seletuskirja lisa esitatud Joaveski küla kaart (andmebaasis andmekiht eluhooned), millelt saab jälgida küla kujunemist üksiktalukaupa. Kaardile on märgitud talukohtade rajamise ajajärk. Koha vanust näitab põhihoone värv (punane tinglikult tsaariaegne, sinine sõdadevahelise vabariigi aegne ja roheline hilisem, pikem seletus peatükis 4.1.).

44.1.2 Visuaalne analüüs

- 1. Maastik ja teedevõrk.** Veski küla Loobu jõe ääres. Valgejõel paikneva Nõmmeveski kõrval oluline asustuskeskus keskajast alates. Suurelt Tallinn-Narva maanteelt saabub veskite suunas tee, mis lõpeb Joaveski juures sillapeaga. Ajalooliselt on Joaveskil olnud kaks veskit – neist üks puidust ja teine kivist, mille asemel ehitati Aaspere mõisnike Dellingshausenite poolt 19. sajandi lõpus suur tööstuskompleks. Selle roll asula arengule on olnud määrav, millest veel täna – pärast rohkem kui sadakond aastat jätkunud tegutsemist annavad tunnistust võimsad paekivihooned (1898), kanalid ja ümberkaudsed tsaariaja lõpul välja ehitatud tööliste majad. Täna tegutseb Joaveskil hüdroelektrijaam.
- 2. Küla struktuur ja tüpoloogia.** Kujunenud veskikompleksi baasil, mille keskne roll seob ühte kogu asustusterviku. Sõdadevahelise vabariigi algusaastatel rajati

⁶⁶ Tarvel, Enn. Lahemaa ajalugu. 1983, lk 58.

⁶⁷ samas, lk 59.

⁶⁸ samas, lk 109.

kunagiste töölistmajade baasil talumajapidamised, millest neli – Berglund, Rippsilla, Astangu ja Siiriksi – omavad asulastruktuuris olulist kohta. Ülejäänud asustus on kujunenud tööstushoonete ja töölistmajade vahele, andes tunnistust suhteliselt pragmaatilisest kruntimisest, mille käigus on läinud kaduma kunagisele asulale iseloomulik struktuur.

3. **Arhitektuuriline analüüs ja karakter.** Keskseks ehitiseks on veskikompleks, mille ümber kujunenud asula mängib üksnes üksikutes kohtades ja vaadetes kõrvalrolli, mis ei luba sõdadevahelise vabariigi asundustalude arhitektuuril tõusta esile omaette väärtusena. Tähelepanav on Pihlaka juugendmaitseline talumaja, keldrite rida Loobu jõe kõrgel kaldal, mitmed lihtsa koega kõrvalhooned.
4. **Miljöö ja tunnetuslik analüüs.** Joaveski on kärestiku ja võimsate veskihoonete ansambel, mida täiendavad rippsild ja paadimatkaajate poolt soositud kaldad. Ülejäänud hoonestus hajutatud ja tunnetuslikult vähe seotud. Siin-seal avanevad vaated Lahemaale iseloomulikele verandadega väikeelamutele on eelduseks vaheldusrikka, ehkki mõnes mõttes kirju ja pidetu üldpildi kujunemisele.

44.2 Väärtused

- a) **Maastik ja loodus.** Kaunis ja ligitõmbav, seotud jõe ja veskimajandusega, mis loovad kohale ainulaadse aura ning äratavad mõtteid tulevikuideede väljakujundamiseks.
- b) **Vanus.** Paiga ajalugu ulatub veskikohana tagasi keskaega, tänane pilt on kujunenud 19. sajandi lõpul seoses ja mõisamajanduse arenguga ja Aaspere Dellingshausenite tegevusega.
- c) **Struktuur ja tüpologia.** Tööstuskeskus Joaveski kose lähistel, tähelepanuväärne nii oma võimsa paekivisüdamikuga kui ka vabrikuga seotud elamutega (Tamme, Siiriksi jt). Hilisem hoonestus suhteliselt kompaktne, aga ilma selgelt loetava struktuurita, kruntide jagunemine kaootiliselt segipaisatud. Asustuskeskusest eemale jäävad mõned küla piiridesse kuuluvad maaliliselt Loobu jõe kaldal paiknevad hästi säilinud põlistalud: Pae, Uuetoa, Pundi.
- d) **Arhitektuuriline karakter.** Väärtuseks on koht ja selle keskel kerkiv kunagine veskitööstus. Püstitatud 19. sajandi lõpule iseloomulikus historistlikus laadis, nagu see on omane toonasele Põhja-Eesti mõisarahitektuurile.
- e) **Miljöö ja muinsuskõne.** Ennekõike jõgi, juga ja loodusväärtused. Muinsusobjektiks (kuid Muinsuskaitseameti poolt kultuurimälestisena ametlikult registreerimata) küla keske tuumiku moodustav tööstushoonete kompleks, mille puhul säilinud toonasele balti „Gründertumile“ omane miljöö ja arhitektuuriline keskkond.

44.3 Ehituspiirangud

Tulenevalt eelnevates peatükkides väljatoodust võib öelda, et Joaveski keskosa on hästi säilinud segatüüpi tööstusküla koos veski ja seda ümbritsevate töölistelamutega ning seetõttu ei ole seal sobilik uute elukohtade (talukohtade) loomine. Veski kompleksi ehitamisel tuleb arvestada ajalooliste hoonete mahtude ning viimistlusega – uushooned peavad mõjuma tagasihoidlikult ning laskma ajaloolisel hoonestusel domineerida. Samuti on kaitstavad küla lõunaosas Loobu jõe vasakkaldal asuvad

hajatalud, mis kuuluvad ruumiliselt kokku Aasumetsa küla hajataludega Loobu jõe paremkaldal. Kaitstava külaosa määrangu aluseks on komplekshinnang struktuuri säilivusest, väärtuslike hoonete olemasolust ja visuaalsest/miljöolisest säilivusest. Tihendatavad külaosad asuvad väljaspool kaitstavat veski ümbrust olemasolevate elukohtade läheduses. Kruntide vähima suuruse määramisel on arvestatud, et ajalooline krundisuurus oleks üldjoontes tagatud, et ei toimuks liigset tihendamist. Määramise aluseks on säilinud ajaloolised krundid külas.

Väljapoole nimetatud alasid hoonete ning nendega seotud rajatiste püstitamine võib kahjustada ajaloolise külastruktuuri säilimist. Külla võib ehitada uusi elamuid arvestades seniste elamute paiknemist.

Uute hoonete paigutamisel tuleb järgida külas väljakujunenud elamu ja abihoonete rütmi (elamud ja sellega seotud abihooned lubatud vaid õue läheduses) ning vältida ebasobivate vaadete tekkimist. Lisaks töös esitatud uusehitustingimustele peab iga konkreetse uue hoone projekteerimisele eelnema taluõue ja selle ümbruse - kontaktvööndi - analüüs.

Näitajad	Kaitstav külaosa	Tihendatav külaosa
1. Uute kruntide moodustamine	Ei ole lubatud	Lubatud, kui moodustatavad krundid on selleks piisavalt suured
2. Elumumaa sihtotstarbe määramine	Ei ole lubatud	Lubatud, kui krunt on selleks piisavalt suur
3. Väikseim võimalik krundi suurus (m ²)	Uued krundid ei ole lubatud	3000 (peab asuma täielikult tihendatava külaosa sees)
4. Elumaja ehitamine	Lubatud ainult hävinud elamu asendamiseks; ühel krundil lubatud üks elamu	Lubatud kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel; ühel krundil lubatud üks elamu
5. Abihoonete ehitamine	Lubatud, kui õue suurus seda võimaldab, kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel	Lubatud kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel
6. Hoonete paigutus taluõue piires	Korrapärane	Korrapärane
7. Hoonete paigutus külatäna suhtes	Määramata	Vastavalt ajaloolisele paigutusele lähialade kruntidele, üldjuhul elamud külatee äärde, abihooned elamute taha
8. Lisanõuded	Uus hoone rajada esmajärjekorras hävinud ajaloolise hoone kohale; uued eluasemed tuleb rajada üksteisest piisavale kaugusele vastavalt külaosas väljakujunenud laadile	

Külas on uute elamute ehitamisel soovitatav järgida kahte hoone tüüpi - vanemat, nn rehielamu tüüpi ning uuemat, nn asunduselamu tüüpi, abihoonete ehitamisel püstitada suuremat või väiksemat tüüpi abihooned. Hoonete soovitatavad mõõtmeid on alljärgnevad.

Elamu näitajad	Rehielamu tüüp	Asunduselamu tüüp
9. Elamu suurim ehitusalune pind (m ²)	150 (koos majandusruumidega)	140
10. Elamu harja kõrgus (m)	7...8	6...7
11. Elamu katusetüüp	Viil või poolkelp	Viil
12. Elamu katusekalle (kraadides)	35...42	40...45
13. Elamu viimistlusmaterjal	Palk, laudis	Laudis
14. Elamu laiuse ja pikkuse suhe	1:2 kuni 1:3	1:1,5 kuni 1:2
15. Elamu suurim laius (m)	Soovitavalt 7...8	Soovitavalt 7...8
16. Elamu juurdeehitus lubatud	Ühel küljel tuulekojana	Kuni kahel küljel
17. Elamu ühe juurdeehituse maht põhimahust	Kuni 5%	Kuni 15%
18. Lisanõuded	<p>Hooned võivad olla vaid ühekorruselised, katusealune on lubatud välja ehitada; elamutele ei ole lubatud ehitada rõdusid; viimistluses ei ole lubatud kasutada tehases toodetud ümarpalki; hoonete vundamendi kõrgus kuni 30 cm; hoonete kõrgused on määratud vundamendi pealt, v.a. juhul kui on tegemist kõrgendatud sokliga, sel juhul arvestada kõrgus maapinnast.</p>	

Abihoone näitajad	Väiksema abihoone tüüp	Suurema abihoone tüüp
19. Abihoone suurim ehitusalune pind (m ²)	20...60	60...120
20. Abihoone harja kõrgus (m)	3...4	5...6
21. Abihoone katusetüüp	Viil	Viil
22. Abihoone katusekalle (kraadides)	30...35	35...45
23. Abihoone viimistlusmaterjal	Palk, laudis	Palk, laudis
24. Abihoone laiuse ja pikkuse suhe	1:1,5 kuni 1:2	1:2 kuni 1:5
25. Lisanõuded	<p>Hooned võivad olla vaid ühekorruselised; abihoonetele ei ole lubatud ehitada verandasid, rõdusid, terrasse, katuse väljaehitisi; väärtslikel ja väga väärtslikel abihoonetel ei ole uued juurdeehitused lubatud; viimistluses ei ole lubatud kasutada tehases toodetud ümarpalki; hoonete vundamendi kõrgus kuni 30 cm; hoonete kõrgused on määratud vundamendi pealt, v.a. juhul kui on tegemist kõrgendatud sokliga, sel juhul arvestada kõrgus maapinnast; ühel taluõel võib olla üks suurem abihoone.</p>	

45 Aasumetsa küla

45.1 Ajalooline analüüs

45.1.1 Tekkelugu ja kaardi analüüs

Aasumetsa küla asub Kadrina kirikukihelkonnas.

Aasu hajatalu ümber kujunes Joaveski asula jätk, mida kohapeal nimetatakse Aasumetsa külaks. Aasu peret loeti mõnikord Võhma küla alla (juba 1732), rahvas seostab teda teinekord ka Uusküla. Samas asusid ka Aasu heinamaad⁶⁹. Palmse mõisas oli kruntimine 1867. aastal juba käimas. Talude pärisekstostmisega tegid Lahemaal algust Loobu ja Palmse mõis⁷⁰. Teadaolevalt on Palmse mõisas 1866. aastal Aasu koha ostnud Samuel Hirschfeld⁷¹.

Aasumetsa küla näol on tegemist ühest hajatalust alguse saanud külaga, mis paiknedes Joaveskist Loobu jõge pidi ülesvoolu paremkaldal metsade keskel on justkui Joaveski küla omaette nurgatagune. Aasu talu, mis on kogu külast kõige vanem (kaardile märgitud 1806. aastal), asub Joaveski poolt tulles küla tagumises otsas, otse jõe kaldal. Talu ümbritsevad metsad. Aasu talu ja Joaveski vahele jõe kaldale on hilisemal ajal rajatud veel paar talukohta, mõni neist päris hiline. Tänapäevase Aasumetsa küla kui administratiivüksuse struktuuri kohta, mis on alguse saanud vaid ühest hajatalust, ei ole võimalik midagi enamat öelda kui, et tegemist on hajakülaga, mille taluõued asetsevad ebakorrapäraselt metsa ääres jõe kaldal.

Kaardianalüüs tugineb lisaks suuremõõtkavalistele kaartidele (vene üheverstaline, Eesti topograafiline kaart ja põhikaart) ka Palmse mõisa kaartidele, mis pärinevad aastatest 1806-07 ja 1864.

Asustuse muutusi kirjeldab seletuskirja lisas esitatud Aasumetsa küla kaart (andmebaasis andmekiht eluhooned), millelt saab jälgida küla kujunemist üksiktalukaupa. Kaardile on märgitud talukohtade rajamise ajajärk. Koha vanust näitab põhihoone värv (punane tinglikult tsaariaegne, sinine sõdadevahelise vabariigi aegne ja roheline hilisem, pikem seletus peatükis 4.1.).

45.1.2 Visuaalne analüüs

- 1. Maastik ja teedevõrk.** Küla metsa servas Loobu jõe paremal kaldal ühe maailma lõpus, kust teekaar siirdub pikkamisi Joaveski poole loodes ja Uusküla suunas kirdes. Algselt metsniku koht, millest on mitmete juurdelõigete ja kruntimiste käigus kujunenud 20. sajandil väikene küla.
- 2. Küla struktuur ja tüpoloogia.** Küla sai alguse Aasu (Aso) metsniku kohast, kasvades piki Joaveski suunas kulgevat teed põhjapoolse, andes võimaluse üha uute taluõuede kujunemisele tee ja jõe looklevate kallaste vahel. Aasu poolt ülesse liikudes jõuame Paemetsa-Joosepile ja Paemetsa Hansuni. Viimane hajatalude reas on Aasuotsa. Hiljem on veel mõni koht vahele ehitatud.
- 3. Arhitektuuriline analüüs ja karakter.** Küla arhitektuur lähtub kahest peamisest algusest, millest vanem seostub metsniku elu-olu ja sellele vastava ehitusviisiga

⁶⁹ Tarvel, Enn. Lahemaa ajalugu. 1983, lk 59.

⁷⁰ samas, lk 99.

⁷¹ samas, lk 100.

(Aasuotsa), teine lisanditega sõdadevahelise vabariigi algusaegadest (Paemetsa-Joosepi, Aasu).

4. **Miljöö ja tunnetuslik analüüs.** Taluõued metsa servas, mille traditsiooniline arhitektuurikõne seostub eelkõige Eesti taluarhitektuuris levinud palkehitud traditsiooniga.

45.2 Väärtused

- a) **Maastik ja loodus.** Mets ja kaugemal soo, tee ja jõe vahele jääva küla tõstavad maastikus esile puutumatu loodus ja jõevaated.
- b) **Vanus.** Kujunenud järk-järgult alates 19. sajandi lõpust 20. sajandini.
- c) **Struktuur ja tüpoloogia.** Hajatalud piki jõe looklevat kallast. Varasemast asustuskeskusest – Aasu talust on küla arenenud põhjasuunas, pakkudes uutele peredele võimaluse oma elu sisseadmiseks. Väga hästi loetav ning sellisena ka väärtuslik.
- d) **Arhitektuuriline karakter.** Kantud lokaalsetest ehitustavadest, säilinud ehedalt. Seotud metsanduse ja metsamaterjali lihtsa ja käepärase kasutamisega. Mõnedes elementides leidnud kasutamist sõdadevahelise vabariigi aegne ehitusviis (verandad).
- e) **Miljöö ja muinsuskõne.** Domineerib loodusekõne. Muinsusväärtus hinnatav küla üksildases eraldatuses ning mitmete palkmajade ehedas tehnikas.

45.3 Ehituspiirangud

Tulenevalt eelnevates peatükkides väljatoodust võib öelda, et Aasumetsa küla on hästi säilinud hajataludega põlisküla koos suurepärase miljööga ning seetõttu ei ole sobilik uute elukohtade (talukohtade) loomine. Kaitstava külaosa määranu aluseks on komplekshinnang struktuuri säilivusest, väärtuslike hoonete olemasolust ja visuaalsest/miljöölisest säilivusest. Külast läänepool, Loobu jõe vasakkaldal asuvad naaberküla, Joaveski põlistalud on ruumiliselt seotud Aasumetsa külaga. Väljapoole näidatud ehitusalasid hoonete ning nendega seotud rajatiste püstitamine võib kahjustada ajaloolise külastruktuuri säilimist.

Uute hoonete paigutamisel tuleb järgida külas väljakujunenud elamu ja abihoonete rütmi (elamud ja sellega seotud abihooned lubatud vaid õue läheduses) ning vältida ebasobivate vaadete tekkimist. Lisaks töös esitatud uusehitustingimustele peab iga konkreetse uue hoone projekteerimisele eelnema taluõue ja selle ümbruse – kontaktvööndi – analüüs.

Näitajad	Kaitstav külaosa
1. Uute kruntide moodustamine	Ei ole lubatud
2. Elamumaa sihtotstarbe määramine	Ei ole lubatud
3. Väikseim võimalik krundi suurus (m ²)	Uued krundid ei ole lubatud

Näitajad	Kaitstav külaosa
4. Elumaja ehitamine	Lubatud ainult hävinud elamu asendamiseks; ühel krundil lubatud üks elamu
5. Abihoonete ehitamine	Lubatud, kui õue suurus seda võimaldab, kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel
6. Hoonete paigutus taluõue piires	Ebakorrapärane
7. Hoonete paigutus külatänavas	Määramata
8. Lisanõuded	Uus hoone rajada esmajärjekorras hävinud ajaloolise hoone kohale; uued eluasemed tuleb rajada üksteisest piisavale kaugusele vastavalt külaosas väljakujunenud laadile

Külas on uute elamute ehitamisel soovitatav järgida kahte hoone tüüpi – vanemat, nn rehielamu tüüpi ning uuemat, nn asunduselamu tüüpi, abihoonete ehitamisel püstitada suuremat või väiksemat tüüpi abihooneid. Hoonete soovitatavad mõõtmeid on alljärgnevad.

Elamu näitajad	Rehielamu tüüp	Asunduselamu tüüp
9. Elamu suurim ehitusalune pind (m ²)	100 (koos majandusruumidega)	100
10. Elamu harja kõrgus (m)	6...7	6...7
11. Elamu katusetüüp	Viil või poolkelp	Viil
12. Elamu katusekalle (kraadides)	35...42	40...45
13. Elamu viimistlusmaterjal	Palk, laudis	Laudis
14. Elamu laiuse ja pikkuse suhe	1:2 kuni 1:3	1:1,5 kuni 1:2
15. Elamu suurim laius (m)	Soovitatavalt 6...7	Soovitatavalt 7
16. Elamu juurdeehitus lubatud	Ühel küljel tuulekojana	Kuni kahel küljel
17. Elamu ühe juurdeehituse maht põhimahust	Kuni 5%	Kuni 15%
18. Lisanõuded	Hooned võivad olla vaid ühekorruselised, katusealune on lubatud välja ehitada; elamutele ei ole lubatud ehitada rõdusid; viimistluses ei ole lubatud kasutada tehases toodetud ümarpalki; hoonete vundamendi kõrgus kuni 30 cm; hoonete kõrgused on määratud vundamendi pealt, v.a. juhul kui on tegemist kõrgendatud sokliga, sel juhul arvestada kõrgus maapinnast.	

Abihoone näitajad	Väiksema abihoone tüüp	Suurema abihoone tüüp
19. Abihoone suurim ehitusalune pind (m ²)	20...60	60...120

Abihoone näitajad	Väiksema abihoone tüüp	Suurema abihoone tüüp
20. Abihoone harja kõrgus (m)	3...4	5...6
21. Abihoone katusetüüp	Viil	Viil
22. Abihoone katusekalle (kraadides)	30...35	35...42
23. Abihoone viimistlusmaterjal	Palk, laudis	Paekivi (kõrge sokkel), palk, laudis
24. Abihoone laiuse ja pikkuse suhe	1:1,5 kuni 1:2	1:2 kuni 1:5
25. Lisanõuded	<p>Hooned võivad olla vaid ühekorruselised; abihoonetele ei ole lubatud ehitada verandasid, rõdusid, terrasse, katuse väljaehitisi; väärtuslikel ja väga väärtuslikel abihoonetel ei ole uued juurdeehitused lubatud; viimistluses ei ole lubatud kasutada tehases toodetud ümarpalki; hoonete vundamendi kõrgus kuni 30 cm; hoonete kõrgused on määratud vundamendi pealt, v.a. juhul kui on tegemist kõrgendatud sokliga, sel juhul arvestada kõrgus maapinnast; ühel taluõel võib olla üks suurem abihoone.</p>	

46 Uusküla küla

46.1 Ajalooline analüüs

46.1.1 Tekkelugu ja kaardi analüüs

Uusküla asub Kadrina kirikukihelkonnas.

Uusküla nimega pole raskusi. T. Moora leiabki, et Uusküla kalmed on teiste Palmse külade omadest nooremad. Nimi võib pärineda juba muinasajast. Võltsürikutes seisab Usiculle, Usicule, 1440. aastal arvatavasti Udeskulle, 1583 Vskülby, 1586 Uszküll, 18.-20. sajandil Udenküll, Udeküll, Uhsküll, Uekulla.

Palmse mõisa küladeks olid Palmse, Võhma, Vatku, Tõugu, Uusküla ja Ilumäe, 1414. aastal lisandub neile Võsupere (Wosenperre) küla. 1510. aastast on mõisale kuuluvate valdustena loetletud Oruveski (veski mõisa all), Arendahl'i pere, Võsupere (Wosenpeh) pere, Muke (Muddick) pere, Uusküla (Wuszküll), Võhma (Wohmes), Tõugu (Tauck), Vatku (Watko) küla, Joaveski (de Möhle thom Falle) ning pered Võsu ja Eru rannas (de gesinde am Srande Wöso und Ergo), 1583. aasta vakuraamatus on teiste külade seas märgitud ka Uusküla (Vsküllby) nelja adramaaga. Palmstes oli 1726. aastal Uuskülas kohtadena ära toodud Pitka, Naanu, Tooma ja kaks Prassi peret. Järgnevatel aastatel (1732) kerkivad esile veel mitmed tuttavad talunimed, sealhulgas Uusküla Klaukse. Aasu peret (tänapäevane Aasumetsa küla) seostas rahvas teinekord ka Uusküla, sest Uuskülas asusid Aasu talu heinamaad. 1866. aastal nimetatakse teiste külade (Võhma, Tõugu, Vatku, Ilumäe ja Võsupere) seas Palmse mõisas ka Uusküla, kus elas 8 peret. Uusküla oli Palmse mõisas suuruselt teine küla peale Võhmat (13 peret). 19. sajandi lõpul, enne mitme talu jagamist oli Uuskülas kaheksa peret. Palmse mõisas oli kruntimine 1867. aastal juba käimas. Ka talude pärisestamisega tegid Lahemaal algust Loobu ja Palmse mõis. Viimane, mille alla kuulus ka Uusküla, müüs kohad kahes laines. Esimene neist oli 1866-1870. aastatel. Siis müüdi mitmeid hajatalusid ja Vatku küla ning valdav osa Eru külast. Teine suur ja viimane laine voogas 1887. aastal. Sel aastal osteti 28 kohta, sealhulgas Uusküla, kusjuures need kohad müüdi märksa odavamalt kui teistes külates paarkümmend aastat varem. Nii mõnelgi juhul ei olnud talu endine peremees, vaid uus talupoeg, kes mõnigi kord oli kaugemalt tulnud. Uuskülas näiteks läksid 1887. aastal Preediku ja Naanu talu sel viisil hoopis Loobust tulnud meestele⁷².

Uusküla paikneb Palmse mõisa külade reast, mis asuvad Palmsest Vihasoole kulgeva tee ääres veidi lõuna pool eemal, tasase paepealse keskel. Külatuumik on kompaktne, taluõued paiknevad tihedalt üksteise kõrval ühel pool külatänavat. Sellisena näeme küla tuumikut juba kakssada aastat tagasi koostatud Palmse mõisa (1806-07) kaardil, kus külaõuede ümber asuvad nõõrimaadena pikad põllusiilud, eemal karja- ja heinamaad. Metsad, mis jäävad külatuumikust eemale, kuulusid valdavalt mõisale. Samuti tuumikust veidi eemal on mõned väikesed kohad (saunik ja metsavaht). 1864. aasta kaardi andmetel ei ole külastruktuuris muutusi toimunud. Küla tuumik on jätkuvalt kompaktne, lisaks paar väikest kohta veidi eemal. Palmse mõisa kruntimine toimus suhteliselt varakult, 1867. aastal on osa mõisast juba krunditud. Kruntimisega seoses külastruktuuris toimunud muutused on väga hästi jälgitavad tänu heale kaardimaterjalile. Peale kruntimist 1886. a kaardile märgitud küla tuumik paikneb samas kohas, lisaks mõned talud külatuumikust eemal. Uuskülas on kruntimise käigus

⁷² Tarvel, Enn. Lahemaa ajalugu. 1983, lk 101.

õnnestunud suures osas vanad talukohad säilitada. Külatuumikust väljas asuvad vaid väikesed talukohad (saunikud ja metsavaht) ning Jaani talu. Suured muutused on aga toimunud talude põllu-, heina ja karjamaadega, mis on nüüd külatänavaga risti, laiudes pikkade laiade ribadena. Selline struktuur on säilinud suures osas tänaseni ja on jälgitav nii sõdadevahelise vabariigi aegsel katastrikaardil kui ka tänasel põhikaardil. Taluõued paiknevad jätkuvalt külatänavaa ääres küla vanas tuumikus tiheda reana, mis Joandu küla poole liikudes hõredamaks muutub.

Tänane küla on säilitanud suures osas oma kruntimisjärgse struktuuri. II maailmasõja järgsed kohad asuvad tuumikust eemal Joandu poole suunduva tee ääres. Tegemist on hästi säilinud ning tervikliku külaga.

Kaardianalüüs tugineb lisaks suuremõõtkavalistele kaartidele (vene üheverstaline, Eesti topograafiline kaart ja põhikaart) ka Palmse mõisa kaardile, mis pärineb aastatest 1806-07, 1864 ja 1886.

Asustuse muutusi kirjeldab seletuskirja lisa esitatud Uusküla küla kaart (andmebaasis andmekiht eluhood), millelt saab jälgida küla kujunemist üksiktalukaupa. Kaardile on märgitud talukohtade rajamise ajajärk. Koha vanust näitab põhihoone värv (punane tinglikult tsaariaegne, sinine sõdadevahelise vabariigi aegne ja roheline hilisem, pikem seletus peatükis 4.1.).

46.1.2 Visuaalne analüüs

- 1. Maastik ja teedevõrk.** Küla metsade ja soode vahelisel tasandikul, kus on elatud ja mida on haritud aastatuhandeid. Asub suuremas Palmse mõisa sisemaa külade grupis. Põhjas puutuvad küla maad kokku Joandu, Ilumäe ja Muike külaga, ulatudes lõunas Loobu jõe ja Aasumetsani. Palmse mõisast alguse saanud ja üle Ilumäe külasse saabuv tee seob talud ja õued liikumise joonde, mis on määranud küla elu- ja ehitussoone, asustustüübi ja sellest lähtuva viisi jagada oma maid, tegevusi ja mõtteid. Täna meenutavad seda külateede ja tänavate ääres, kohati ka kruntide vahel kulgevad kiviaiad.
- 2. Küla struktuur ja tüpologia.** Ridaküla, kus talud seisavad tee ääres reas ja õued nende taga on ühendatud pikkade krundisiiludega, andes pitseri kogu asustuspildile – nii enne kui pärast talude krunti ajamist 19. sajandi keskpaiku. Enne kruntimist asusid põllu- ja heinamaad lahus; neist esimese puhul valitses triibuline ja rangelt geomeetriline muster, teise puhul vabapiirilise lapiteki joonis. Majandusmaa vahele jääv külatuumik, kus elati ja toimetati, on suhteliselt väike ja kompaktne ning esteetiliselt nauditava kompositsiooniga. Talu seisab tihedalt talu kõrval.
- 3. Arhitektuuriline analüüs ja karakter.** Suur kompaktne küla, milles eristuvad vana ja uus osa ning mida ilmestab talukohtade arhailine jaotus piki külatänavat. Küla nimi – Uusküla annab tunnistust kunagi lähikonnas eksisteerinud vana küla olemasolu kohta, mis omakorda viitab suulises mälus säilinud teabele Palmse Pahlenite poolt sinisele talurahvale välja ehitatud kivihoonete kohta. Võimalik, et kaks neist, Pitka ja Tooma, on säilinud küla tuumikus – mõlemad neist võõrapärased koosnedes kahest nurkapidi kokku liidetud osast. Elumajast ja rehehoonest ühe kõrge unkaaukudega kelpkatuse all ja sellele liituvast suurte väravatega küünist (Pitka) või siis viimasele ehituslikult sarnasest massiivsest kivihoonest (Tooma). Mõlema talu hoonete iga ulatub tagasi 19. sajandisse, seejuures aga mitte kaugemale 1806.-07. aastat, mil on koostatud Palmse mõisa atlas. Tuumikust loodepoole jätkub hoonestus 20. sajandil valminud väikemajade reaga, millest mitmed on Lahemaa rannaküladele iseloomulikult kaunistatud

klaasverandadega (Prassi-Jakobi, Veskimäe, Naanu). Küla üldpilti ilmestavad mitmed 19. sajandi lõpust ja 20. sajandi algusest pärinevad kõrvalhooned nagu ulualusega aidad (Prassi-Jakobi, Uusküla, Tooma), keldrid (Kadaka), laudad (Kruusamäe). Paljud hooned ja kogunisti mõned terved talud on varemetes (Mardi ehk Uuetooma), mitmed kohad ümber ehitatud suvilaks (Kaasiku).

4. **Miljöo ja tunnetuslik analüüs.** Veetlev maastikku sulav ansambel, kus põlispuudega ääristatud kiviaedade vahel avanevad vaated küla ehedale ja mitmekihilisele ajaloolisele ja loodusele.

46.2 Väärtused

- a) **Maastik ja loodus.** Ehe ja puutumatu külamaastik, mis on tänaseni säilitanud oma arhitektuurilise ja loodusliku koosluse, pakkudes pilti sajandite taha ulatuvast asustuse kujunemise põhitelgedest ja muustritest.
- b) **Vanus.** Küla tekkelugu ulatub tagasi aastasadade taha, mõnedel andmetel koguni keskaega. Planeeringuline struktuur Põhjasõja järgsesse perioodi, asustusstruktuur 18. sajandi lõppu, hoonestus 19. sajandisse. Varasemale substantsile liituvad uued 20. sajandil välja jagatud krundid ja neile iseloomulik arhitektuuriline kihistus.
- c) **Struktuur ja tüpoloogia.** Küla tasandikul metsade ja soode vahel aastasadu põllumajanduses ja karjakasvatuses kasutatud maadel, kus inimasutuse jäljed ulatuvad tagasi aastatuhandete taha. Praegune küla on Palmse mõisa suunava käe all kujunenud välja 18/19. sajandil, pakkudes üldpilti ribaasustusele iseloomulikust maakasutusest ja sellele vastavast krundistruktuuri kujunemisest maade krunti ajamisel 19. sajandi keskpaiku. Viimane suur muutus asustusstruktuuris leidis aset sõdadevahelise vabariigi algul, mil olemasolevate talupiiride jätkuna jagati välja talumaad taluõuede ees ja taga, mõlemal pool külatänavat ja uute kruntidena piki loodesuunas Joandu poole jätkuvat külatänavat. Lisaks kompaktselt külatuumikule leidub siin ja seal hajatalusid, mis saavad alguse seotuna Palmse poolt saabuva teega (Nurme), haarates kaasa mitmeid eraldi asuvaid õuesid – sh näiteks sauniku või vabadiku koha küla lõunaosas.
- d) **Arhitektuuriline karakter.** Kujunenud kahe peamise ajaloolise kihistuse tulemusena, millest esimene hõlmab küla vanema tuumiku ja teine selle jätkumise uue asustuse näol Joandu poole suunduva tee ääres. Varasema tuumiku keskseteks arhitektuurilisteks dominantideks on kaks omanäolist talu, mille ajalugu seostub rahvapärimuse järgi Palmse Pahlenite tegevusega ning mille arhitektuuriline karakter kannab endas jälgi Lahemaa ja laiemaski Eesti külaarhitektuuri kontekstis ebatraditsioonilisest ehitustüpoloogiast. Mõisa initsiatiivil välja ehitatud keskset osa ümbritseb tavakohane taluarhitektuur, milles vanema kihtisusena võib esile tõsta palkidest kõrvalhoonete pärimust, ulualusega aitasid, pooleldi maapealseid paekivist keldreid jms. Uuem kihistus seostub Lahemaale iseloomuliku sõdadevahelise vabariigi algusaegadest pärineva asundustalude arhitektuuriga.
- e) **Miljöo ja muinsuskõne.** Domineerivalt arhailine, mitmetes elementides silmatorkavalt erilaadiline ja hästi säilinud. Loetav on nii küla tervikstruktuur kui selle üksikelemendid, millest nii mõnedki eristuvad tänu oma ainulaadsele ja huvipakkuvale etnoloogilisele traditsioonile. Säilinud küla tervikmiljöo.

46.3 Ehituspiirangud

Tulenevalt eelnevates peatükkides väljatoodust võib öelda, et Uusküla on hästi säilinud ridaja vormi, suurepärase miljöö ja pea poolesaja väärtusliku hoonega põlisküla ning seetõttu ei ole sobilik uute elukohtade (talukohtade) loomine. Kaitstava külaosa määrangu aluseks on komplekshinnang struktuuri säilivusest, väärtuslike hoonete olemasolust ja visuaalsest/miljöölisest säilivusest. Uuema talu, Nurme ümbruses küla kirdenurgas on määratud tihendatava küla ala. Kruntide vähima suuruse määramisel on arvestatud, et ajalooline krundisuurus oleks üldjoontes tagatud, et ei toimuks liigset tihendamist. Määramise aluseks on säilinud ajaloolised krundid külas. Lubatud on hävinud talukohtade taastamine. Väljapoole näidatud ehitusalasid hoonete ning nendega seotud rajatiste püstitamine võib kahjustada ajaloolise külastruktuuri säilimist.

Uute hoonete paigutamisel tuleb järgida külas väljakujunenud elamu ja abihoonete rütmi (elamud ja sellega seotud abihooned lubatud vaid õue läheduses) ning vältida ebasobivate vaadete tekkimist. Lisaks töös esitatud uusehitustingimustele peab iga konkreetse uue hoone projekteerimisele eelnema taluõue ja selle ümbruse - kontaktvööndi - analüüs.

Näitajad	Kaitstav külaosa	Tihendatav külaosa
1. Uute kruntide moodustamine	Ei ole lubatud	Lubatud, kui moodustatavad krundid on selleks piisavalt suured
2. Elamumaa sihtotstarbe määramine	Ei ole lubatud	Lubatud, kui krunt on selleks piisavalt suur
3. Väikseim võimalik krundi suurus (m ²)	Uued krundid ei ole lubatud	15 000 (peab asuma täielikult tihendatava külaosa sees)
4. Elumaja ehitamine	Lubatud ainult hävinud elamu asendamiseks; ühel krundil lubatud üks elamu	Lubatud kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel; ühel krundil lubatud üks elamu
5. Abihoonete ehitamine	Lubatud, kui õue suurus seda võimaldab, kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel	Lubatud kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel
6. Hoonete paigutus taluõue piires	Korrapärane, ebakorrapärane	Korrapärane
7. Hoonete paigutus külatänava suhtes	Määramata	Vastavalt ajaloolisele paigutusele lähialade kruntidele, üldjuhul elamud külatee äärde, abihooned elamute taha
8. Lisanõuded	Uus hoone rajada esmajärjekorras hävinud ajaloolise hoone kohale; uued eluasemed tuleb rajada üksteisest piisavale kaugusele vastavalt külaosas väljakujunenud laadile	

Külas on uute elamute ehitamisel soovitatav järgida kahte hoone tüüpi - vanemat, nn rehielamu tüüpi ning uuemat, nn asunduselamu tüüpi, abihoonete ehitamisel

püstitada suuremat või väiksemat tüüpi abihooneid. Hoonete soovitatavad mõõtmeid on alljärgnevad.

Elamu näitajad	Rehielamu tüüp	Asunduselamu tüüp
9. Elamu suurim ehitusalune pind (m ²)	140 (koos majandusruumidega)	120
10. Elamu harja kõrgus (m)	6...7	6...7
11. Elamu katusetüüp	Viil, täis- või poolkelp	Viil
12. Elamu katusekalle (kraadides)	35...42	40...45
13. Elamu viimistlusmaterjal	Osaliselt kõrge paekivist sokkel ja palk või palk, laudis	Laudis
14. Elamu laiuse ja pikkuse suhe	1:2 kuni 1:3	1:1,5 kuni 1:2
15. Elamu suurim laius (m)	Soovitatavalt 8...9	Soovitatavalt 7
16. Elamu juurdeehitus lubatud	Ühel küljel tuulekojana	Kuni kahel küljel
17. Elamu ühe juurdeehituse maht põhimahust	Kuni 5%	Kuni 15%
18. Lisanõuded	Hooned võivad olla vaid ühekorruselised, katusealune on lubatud välja ehitada; elamutele ei ole lubatud ehitada rõdusid; viimistluses ei ole lubatud kasutada tehases toodetud ümarpalki; hoonete vundamendi kõrgus kuni 30 cm; hoonete kõrgused on määratud vundamendi pealt, v.a. juhul kui on tegemist kõrgendatud sokliga, sel juhul arvestada kõrgus maapinnast.	

Abihoone näitajad	Väiksema abihoone tüüp	Suurema abihoone tüüp
19. Abihoone suurim ehitusalune pind (m ²)	20...60	60...120
20. Abihoone harja kõrgus (m)	3...4	6...7
21. Abihoone katusetüüp	Viil	Viil
22. Abihoone katusekalle (kraadides)	30...35	35...42
23. Abihoone viimistlusmaterjal	Palk, laudis	Paekivi (osaliselt või kõrge sokkel), laudis
24. Abihoone laiuse ja pikkuse suhe	1:1,5 kuni 1:2	1:2 kuni 1:5

Abihoone näitajad	Väiksema abihoone tüüp	Suurema abihoone tüüp
25. Lisanõuded	<p>Hooned võivad olla vaid ühekorruselised; abihoonetele ei ole lubatud ehitada verandasid, rõdusid, terrasse, katuse väljaehitisi; väärtslikel ja väga väärtslikel abihoonetel ei ole uued juurdeehitused lubatud; viimistluses ei ole lubatud kasutada tehases toodetud ümarpalki; hoonete vundamendi kõrgus kuni 30 cm; hoonete kõrgused on määratud vundamendi pealt, v.a. juhul kui on tegemist kõrgendatud sokliga, sel juhul arvestada kõrgus maapinnast; ühel taluõel võib olla üks suurem abihoone.</p>	

47 Joandu küla

47.1 Ajalooline analüüs

47.1.1 Tekkelugu ja kaardi analüüs

Joandu küla asub Kadrina kirikukihelkonnas.

Palmse mõisas on tänasest Joandust nimetatud 1726. aastal hajataludena nii Põdralõpet ja Lemmingut⁷³. 1867. aastal likvideeris mõis Palmsest paari versta kaugusel asuva Võsupere küla, kus põllud olid head nagu Muikelgi. Võsupere põllud võeti uue karjamõisa alla. Kohad öeldi rentnikele üles 1866. aastal. 1887. aastal ostis Võsupere rahvas Joandul Pisikeste talu ja kolis sinna. Üleasustatud Võhma külast oli 1856. aastal mõni pere (Pisikeste, Reinupeetri, Tõnukeste, Reu) toodud Palmse ääremadele Joaveski lähedale lepikusse. Esialgul oli õugi lepakände täis, vähehaaval harisid inimesed talud üles. Heinamaad anti kaheksa kilomeetri kaugusele Korjusele, Joaveski kosk oli umbes kilomeetri taga, sellest sai küla oma nime Joandu (rahvasuus mõnikord ka Juhandu). Talud arvestati 19. sajandil harilikult siiski Võhma küla alla⁷⁴. Palmse mõisas oli kruntimine 1867. aastal käimas. Talude päriseksostmisega tegid Lahemaal algust Loobu ja Palmse mõis⁷⁵. Palmse mõis müüs kohad kahes laines. Esimene neist oli 1866-70. Siis müüdi ka hajatalud Põdralõpe ja Lemmingu.

Kui 1898. aastal Joaveskile rajatud papivabriku ümber tekkis töölisasula, loeti sedagi (kuigi osa oli Loobu maal) kuuluvaks Joandu külla ning kohapeal nimetatigi nii⁷⁶. 19. sajandi lõpul, enne mitme talu jagamist, oli Joandul neli peret.

Algselt on tänase Joandu küla territooriumil asunud kaks hajatalu Põdralõpe ja Lemmingu. Need on kaks metsade sees asunud üksikut talu. Hiljem on küla idaossa tekkinud väikesed paarist talust koosnevad kaks sarnast üksust (tõenäoliselt vabadikukohad), kus talude õued asetsevad tihedalt üksteise kõrval. Lisaks neile on hilisemal ajal siia-sinna rajatud veel paar talukohta. Kuna tegemist on eelkõige mehaanilise administratiivüksusega, on keeruline välja tuua Joandu külale iseloomulikku struktuuri. Saab vaid öelda, et tegemist on hajali külaga, kus talud paiknevad valdavalt üksikult metsa sees. Paar neist (Lemmingu, Mõnioja) asuvad oja kaldal.

Kaardianalüüs tugineb lisaks suuremõõtkavalistele kaartidele (vene üheverstaline, Eesti topograafiline kaart ja põhikaart) ka Palmse mõisa kaardile, mis pärineb aastatest 1806-07.

Asustuse muutusi kirjeldab seletuskirja lisa esitatud Joandu küla kaart (andmebaasis andmekiht eluhooned), millelt saab jälgida küla kujunemist üksiktalu kaupa. Kaardile on märgitud talukohtade rajamise ajajärk. Koha vanust näitab põhihoone värv (punane tinglikult tsaariaegne, sinine sõdadevahelise vabariigi aegne ja roheline hilisem, pikem seletus peatükis 4.1.).

⁷³ Tarvel, Enn. Lahemaa ajalugu. 1983, lk 58.

⁷⁴ samas, lk 59.

⁷⁵ samas, lk 99.

⁷⁶ samas, lk 59.

47.1.2 Visuaalne analüüs

- 1. Maastik ja teedevõrk.** Põlispõldudest eemal. Valdavalt metsa- ja soomaastik, milles talud eristuvad üksikute laikudena, olles kujunenud asustuse laienemise käigus alates 19. sajandist. Suur tee puudub; liiklemiseks kasutatud väikeseid talust tallu juhtinud teeradasid.
- 2. Küla struktuur ja tüpologia.** Kaks põlistalu: Põdralõpe ja Lemmingu (või Lemminge), millest viimane jääb looduslikult kaunisse paika Loobu jõe kaldale. Küla kui selline puudub, tegemist hajatalude ühendusega, mis on seatud piiridesse administratiivse korraldamise käigus. Peegeldab asustuse arengut ja laienemist alates mõisamaade müümisest ja vabadikukohtade kujunemisest nii 19. sajandi lõpus kuni maareformini sõdadevahelise vabariigi alguses. Üksteisest eemal asuvad paar suuremat asustuskeskust, mis koondavad endasse väiksemaid hoonete gruppe nagu Keskküla, Kivikalju, Aasa, Vana-Allika.
- 3. Arhitektuuriline analüüs ja karakter.** Kogu tervikus eristuvad paar-kolm arhitektuuriliselt karaktersemat talu. Neist puhtama joonega on Vainu verandaga elumaja, mille seos Lahemaa ehitustavadega annab tunnistust uue elukvaliteedi ja viisi juurdumisest 20. sajandi algul. Samas ajavöös on ehitatud Pisikeste-Sepa, Tõnukeste, Mõnioja, andes tunnistust sõdadevahelise vabariigi aegse ehitusliku arengu eeldustest, mugavuse kasvust ja ratsionaalse planeerimise eelistest.
- 4. Miljöö ja tunnetuslik analüüs.** Pigem vabamaastik, kus talud eristuvad looduses üksikute asustuskeskustena, mida seovad teed ja rajad, üldiselt suhteliselt hiljuti kujunenud asustuse jäljed kunagises põlislooduses.

47.2 Väärtused

- a) Maastik ja loodus.** Igapäevane, pigem loodus kui intensiivne elukeskkond, millel veel täna tuntav side kunagise metsase ja soise maastikupildiga.
- b) Vanus.** Suhteliselt noor, kujunenud asustuse laienemise käigus 19. sajandi lõpus ja 20. sajandi alguses.
- c) Struktuur ja tüpologia.** Hajataludest koosnev küla, mille struktuuri määravad pigem looduslikud eeldused. Talud on rajatud metsa- ja soomaadele, põlislooduse sisse ja vahele.
- d) Arhitektuuriline karakter.** Silmapaistmatu, külaarhitektuuris domineerib praktiline vajadus ja traditsiooniliselt lihtne viis ehitada käepärastest materjalidest ja olemasolevate teadmiste ning oskuste piirides.
- e) Miljöö ja muinsuskõne.** Loodus ja veelkord loodus, mis kohati pakub võimalusi asustuse sõlmumiseks ja väiksemate hoonegruppide koondumiseks.

47.3 Ehituspiirangud

Tulenevalt eelnevates peatükkides väljatoodust ei ole Joandu külas põhjendatud kaitstavate külaosade määramine – suurem osa külast on visuaalselt/miljööliselt muudetud niivõrd, et selle säilitamine praegusel kujul ei ole õigustatud vaatamata asjaolule, et valdav osa talukohti pärinevad tsaariajast. Vatku küla lõunapoolsed talukohad on ruumiliselt ning on olnud funktsionaalselt seotud Joandu küla loodeosa taludega. Tänapäeval on nad siiski realselt rohkem seotud Vatku küla kaitstava

külaosaga. Külas on ühte liiki ehitusalasid – tihendatav külaosa, mis paikneb olemasolevate talukohtade ümbruskonnas. Vanaallika ja Vatu külas paikneva Allika kinnistu vahele märgitud tihendavasse külaossa ei ole lubatud rohkem kui kahe uue elukoha moodustamine, et vältida liigtiheda struktuuri teket. Lemmingu ja Keskküla vahelisele tihendatavale alale, mis asub metsa alal, ei ole uute elukohtade rajamine lubatud. Kruntide vähima suuruse määramisel on arvestatud, et ajalooline krundisuurus oleks üldjoontes tagatud, et ei toimuks liigset tihendamist. Määramise aluseks on säilinud ajaloolised krundid külas. Väljapoole nimetatud ala hoonete ning nendega seotud rajatiste püstitamine võib kahjustada ajaloolise külastruktuuri säilimist. Külla võib ehitada uusi elamuid arvestades seniste elamute paiknemist.

Uute hoonete paigutamisel tuleb järgida külas väljakujunenud elamu ja abihoonete rütmi (elamud ja sellega seotud abihooned lubatud vaid õue läheduses) ning vältida ebasobivate vaadete tekkimist. Lisaks töös esitatud uusehitustingimustele peab iga konkreetse uue hoone projekteerimisele eelnema taluõue ja selle ümbruse – kontaktvööndi – analüüs.

Näitajad	Tihendatav külaosa
1. Uute kruntide moodustamine	Lubatud, kui moodustatavad krundid on selleks piisavalt suured
2. Elamumaa sihtotstarbe määramine	Lubatud, kui krunt on selleks piisavalt suur
3. Väikseim võimalik krundi suurus (m ²)	15 000 (peab asuma täielikult tihendatava külaosa sees)
4. Elumaja ehitamine	Lubatud kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel; ühel krundil lubatud üks elamu
5. Abihoonete ehitamine	Lubatud kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel
6. Hoonete paigutus taluõue piires	Korrapärane
7. Hoonete paigutus külatänava suhtes	Vastavalt ajaloolisele paigutusele lähialade kruntidele, üldjuhul elamud külatee äärde, abihooned elamute taha
8. Lisanõuded	Uus hoone rajada esmajärjekorras hävinud ajaloolise hoone kohale; uued eluasemed tuleb rajada üksteisest piisavale kaugusele vastavalt külaosas väljakujunenud laadile

Külas on uute elamute ehitamisel soovitatav järgida kahte hoone tüüpi – vanemat, nn rehielamu tüüpi ning uuemat, nn asunduselamu tüüpi, abihoonete ehitamisel püstitada suuremat või väiksemat tüüpi abihooned. Hoonete soovitatavad mõõtmeid on alljärgnevad.

Elamu näitajad	Rehielamu tüüp	Asunduselamu tüüp
9. Elamu suurim ehitusalune pind (m ²)	140 (koos majandusruumidega)	120
10. Elamu harja kõrgus (m)	6...7	6...7
11. Elamu katusetüüp	Viil või poolkelp	Viil

Elamu näitajad	Rehielamu tüüp	Asunduselamu tüüp
12. Elamu katusekalle (kraadides)	35...42	40...45
13. Elamu viimistlusmaterjal	Palk, laudis	Laudis
14. Elamu laiuse ja pikkuse suhe	1:2 kuni 1:3	1:1,5 kuni 1:2
15. Elamu suurim laius (m)	Soovitavalt 6...7	Soovitavalt 7
16. Elamu juurdeehitus lubatud	Ühel küljel tuulekojana	Kuni kahel küljel
17. Elamu ühe juurdeehituse maht põhimahust	Kuni 5%	Kuni 15%
18. Lisanõuded	Hooned võivad olla vaid ühekorruselised, katusealune on lubatud välja ehitada; elamutele ei ole lubatud ehitada rõdusid; viimistluses ei ole lubatud kasutada tehases toodetud ümarpalki; hoonete vundamendi kõrgus kuni 30 cm; hoonete kõrgused on määratud vundamendi pealt, v.a. juhul kui on tegemist kõrgendatud sokliga, sel juhul arvestada kõrgus maapinnast.	

Abihoone näitajad	Väiksema abihoone tüüp	Suurema abihoone tüüp
19. Abihoone suurim ehitusalune pind (m ²)	20...60	60...140
20. Abihoone harja kõrgus (m)	3...4	6...7
21. Abihoone katusetüüp	Viil	Viil
22. Abihoone katusekalle (kraadides)	30...35	35...42
23. Abihoone viimistlusmaterjal	Palk, laudis	Paekivi (osaliselt või kõrge sokkel), laudis
24. Abihoone laiuse ja pikkuse suhe	1:1,5 kuni 1:2	1:2 kuni 1:5
25. Lisanõuded	Hooned võivad olla vaid ühekorruselised; abihoonetele ei ole lubatud ehitada verandasid, rõdusid, terrasse, katuse väljaehitisi; väärtuslikel ja väga väärtuslikel abihoonetel ei ole uued juurdeehitused lubatud; viimistluses ei ole lubatud kasutada tehases toodetud ümarpalki; hoonete vundamendi kõrgus kuni 30 cm; hoonete kõrgused on määratud vundamendi pealt, v.a. juhul kui on tegemist kõrgendatud sokliga, sel juhul arvestada kõrgus maapinnast; ühel taluõel võib olla üks suurem abihoone.	

48 Vatku küla

48.1 Ajalooline analüüs

48.1.1 Tekkelugu ja kaardi analüüs

Vatku küla asub Kadrina kirikukihelkonnas.

1553. aastal kirjutati arvatavasti Watkul, 1583 Wacko ning 1586 Watke, 18.-20. sajandil Watko. P. Johansen oletab, et Palmse Vatku võiks olla Kadrina-poolse Vatku tütarasula, mis on saanud oma elanikud sealtpoolt. Aga võib-olla on lihtsalt tegemist kohanimede kokkulangemisega, nagu seda tihti ette tuleb. Vatku on väheldane küla: 1583. aastal oli seal kaks adramaad⁷⁷. Palmse mõisa küladeks olid Palmse, Võhma, Vatku, Tõugu, Uusküla, Ilumäe, 1414 lisandub neile Võsupere (Wosenperre) küla. 1510. aastast on mõisale kuuluvate valdustena teiste seas nimetatud ka Vatku (Watko) küla ja 1583. aasta vakuraamatus (Engel Hartmanni esitluses) on kirjas Porgaste veski (Porchas Quarn) ühe adramaaga. 1726. aastast on nimetatud Vatku külas Peetriaagu talu. Hajatalude seas Porgastet. Järgnevatel aastatel kerkivad esile veel mitmed tuttavad talunimed: 1732. aastal Jaaguantsu, 1739. aastal Joosepirahva, Rahkme⁷⁸. 1866. aastal oli Palmse maakülades 38 peret, Vatku külas neli peret ning hajataludena on teiste seas nimetatud Porgastet ja Rahkme kõrtsi⁷⁹. 19. sajandi lõpul, enne mitme talu jagamist, oli Watkul neli peret. Palmse oli kruntimine 1867. aastal käimas. Talude pärisestostmisega tegid Lahemaal algust Loobu ja Palmse⁸⁰. Palmse mõis müüs kohad kahes laines. Esimene neist oli aastatel 1866-1870. Siis müüdi teiste hulgas ka Vatku küla talusid. Teine, suur ja viimane laine voogas 1887. aastal, mil osteti Vatku külast Peetriaagu talu, kusjuures see müüdi märksa odavamalt kui teistes külades paarkümmend aastat varem⁸¹. Palmse mõisal oli 1860. aastal kaheksa veskit, nende seas ka Porgaste puust vesiveski, mille nimi lisandub kirjalikesse allikatesse juba 1583. aastal⁸². 19. sajandil on andmeid villaveski kohta⁸³. Teine vanem koht Vatku külas on Rahkme, mis oli Palmse mõisa kõrts. Rahkmet on nimetatud nii 1777. kui 1857. aastal⁸⁴ kui ka on märgitud nimi 1886. a Vatku küla kaardil.

Vatku küla paikneb teiste Palmse mõisa külade reas, olles viimane klindi serval. Küla piirab läänest Loobu jõgi, mis oli ühtlasi ka Palmse mõisa piiriks. Selgelt eristub väga tihe külatuumik, otse Palmsest Vihasoo poole kulgeva tee ääres, paiknedes ühel pool teed. Küla tuumiku moodustavad talud on märgitud juba 1806. aasta kaardile ning asetsevad ka täna üldiselt samas kohas, kuigi talude maad (põllud, heina- ja karjamaa) on 19. sajandi kruntimise käigus suures ulatuses ümber jagatud. 1806. aasta kaardile märgitud nõõrimaadest on saanud suured ja laiad siilud, mis ümbritsevad külatuumikut ringina. Lisaks külatuumikus olevatele taludele kuulub tänase asustusüksuse juurde veel kaks vana kohta, mis on märgitud juba 1806. aasta mõisakaardil, üks veskikoht ja teine kõrtsikoht. Mõlemad kohad ei ole ajalooliselt kuulunud Vatku küla koosseisu, vaid on tekkinud hajataludena. Seega ei ole need kuidagi seotud Vatku küla vana struktuuriga vaid on läbi aegade olnud iseseisvad.

⁷⁷ Tarvel, Enn. Lahemaa ajalugu. 1983, lk 15.

⁷⁸ samas, lk 58.

⁷⁹ samas, lk 59.

⁸⁰ samas, lk 99.

⁸¹ samas, lk 100.

⁸² samas, lk 107.

⁸³ samas, lk 108.

⁸⁴ samas, lk 110.

Täna on üldiselt väikeses Vatku külas veel paar hilisemal ajal rajatud hajataluasetusega kohta, mis ei haaku kuidagi külatuumikuga. Kokkuvõtvalt võib öelda, et Vatku küla tuumik, mis on väga hästi säilinud, eristub selgelt oma väga tiheda taluõuede asetusega ülejäänud külast. Vanemast osast on kaks eraldi asetsevat kohta: Porgaste ja Rahkme. Ülejäänud küla on hilisem (alates 20. sajandist) ning meenutab oma struktuurilt pigem hajaküla.

Kaardianalüüs tugineb lisaks suuremõõtkavalistele kaartidele (vene üheverstaline, Eesti topograafiline kaart ja põhikaart) ka Palmse mõisa kaardile, mis pärineb aastatest 1806-07 ja 1886.

Asustuse muutusi kirjeldab seletuskirja lisas esitatud Vatku küla kaart (andmebaasis andmekiht eluhooded), millelt saab jälgida küla kujunemist üksiktalu kaupa. Kaardile on märgitud talukohtade rajamise ajajärk. Koha vanust näitab põhihoone värv (punane tinglikult tsaariaegne, sinine sõdadevahelise vabariigi aegne ja roheline hilisem, pikem seletus peatükis 4.1.).

48.1.2 Visuaalne analüüs

- 1. Maastik ja teedevõrk.** Küla mereäärse tasandiku ja Loobu jõe orukaldalt tõusval platool, mille asukoha määravad nii ümber küla poolümara kaare kujundav klindiserv kui Palmse-Vihasoo tee. Maastikupilt sarnaneb teiste idast läände kulgevate Palmse mõisa küladega, millest Vatku on viimane, puutudes oma loodepiiril kokku Vihasoo suurtaluga ja Kolga mõisa maadega. Enne Vihasood seisis teede ristmes Rahkmäe kõrts, milles müüdi Palmse viina. Vahetult kahe küla piirimail asus Porgaste puust vesiveski.
- 2. Küla struktuur ja tüpologia.** Tüüpiline sisemaa küla, mille keskmesse koonduvad krundid kujundavad tee ääres eristuva tiheda sumbkülale sarnaneva hoonetegrupi, mille struktuuri eelduseks on kunagised kõverad tänavad ja kiviaiad, mis tänagi alles. Tuumikust eemale jäävad hajatalud. Ka see on omane ümberkaudsetele küladele, mis piki Palmse-Vihasoo maanteed on leidnud endale koha läänest itta kulgeval klindiserval.
- 3. Arhitektuuriline analüüs ja karakter.** Suur ja hooneterohke ansambel, milles kõlavad kokku mitmeid ajad ja ambitsioonid, pakkudes võimaluse lugeda arhitektuuripilti kahes erinevas võtmes. Vanas külatuumikus mitmeid mõisatüüpi maju, mille puhul lisaks proportsiooniilule haaravad kohati pilku stiilse meisterlikkusega valmistatud arhitektuursed detailid. Esile tõusevad näidistalud Juhani, Raude, Vatku-Joosepi, kus mõis on aidanud kujundada nii arhitektuuri kui õunapuuaedu. Raude elumaja lätteks on Palmse mõisale iseloomulik ehitustraditsioon – kompaktne kuubiline hoonetüüp, kaetud poolkelpkatusega, mida kaunistavad veranda ja nikerdatud detailide ning framuugiga välisuks. Samasuguse hoole ja stiilitundega on ehitatud Vatku-Joosepi. Arhitektuurile lisaks pälvivad tähelepanu maastikulised lahendused – eripärase kivilaoga (maa ja paekivi vahelduvate kihtidena laotud) kiviaiad, Jaagu-Hansu õuele istutatud suured tammed, terrassidena laskuvad aiad. Elumajade kõrval pälvivad tähelepanu võimsad kõrvalhooned, mis küll osaliselt varemetses, viitavad tavapärasest suurematele ambitsioonidele (Jaagu-Hansu paekiviseinad, Raude keldrid jne.). Suuremate ja silmatorkavamate ehitiste vahele on rahvatraditsioon puistanud lihtsamaid hooneid, mis pälvivad tähelepanu Lahemaa etnoloogilisele pärandile iseloomuliku ehitusviisiga. Juhani talus on alles pikihoonena kavandatud majandushoone; Raudel ja Vatku-Joosepil väikesed rõhtpalkidest aidad. Tähelepanuväärne arhitektuuri võib leida ka külast eemale jäävate hajatalude puhul:

Niine ja Hansu talu õuel, Saarekopli põlistalus, mis asub viimase taluna külasüdames Vihasoole suunduva tee ääres. Sõdadevahelise vabariigi ajal krundistatud asundustalud jätkavad paikkonnale iseloomulikke lahendusi: eluhooned on väikesed ja verandadega, kõrvalhooned laotud kokku talupoja lihtsa ja praktilise käega.

4. **Miljöö ja tunnetuslik analüüs.** Lahemaale omane karakter, mis avaldub nii maantee äärse ansambli arhitektuurilistes kui planeeringulistes joontes, pälvib tähelepanu nii vaadetes kui liikudes tunnetuslikult rikkas ruumis hoonete vahel ja kõlvikute servas. Omaette vaatamisväärtuseks on küla idapiirilt merre suunduv sügavas orus voolav Loobu jõgi.

48.2 Väärtused

- a) **Maastik ja loodus.** Vaheldusrikas ja meeliköitev nii oma reljeefi kui vaadetega; jalutuskäik külatuumiku ja Loobu jõe vahel, on emotsionaalseks kokkuvõtteks Lahemaa tunnuslikest maastikupiltidest, pälvides sellisena sisemaa külade seas kõrgema hinnangu.
- b) **Vanus.** Vanuse roll on küla puhul oluline, aga mitte määrav, pigem saatev kui otsustav, pakkudes tausta mõisa ja talukultuuri tihedas kooselus sündinud ajaloole.
- c) **Struktuur ja tüpologia.** Sumbküla, mis sellisena ei ole mitte päris tavaline, pälvides tähelepanu taluõude kohati tihedale, samas aga ka avaraid väljakuid ja aedade poolt piiratud ruumidele. Külatuumikust eemal asuvad endine Rahkmäe kõrts ja Porgaste talu.
- d) **Arhitektuuriline karakter.** Atraktiivne nii oma iidse planeeringu, põlisõude kui mõisa mõju tõttu arhitektuurilisele tervikule. Leidub mitmeid etnoloogiliselt hinnatavaid ehitisi, mis vastavad Lahemaa traditsioonilisele lähenemisele, pakkudes võimalusi näha lokaalse kohaidentiteedi seoseid piirkonna üldise fooni ja ehitustraditsioonidega. Samavõrra palju kiidusõnu ei leidu kahjuks külatuumikust läänes asuvate talude kohta.
- e) **Miljöö ja muinsuskõne.** Küla seisab omaette, maastikupilti häirivaid tegureid ja ehitisi vähe, pakub võimaluse mõtiskluseks Lahemaale iseloomulike põlisväärtuste ja nende järjepidevuse üle.

48.3 Ehituspiirangud

Tulenevalt eelnevates peatükkides väljatoodust võib öelda, et Vatu küla tuumik on hästi säilinud sumbküla tunnustega kooslus ning seetõttu ei ole seal sobilik uute elukohtade (talukohtade) loomine. Kaitstava külaosa määrangu aluseks on komplekshinnang struktuuri säilivusest, väärtuslike hoonete olemasolust ja visuaalsest/miljöolisest säilivusest. Tihendatavad külaosad asuvad olemasolevate hoonete ümbruskonnas tuumikust põhjas ja lõunas ning küla lääneosas Loobu jõe piirkonnas. Põhjas asuvale tihendatavale alale Niine ja Hansu talu vahel on lubatud rajada väljapoole metsaala üks uus elukoht, et vältida liiga tiheda struktuuri teket. Kruntide vähima suuruse määramisel on arvestatud, et ajalooline krundisuurus oleks üldjoontes tagatud, et ei toimuks liigset tihendamist. Määramise aluseks on säilinud ajaloolised krundid külas. Lõunapoolsed talukohad kuuluvad ruumiliselt ja on kuulunud funktsionaalselt kokku Joandu küla loodeosa talukohtadega. Läänepoolsed

talukohad kuuluvad nii funktsionaalselt kui ka ruumiliselt kokku Vihasoo küla lõunapoolse struktuuriga.

Väljapoole nimetatud alasid hoonete ning nendega seotud rajatiste püstitamine võib kahjustada ajaloolise külastruktuuri säilimist. Lubatud on hävinud talukoha taastamine. Külla võib ehitada uusi elamuid arvestades seniste elamute paiknemist.

Uute hoonete paigutamisel tuleb järgida külas väljakujunenud elamu ja abihoonete rütmi (elamud ja sellega seotud abihooned lubatud vaid õue läheduses) ning vältida ebasobivate vaadete tekkimist. Lisaks töös esitatud uusehitustingimustele peab iga konkreetse uue hoone projekteerimisele eelnema taluõue ja selle ümbruse – kontaktvööndi – analüüs.

Näitajad	Kaitstav külaosa	Tihendatav külaosa
1. Uute kruntide moodustamine	Ei ole lubatud	Lubatud, kui moodustatavad krundid on selleks piisavalt suured
2. Elamumaa sihtotstarbe määramine	Ei ole lubatud	Lubatud, kui krunt on selleks piisavalt suur
3. Väikseim võimalik krundi suurus (m ²)	Uued krundid ei ole lubatud	15 000 (peab asuma täielikult tihendatava külaosa sees)
4. Elumaja ehitamine	Lubatud ainult hävinud elamu asendamiseks; ühel krundil lubatud üks elamu	Lubatud kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel; ühel krundil lubatud üks elamu
5. Abihoonete ehitamine	Lubatud, kui õue suurus seda võimaldab, kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel	Lubatud kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel
6. Hoonete paigutus taluõue piires	Ebakorrapärane	Korrapärane
7. Hoonete paigutus külatänavas suhtes	Määramata	Vastavalt ajaloolisele paigutusele lähialade kruntidele, üldjuhul elamud külatee äärde, abihooned elamute taha
8. Lisanõuded	Uus hoone rajada esmajärjekorras hävinud ajaloolise hoone kohale; uued eluasemed tuleb rajada üksteisest piisavale kaugusele vastavalt külaosas väljakujunenud laadile	

Külas on uute elamute ehitamisel soovitatav järgida kahte hoone tüüpi – vanemat, nn rehielamu tüüpi ning uuemat, nn asunduselamu tüüpi, abihoonete ehitamisel püstitada suuremat või väiksemat tüüpi abihooned. Hoonete soovitavad mõõtmeid on alljärgnevad.

Elamu näitajad	Rehielamu tüüp	Asunduselamu tüüp
9. Elamu suurim ehitusalune pind (m ²)	140 (koos majandusruumidega)	120
10. Elamu harja kõrgus (m)	6...7	6...7

Elamu näitajad	Rehielamu tüüp	Asunduselamu tüüp
11. Elamu katusetüüp	Viil või poolkelp	Viil
12. Elamu katusekalle (kraadides)	35...42	40...45
13. Elamu viimistlusmaterjal	Osaliselt kõrge paekivist sokkel ja palk või palk, laudis	Laudis
14. Elamu laiuse ja pikkuse suhe	1:2 kuni 1:3	1:1,5 kuni 1:2
15. Elamu suurim laius (m)	Soovitavalt 7...8	Soovitavalt 7
16. Elamu juurdeehitus lubatud	Ühel küljel tuulekojana	Kuni kahel küljel
17. Elamu ühe juurdeehituse maht põhimahust	Kuni 5%	Kuni 15%
18. Lisanõuded	Hooned võivad olla vaid ühekorruselised, katusealune on lubatud välja ehitada; elamutele ei ole lubatud ehitada rõdusid; viimistluses ei ole lubatud kasutada tehases toodetud ümarpalki; hoonete vundamendi kõrgus kuni 30 cm; hoonete kõrgused on määratud vundamendi pealt, v.a. juhul kui on tegemist kõrgendatud sokliga, sel juhul arvestada kõrgus maapinnast.	

Abihoone näitajad	Väiksema abihoone tüüp	Suurema abihoone tüüp
19. Abihoone suurim ehitusalune pind (m ²)	20...60	60...120
20. Abihoone harja kõrgus (m)	3...4	6...7
21. Abihoone katusetüüp	Viil	Viil
22. Abihoone katusekalle (kraadides)	30...35	35...42
23. Abihoone viimistlusmaterjal	Palk, laudis	Paekivi (osaliselt või kõrge sokkel), laudis
24. Abihoone laiuse ja pikkuse suhe	1:1,5 kuni 1:2	1:2 kuni 1:5
25. Lisanõuded	Hooned võivad olla vaid ühekorruselised; abihoonetele ei ole lubatud ehitada verandasid, rõdusid, terrasse, katuse väljaehitisi; väärtuslikel ja väga väärtuslikel abihoonetel ei ole uued juurdeehitused lubatud; viimistluses ei ole lubatud kasutada tehases toodetud ümarpalki; hoonete vundamendi kõrgus kuni 30 cm; hoonete kõrgused on määratud vundamendi pealt, v.a. juhul kui on tegemist kõrgendatud sokliga, sel juhul arvestada kõrgus maapinnast; ühel taluõel võib olla üks suurem abihoone.	

49 Tõugu küla

49.1 Ajalooline analüüs

49.1.1 Tekkelugu ja kaardi analüüs

Tõugu küla asub Kadrina kirikukihelkonnas.

Tõugu küla on võltsürikutes kirja pandud Teuko või Teutu. 1583. aastal on kirjutatud Teucko, 1586. aastal Tauck, 18.-20. sajandil Taugo, Tauko, Teugo. Tõenäoliselt on see muistne isikunimi (Teuco, Thoick, Toiko). Tõugu on väike küla nagu enamik Palmse külasid – kaheadramaaline⁸⁵.

Tõugu on üks Palmse mõisa küladest (lisaks veel Võhma, Vatu, Uusküla, Ilumäe, 1414 lisandub neile Võsupere küla). Palmse mõisa müügiürikus 1510. aastast on mõisale kuuluvate valdustena loetletud ka Tõugu (Tauck). Palmse oli 1726. aastal Tõugul nimetatud kaks peret – Uustalu ja Jürirahva⁸⁶. 1770. a kaardil on näidatud küla tuumikus viis peret. 1866. aastal oli Palmse maakülades 38 peret, sealjuures Tõugul viis⁸⁷. 19. sajandi lõpul, enne mitme talu jagamist, oli Tõugul viis peret. Talude pärieksostmisega tehti Lahemaal algust Loobu ja Palmse mõisas⁸⁸. Palmse mõis müüs kohad kahes laines. Esimene neist oli aastatel 1866-70. Teine, suur ja viimane laine voogas 1887. aastal. Sel aastal osteti 28 kohta, sealjuures Tõugu küla, kusjuures need kohad müüdi märksa odavamalt kui teistes külades paarkümmend aastat varem⁸⁹.

Tõugu on üks Palmse mõisa küladest, mis paikneb Võhma ja Vatu vahel Palmse mõisast Vihasoo poole suunduva tee ääres. Tammisspeale ja Joaveskile suunduvate teede ristumiskoha vahetus läheduses. Külatuumikus paiknevad taluõued tihedalt üksteise kõrval moodustades kompaktse asumi. Enne kruntimist nõõrimaadena paiknevad põllusiilud jäävad külatuumikust põhja- ja idapoolse, heinamaad valdavalt läänepoolse. Tegemist on väikese kompaktse külaga, mis koosneb viiest suuremast ning paarist väiksemast talust. Peale maade kruntimõõtmist asetsevad laiad krundisiilud ebakorrapäraselt külatuumiku ümber moodustamata kindlate reeglitega struktuuri. Külatuumikust eemal paiknevad mõned hajatalud. Uustalus on kivist hoone, mis on pärit mõisaajast ning sarnaneb oma välimuselt väga Võhma külas olevatele mõisniku ehitatud kivist taluelamutele. Ojatalu on pärit sõdadevahelise vabariigi ajast, teised tänased talud on varasemad.

Kaardianalüüs tugineb lisaks suuremõõtkavalistele kaartidele (vene üheverstaline, Eesti topograafiline kaart ja põhikaart) ka Palmse mõisa kaartidele, mis pärinevad aastatest 1806-07, 1864 ja 1881.

Asustuse muutusi kirjeldab seletuskirja lisa esitatud Tõugu küla kaart (andmebaasis andmekiht eluhood), millelt saab jälgida küla kujunemist üksiktalu kaupa. Kaardile on märgitud talukohtade rajamise ajajärk. Koha vanust näitab põhihoone värv (punane tinglikult tsaariaegne, sinine sõdadevahelise vabariigi aegne ja roheline hilisem, pikem seletus peatükis 4.1.).

⁸⁵ Tarvel, Enn. Lahemaa ajalugu. 1983, lk 17.

⁸⁶ samas, lk 58.

⁸⁷ samas, lk 59.

⁸⁸ samas, lk 99.

⁸⁹ samas, lk 100.

49.1.2 Visuaalne analüüs

1. **Maastik ja teedevõrk.** Väike küla Palmse-Vihase tee ääres. Võhma ja Vaku küla vahel moodustades suhteliselt kompaktsed külavainu ümber koonduva terviku. Kõlvikute ja nõõrimaadena jagatud põldude vahel, külast eemale, põhjapoolse suundudes algab mets.
2. **Küla struktuur ja tüpoloogia.** Maantee ristumiskohal. Vanem lapitekina kujundatud asustuspilt (1806/07 a mõisakaardil) pakub näite Lahemaa küladele omasest arhailisest struktuurist. 19. sajandi lõpus maad krundistati. Domineerima pääses eraõiguslikule algele vastav sirgem joon ja avaramad krundipiirid. Eesti vabariigi algusaastatel rajati ümber kolmest-neljast talust koosneva külasüdame uued asundustalud.
3. **Arhitektuuriline analüüs ja karakter.** Mõisamõju näiteks on suur paekivihoone (täna varemetes) küla serval maantee ääres, mis ühendab silindervõlviga keldri ja kõrvalhoone varemed (endine Hansurahva meierei). Samasse laadi kuulub ka Uustalu paekivist poolkelpkatusega „baroksetes“ proportsioonides eluhoone. Hansurahva rehielamu on seevastu taluarhitektuuri väljapaistvaks ja hästi säilinud näiteks. Samasse jäävad mitmed põlistes vormides ja ehitustehnikas kõrvalhooned: palkidest ait, kelder (1913). Küla ülejäänud hooned kuuluvad valdavalt sõdadevahelise vabariigi aega (nt Jaanirahva, Madikse) pakkudes näiteid elumuarhitektuuris 1930. aastatel aset leidnud muutustest, mil asundustalude algusaegadele iseloomuliku väikese verandaga eluhoonet asendas ruumikam viilkatusega linnamaja tüüpi eluhoone (Jaanirahva). Ka hajataludena külast eemale jäävad Tõugu-Hansu ja Ojatalu kuuluvad ehitustüübilt samasse II maailmasõja eelsesesse perioodi.
4. **Miljö ja tunnetuslik analüüs.** Suhteliselt hästi säilinud, kompakne, seejuures aga miljöoliselt mitte eriti atraktiivne ja tähelepanu võitev külapilt. Üldpildi muudab meeldivaks ja sügavamaks koha puutumatus ja ajaloo sügavamates kihistustes avalduv tahe kõnelda aegadest, mil mõis ja taluarhitektuur kujundasid asustuspildi lahutamatu vastandpooluseid.

49.2 Väärtused

- a) **Maastik ja loodus.** Suhteliselt ehedana säilinud tervik avarast metsadega ümbritsetud põllumaast, mille väärtuslikule arhitektuurimõjule aitab kaasa selle koht teedevõrgus ja põldude keskel.
- b) **Vanus.** Nähtavad väärtused pärinevad 19.-20. sajandist, asukoha ja identiteedi väärtused ulatuvad tagasi sajandite taha ning on tänaseni loetavad.
- c) **Struktuur ja tüpoloogia.** Väike ja mitte eriti meeldejäävalt iseloomulik külaansambel, mille koosluse moodustavad kolm teedevõrgus ümber avara külavainu paiknevat põlistalu. Struktuur on säilinud algsel kujul ning sellena ka väärtuslik.
- d) **Arhitektuuriline karakter.** Suurem küla tuumiku osas, milles moodustavad tähelepanuväärne koosluse ümber avara taluõue koonduvad Hansurahva hooned, lisaks endine meierei, ja mõisa ehitustraditsioonidest kantud Uustalu kivihoone.
- e) **Miljö ja muinsuskõne.** Tagasihoidlik, aga arvestatav, pälvib tähelepanu Lahemaa arhitektuurilises üldkontekstis, maamärgina teede võrgus, omaette teeviidana Palmsest Vihasele suunduva loogilise ja kurviderohke maantee servas.

49.3 Ehituspiirangud

Tulenevalt eelnevates peatükkides väljatoodust võib öelda, et Tõugu küla tuumik on hästi säilinud põlistalude, väärtuslike hoonete ja kohase miljööga sumbküla tunnustega kooslus koos juurdekuuluvate avarate põldudega ning seetõttu ei ole seal sobilik uute elukohtade (talukohtade) loomine. Kaitstava külaosa määranu aluseks on komplekshinnang struktuuri säilivusest, väärtuslike hoonete olemasolust ja visuaalsest/miljöolisest säilivusest. Tihendatavad külaosad asuvad olemasolevate hoonete ümbruskonnas tuumikust põhjapool ning kuuluvad ruumiliselt ja on kuulunud funktsionaalselt kokku Tammisspea küla lõunaosa talukohtadega. Kruntide vähima suuruse määramisel on arvestatud, et ajalooline krundisuurus oleks üldjoontes tagatud, et ei toimuks liigset tihendamist. Määramise aluseks on säilinud ajaloolised krundid külas.

Väljapoole nimetatud alasid hoonete ning nendega seotud rajatiste püstitamine võib kahjustada ajaloolise külastruktuuri säilimist. Lubatud on hävinud talukohtade taastamine. Külla võib ehitada uusi elamuid arvestades seniste elamute paiknemist.

Uute hoonete paigutamisel tuleb järgida külas väljakujunenud elamu ja abihoonete rütmi (elamud ja sellega seotud abihooned lubatud vaid õue läheduses) ning vältida ebasobivate vaadete tekkimist. Lisaks töös esitatud uusehitustingimustele peab iga konkreetse uue hoone projekteerimisele eelnema taluõue ja selle ümbruse – kontaktvööndi – analüüs.

Näitajad	Kaitstav külaosa	Tihendatav külaosa
1. Uute kruntide moodustamine	Ei ole lubatud	Lubatud, kui moodustatavad krundid on selleks piisavalt suured
2. Elamumaa sihtotstarbe määramine	Ei ole lubatud	Lubatud, kui krunt on selleks piisavalt suur
3. Väikseim võimalik krundi suurus (m ²)	Uued krundid ei ole lubatud	20 000 (peab asuma täielikult tihendatava külaosa sees)
4. Elumaja ehitamine	Lubatud ainult hävinud elamu asendamiseks; ühel krundil lubatud üks elamu	Lubatud kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel; ühel krundil lubatud üks elamu
5. Abihoonete ehitamine	Lubatud, kui õue suurus seda võimaldab, kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel	Lubatud kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel
6. Hoonete paigutus taluõue piires	Ebakorrapärane	Korrapärane
7. Hoonete paigutus külatäna suhtes	Määramata	Elamud külatee äärde vastavalt ajaloolisele paigutusele, abihooned elamute taha
8. Lisanõuded	Uus hoone rajada esmajärjekorras hävinud ajaloolise hoone kohale; uued eluasemed tuleb rajada üksteisest piisavale kaugusele vastavalt külaosas väljakujunenud laadile	

Külas on uute elamute ehitamisel soovitatav järgida kahte hoone tüüpi – vanemat, nn rehielamu tüüpi ning uuemat, nn asunduselamu tüüpi, abihoonete ehitamisel püstitada suuremat või väiksemat tüüpi abihooned. Hoonete soovitatavad mõõtmeid on alljärgnevad.

Elamu näitajad	Rehielamu tüüp	Asunduselamu tüüp
9. Elamu suurim ehitusalune pind (m ²)	140 (koos majandusruumidega)	120
10. Elamu harja kõrgus (m)	6...7	6...7
11. Elamu katusetüüp	Viil, täis- või poolkelp	Viil
12. Elamu katusekalle (kraadides)	35...42	40...45
13. Elamu viimistlusmaterjal	Osaliselt paekivi ja palk või palk, laudis	Laudis
14. Elamu laiuse ja pikkuse suhe	1:2 kuni 1:3	1:1,5 kuni 1:2
15. Elamu suurim laius (m)	Soovitatavalt 8...9	Soovitatavalt 7
16. Elamu juurdeehitus lubatud	Ühel küljel tuulekojana	Kuni kahel küljel
17. Elamu ühe juurdeehituse maht põhimahust	Kuni 5%	Kuni 15%
18. Lisanõuded	Hooned võivad olla vaid ühekorruselised, katusealune on lubatud välja ehitada; elamutele ei ole lubatud ehitada rõdusid; viimistluses ei ole lubatud kasutada tehases toodetud ümarpalki; hoonete vundamendi kõrgus kuni 30 cm; hoonete kõrgused on määratud vundamendi pealt, v.a. juhul kui on tegemist kõrgendatud sokliga, sel juhul arvestada kõrgus maapinnast.	

Abihoone näitajad	Väiksema abihoone tüüp	Suurema abihoone tüüp
19. Abihoone suurim ehitusalune pind (m ²)	20...60	60...120
20. Abihoone harja kõrgus (m)	3...4	6...7
21. Abihoone katusetüüp	Viil	Viil
22. Abihoone katusekalle (kraadides)	30...35	35...42
23. Abihoone viimistlusmaterjal	Palk, laudis	Paekivi (osaliselt või kõrge sokkel), palk, laudis
24. Abihoone laiuse ja pikkuse suhe	1:1,5 kuni 1:2	1:2 kuni 1:5

Abihoone näitajad	Väiksema abihoone tüüp	Suurema abihoone tüüp
25. Lisanõuded	<p>Hooned võivad olla vaid ühekorruselised; abihoonetele ei ole lubatud ehitada verandasid, rõdusid, terrasse, katuse väljaehitisi; väärtslikel ja väga väärtslikel abihoonetel ei ole uued juurdeehitused lubatud; viimistluses ei ole lubatud kasutada tehases toodetud ümarpalki; hoonete vundamendi kõrgus kuni 30 cm; hoonete kõrgused on määratud vundamendi pealt, v.a. juhul kui on tegemist kõrgendatud sokliga, sel juhul arvestada kõrgus maapinnast; ühel taluõel võib olla üks suurem abihoone.</p>	

50 Võhma küla

50.1 Ajalooline analüüs

50.1.1 Tekkelugu ja kaardi analüüs

Võhma küla asub Kadrina kirikukihelkonnas.

Võhma küla on 1287. aasta ürikus Wames, hilisemates võltsürikutes Womes, 1528 Wehemekulle, 1583 Wehomal, 1586 Wambs, 18.-20. sajandil Wochmast, Wochmest, Wochma, Wöchma. Küla nime tähenduse seletamisega ei ole raskusi: võhm ehk võhmas tähendab soosaart. 1583. aastal oli Võhma külas seitse adramaad, ta oli suurem teistest Palmse mõisa küladest⁹⁰.

Esmakordselt on Võhma küla kirjalikes allikates mainitud 13. sajandil. 1583. aastal oli küla oma seitsme adramaaga suurim siinses piirkonnas. Võhma küla on koos Vatku, Palmse, Tõugu, Uusküla ja Ilumäega kuulunud Palmse mõisale. 1414. aastal lisandub neile Vösupere (Wosenperre) küla. Palmse mõisa müügiürikus 1510. aastast on mõisale kuuluvate külade loetelus ka Võhma küla (Wohmes). 1583. aasta vakuraamat (Engel Hartmanni esitluses) toob mõningaid täiendusi. Seal on Võhma külas (Wehomal by) seitse adramaad. Nagu näha on tegemist teistest suurema külaga. 1726. aastal oli Võhmal 12 peret (Piskeste, Nõugaste, Tõnukeste, Kanguste, Kingu, Pearn, Jäära, Volmri, Väljarahva, Reinupeetri, Rünga, Reu). Järgnevatel aastatel kerkivad esile veel mitmed tuttavad talunimed: 1732. aastal Klaukse ja 1739. aastal Mäealuse. Võhma küla all on esitatud ka Vanapere, mis kuulub hiljem Ilumäe külla⁹¹. 1843. aastal toodi Palmsest üle kool. See asus ajavahemikus 1843-67 viies erinevas kohas. Üks neist oli Väljarahva talu elamu. Enne uue ruumika kivist koolimaja valmimist 1867 oli kool Venetõa pöpsikoha elamus⁹². 1899. aastal kolis kool Võhma külast ära Vösu lähedale uude vallamajja.

1867. aastal likvideeris mõis Palmsest paari versta kaugusel asuva Vösupere küla, mille põllud võeti uue Vösupere karjamõisa alla. Kohad öeldi rentnikele üles 1866. aastal ning üks Vösupere küla mees Joosep Seemann paigutati 1869. aastal Võhma külla. Üleasustatud Võhma külast oli omakorda 1856. aastal mõni pere (Pisikeste, Reinupeetri, Tõnukeste, Reu) toodud Palmse ääremäele Joaveski lähedale lepikusse. Heinamaad anti neile aga kaheksa kilomeetri kaugusel Korjusele. Talud arvestati 19. sajandil harilikult siiski Võhma alla. Ka Aasu peret (tänapäevases Aasumetsa külas) loeti mõnikord Võhma alla (juba 1732), rahvas seostab teda teinekord ka Uusküla⁹³.

1866. aastal oli Palmse mõisa maakülades 38 peret. Kõige suurem neist oli Võhma küla, kus oli 13 peret⁹⁴. 19. sajandi lõpul, enne mitme talu jagamist, oli Võhmal kümme peret. Palmse mõis müüs kohad kahes laines. Esimene neist oli 1866-70. Siis müüdi hajatalud (Korjuse, Laviki, Põdralõpe, Lemmingu, Lemuselja), Vösu (sealhulgas Sae veskikoht) ja Vatku küla ning valdav osa Eru külast. Teine suur ja viimane laine voogas 1887. aastal. Sel aastal osteti 28 kohta – Võhma, Uusküla ja Tõugu küla ning Vatku külas Peetriaagu, kusjuures need kohad müüdi märksa odavamalt kui teistes külates paarkümmend aastat varem⁹⁵. Tihti ei ostnud talu endine peremees, vaid uus talupoeg,

⁹⁰ Tarvel, Enn. Lahemaa ajalugu. 1983, lk 15.

⁹¹ samas, lk 58.

⁹² samas, lk 202.

⁹³ samas, lk 59.

⁹⁴ samas.

⁹⁵ samas, lk 100.

kes mõnigi kord oli kaugemalt tulnud. Võhma Klaukse ja Mäealuse ostsid 1887. aastal Loobust tulnud mehed⁹⁶.

1905. aastal asutati Võhmal Kadrina kihelkonna vanim tuletõrjeühing, Priitahtlike Pritsimeeste Selts, kelle algatusel alustati 1907. aastal seltsimaja ehitamist, mis valmis 1910. Maja arhitektuursel lahendusel on eeskujuks olnud Lutheri mööblivabriku juugendstiilis töölissöökla-rahvamaja.

Seal, kus Eru ja Joaveski poolt tulevad teed ristuvad Palmse mõisast Vihasoo poolt suunduva teega, paikneb Võhma külatuumik (1806-07 aasta kaart). Võhma küla taluõued asetsevad tihedalt kahel pool teed, just teede ristumiskoha läheduses. Küla tuumikust põhja pool asus puust tuulik (1860). Nöörimaadena paiknevad põllusiilud jäävad valdavalt külatuumikust lõuna poole ning külast põhja pool on metsaalad, mis kuulusid Palmse mõisale. Võhma on kõige suurem Palmse mõisale kuulunud küla, kus lisaks suurtele taludele oli ka mitmeid väiksemaid kohti (saunikud, vabadikud). Viimased asusid mõisale kuuluva metsa ääres, küla tuumikust põhja pool. Lõuna pool teed jäävat küla kutsutakse Ülevalkülaks ning põhja poole jäävat külaosa Altkülaks. Altküla juurde kuulub ka väikene omaette hilisem külaosa nimetusega Ädanussuküla. 19. sajandil toimunud kruntimise käigus jagati nöörimaad ümber, mistõttu kogu külastruktuuris toimusid olulised muutused. Nagu ka teiste külade puhul puudutasid muutused eelkõige talude põllu-, heina- ja karjamaad. Pikkade nöörimaade ühendamisel tekkinud põllusiilud laiuvad laiade ribadena kahel pool Palmse-Vatku maanteed, ulatudes pikalt mõlemale poole teed. Valdavalt on säilinud tsariaegne taluõuede paigutus ja hulganisti hoonete asukohti ning ka hooned. Tegemist on suurema ja tänaseni keskusena toimiva külaga, kus külatänava ääres on 1910. aastal ehitatud rahvamaja, samal aastal avatud pood (töötab tänaseni). Altkülas asuvad kahekorruseline puidust uuem koolihoone (praegu Vanakooli kinnistul) kui ka üle tee vanem koolihoone (praegu Mihkli kinnistul).

Võhma küla kaardianalüüs näitab, et tegemist on väga tiheda vana külaga. Lisaks põlistaludele on ka suurel arvul vabadikukohti. Peale 19. sajandi teisel poolel toimunud kruntimist koostatud kaardil on näha, et taluõued asuvad suhteliselt tihedalt külatänava ääres, põllud ja heinamaad jäävad taluõuede taha. Eesti sõdadevahelise vabariigi ajal on lisandunud mõned asundustalud. Tegemist on suures osas hästi säilinud tsariaegse külastruktuuriga.

Kaardianalüüs tugineb lisaks suuremõõtkavalistele kaartidele (vene üheverstaline, Eesti topograafiline kaart ja põhikaart) ka Palmse mõisa kaartidele, mis pärinevad aastatest 1806-07 ja 1864.

Asustuse muutusi kirjeldab seletuskirja lisa esitatud Võhma küla kaart (andmebaasis andmekiht eluhood), millelt saab jälgida küla kujunemist üksiktalu kaupa. Kaardile on märgitud talukohtade rajamise ajajärk. Koha vanust näitab põhihoone värv (punane tinglikult tsariaegne, sinine sõdadevahelise vabariigi aegne ja roheline hilisem, pikem seletus peatükis 4.1.).

50.1.2 Visuaalne analüüs

- 1. Maastik ja teedevõrk.** Küla põlispõldude keskel, metsa ja ranna suunas laskuva metsavööndi piirimail. Piirkonna vanemaid ajaloolisi sõlmpunkte, üks suuremaid külasid Lahemaal, mis Palmsest Vihasoole kulgeva tee ääres äratav tähelepanu nii oma asendi poolest maastikus kui teede sõlmpunktis, kust võis siirduda nii mere kui sisemaa – Joaveski ja Esku suunas. Küla jagab kaheks klindinõlv, millest

⁹⁶ Tarvel, Enn. Lahemaa ajalugu. 1983, lk 101.

ülapoole jääb nn Ülevalküla ja allapoole Altküla koos sellest omakorda eristuva osa Ädanussuküla ja selle taludega nagu Ädaaugu, Tissi. Laiaulatuslikku ala seovad mitmed väiksemad kiviaedadega ääristatud tänavad, sidudes tervikuks mitmepalgelise ja küllalt laiaulatuslikul alal asuva asustusstruktuuri, looduse ja talumaastiku.

2. **Küla struktuur ja tüpoloogia.** Põlisküla kahel pool Palmse-Vatku teed, tihedalt teineteise vastu surutud vabakujuliste taluõuede hoonestus viitab Lahemaale iseloomulikule ridaküla traditsioonile, mis on omane nii klindi peale kui alla jäävatele külaosadele. Küla struktuuris on loetavad kolme suure ajaloolise perioodi jäljed, millest esimene seostub hoonestustumiku asendiga nõõrimaade keskel, teine kohtade päriseksostmisega 19. sajandi 70. aastatest alates ja kolmas asundustalude tekke ning uue talumaade kruntimisega vabariigi algusaegadel. Väikeküladest erinevana on Võhmal mitmeid laiemaid ülesandeid, millest eristuvad kahe koolimaja, poemaja ja rahvamaja väljaehitamine, sidemed mõisa ja selle ehituseeskujudega.
3. **Arhitektuuriline analüüs ja karakter.** Küla on arhitektuurilist eripalgeline. Mitmed külas asuvad hooned, näiteks Jäära, Klaukse, Rünga, ehitati Pahlenite eestvõtmisel korstnaga. Teenuste nurkapidi kokku ehitatud elu ja majandushoone arhitektuur on võrreldav Uusküla vastavate näidetega (Pitka, Tooma). Võimas mantelkorsten Altkülas põhja pool (Kanneljärve) annab tunnistust tavakohasest kardinaalselt erinevatest traditsioonidest. Võimalik, et algselt oli tegemist metsavahi kohaga. Omanäolised on ka kaks Sepa talus asuvat neljatahuliste kivipostidega hoonet, neist üks kivist, teine poolenisti puidust, mis annavad alust küsida – kui kaugele siis külamaastiku kujundamisel ulatus Pahlenite initsiatiiv ja konkreetne mõju. Esimene koolimaja toodi külasse üle mõisast (1843), 19. sajandi keskpaiku ehitati uus kivist valla-, kohtu- ja koolimaja, mis on ka tänaseni alles (Mihkli kinnistul). Kümmeaastat hiljem (1867) püstitati selle vastu uus puidust koolihoone (Vanakooli kinnistul), mille arhitektuuriline iseloom viitab professionaalsetele eeskujudele. Omapärase ehitusliku näite pakub ka küla keskel asuv kõrge neobarokse frontooniga rahvamaja (1907-10) ning samasse jääv poemaja (1910), mis on sellisena oma põlises asukohas püsinud sajandi. Fooni kujundab tavapärase taluhoonestus – näiteks Kingo talu elumaja ja rehehoone ühe katuse all, Saare, Ale ja Alttoa sõdadevahelise vabariigi aegsed asundustalud väikeste klaasverandadega, mitmed vanad kõrvalhooned (Baumanni palkidest laut ja aidahoone),
4. **Miljöö ja tunnetuslik analüüs.** Suur sisemaa küla, mis peidab endas mitmeid kihistusi ja arhitektuurilist pärandit mõisa ja taluarhitektuuri kokkupuudetest.

50.2 Väärtused

- a) **Maastik ja loodus.** Küla avamaastikus, milles liituvad paikkonna looduslikud ja kultuurilised väärtused, luues vaatamata oma erinevas asukohas asuvatele hoonestustuumikutele (Ülalt- ja Altküla) terviku.
- b) **Vanus.** Pärineb valdavalt 19. sajandist; vanem substants avab end pigem küla funktsionaalses ja planeeringulises struktuuris, pakkudes sellisena võimaluse Lahemaa taluarhitektuuri tundmaõppimiseks selle ajaloolises geneesis ja allikalises kujunemises.
- c) **Struktuur ja tüpoloogia.** Arhailine, seotud looduse ja küla arengutega avara põllumajandusmaastiku keskmes.

- d) **Arhitektuuriline karakter.** Omapärane näide mõisa ja taluarhitektuuri vastastikusest mõjust ja sellele vastavatest ehituslikest vormidest. Leidub mitmeid omanäolisi näiteid professionaalse ja rahvaarhitektuuri eksisteerimisest mitte üksnes teineteise kõrval, vaid sees ja segunenult.
- e) **Miljöö ja muinsuskõne.** Terviklik ja üldises mõttes nauditav, tunnetuslikult huvipakkuv ning üllatusterohe.

50.3 Ehituspiirangud

Tulenevalt eelnevates peatükkides väljatoodust võib öelda, et Võhma küla on hästi säilinud sumbja vormiga suurepärase miljööga põlisküla ning seetõttu ei ole sobilik uute elukohtade (talukohtade) loomine. Kaitstava külaosa määrangu aluseks on komplekshinnang struktuuri säilivusest, väärtuslike hoonete olemasolust ja visuaalsest/miljöölisest säilivusest. Lubatud on hävinud talukohtade taastamine. Olemasolev kasutuses oleva lauda alal on soovitatav jätkata põllumajanduslikku tootmist. Tootmisalal on lubatud olemasoleva põllumajandustootmishoone lammutamine, rekonstrueerimine ja uute tootmishoonete püstitamine, mis mahuliselt ei ole oluliselt (kuni 10%) suuremad (ei kõrguse ega ehitusaluse pindala poolest) olemasolevast krundil paiknevast tootmishoonest. Tootmishoonete viimistluses tuleb kasutada ehitusmaterjale ja värvitoone, mis sobivad ajaloolise küla hoonetega. Väljapoole näidatud ehitusalasid hoonete ning nendega seotud rajatiste püstitamine võib kahjustada ajaloolise külastruktuuri säilimist.

Uute hoonete paigutamisel tuleb järgida külas väljakujunenud elamu ja abihoonete rütmi (elamud ja sellega seotud abihooned lubatud vaid õue läheduses) ning vältida ebasobivate vaadete tekkimist. Lisaks töös esitatud uusehitustingimustele peab iga konkreetse uue hoone projekteerimisele eelnema taluõue ja selle ümbruse - kontaktvööndi - analüüs.

Näitajad	Kaitstav külaosa
1. Uute kruntide moodustamine	Ei ole lubatud
2. Elamumaa sihtotstarbe määramine	Ei ole lubatud
3. Väikseim võimalik krundi suurus (m ²)	Uued krundid ei ole lubatud
4. Elumaja ehitamine	Lubatud ainult hävinud elamu asendamiseks; ühel krundil lubatud üks elamu
5. Abihoonete ehitamine	Lubatud, kui õue suurus seda võimaldab, kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel
6. Hoonete paigutus taluõue piires	Ebakorrapärane
7. Hoonete paigutus külatäna suhtes	Vastavalt ajaloolisele paigutusele lähedalasuvatel kruntidel; üldjuhul elamud külatee äärde, abihooned elamute alla

Näitajad	Kaitstav külaosa
8. Lisanõuded	Uus hoone rajada esmajärjekorras hävinud ajaloolise hoone kohale; uued eluasemed tuleb rajada üksteisest piisavale kaugusele vastavalt külaosas väljakujunenud laadile

Külas on uute elamute ehitamisel soovitatav järgida kahte hoone tüüpi – vanemat, nn rehielamu tüüpi ning uuemat, nn asunduselamu tüüpi, abihoonete ehitamisel püstitada suuremat või väiksemat tüüpi abihooned. Hoonete soovitavad mõõtmeid on alljärgnevad.

Elamu näitajad	Rehielamu tüüp	Asunduselamu tüüp
9. Elamu suurim ehitusalune pind (m ²)	140 (koos majandusruumidega)	120
10. Elamu harja kõrgus (m)	6...7	6...7
11. Elamu katusetüüp	Viil või poolkelp	Viil
12. Elamu katusekalle (kraadides)	35...42	40...45
13. Elamu viimistlusmaterjal	Palk, laudis	Laudis
14. Elamu laiuse ja pikkuse suhe	1:2 kuni 1:3	1:1,5 kuni 1:2
15. Elamu suurim laius (m)	Soovitavalt 7...8	Soovitavalt 6...7
16. Elamu juurdeehitus lubatud	Ühel küljel tuulekojana	Kuni kahel küljel
17. Elamu ühe juurdeehituse maht põhimahust	Kuni 5%	Kuni 15%
18. Lisanõuded	Hooned võivad olla vaid ühekorruselised, katusealune on lubatud välja ehitada; elamutele ei ole lubatud ehitada rõdusid; viimistluses ei ole lubatud kasutada tehases toodetud ümarpalki; hoonete vundamendi kõrgus kuni 30 cm; hoonete kõrgused on määratud vundamendi pealt, v.a. juhul kui on tegemist kõrgendatud sokliga, sel juhul arvestada kõrgus maapinnast.	

Abihoone näitajad	Väiksema abihoone tüüp	Suurema abihoone tüüp
19. Abihoone suurim ehitusalune pind (m ²)	20...60	60...140
20. Abihoone harja kõrgus (m)	3...4	6...7
21. Abihoone katusetüüp	Viil	Viil
22. Abihoone katusekalle (kraadides)	30...35	35...42
23. Abihoone viimistlusmaterjal	Palk, laudis	Palk, laudis
24. Abihoone laiuse ja pikkuse suhe	1:1,5 kuni 1:2	1:2 kuni 1:5

Abihoone näitajad	Väiksema abihoone tüüp	Suurema abihoone tüüp
25. Lisanõuded	<p>Hooned võivad olla vaid ühekorruselised; abihoonetele ei ole lubatud ehitada verandasid, rõdusid, terrasse, katuse väljaehitisi; väärtslikel ja väga väärtslikel abihoonetel ei ole uued juurdeehitused lubatud; viimistluses ei ole lubatud kasutada tehases toodetud ümarpalki; hoonete vundamendi kõrgus kuni 30 cm; hoonete kõrgused on määratud vundamendi pealt, v.a. juhul kui on tegemist kõrgendatud sokliga, sel juhul arvestada kõrgus maapinnast; ühel taluõel võib olla üks suurem abihoone.</p>	

51 Ilumäe küla

51.1 Ajalooline analüüs

51.1.1 Tekkelugu ja kaardi analüüs

Ilumäe küla asub Kadrina kirikukihelkonnas.

E. Varep samastab Venevere nüüdse Ilumäe külaga, „mille lähedal praegugi on Venevere koppel“. Illomecki by tuleb esimest korda allikates ette 1583 (kaks adramaad), esimene kabel ehitati 1729-30⁹⁷, kui Ilumäel asus Palmse karjamõis⁹⁸. Praegune õnnistati sisse 1843. 18.-20. sajandil esineb Ilumäe nimi harilikult kujul Illomeggi, ka Illomäe (1913). Praegu on Palmse (Võhma, Ilumäe ja Uusküla vahel) Venevere lepik. Võhma põllud ulatusid Venevere lepikuni, Ilumäelt on see krundipikkuse, umbes ühe kilomeetri kaugusel. Küla nimi tuleneb tõenäoliselt muistsest isikunimest (Ylo, Ilo, Illo, Ylu). V. Pall arvab, et Ilumäe võiks algselt tähendada ka murakamäge. Kuusalu murrakus on säilinud sõna *ill* (genitiivis *illu*), mis tähendab küpset murakat, samuti nagu soome *hilla*.

Palmstes oli Kõnnu hajatalu (või isegi tilluke külake) Ilumäe hiiepuude lähedal. 1803. aasta kaardil on märgitud Kono kolme taluga. Kõnnu talu hävitati 1835. Palmse mõisa küladeks olid Palmse, Võhma, Vatu, Tõugu, Uusküla, Ilumäe. 1583. aasta vakuraamat (Engel Hartmanni esitluses) toob mõningaid täiendusi. Seal on teiste hulgas nimetatud ka Ilumäe (Illomecki by, kaks adramaad). Järgnevatel aastatel kerkivad esile veel mitmed tuttavad talunimed: 1739 teiste seas ka Ilumäel (need olid esitatud nüüd Võhma all) Vanapere ja Pärtli; Ilumäel aga Jürirahva ja Allikapere. 1866. aastal oli Palmse maaküllades 38 peret (Ilumäel 4). 19. sajandi lõpul, enne mitme talu jagamist, oli Ilumäel neli peret.

Ilumäe küla kohta on kasutada hea kaardimaterjal. Säilinud on nii kruntimiseelne (nõõrimaade, 1806-07 ja 1864), kui ka kruntimisjärgne (1881) mõisakaart, lisaks kaardid, mis hõlmavad kogu Eesti territooriumi (vene üheverstaline, Eesti Vabariigi topograafiline ja Eesti Põhikaart). Tänu varasemate kaartide olemasolule saab täpsemalt jälgida külastruktuuri kujunemist. Küla talude õued paiknevad ühtses reas Palmse-Võhma tee ääres seal, kust saab alguse Ilumäe kabeli poole viiv tee. Kabeli vastas üle tee on üksik talukoht Hallika Tõnu (tänapäev Muidiku). Põllumaad paiknevad ümber talude pikkade siiludena. Peale kruntimist on talude maad liidetud. Suure maantee ääres paiknevate talude õued asetsevad algses kohas, kuid põllumaad on liidetud üheks suureks tükiks, mis algab maantee ääres paikneva talu õuega ning ulatub pikalt laia ribana lõuna poole. Ilumäe kabeli vastas olev talu jääb aga mõisa maadele ning küla kaardile märgitud ei ole.

Täna on vana külastruktuur suures osas säilinud, õued paiknevad reas maantee ääres, hajatalu kabeli vastas väljal. Lisandunud on paar uut talukohta. Tänapäev Ilumäe administratiivüksuse koosseisu kuulub ka kunagised hajatalud Kõnnu ja Kiwikatko, mis asetsevad oma vanadel kohtadel. Lisaks kuuluvad varem Muike küla juurde kulunud Liiva ja küla põhjaosas asetsevad Soone ja Vesiniidu Ilumäe küla juurde. Ilumäe külastruktuur on hästi säilinud nii tihedamas küla tuumikus kui ka hajatalude asukoha näol.

⁹⁷ Hein, Ants. Palmse. 1996, lk 22.

⁹⁸ samas, lk 24.

Kaardianalüüs tugineb lisaks suuremõõtkavalistele kaartidele (vene üheverstaline, Eesti topograafiline kaart ja põhikaart) ka Palmse mõisa kaartidele, mis pärinevad aastatest 1806-07, 1864 ja 1881.

Asustuse muutusi kirjeldab seletuskirja lisa esitatud Ilumäe küla kaart (andmebaasis andmekiht eluhood), millelt saab jälgida küla kujunemist üksiktalu kaupa. Kaardile on märgitud talukohtade rajamise ajajärk. Koha vanust näitab põhihoone värv (punane tinglikult tsaariaegne, sinine sõdadevahelise vabariigi aegne ja roheline hilisem, pikem seletus peatükis 4.1.).

51.1.2 Visuaalne analüüs

- 1. Maastik ja teedevõrk.** Väike küla Palmse Vihasoo tee ääres, mille tekke ja kujunemislugu ulatub tagasi hiliskeskaega. Küla väljapaistvaimaks ehitiseks on kabel, mis Kadrina abikirikuna püstitati juba peale Põhjasõda ja mida kaunistavad omalaadsed klaasimaalingutega 1728. a. pärinevad vapid (originaalid Rakvere Muuseumis); suur osa neist on pühendatud Palmse talupoegadele. 18. sajandi lõpul rajati kirikuaia kõrvale Pahlenite matmispaik, mis koos 1840. aastatel puidust kivisse ümber ehitatud kabelihoonega kujundab jätku Palmse härraskultuurile. Kabel määrab küla tähendused ja miljöö, koondades puiesteid ja kultuuri, pakkudes samas tee ääres asuvatele kolmele – neljale taluansamblile võimaluse täiendada Lahemaa etnoloogilist pärandit. Omaette pälvib tähelepanu Palmsest saabuva tee äärde jääv puha niinepuudest hiiepaik. Asulatuumikust eemale jäävad hajatalude side külastruktuuriga on vähene, viidates pigem nende tänasele administratiivsele jaotusele kui ajaloolisele kuuluvusele.
- 2. Küla struktuur ja tüpoloogia.** Koosneb kahest - kolmest eriilmelisest osast; neist esimene koondub kabeli poolt saabuva puiestee vastu, alleede ristumiskohale, kujundades ühtsena hõlmatava tuumiku; teine on küla suhtes sekundaarne, hõlmates mitmeid hajatalusid, mis küla põhiosaga on liidetud hilisema (20. sajandi teise poole) administratiivse korralduse alusel. Kolmas hoonetegrupp seostub kabeli ja selle teenindamiseks vajaliku hoonestusega: haarates kaks taluõue: koguduse ja oletatava kabelivahi maja (Muidiku) sellest pisut tagapool.
- 3. Arhitektuuriline analüüs ja karakter.** Arhitektuurilises mõttes võiks külahoonestuse tinglikult jagada kolme gruppi: hooned mille ehituslik iseloom lubab neid seostada 19. sajandi lõpu ja 20. sajandi esimese ehitustavadega. Esile tõusevad häärberi mõõtu Soo talu elumaja (pärimuse järgi toodud Purgase külast), Jalaka hästi kavandatud proportsioonides taluhoone, Kõnnu stiilne eluhoone, mille arhitektuuris võib oletada arhitekti kätt. Neile lisanduvad arhailistes vormides kohalikke ehitustavasid eksponeerivad rohkearvulised kõrvalhooned: ulualuse, postidega aidad (Liiva), Vesiniidu talu ja rehemaja ühe katuse all, Vanapere suur laudahoone, Ilumäe – Jüri võimas paekivist majandushoone, mitmel pool alles jäänud (ehkki ajahambast räsitud saunad ja keldrid: Vesiniidu, Pärtli). Muidiku kivist hoone kabelitee vastas (kunagine kabelivahi maja) reedab endas mõisapärimust; millele viitavad nii akende kaarsillused, elegantsetes vormides veranda kui arhitektuuriliselt päädiv poolkelpkatus. Ka samas asuva koguduse maja arhitektuuriline iseloom on kantud külaarhitektuurile suhteliselt võõrastest traditsioonidest, seostudes 19. sajandi lõpu kroonuehituse tavade ja sellele iseloomulike viisiga – ehitada ökonoomselt, kvaliteetselt, aga seejuures argiselt.
- 4. Miljöö ja tunnetuslik analüüs.** Küla arhitektuurse ja miljöölise olemuse määrab kabel, Pahlenite hauad ja sinna juhtivad puiesteed. Kompaktne külatuumik koosneb neljast – viiest põlistalust, mis vaadetes maanteelt avanevad

külamiljöölikes puutumatuses, lähemal silmitsemisel reetes siiski mitmeid 20. sajandi II poolest pärinevaid probleeme hoonete säilivuse ja ebaviisipärase kasutamise osas. Üldmulje hoonetusest on ebaühtlane. Kaugemale jäävad hajatalud on külakeskusega vähe seotud.

51.2 Väärtused

- a) **Maastik ja loodus.** Mineviku- ja kultuurihõnguline, seostudes mõisamaastiku kui keskse fenomeniga, pakkudes näite inimese sajanditepikkusest pürgimisest Euroopalike kunsti väärtuste ja maastiku kujundamise poole. Taluarhitektuur hinnatava raami ja kontuuri tähenduses, tõstes esile kohavaimu ja nii mitmeski mõttes ainulaadse miljöö.
- b) **Vanus.** 19. – 20. sajandi pärand, küla keskel asuva Pahlenite matmispaiga ja kabeliga. Taluhoonestus viitab valdavalt 20. sajandi ehitustavadele, mis kohati tähelepanevad arhailine, annab samas ruumi suhteliselt eripärasematest - professionaalse arhitektuuri mõjudest.
- c) **Struktuur ja tüpoloogia.** Põhirõhu moodustava kompaktsel külaturumiku ümber paiknevad avaral territooriumil mõned vähemütlevad hajatalud.
- d) **Arhitektuuriline karakter.** Kirikuala. Kõrval mõned sellega seotud mõisa ja koguduse hooned, ansambli tuumikus erinevast ajast ja impulssidest lähtuv ehitus, mille sõnum viitab traditsioonilise kõrval kõrgematele ambitsioonidele. Kabeliümbrusest kaugemal asub ka vähem silmarõõmustavaid näiteid.
- e) **Miljöö ja muinsuskõne.** Ajaloomälestis, monument, mille tähendused seostuvad paiga püha ja rituaalse iseloomuga - hiiepuud kui veelgi enam – kogu Pahlenite poolt esile kutsutud sakraalse tundetooni tõttu, mille järgi on kujundatud nii loodus, maastik kui domineerivalt ka arhitektuur.

51.3 Ehituspiirangud

Tulenevalt eelnevates peatükkides väljatoodust võib öelda, et Ilumäe küla tuumik on valdavalt põlistalude ja paarikümne väärtusliku hoonega hästi säilinud sumbküla tunnustega kooslus koos juurdekuuluvate avarate põldudega ja eemal paikneva Kivikatku taluga ning seetõttu ei ole seal sobilik uute elukohtade (talukohtade) loomine. Kaitstava külaosa määrangu aluseks on komplekshinnang struktuuri säilivusest, väärtuslike hoonete olemasolust ja visuaalsest/miljöölisest säilivusest. Tihendatavad külaosad asuvad olemasolevate hoonete ümbruskonnas tuumikust nii lääne-, ida- kui ka kirdepool. Kruntide vähima suuruse määramisel on arvestatud, et ajalooline krundisuurus oleks üldjoontes tagatud, et ei toimuks liigset tihendamist. Määramise aluseks on säilinud ajaloolised krundid külas.

Väljapoole nimetatud alasid hoonete ning nendega seotud rajatiste püstitamine võib kahjustada ajaloolise külastruktuuri säilimist. Lubatud on hävinud talukoha taastamine. Külla võib ehitada uusi elamuid arvestades seniste elamute paiknemist.

Uute hoonete paigutamisel tuleb järgida külas väljakujunenud elamu ja abihoonete rütmi (elamud ja sellega seotud abihooned lubatud vaid õue läheduses) ning vältida ebasobivate vaadete tekkimist. Lisaks töös esitatud uusehitustingimustele peab iga konkreetse uue hoone projekteerimisele eelnema taluõue ja selle ümbruse – kontaktvööndi – analüüs.

Näitajad	Kaitstav külaosa	Tihendatav külaosa
1. Uute kruntide moodustamine	Ei ole lubatud	Lubatud, kui moodustatavad krundid on selleks piisavalt suured
2. Elamumaa sihtotstarbe määramine	Ei ole lubatud	Lubatud, kui krunt on selleks piisavalt suur
3. Väikseim võimalik krundi suurus (m ²)	Uued krundid ei ole lubatud	7000 (peab asuma täielikult tihendatava külaosa sees)
4. Elumaja ehitamine	Lubatud ainult hävinud elamu asendamiseks; ühel krundil lubatud üks elamu	Lubatud kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel; ühel krundil lubatud üks elamu
5. Abihoonete ehitamine	Lubatud, kui õue suurus seda võimaldab, kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel	Lubatud kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel
6. Hoonete paigutus taluõue piires	Ebakorrapärane	Korrapärane
7. Hoonete paigutus külatänava suhtes	Määramata	Vastavalt ajaloolisele paigutusele lähedalasuvatel kruntidel; üldjuhul elamud külatee äärde, abihooned elamute taha
8. Lisanõuded	Uus hoone rajada esmajärjekorras hävinud ajaloolise hoone kohale; uued eluasemed tuleb rajada üksteisest piisavale kaugusele vastavalt külaosas väljakujunenud laadile	

Külas on uute elamute ehitamisel soovitatav järgida kahte hoone tüüpi – vanemat, nn rehielamu tüüpi ning uuemat, nn asunduselamu tüüpi, abihoonete ehitamisel püstitada suuremat või väiksemat tüüpi abihooned. Hoonete soovitatavad mõõtmeid on alljärgnevad.

Elamu näitajad	Rehielamu tüüp	Asunduselamu tüüp
9. Elamu suurim ehitusalune pind (m ²)	140 (koos majandusruumidega)	120
10. Elamu harja kõrgus (m)	6...7	6...7
11. Elamu katusetüüp	Viil või poolkelp	Viil
12. Elamu katusekalle (kraadides)	35...42	40...45
13. Elamu viimistlusmaterjal	Palk, laudis	Laudis
14. Elamu laiuse ja pikkuse suhe	1:2 kuni 1:3	1:1,5 kuni 1:2
15. Elamu suurim laius (m)	Soovitatavalt 7...8	Soovitatavalt 6...7
16. Elamu juurdeehitus lubatud	Ühel küljel tuulekojana	Kuni kahel küljel
17. Elamu ühe juurdeehituse maht põhimahust	Kuni 5%	Kuni 15%

Elamu näitajad	Rehielamu tüüp	Asunduselamu tüüp
18. Lisanõuded	<p>Hooned võivad olla vaid ühekorruselised, katusealune on lubatud välja ehitada; elamutele ei ole lubatud ehitada rõdusid; viimistluses ei ole lubatud kasutada tehases toodetud ümarpalki; hoonete vundamendi kõrgus kuni 30 cm; hoonete kõrgused on määratud vundamendi pealt, v.a. juhul kui on tegemist kõrgendatud sokliga, sel juhul arvestada kõrgus maapinnast.</p>	

Abihoone näitajad	Väiksema abihoone tüüp	Suurema abihoone tüüp
19. Abihoone suurim ehitusalune pind (m ²)	20...60	60...140
20. Abihoone harja kõrgus (m)	3...4	6...7
21. Abihoone katusetüüp	Viil	Viil
22. Abihoone katusekalle (kraadides)	30...35	35...42
23. Abihoone viimistlusmaterjal	Palk, laudis	Paekivi (osaliselt) palk, laudis
24. Abihoone laiuse ja pikkuse suhe	1:1,5 kuni 1:2	1:2 kuni 1:5
25. Lisanõuded	<p>Hooned võivad olla vaid ühekorruselised; abihoonetele ei ole lubatud ehitada verandasid, rõdusid, terrasse, katuse väljaehitisi; väärtslikel ja väga väärtslikel abihoonetel ei ole uued juurdeehitused lubatud; viimistluses ei ole lubatud kasutada tehases toodetud ümarpalki; hoonete vundamendi kõrgus kuni 30 cm; hoonete kõrgused on määratud vundamendi pealt, v.a. juhul kui on tegemist kõrgendatud sokliga, sel juhul arvestada kõrgus maapinnast; ühel taluõel võib olla üks suurem abihoone.</p>	

52 Muike küla

52.1 Ajalooline analüüs

52.1.1 Tekkelugu ja kaardi analüüs

Muike küla asub Kadrina kirikukihelkonnas.

Võltsürikuis esineb teiste valduste hulgas Muike (Mudike, Muicke, 1510 Muddick), kus ta on nimetatud külana teiste külade reas. Järgnevalt Palmse mõisa müügiürikus 1510. aastast on mõisale kuuluvate valduste seas loetletud ka Muike (Muddick) pere. 1583. aasta vakuraamat (Engel Hartmanni esitluses) toob mõningaid täiendusi, kus on ära toodud Muike (Mudickby) kahe adramaaga.

Palmse mõisal oli neli abimõisa: Sakusaare, Muike, Vösupere, Vösu. Kõige vanem neist peaks olema Sakusaare. 16. sajandi lõpu allikates Palmse abimõisu ei esine, 17. sajandi kohta andmeid ei ole⁹⁹. 18. sajandi keskpaiku rajati Muike külla, kus oli neli peret, Palmse karjamõis 19. sajandi algult on nimetatud Sakusaare ja Muike (Muick) abimõisu. Muike abimõis (umbes 18 ha põldu) asus Palmse ja Ilumäe vahel tee ääres, oja kaldal. Ta on esimest korda kirjas Palmse mõisniku arvepidamises 1768. aastal ning esineb ka 1798. aasta L. A. Mellini kaardil¹⁰⁰. Muikel olid 18. sajandi lõpus olemas härjakolid ja noorloomade laudad ning seal peeti värsse ka 19. sajandil¹⁰¹.

Muike küla on teistest naaberküladest erineva arenguga, sest algse vana küla asemele toodi Ilumäelt 1759. aastal karjamõis ja ehitati viis puithoonet (kupjamaja, karjahoov, ait, rehi ja saun)¹⁰². Sellest tulenevalt ei ole võimalik jälgida vana külastruktuuri, mida teiste Palmse mõisa külates (Ilumäe, Vöhma, Uusküla jne) on lihtne teha. Seoses karjamõisa rajamisega hävitati varasem külastruktuur täielikult, sest mõisa ja küla struktuurid on kardinaalselt erinevad. Muike küla asub Palmse mõisasüdame vahetus naabruses. Palmselt suundub Muikele sirge tee. Muike hooneteansambliks kuulus 1806. aastal kuus hoonet, selle ümber laiusid põllud, paiknedes lappidest koosneva ringina ümber hooneteansambli. Läbi karjamõisa keskuse voolas Muike oja, mis suubub mõne aja pärast Vösu jõkke. Oja kaldal tee ääres asus kõrts. Mõisaaja lõppemisega jäi kasutuseta ka Muike karjamõis ja maad jagati Eesti vabariigi saabudes asunikele. Küll püsis varasem ehitustraditsioon ning tänases külapildis on mitmeid suuremahulisi hooneid, kuid teine osa hoonetest on selgelt pärit hilisemast, asundusperioodist. Sõdadejärgsel perioodil on lisandunud mitmeid uusi kohti. Külastruktuur ei ole kompaktne nagu vanemate külade puhul on näha. Tegemist on suhteliselt uue struktuuriga, kus ei ole võimalik määrata selget seaduspära. Küla on väike ning erinevast ajajärgust talude õued asetsevad mööda külamaad laiali.

Kaardianalüüs tugineb lisaks suuremõõtkavalistele kaartidele (vene üheverstaline, Eesti topograafiline kaart ja põhikaart) ka Palmse mõisa kaartidele, mis pärinevad aastatest 1806-07 ja 1864.

Asustuse muutusi kirjeldab seletuskirja lisas esitatud Muike küla kaart (andmebaasis andmekiht eluhood), millelt saab jälgida küla kujunemist üksiktalukaupa. Kaardile on märgitud talukohtade rajamise ajajärk. Koha vanust näitab põhihoone värv (punane

⁹⁹ Tarvel, Enn. Lahemaa ajalugu. 1983, lk 25.

¹⁰⁰ samas.

¹⁰¹ samas, lk 105.

¹⁰² Hein, Ants. Palmse. 1996, lk 24, 29.

tinglikult tsariaegne, sinine sõdadevahelise vabariigi aegne ja roheline hilisem, pikem seletus peatükis 4.1.).

52.1.2 Visuaalne analüüs

- 1. Maastik ja teedevõrk.** Asub Palmsest paari kilomeetri kaugusele, Ilumäe ja Vihasoo külade vahele, hõlmates kunagise karjamaa ala vasakul (lõuna pool) teed.
- 2. Küla struktuur ja tüpologia.** Küla keskus on kujunenud kunagise karjamõisa kohale, tee ja Muike oja ristumiskohal. Kunagi asus seal kõrtsihoone. Maastiku muster on kooskõlas ümberringi laiuvate mõisapõldudega, sulandudes pigem mõisa – kui külamaastikku. Esimeseks hooneks Palmse poolt kunagisele karjamõisale liginedes on suur kivist mõisaküün (1823; osa hoonest veeti minema EV ajal). Järgnevad härgade tallid ja noorloomade laudad, mis täna on kas ära kasutatud uue hoonestuse müürides või varemetes. Erineb tavakohasest nõõrimaadena jagatud külastruktuurist. Asustustuumikule liituvad mitmed valdavalt sõdadevahelise vabariigi ajal mõisamaadele jagatud asundustalud: Kuustela, Looniidu, Paasoja.
- 3. Arhitektuuriline analüüs ja karakter.** Arhitektuurilise ilme kujundavad kunagise karjamõisa varemed ja müürid, mille ümber on hajakülana sõdadevahelise vabariigi ajal kasvanud mitmeid väikeseid verandaga talumaju: Kalkmäe, Kuustela. Kõrvalhoonete puhul jätkus 19. sajandile iseloomulik lähenemine – paekivi vundamentidele laotud ümarpalkseinad loovad pildi toonase arhitektuuri kestvusest ja põlisusest. Lisaks on asunduskohtadele püstitaud ka verivärsket – 21. sajandi arhitektuuri (Allika, Imara jne).
- 4. Miljö ja tunnetuslik analüüs.** Suhteliselt tähelepanematu; koht, millest möödud hoomamata kunagisi jõujooni ja elu jätkumist. Et paiga ajalukku süveneda, vajab peatuja enam kui arhitektuuriline keskkond on täna võimeline pakkuma.

52.2 Väärtused

- a) Maastik ja loodus.** Väike küla tee servas kunagistel mõisa heinamaadel. Maastiku ilme kujundab seda põhja-lõuna suunas läbiv ojakäär.
- b) Vanus.** Mitte eriti vana, näide 18. sajandil Balti mõisnikkonda haaranud majanduslikust initsiatiivist, mis nii nagu näiteks mõnevõrra varem Inglismaal sundis karjamajanduse arendamise nimel viima oma algsest asukohast eemale talusid ja inimesi.
- c) Struktuur ja tüpologia.** Sõltuvalt oma kunagisest funktsioonist ei seostu traditsioonilise Lahemaa külamaastikuga. Näide siinse põllumajanduse arenguetappidest ja suundadest.
- d) Arhitektuuriline karakter.** Võrdlemisi ilmetu; pälvib tähelepanu üksikutes rakurssides vanade karjamõisa varemete lähemas ümbruses. Niisamuti kui paari-kolme sõdadevahelise vabariigi ajal välja ehitatud verandaga elumaja puhul (Kuuskla).
- e) Miljö ja muinsuskõne.** Raskesti defineeritav, seostub pigem Lahemaa üldise karakteri kui konkreetsete tähistega arhitektuuris ja maastikus, hinnatav endises karjamõisas.

52.3 Ehituspiirangud

Tulenevalt eelnevates peatükkides väljatoodust võib öelda, et Muike küla tuumik endise abimõisa lähiümbruses on hästi säilinud sumbjas kooslus tsaariaegsete mõisa hoonete kasutuselevõtul tekkinud taludest, kus pea kõik hooned on väärtuslikud, ning seetõttu ei ole seal sobilik uute elukohtade (talukohtade) loomine. Kaitstava külaosa määramise aluseks on komplekshinnang struktuuri säilivusest, väärtuslike hoonete olemasolust ja visuaalsest/miljöölisest säilivusest. Tihendatavad külaosad asuvad olemasolevate hoonete ümbruskonnas tuumikust läänes ja idas. Kruntide vähima suuruse määramisel on arvestatud, et ajalooline krundisuurus oleks üldjoontes tagatud, et ei toimuks liigset tihendamist. Määramise aluseks on säilinud ajaloolised krundid külas. Idapoolsed talukohad kuuluvad ruumiliselt ja funktsionaalselt kokku Palmse küla loodeosa asundusküla talukohtadega.

Väljapoole nimetatud alasid hoonete ning nendega seotud rajatiste püstitamine võib kahjustada ajaloolise külastruktuuri säilimist. Lubatud on hävinud talukoha taastamine. Külla võib ehitada uusi elamuid arvestades seniste elamute paiknemist.

Uute hoonete paigutamisel tuleb järgida külas väljakujunenud elamu ja abihoonete rütmi (elamud ja sellega seotud abihooned lubatud vaid õue läheduses) ning vältida ebasobivate vaadete tekkimist. Lisaks töös esitatud uusehitustingimustele peab iga konkreetse uue hoone projekteerimisele eelnema taluõue ja selle ümbruse – kontaktvööndi – analüüs.

Näitajad	Kaitstav külaosa	Tihendatav külaosa
1. Uute kruntide moodustamine	Ei ole lubatud	Lubatud, kui moodustatavad krundid on selleks piisavalt suured
2. Elumumaa sihtotstarbe määramine	Ei ole lubatud	Lubatud, kui krunt on selleks piisavalt suur
3. Väikseim võimalik krundi suurus (m ²)	Uued krundid ei ole lubatud	20 000 (peab asuma täielikult tihendatava külaosa sees)
4. Elumaja ehitamine	Lubatud ainult hävinud elamu asendamiseks; ühel krundil lubatud üks elamu	Lubatud kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel; ühel krundil lubatud üks elamu
5. Abihoonete ehitamine	Lubatud, kui õue suurus seda võimaldab, kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel	Lubatud kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel
6. Hoonete paigutus taluõue piires	Ebakorrapärane	Korrapärane
7. Hoonete paigutus külatänava suhtes	Määramata	Vastavalt ajaloolisele paigutusele lähedalasuvatel kruntidel; üldjuhul elamud külatee äärde, abihooned elamute taha
8. Lisanõuded	Uus hoone rajada esmajärjekorras hävinud ajaloolise hoone kohale; uued eluasemed tuleb rajada üksteisest piisavale kaugusele vastavalt külaosas väljakujunenud laadile	

Külas on uute elamute ehitamisel soovitatav järgida kahte hoone tüüpi – vanemat, nn rehielamu tüüpi ning uuemat, nn asunduselamu tüüpi, abihoonete ehitamisel püstitada suuremat või väiksemat tüüpi abihooneid. Hoonete soovitavad mõõtmeid on alljärgnevad.

Elamu näitajad	Rehielamu tüüp	Asunduselamu tüüp
9. Elamu suurim ehitusalune pind (m ²)	120 (koos majandusruumidega)	120
10. Elamu harja kõrgus (m)	6...7	6...7
11. Elamu katusetüüp	Viil või poolkelp	Viil
12. Elamu katusekalle (kraadides)	35...42	40...45
13. Elamu viimistlusmaterjal	Palk, laudis	Laudis
14. Elamu laiuse ja pikkuse suhe	1:2 kuni 1:3	1:1,5 kuni 1:2
15. Elamu suurim laius (m)	Soovitavalt 6...7	Soovitavalt 6...7
16. Elamu juurdeehitus lubatud	Ühel küljel tuulekojana	Kuni kahel küljel
17. Elamu ühe juurdeehituse maht põhimahust	Kuni 5%	Kuni 15%
18. Lisanõuded	Hooned võivad olla vaid ühekorruselised, katusealune on lubatud välja ehitada; elamutele ei ole lubatud ehitada rõdusid; viimistluses ei ole lubatud kasutada tehases toodetud ümarpalki; hoonete vundamendi kõrgus kuni 30 cm; hoonete kõrgused on määratud vundamendi pealt, v.a. juhul kui on tegemist kõrgendatud sokliga, sel juhul arvestada kõrgus maapinnast.	

Abihoone näitajad	Väiksema abihoone tüüp	Suurema abihoone tüüp
19. Abihoone suurim ehitusalune pind (m ²)	20...60	60...160
20. Abihoone harja kõrgus (m)	3...4	6...7
21. Abihoone katusetüüp	Viil	Viil
22. Abihoone katusekalle (kraadides)	30...35	35...42
23. Abihoone viimistlusmaterjal	Palk, laudis	Paekivi (osaliselt kõrge sokkel), palk, laudis
24. Abihoone laiuse ja pikkuse suhe	1:1,5 kuni 1:2	1:2 kuni 1:5

Abihoone näitajad	Väiksema abihoone tüüp	Suurema abihoone tüüp
25. Lisanõuded	<p>Hooned võivad olla vaid ühekorruselised; abihoonetele ei ole lubatud ehitada verandasid, rõdusid, terrasse, katuse väljaehitisi; väärtslikel ja väga väärtslikel abihoonetel ei ole uued juurdeehitused lubatud; viimistluses ei ole lubatud kasutada tehases toodetud ümarpalki; hoonete vundamendi kõrgus kuni 30 cm; hoonete kõrgused on määratud vundamendi pealt, v.a. juhul kui on tegemist kõrgendatud sokliga, sel juhul arvestada kõrgus maapinnast; ühel taluõel võib olla üks suurem abihoone.</p>	

53 Palmse küla

53.1 Ajalooline analüüs

53.1.1 Tekkelugu ja kaardi analüüs

Palmse küla asub Kadrina kirikukihelkonnas.

Administratiivüksusena on Palmse küla suhteliselt noor. Tänapäevane küla on moodustatud Palmse mõisa südame ja selle ümbruse baasil, mistõttu on tegemist alles 1919. maareformi järel moodustatud külaga. Seetõttu ei ole küla, kui sellise varasemat asustusajalugu võimalik käsitleda. Küll aga on olulise märgilise ja tugeva mõjuga Palmse mõis, mis ka täna jõuliselt esile kerkib. Kuigi Palmset „Taani hindamisraamatust“ (1240) ei leia on enamusi uurijaid seisukohal, et Palmse küla pidanuks tollal siiski olemas olema.¹⁰³ Pealegi on Palmset (*Palkemas*) juba XIII sajandi ürikutes mainitud.¹⁰⁴ Ainukese siiani väljapakutud variandina on soome keeleteadlane Lauri Kettunen seostanud Palmse nime Palamus või Palamõis põlenud maa või alemaaga¹⁰⁵.

Palmse küla, millest arendati välja mõis, oli 13. sajandist 16. sajandi alguseni Tallinna Püha Miikaeli nunnakloostri valduses. 1510. aastal saab omanikuks Bertram Junge, 1522 Dyrick (Diedrich) Mezentack (Metztacken), kelle pojapoeg, Eestimaa Rüütelkonna peamees Arend Metztacken saab omanikuks 1607. Nende suguvõsa järgi nimetati mõisa aegajalt *Metsatagguse*¹⁰⁶. 1677 läks mõis von der Pahlenite kätte sugulussidemeta kaudu Metztackenitega. 1697. aastal, suurel näljaajal alustati praeguse mõisakompleksi rajamisega, kuid seda valmis ei saadud. Põhjasõja ja katku tulemusel jäi Palmse mõisa maadele vaid 102 elanikku ning 8,5 adramaad haritud põldu¹⁰⁷. Rüüstatati ka mõisahooned.

Uue omaniku Arend Diedrich Pahleni juhtimisel valmis 1730. aastal mõisa peahoone vanadele varemetele (ehitati ringi 1782-85), 1734 viljaait, 1736 viinaköök (mis asendati uuega nii 1774 kui ka 1870), 1737 hobusetall. Uuesti läks ehitamiseks 1774 Hans Pahleni juhatusel ning 1775 valmis nuumhargade tall, 1779 vasikalaut, 1781 karjahoov, 1784 tall, 1793 jääkelder, 1799 teenijatemaja, 1805 linnasekuivati, 1810 magasiit¹⁰⁸. Carl Magnus Pahlen alustas uue tall-tõllakuuri ja aida ehitamist 1818 ning lasi püstitada obeliskid peavärava juurde 1839. Viimase mõisahoonena valmis maakivist härjatall I maailmasõja päevil. 1919. a maareformiga jäid Pahlenid ilma nii mõisa maadest kui ka mõisahoonetest (viimase omaniku lesk kolis juba enne seda Saksamaale).

Tänapäevase küla näol on tegemist suure osas noore, asundusaegse külaga, mille talud on rajatud mõisa põldudele nagu see on tüüpiline ka teiste asunduskülade puhul. Kui 19. sajandi kaartidel (1808, 1864) laiuvad Palmse mõisa südame ümber suured põllumassiivid, siis peale 1919. aasta maareformi on need jagatud pikkadeks krundisiiludeks. Uus asundusküla jaguneb kaheks osaks, üks Viitna-Koljaku teest põhja poole jääv ridamisi asetsevate taluõuede grupp ja teine lõuna poole Viitna-Koljaku teed jääv hajakülatüüpi külaosa, mille ühte osa kutsutakse ka Kelmikülaks. Lisaks kuuluvad Palmse küla juurde tsaariaegsetest kohtadest Oruveski (rajatud 1743),

¹⁰³ Hein, Ants. Palmse. 1996, lk 13.

¹⁰⁴ samas.

¹⁰⁵ samas, lk 14.

¹⁰⁶ samas, lk 17.

¹⁰⁷ samas, lk 20.

¹⁰⁸ samas, lk 24-28.

Põhjakalda ja Põisma (tänapäeval kannab talukohta kinnistu nime Pikkeri, asub väljaspool Lahemaa Rahvusparki). Kõik kolm on olemas Palmse ja Sagadi mõisa piirikaardil aastast 1795. Nii 1789, 1795 kui ka 1824. a Palmse ja Sagadi mõisa piirikaardil on Põhjakalda märgitud Sagadile kuuluvaks. 1789. ja 1824. a kaardil on lisaks nimetatutele ka Vahi koht tänase Ülikooli kinnistul Reuoja lähedal küla idanurgas Palmse-Sagadi tee ääres.

Kahjuks lõikab Palmse küla lõunaosa Lahemaa Rahvuspargi piir, mistõttu osa asunduskülalt pea kümne ajaloolise taluga jääb käsitletavalt alalt välja. Üldiselt on tegemist külaga, mis koosneb väga eriilmelistest osadest moodustamata kompaktset tervikut. Kõige selgemalt eristub maastikus Palmse mõisa suurejooneline hooneteansambel, ülejäänud külahoonestus on tagasihoidlik, asunduskülalaadne. Küla põhjaosas eristub ka Oruveski kunagine veskikoht, mis tänaseks on saanud uue ilme.

Kaardianalüüs tugineb lisaks suuremõõtkavalistele kaartidele (vene üheverstaline, Eesti topograafiline kaart ja põhikaart) ka Palmse mõisa kaartidele, mis pärinevad aastatest 1789, 1795, 1806-07, 1824 ja 1864.

Asustuse muutusi kirjeldab seletuskirja lisa esitatud Palmse küla kaart (andmebaasis andmekiht eluhooned), millelt saab jälgida küla kujunemist üksiktalu kaupa. Kaardile on märgitud talukohtade rajamise ajajärk. Koha vanust näitab põhihoone värv (punane tinglikult tsaariaegne, sinine sõdadevahelise vabariigi aegne ja roheline hilisem, pikem seletus peatükis 4.1.).

53.1.2 Visuaalne analüüs

- 1. Maastik ja teedevõrk.** Mõis maanteevõrgus, mille kohatraditsioon ja kontakt ümberkaudse keskkonnaga on kujunenud lähtuvalt aadliasustusele omastest kriteeriumitest. Kujunenud Tallinna Narva maanteelt põhja suunas mere äärde siirduva tee äärde, mis Palmse kohal hargneb lehvikuna kirde ja kagusuunas, andes sihi Sagadi, Võsu, Ilumäe ja Pärисpea suunas kulgevatele maanteedele. Maantee kujunemise on määranud asustusajaloolised tingimused; kujunduse (alleed, kiviaiad jne) esteetilised – mõisaarhitektuurile omased eeldused. Eesti mastaabis on Palmse puhul tegemist olulise keskusega, mille valitsevat positsiooni maastikus kinnitavad mitmed mõisakultuurile omased vaated ja arhitektuurilised elemendid, andes möödujale märku mõisamaailma sümboolsetest väärtustest ja sellega kaasnevast kultuurilisest põhikoest. Tänane küla on rajatud mõisa põldudele neid tükeldades nii teedevõrguga kui ka hajali paiknevate taluõuedega.
- 2. Küla struktuur ja tüpoloogia.** Barokkmõis sellele omase ansambli ja maastikukujundusega. Kogu arhitektuurne põhikude lähtub mõisalisele keskkonnale omases loogikast, hõlmates omaette sümboolse ja kunstilise maailma, mille ülesanne – pakkuda esteetilist elamust – domineerib teise – funktsionaalse pooluse – üle, seda siiski mitte kõrvale tõrjudes, vaid pigem lõimides ja toetades ja arendades läbi sajandite. Mõisamaailma kaugemad tsoonid on kujundatud inglise stiilis pargi ja hirveaiana. Küla jääb mõisatumikust veidi eemale, koosnedes kahest asustustumikust – ridaküla laadilisest sõdadevahelise vabariigi ajal rajatud asundusküla ansamblist põhjas ja hajataludega piirkonnast mõisast lõuna pool. Ajaloolist traditsiooni kannavad kaks põliskohta – Oruveski ja Põhjakalda.
- 3. Arhitektuuriline analüüs ja karakter.** Palmse on ennekõike mõis, sealt ka tema ilu ja kunstiline positsioon, mis jätab selgelt varju tema ümber kasvanud külaasustuse ja sellele omased arhitektuurilised karakteristikud. Külahooned järgivad asundustalude traditsioone, sekka ka mõned uuemad näited.

Mõisa ansambli tuumiku kujundab esiväljakuna avanev auhoov (cour d'honneur), mida maanteedest eristavad obeliskidena kavandatud auväravad ja külgedelt piiravad kaaristuga aidahoone ja tall-tõllakuur. Mõisahoone taga terrassidena laskuv väike regulaaraed, mille kompostisoon ja kujundus viitab 18. sajandi mõisa esteetikale ning mis laskuvas orupõhjas pakub võimaluse tiigipeeglile ning selle ümber koonduvale võluvale paviljonide, oranžeriide, kaevu ja kavaleride maja sümbioosis kujundatud tervikule – ühele kaunile mõisale Eestis.

4. **Miljöö ja tunnetuslik analüüs.** Mõis ja veelkord mõis – üks suuremaid ja silmapaistvamaid Eestis, mille positsiooni toonitab nii tema koht arhitektuuriloos, muinsuskaitse nimekirjades kui ligemale kolmkümmend aastat kestnud restaureerimistöde suuna näitajana, mille tulemusena Palmsest on saanud külastavamaid turismiobjekte Eestis. Palmse Rakvere muuseumi osana teenib mõisakultuuri tutvustamise huve, on sellisena kõrgeima kunstilise ja museaalse väärtusega hinnatav ning südant kosutav kõigis oma üksikelementides.

Küla mõisa ümber on taustamängijaks – vaated külast on üle põldude suunatud mõisale.

53.2 Väärtused

- a) **Maastik ja loodus.** Mõisamaastik pakub vaheldusrikka pildi mõisapõldude vahel esile astuvast arhitektuurist, looduse kõnest ja aastasadade pikkusest traditsioonist leida kooskõla Võsu jõe ürgoru kallastele kujunenud ja kujundatud ansamblist. Hilisemas külastruktuur on laiali lagedatel ja tasastel mõisa põldudel.
- b) **Vanus.** Palmse mõisal on pikk ajalugu. Mõis oma kohaloluga on otsest mõju avaldanud asutusküla tekkimisele. Palmse tänane küla on noor, rajatud alles peale 1919. aasta maareformi, mistõttu väärtuslik eelkõige asunduskülana.
- c) **Struktuur ja tüpologia.** Barokkmõis, mis kujundab mõisamaastiku tuumiku – hoonestuse ja pargiarhitektuuri sümbioosi ja sümboolse vormikõne. Põhja- ja kirdesuunas liitub avar vabakujunduslik kümnetesse hektaritesse kasvanud mõisamaastik sellele omaste ikooniliste ja vaateliste väärtustega. Ümber mõisa koondusid ajalooliselt mõisapõllud ja karjamaad, mis sõdadevahelise vabariigi ajal – lisaks kahele põliskohale – asundustaludeks välja jagati ning mis kogu terviku struktuuris jäävad oma struktuuri ja tüpologia karakteri poolest tähtsusetuks.
- d) **Arhitektuuriline karakter.** Mõisaansambel, mille puhul domineerivad arhitektuuri ja kultuuriajaloo erinevad etapid ja mis on saanud mõjutusi Euroopa stiilinivoo kõrgtasemest, seda adapteerides, edasi arendades Balti kultuurilisele identiteedile iseloomulike väärtuste suunas. Külaarhitektuuris on valitsevaks asundusaegne praktilisus.
- e) **Miljöö ja muinsuskõne.** Ideaalmaastik, kõik, mis mõisamaailmast säilinud ja taastatud sulab kokku tervikusse, mille üks peamisi sihte on manada silme ette utopia maailma, kus unustuse ilm kasvab üle paradiislikuks igatsuseks kõigi ilusa ja harmoonilise järele. Tsentris olevale ideaalmaastikule vastandub seda ümbritsev praktilist laadi asundusmaastik, kus keskkonda kujundavate otsuste langetamisel lähtuti esmajärjekorras praktilisest vajadusest.

53.3 Ehituspiirangud

Palmse külast jääb kagunurgas olev osa väljapoole Lahemaa Rahvusparki. Muinsuskaitsealust Palmse mõisa kompleksi käesolevad ehitustingimused ei puuduta, vastavad tingimused seab Muinsuskaitseamet. Tulenevalt eelnevates peatükkides väljatoodust võib öelda, et mõisast läänes olev osa külast on hästi säilinud asundusküla kümnekonna väärtusliku hoonega ning seetõttu ei ole seal sobilik uute elukohtade (talukohtade) loomine. Kaitstava külaosa määrangu aluseks on komplekshinnang struktuuri säilivusest, väärtuslike hoonete olemasolust ja visuaalsest/miljöölisest säilivusest. Tihendatavad külaosad asuvad küla põhjaosas nii Muike küla idaosaga funktsionaalselt ja ruumiliselt kokku kuuluv asunduskülas, endise Oruveski ümbruses kui ka lõunaosas. Põhjakalda talu on tänapäeval paremini ligipääsetav ida poolt, kuid ruumilise seose tõttu teiste sama oru pervel asuvate kohtadega on ruumiline ühendus näidatud pigem lääne suunal. Põhjakalda, Käenu ja Aasu vahel olevasse metsa ning jõe ja järve kalda ehituskeeluvööndisse ei ole uute elukohtade rajamine lubatud. Kruntide vähima suuruse määramisel on arvestatud, et ajalooline krundisuurus oleks üldjoontes tagatud, et ei toimuks liigset tihendamist. Määramise aluseks on säilinud ajaloolised krundid külas. Küla idaservas tihendatavas alas asuv Ülikooli kinnistu kuulub nii funktsionaalselt kui ka ruumiliselt kokku Võsupere ja Metsanurga küla lähitaludega.

Väljapoole nimetatud alasid hoonete ning nendega seotud rajatiste püstitamine võib kahjustada ajaloolise külastruktuuri säilimist. Lubatud on hävinud talukohtade taastamine. Külla võib ehitada uusi elamuid arvestades seniste elamute paiknemist.

Uute hoonete paigutamisel tuleb järgida külas väljakujunenud elamu ja abihoonete rütmi (elamud ja sellega seotud abihooned lubatud vaid õue läheduses) ning vältida ebasobivate vaadete tekkimist. Lisaks töös esitatud uusehitustingimustele peab iga konkreetse uue hoone projekteerimisele eelnema taluõue ja selle ümbruse – kontaktvööndi – analüüs.

Näitajad	Kaitstav külaosa	Tihendatav külaosa
1. Uute kruntide moodustamine	Ei ole lubatud	Lubatud, kui moodustatavad krundid on selleks piisavalt suured
2. Elumumaa sihtotstarbe määramine	Ei ole lubatud	Lubatud, kui krunt on selleks piisavalt suur
3. Väikseim võimalik krundi suurus (m ²)	Uued krundid ei ole lubatud	20 000 (peab asuma täielikult tihendatava külaosa sees)
4. Elumaja ehitamine	Lubatud ainult hävinud elamu asendamiseks; ühel krundil lubatud üks elamu	Lubatud kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel; ühel krundil lubatud üks elamu
5. Abihoonete ehitamine	Lubatud, kui õue suurus seda võimaldab, kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel	Lubatud kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel
6. Hoonete paigutus taluõue piires	Ebakorrapärane	Korrapärane

Näitajad	Kaitstav külaosa	Tihendatav külaosa
7. Hoonete paigutus külatänavas suhtes	Määramata	Vastavalt ajaloolisele paigutusele lähedalasuvatel kruntidel; üldjuhul elamud külatee äärde, abihooned elamute taha
8. Lisanõuded	Uus hoone rajada esmajärjekorras hävinud ajaloolise hoone kohale; uued eluasemed tuleb rajada üksteisest piisavale kaugusele vastavalt külaosas väljakujunenud laadile	

Külas on uute elamute ehitamisel soovitatav järgida kahte hoone tüüpi – vanemat, nn rehielamu tüüpi ning uuemat, nn asunduselamu tüüpi, abihoonete ehitamisel püstitada suuremat või väiksemat tüüpi abihooneid. Hoonete soovitatavad mõõtmeid on alljärgnevad.

Elamu näitajad	Rehielamu tüüp	Asunduselamu tüüp
9. Elamu suurim ehitusalune pind (m ²)	120 (koos majandusruumidega)	120
10. Elamu harja kõrgus (m)	6...7	6...7
11. Elamu katusetüüp	Viil või poolkelp	Viil
12. Elamu katusekalle (kraadides)	35...42	40...45
13. Elamu viimistlusmaterjal	Palk, laudis	Laudis
14. Elamu laiuse ja pikkuse suhe	1:2 kuni 1:3	1:1,5 kuni 1:2
15. Elamu suurim laius (m)	Soovitatavalt 6...7	Soovitatavalt 6...7
16. Elamu juurdeehitus lubatud	Ühel küljel tuulekojana	Kuni kahel küljel
17. Elamu ühe juurdeehituse maht põhimahust	Kuni 5%	Kuni 15%
18. Lisanõuded	Hooned võivad olla vaid ühekorruselised, katusealune on lubatud välja ehitada; elamutele ei ole lubatud ehitada rõdusid; viimistluses ei ole lubatud kasutada tehases toodetud ümarpalki; hoonete vundamendi kõrgus kuni 30 cm; hoonete kõrgused on määratud vundamendi pealt, v.a. juhul kui on tegemist kõrgendatud sokliga, sel juhul arvestada kõrgus maapinnast.	

Abihoone näitajad	Väiksema abihoone tüüp	Suurema abihoone tüüp
19. Abihoone suurim ehitusalune pind (m ²)	20...60	60...120
20. Abihoone harja kõrgus (m)	3...4	6...7
21. Abihoone katusetüüp	Viil	Viil
22. Abihoone katusekalle (kraadides)	30...35	35...42

Abihoone näitajad	Väiksema abihoone tüüp	Suurema abihoone tüüp
23. Abihoone viimistlusmaterjal	Palk, laudis	Palk, laudis
24. Abihoone laiuse ja pikkuse suhe	1:1,5 kuni 1:2	1:2 kuni 1:5
25. Lisanõuded	<p>Hooned võivad olla vaid ühekorruselised; abihoonetele ei ole lubatud ehitada verandasid, rõdusid, terrasse, katuse väljaehitisi; väärtuslikel ja väga väärtuslikel abihoonetel ei ole uued juurdeehitused lubatud; viimistluses ei ole lubatud kasutada tehases toodetud ümarpalki; hoonete vundamendi kõrgus kuni 30 cm; hoonete kõrgused on määratud vundamendi pealt, v.a. juhul kui on tegemist kõrgendatud sokliga, sel juhul arvestada kõrgus maapinnast; ühel taluõel võib olla üks suurem abihoone.</p>	

54 Korjuse küla

54.1 Ajalooline analüüs

54.1.1 Tekkelugu ja kaardi analüüs

Korjuse küla asub Kadrina kirikukihelkonnas.

Korjuse hajatalu võib olla Gregoriuse tuletis. 1732. aastal on kirja pandud Korjosoaja, 1780 Korgesoo, 1782 Korieso, 1739 Korjusse ja Korjosse¹⁰⁹.

Palmes olid 1726. aastal hajatalud ja vabadikukohad. Vösu vabadike all on kirjas ka Korjuse. Üleasustatud Võhma külast 1856. aastal Joaveskisse toodud taludele anti heinamaad kaheksa kilomeetri kaugusele Korjusele.

Talude päriksostmisega tegid Lahemaal algust Loobu ja Palmse mõis¹¹⁰. Palmse mõis müüs kohad kahes laines. Esimene neist oli aastatel 1866-1870, mil müüdi teiste seas ka hajatalud Korjusel. Tihti ei ostsud talu endine peremees, vaid uus talupoeg, kes mõnigi kord oli kaugemalt tulnud. Laatrest tulnu ostis 1870 Alt-Korjuse¹¹¹.

Korjuse küla on alguse saanud Korjuse hajatalust, mis paiknes Ilumäe ja Eru vahel, soode keskel kõrgemal künkal, kus harimiseks sobilikku maad oli suhteliselt napilt. Seetõttu ei olegi Korjuse talust saanud suurt küla areneda. Vana hajatalu Korjuse lähedusse on rajatud hilisemal ajal paar uut talukohta. Küla põhjaosas asub metsade keskel Vanapere. Tänapäevane administratiivpiir kulgeb põhjas mööda suuremaid maanteid ning ida-, lõuna- ja läänepool suhteliselt meelevaldselt (kohati ei arvesta isegi krundipiire) läbi metsa. Kuna tegemist on ühe hajatalust alguse saanud üksusega, millele on hiljem liitunud piirkonnas olevad uued talud, ei ole külal selgelt loetavat struktuuri.

Kaardianalüüs tugineb lisaks suuremõõtkavalistele kaartidele (vene üheverstaline, Eesti topograafiline kaart ja põhikaart) ka Palmse mõisa kaardile, mis pärineb aastatest 1806-07.

Asustuse muutusi kirjeldab seletuskirja lisa esitatud Korjuse küla kaart (andmebaasis andmekiht eluhooned), millelt saab jälgida küla kujunemist üksiktalu kaupa. Kaardile on märgitud talukohtade rajamise ajajärk. Koha vanust näitab põhihoone värv (punane tinglikult tsaariaegne, sinine sõdadevahelise vabariigi aegne ja roheline hilisem, pikem seletus peatükis 4.1.).

54.1.2 Visuaalne analüüs

- 1. Maastik ja teedevõrk.** Küla metsa sees, suurtest liikumistsoonidest eemal, mida suure maailma ja intensiivse „tsivilisatsiooniga“ (näiteks Vösuga) ühendavad metsavaheteed ja -rajad. Läbi külamaade kulgeb põhjasuunas Käsnu oja.
- 2. Küla struktuur ja tüpoloogia.** Kujunenud põlise metsade sisse rajatud kahe hajatalu baasil 19. sajandil krunti ajamise aegu. Talutuumikutena annavad endast tänaseni märku kaks teineteisest lahus asuvat põlistalu: Korjuse ja Vanapere, milles lõunapoole on 19./20. sajandil tekkinud uue kohana Oja talu. Viimase kõrvale

¹⁰⁹ Tarvel, Enn. Lahemaa ajalugu. 1983, lk 59-60.

¹¹⁰ samas, lk 99.

¹¹¹ samas, lk 100.

omakorda Hiela, Oja, Kõrve, Kasepere ja Altoa nimelised talud, mis kokku moodustavad suhteliselt korraldamatu ja kaoatilise koosluse.

3. **Arhitektuuriline analüüs ja karakter.** Arhitektuuripilt tagasihoidlik, domineerivad väikesed sõdadevahelise vabariigi ajal rajatud väikesed asundustalud, millest mõni ilmestatud verandaga (Oja, Hiela). Ülejäänud talude puhul on vanade arhitektuuriliste jõujoonte kõrval selgelt ülekaalus kaasaegne lähenemine, mis on toonud kaasa mitmete kunagiste suurte kõrvalhoonete ümberehitamise ja kasutuselevõtu elamisfunktsioonis. Nii näiteks on Kasepere rehehoone baasil ehitatud välja pikk ja mahukas elumaja, rekonstrueeritud on Kõrve hobusetall.
4. **Miljöö ja tunnetuslik analüüs.** Mitte palju ütlev, pigem funktsionaalne, vastates tänase kasutaja soovidele ja sellega kaasnevatele maitseelistustele. Tänu suhteliselt mõõdutundelisele ja kohalikke traditsioone silmas pidavale ehitusviisile, on kogumulje argiselt anonüümne, siiski mitte häiriv, tekitades positiivselt sõbralikke emotsioone ja jättes võimaluse siirduda arhitektuuri juurest paiga oluliseks väärtuseks olevasse – loodusesse ja metsa.

54.2 Väärtused

- a) **Maastik ja loodus.** Metsamaastik, millest on ajapikku välja kasvanud talukohad neile omase põllumajandusmaastiku – põldude ja heinamaade – ning vaba ruumilise lähenemisega. Rahulik, looduskeskne, peidetud potentsiaalse ja varjatud väärtustega arhitektuurilise miljöö esiletoomiseks tulevikus.
- b) **Vanus.** Kaks põlistalu, mille ümber on kujunenud uued 19. ja 20. sajandil rajatud talukohad.
- c) **Struktuur ja tüpoloogia.** Metsa keskele jäävad hajatalud kujundavad väheste struktuuriliste karakterjoontega maastiku. Tervikuna raskesti hoomatava ja tõlgendatav.
- d) **Arhitektuuriline karakter.** Tagasihoidlik, ilma suuremate tõusude ja mõõnadeta, rahulik nagu ümberkaudne loodus.
- e) **Miljöö ja muinsuskõne.** Ei kujunda pinnast emotsionaalseteks kõrghetkedeks, hõlmab ühtlase ja sageli Eesti kultuuriliseks identiteediks peetavad luuleread: *Siin ma olen sündinud tasasel maal/ siit ka mu rahu ja tasakaal* (Paul-Eerik Rummo).

54.3 Ehituspiirangud

Tulenevalt eelnevates peatükkides väljatoodust ei ole Korjuse külas põhjendatud kaitstavate külaosade määramine – suurem osa külast on visuaalselt/miljööliselt muudetud niivõrd, et selle säilitamine praegusel kujul ei ole õigustatud vaatamata asjaolule, et enamik talukohti pärineb tsaariajast. Külas on ühte liiki ehitusalasid – tihendatav külaosa, mis paikneb olemasolevate talukohtade ümbruskonnas. Kruntide vähima suuruse määramisel on arvestatud, et ajalooline krundisuurus oleks üldjoontes tagatud, et ei toimuks liigset tihendamist. Määramise aluseks on säilinud ajaloolised krundid külas. Väljapoole nimetatud ala hoonete ning nendega seotud rajatiste püstitamine võib kahjustada ajaloolise külastruktuuri säilimist. Lubatud on hävinud talukohtade taastamine. Külla võib ehitada uusi elamuid arvestades seniste elamute paiknemist.

Uute hoonete paigutamisel tuleb järgida külas väljakujunenud elamu ja abihoonete rütmi (elamud ja sellega seotud abihooned lubatud vaid õue läheduses) ning vältida ebasobivate vaadete tekkimist. Lisaks töös esitatud uusehitustingimustele peab iga konkreetse uue hoone projekteerimisele eelnema taluõue ja selle ümbruse – kontaktvööndi – analüüs.

Näitajad	Tihendatav külaosa
1. Uute kruntide moodustamine	Lubatud, kui moodustatavad krundid on selleks piisavalt suured
2. Elamumaa sihtotstarbe määramine	Lubatud, kui krunt on selleks piisavalt suur
3. Väikseim võimalik krundi suurus (m ²)	8000 (peab asuma täielikult tihendatava külaosa sees)
4. Elumaja ehitamine	Lubatud kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel; ühel krundil lubatud üks elamu
5. Abihoonete ehitamine	Lubatud kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel
6. Hoonete paigutus taluõue piires	Korrapärane
7. Hoonete paigutus külatänava suhtes	Vastavalt ajaloolisele paigutusele lähedalasuvatel kruntidel; üldjuhul elamud külatee äärde, abihooned elamute taha
8. Lisanõuded	Uus hoone rajada esmajärjekorras hävinud ajaloolise hoone kohale; uued eluasemed tuleb rajada üksteisest piisavale kaugusele vastavalt külaosas väljakujunenud laadile

Külas on uute elamute ehitamisel soovitatav järgida kahte hoone tüüpi – vanemat, nn rehielamu tüüpi ning uuemat, nn asunduselamu tüüpi, abihoonete ehitamisel püstitada suuremat või väiksemat tüüpi abihooned. Hoonete soovitatavad mõõtmeid on alljärgnevad.

Elamu näitajad	Rehielamu tüüp	Asunduselamu tüüp
9. Elamu suurim ehitusalune pind (m ²)	140 (koos majandusruumidega)	120
10. Elamu harja kõrgus (m)	6...7	6...7
11. Elamu katusetüüp	Viil või poolkelp	Viil
12. Elamu katusekalle (kraadides)	35...42	40...45
13. Elamu viimistlusmaterjal	Palk, laudis	Laudis
14. Elamu laiuse ja pikkuse suhe	1:2 kuni 1:3	1:1,5 kuni 1:2
15. Elamu suurim laius (m)	Soovitatavalt 7...8	Soovitatavalt 6...7
16. Elamu juurdeehitus lubatud	Ühel küljel tuulekojana	Kuni kahel küljel
17. Elamu ühe juurdeehituse maht põhimahust	Kuni 5%	Kuni 15%

Elamu näitajad	Rehielamu tüüp	Asunduselamu tüüp
18. Lisanõuded	<p>Hooned võivad olla vaid ühekorruselised, katusealune on lubatud välja ehitada; elamutele ei ole lubatud ehitada rõdusid; viimistluses ei ole lubatud kasutada tehases toodetud ümarpalki; hoonete vundamendi kõrgus kuni 30 cm; hoonete kõrgused on määratud vundamendi pealt, v.a. juhul kui on tegemist kõrgendatud sokliga, sel juhul arvestada kõrgus maapinnast.</p>	

Abihoone näitajad	Väiksema abihoone tüüp	Suurema abihoone tüüp
19. Abihoone suurim ehitusalune pind (m ²)	20...60	60...120
20. Abihoone harja kõrgus (m)	3...4	6...7
21. Abihoone katusetüüp	Viil	Viil
22. Abihoone katusekalle (kraadides)	30...35	35...42
23. Abihoone viimistlusmaterjal	Palk, laudis	Paekivi sokkel, palk, laudis
24. Abihoone laiuse ja pikkuse suhe	1:1,5 kuni 1:2	1:2 kuni 1:5
25. Lisanõuded	<p>Hooned võivad olla vaid ühekorruselised; abihoonetele ei ole lubatud ehitada verandasid, rõdusid, terrasse, katuse väljaehitisi; väärtuslikel ja väga väärtuslikel abihoonetel ei ole uued juurdeehitused lubatud; viimistluses ei ole lubatud kasutada tehases toodetud ümarpalki; hoonete vundamendi kõrgus kuni 30 cm; hoonete kõrgused on määratud vundamendi pealt, v.a. juhul kui on tegemist kõrgendatud sokliga, sel juhul arvestada kõrgus maapinnast; ühel taluõel võib olla üks suurem abihoone.</p>	

55 Koljaku küla

55.1 Ajalooline analüüs

55.1.1 Tekkelugu ja kaardi analüüs

Koljaku küla asub Kadrina (Palmse mõisa osa) ja Haljala (Sagadi mõisa osa) kirikukihelkonnas.

Koljaku tähendab mäge või kõrgendikku¹¹². Palmstes oli 1726. aastal Võsu vabadike all nimetatud Lemuselja, Sae (Saeveski) ja Laviku. Nimetatud kohad on olemas ka 1795. a Palmse ja Sagadi mõisa piirikaardil, lisaks Ligedama ja Koljaku (täna kinnistu nimega Lasteaia küla Ligedamast lõunas) kohale. Lemuselja ja Laviku kanti peeti uuemal ajal omaette külaks Võsu-Metsanurga all. Võsu all on 1782. aastal märgitud Koljaku¹¹³. 1866. aastal oli Palmstes viis metsavahikohta, teiste seas on nimetatud Koljakut.

Talude pärisekstomisega tegid Lahemaal algust Loobu ja Palmse mõis¹¹⁴. Palmse mõis müüs kohad kahes laines. Esimene neist oli 1866-1870. Siis müüdi hajatalu Lemuselja ja Võsu küla (sealhulgas Sae veskikoht). Palmstes on 10. märtsil 1866. aastal Kustaw Lawik ostnud Laviku veskikoha¹¹⁵. Tihti ei ostnud talu endine peremees, vaid uus talupoeg, kes mõnigi kord oli kaugemalt tulnud. Lemuselja ostis 1869. aastal mees Vana-Karistest¹¹⁶.

Ligedamal asus ka Sagadi üks saeveskitest (esineb hiljemalt 1765¹¹⁷)¹¹⁸. Teada on, et Ligedamal oli Mühlbachil jahuveski kõrval saeraam ja Sagadi mõisal oli Ligedamal ka kõrts (1875)¹¹⁹. Ligedamal oli ka väikene telliselööv¹²⁰. Ligedama veski on esimest korda kirjas Mellini atlas (1798), kuid oli olemas vist ka 1765. aastal, kui kaardil on lähestikku kaks Sae nimelist veskit¹²¹. 1875. aastal oli Ligedamal juba korstnaga taluelamu, üks üheksast Sagadi mõisa taluelamust. Sae peremees ehitas 1878. aastal vana rehetare asemele uue avara elumaja. Palmse parun öelnud siis: „Noh, sina Jaagup, ehitab nüüd ilusa maja. Kui maja valmis saab, siis minu kärner tuleb, teeb sulle aia.“ Sael ei usutud seda, aga tuligi kärner hobustega, istikud peal, ja rajas Saele aia¹²². Ligedama, Sae (Marten Sae) ja Laviku (Jürgen Lawick) talupoja vapid on Ilumäe kabeli klaasvitraažil (1729)¹²³.

Koljaku küla asustus paikneb küla põhjaosas Võsu aleviku läheduses ja suuremate teede ääres. Tegemist on kunstlikult moodustatud administratiivüksusega, mis ei ole ajalooliselt kujunenud tervik. Täna Koljaku küla piires asuvad põlistalud Lemuselja, Laviku ja Sae. Lisaks mainitud kohtadele kuulub tänase küla piireisse ka varasemalt hoopis Sagadi mõisa maadel asunud Ligedama (märgitud juba 1789. a Palmse ja Sagadi mõisa piirikaardil). Koljaku küla on moodustatud mitme erinevale mõisa kooseisu kuulunud vana hajatalu baasil.

¹¹² Tarvel, Enn. Lahemaa ajalugu. 1983, lk 59-60.

¹¹³ samas, lk 58.

¹¹⁴ samas, lk 99.

¹¹⁵ samas, lk 100.

¹¹⁶ samas, lk 101.

¹¹⁷ samas, lk 108.

¹¹⁸ samas, lk 106.

¹¹⁹ samas, lk 110.

¹²⁰ samas, lk 109.

¹²¹ samas, lk 82.

¹²² samas, lk 102.

¹²³ samas, lk 80.

Kaardianalüüs tugineb lisaks suuremõõtkavalistele kaartidele (vene üheverstaline, Eesti topograafiline kaart ja põhikaart) ka Palmse mõisa kaardile aastatest 1789, 1795, 1806-07, 1864 ja Sagadi mõisa kaardile aastast 1859.

Asustuse muutusi kirjeldab seletuskirja lisas esitatud Koljaku küla kaart (andmebaasis andmekiht eluhood), millelt saab jälgida küla kujunemist üksiktalukaupa. Kaardile on märgitud talukohtade rajamise ajajärk. Koha vanust näitab põhihoone värv (punane tinglikult tsaariaegne, sinine sõdadevahelise vabariigi aegne ja roheline hilisem, pikem seletus peatükis 4.1.).

55.1.2 Visuaalne analüüs

- 1. Maastik ja teedevõrk.** Küla Võsu jõe ääres maanteed ristis. Suure lõunast põhja suunas siirduva Haljala-Sagadi ja Võsu ning sealt edasi piki mereranda Vergi suunas kulgeva tee ääres. Samast saavad alguse läände Ilumäe ja Palmse poole läbi metsade suunduv ning idasse Altja külla kulgev tee. Teede topograafiaga määratletud asukoha olulisust aitab veelgi tõsta sajandite taha ulatuv asustus – kaks veskikohta Sae ja Laviku ning ürgrikas Ligedama talu, mis seostub muinasaegsete põllumaade ja nn vabatalu traditsioonidega. Mõningatel andmetel asus samas 19. sajandil ka tellisetootmine. 20. sajandil on Koljakust saanud viimane asustuspunkt enne Võsu.
- 2. Küla struktuur ja tüpologia.** Veskite ja hajatalude ühendamisel kujunenud küla, mille puhul on raske rääkida hoomatavast ja terviklikust struktuurist. Tänapäeval kinnistul nimega Roheline asub Palmse kunagise vallamaja, mis hävis II maailmasõjas, vundament.
- 3. Arhitektuuriline analüüs ja karakter.** Tervikpildis raskesti hoomatav, Võsu poole kasvanud suvitusküla foonil eristuvad ajaloolised veskikohad: Greenwaldi (tänapäevane nimi) ja Vanaaseme kaugemal Ilumäe tee ääres. Veskivaremete kõrval suured veskitalud, mis kujundavad omaette mõjuringe koos osaliselt säilinud ajaloolise struktuuri ja hoonestusega. Greenwaldis rannatüüpi madala kelpkatusega elumaja, mille arhitektuuriline ilme ja genees on saanud alguse rehielamu traditsioonidest. Keldrimäe (varasem Lemuselja) talu on vana metsavahi koht., millest annab tunnistust arhailise moega taluõu ja seda piiravad hooned: saun, laudad, paekiviaiad. Suhteliselt arhailisema koega on ka Silla. Eemale jäävad Ligedama põlistalu ja Tiigi, Irma, mis oma põlise karakteri on tänaseks kaotanud.
- 4. Miljö ja tunnetuslik analüüs.** Paiga emotsionaalsed väärtused seostuvad ennekõike jõe ja selle äärsete põliste veskikohtadega. Suvituspriirkond suhteliselt anonüümse ilmega.

55.2 Väärtused

- a) Maastik ja loodus.** Tähelepanu jõe ja selle kallastele, mis koos kahe veski asukohaga (neist Laviku ulatuslikult rekonstrueerimisel) kujundab täna paikkonna sügavama identiteedi ja hinnatava emotsionaalse väärtuse.
- b) Vanus.** Kohana ürgvana, mille hilisem elu ja suvituseesmärgid Võsu lähistel on hulgaliselt täiendanud uue anonüümse, silmapaistmatu arhitektuuriga.
- c) Struktuur ja tüpologia.** Veski- ja hajataludest koosnev struktuur, milles ajalooline pärand tõuseb „saartena” esile.

- d) **Arhitektuuriline karakter.** Raskesti hoomatav ja kirjeldatav. Kogu külas eristuvad 3-4 vanemat taluõue, neist märkimisväärsemaid säilinud Laviku talukompleks (mitte samanimeline veski, mis on täielikult uuendamisel).
- e) **Miljöö ja muinsuskõne.** Säilinud jõe lähemas tsoonis, põliskohtade südames ja nende lähemas ümbruses.

55.3 Ehituspiirangud

Tulenevalt eelnevates peatükkides väljatoodust ei ole Koljaku külas põhjendatud kaitstavate külaosade määramine – suurem osa külast on muudetud nii struktuuraalselt kui ka miljööliselt niivõrd, et selle säilitamine praegusel kujul ei ole õigustatud. Külas on ühte liiki ehitusalasid – tihendatav külaosa, mis paikneb olemasolevate talukohtade ümbruskonnas. Kruntide vähima suuruse määramisel on arvestatud, et ajalooline krundisuurus oleks üldjoontes tagatud, et ei toimuks liigset tihendamist. Määramise aluseks on säilinud ajaloolised krundid külas. Väljapoole nimetatud ala hoonete ning nendega seotud rajatiste püstitamine võib kahjustada ajaloolise külastruktuuri säilimist. Lubatud on hävinud talukoha taastamine. Külla võib ehitada uusi elamuid arvestades seniste elamute paiknemist.

Uute hoonete paigutamisel tuleb järgida külas väljakujunenud elamu ja abihoonete rütmi (elamud ja sellega seotud abihooned lubatud vaid õue läheduses) ning vältida ebasobivate vaadete tekkimist. Lisaks töös esitatud uusehitustingimustele peab iga konkreetse uue hoone projekteerimisele eelnema taluõue ja selle ümbruse – kontaktvööndi – analüüs.

Näitajad	Tihendatav külaosa
1. Uute kruntide moodustamine	Lubatud, kui moodustatavad krundid on selleks piisavalt suured
2. Elumumaa sihtotstarbe määramine	Lubatud, kui krunt on selleks piisavalt suur
3. Väikseim võimalik krundi suurus (m ²)	6000 (peab asuma täielikult tihendatava külaosa sees)
4. Elumaja ehitamine	Lubatud kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel; ühel krundil lubatud üks elamu
5. Abihoonete ehitamine	Lubatud kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel
6. Hoonete paigutus taluõue piires	Korrapärane
7. Hoonete paigutus külatänava suhtes	Vastavalt ajaloolisele paigutusele lähedalasuvatel kruntidel; üldjuhul elamud külatee äärde, abihooned elamute taha
8. Lisanõuded	Uus hoone rajada esmajärjekorras hävinud ajaloolise hoone kohale; uued eluasemed tuleb rajada üksteisest piisavale kaugusele vastavalt külaosas väljakujunenud laadile

Külas on uute elamute ehitamisel soovitatav järgida kahte hoone tüüpi – vanemat, nn rehielamu tüüpi ning uemat, nn asunduselamu tüüpi, abihoonete ehitamisel

püstitada suuremat või väiksemat tüüpi abihooneid. Hoonete soovitatavad mõõtmeid on alljärgnevad.

Elamu näitajad	Rehielamu tüüp	Asunduselamu tüüp
9. Elamu suurim ehitusalune pind (m ²)	120 (koos majandusruumidega)	120
10. Elamu harja kõrgus (m)	6...7	6...7
11. Elamu katusetüüp	Viil või poolkelp	Viil
12. Elamu katusekalle (kraadides)	35...42	40...45
13. Elamu viimistlusmaterjal	Palk, laudis	Laudis
14. Elamu laiuse ja pikkuse suhe	1:2 kuni 1:3	1:1,5 kuni 1:2
15. Elamu suurim laius (m)	Soovitatavalt 7...8	Soovitatavalt 6...7
16. Elamu juurdeehitus lubatud	Ühel küljel tuulekojana	Kuni kahel küljel
17. Elamu ühe juurdeehituse maht põhimahust	Kuni 5%	Kuni 15%
18. Lisanõuded	Hooned võivad olla vaid ühekorruselised, katusealune on lubatud välja ehitada; elamutele ei ole lubatud ehitada rõdusid; viimistluses ei ole lubatud kasutada tehases toodetud ümarpalki; hoonete vundamendi kõrgus kuni 30 cm; hoonete kõrgused on määratud vundamendi pealt, v.a. juhul kui on tegemist kõrgendatud sokliga, sel juhul arvestada kõrgus maapinnast.	

Abihoone näitajad	Väiksema abihoone tüüp	Suurema abihoone tüüp
19. Abihoone suurim ehitusalune pind (m ²)	20...60	60...120
20. Abihoone harja kõrgus (m)	3...4	6...7
21. Abihoone katusetüüp	Viil	Viil
22. Abihoone katusekalle (kraadides)	30...35	35...42
23. Abihoone viimistlusmaterjal	Palk, laudis	Palk, laudis
24. Abihoone laiuse ja pikkuse suhe	1:1,5 kuni 1:2	1:2 kuni 1:5

Abihoone näitajad	Väiksema abihoone tüüp	Suurema abihoone tüüp
25. Lisanõuded	<p>Hooned võivad olla vaid ühekorruselised; abihoonetele ei ole lubatud ehitada verandasid, rõdusid, terrasse, katuse väljaehitisi; väärtuslikel ja väga väärtuslikel abihoonetel ei ole uued juurdeehitused lubatud; viimistluses ei ole lubatud kasutada tehases toodetud ümarpalki; hoonete vundamendi kõrgus kuni 30 cm; hoonete kõrgused on määratud vundamendi pealt, v.a. juhul kui on tegemist kõrgendatud sokliga, sel juhul arvestada kõrgus maapinnast; ühel taluõel võib olla üks suurem abihoone.</p>	

56 Sagadi küla

56.1 Ajalooline analüüs

56.1.1 Tekkelugu ja kaardi analüüs

Sagadi küla asub Haljala kirikukihelkonnas.

Kirjalikes allikates esineb Sagadi esmakordselt 13. sajandi algul, 1469. aasta ürikus (*Saccadi*)¹²⁴, hilisemate nimekujudena on kasutusel olnud Sackede (1517), Sackade (1544), Sackkade (1541), Sagadt (1521), Sackedt (1535), Saaggadt (1586), Saggat (1699 ja järgnevatel sajanditel). Sagadi mõis esineb esmakordselt 1469. aastal, tänane peamaja valmis 1749-53¹²⁵. Sagadi abimõisad olid Oandu ja Paduri (jäab rahvuspargi piiridest välja). Oandut on nimetatud Haljala kirikuraamatus 1745. aastal¹²⁶. 18. sajandi allikates esinesid ainult Sagadi ja Lauuli küla ning omaette rühmitusena hajatalud. Tsaariaegne Sagadi küla hõlmas seejuures nii Suure- kui Väikeküla (nt märgitud 1881. a kaardil) vastavalt ida- ja lääneosas. Mõnes revisjonis on mitmeid, ka üsnagi kaugteid hajatalusid (Teppelvälja, Rägala, Vila jt) arvestatud Sagadi küla alla. Sagadi külla asutati 1875. aastal vallakool¹²⁷.

Tänane küla koosneb kahest vanast, kuid eriilmelisest osast – mõisaansamblist ja sellest läänepoolse jäävast vanast külaosast, mille talud paiknevad kahe grupina, üks teede ristumiskohas sumbjas kogumik ja teine Sagadi-Palmse teest veidi põhja poole jääv ridamisi asetatud taluõuedega. Vana küla ja mõisa vahel asuvad täna neli reastikku kohta asunduselamu stiilis hoonetega endise mõisa veskist veidi põhja poole. Osa mõisa maadest peale 1919. aasta maareformi moodustatud taludest, mis jäävad Palmse-Sagadi teest lõuna poole, asuvad väljaspool rahvusparki (kaitseala piir jookseb mööda teed). Samuti on mõned endised Suur-Sagadi küla talud jäänud väljapoole rahvuspargi ala, kuna piiriks on valitud tee.

Sagadi mõisaansambel tõuseb jõuliselt esile domineerides maastikus. Kuna tegemist on külast selgelt eristuva struktuuriga, millele käesolevas töös ei keskenduta, siis see eraldi käsitlemist ei leia. Küll aga on maastikus jälgitav struktuur analoogiline teistele mõisatele. Mõisa hiilgeaegadel on mõisaansambel ümbritsetud avatud maastikuga ehk mõisa põldudega, mis tänaseks on krunditud ja kuuluvad eraomanikele. Mõisa südamest läänepoolse jääv ajaloolise küla tuumik (koosneb kahest osast), mille peenikeste siiludena paiknevad nõorimaad on 19. sajandi keskel krundimise käigus ümber jagatud on suures osas säilinud oma ajaloolises asukohas. Täna on vana Sagadi küla struktuur loetav, kuigi mitmeid krunte on aja jooksul, peamiselt sõdadevahelise vabariigi ajal, tükeldatud ja hoonestatud.

Kaardianalüüs tugineb lisaks suuremõõtkavalistele kaartidele (vene üheverstaline, Eesti topograafiline kaart ja põhikaart) ka Sagadi mõisa kaartidele, mis pärinevad aastatest 1699, 1849, 1856, 1859 ja 1881.

Asustuse muutusi kirjeldab seletuskirja lisa esitatud Sagadi küla kaart (andmebaasis andmekiht eluhooned), millelt saab jälgida küla kujunemist üksiktalu kaupa. Kaardile on märgitud talukohtade rajamise ajajärk. Koha vanust näitab põhihoone värv (punane

¹²⁴ Tarvel, Enn. Lahemaa ajalugu. 1983, lk 18.

¹²⁵ Hein, Ants. Palmse. 1996, lk 23.

¹²⁶ Tarvel, Enn. Lahemaa ajalugu. 1983, lk 25.

¹²⁷ samas, lk 203.

tinglikult tsaariaegne, sinine sõdadevahelise vabariigi aegne, roheline hilisem ja lilla tsaariaegne, mida ei ole märgitud topograafilisel kaardil – pikem seletus peatükis 4.1.).

56.1.2 Visuaalne analüüs

- 1. Maastik ja teedevõrk.** Põlisküla tasandikul, rajatud koos maaviljeluse edenemisega astanguliselt mere poole laskuvale seljandikule suure tõenäosusega juba muinasajal. Asustuse areng maa koloniseerimise järel 13. sajandil tõi kaasa kahe teineteise kõrval elanud maailma – mõisa ja küla väljaarenemise, mis kujundavad ka täna maastikulise situatsiooni ning sellele omase polariseerumise – nn mõisa- ja talumaastiku, st kõrgarhitektuurist lähtuva eesmärkide ja kohalike asustusajalooliste tingimuste vahel. Asustuse erinevad osad liidab kokku teedevõrk, mis seob küla Rakvere-Võsu ja Palmse-Vergi suunal kulgevate maanteed ristmikuga pakkudes mõisale võimaluse jääda pisut kõrvale ning kujundada maastikus omaette esteetiline tervik, mille puhul teed ja teedevõrk liituvad ning leiavad koha pigem kunsti ja valgustusideoloogia kontekstis. Mõisa ja küla vahele jääb väike kolhoosiküla.
- 2. Küla struktuur ja tüpologia.** Kaks erinevat asustusüksust tingivad ka kahe erineva struktuuri olemasolu. 18. sajandil, baroki ja klassitsismi piirimaal välja ehitatud mõis eksponeerib toonaseid stiiliarhitektuuri tavasid sellele iseloomuliku teljelisuse, regulaarse teedevõrgu ning esi- ja tagaväljakute süsteemiga, pakkudes nii pildi ühest Eesti silmapaistvamast ansamblist. Küla selle kõrval on küla, osa Lahemaale iseloomulikust talumaastikust, mis tänu oma põlisele kujunemisele annab märku sumb- ja ridaküla traditsioonidest, jagunedes maastikus põhimõtteliselt kaheks – idapoolse jäävaks põlitalude tuumikuks ja lääneosas piki teed koonduvaks ridakülaks. Taluõude ümber ja piki teed on kiviaiad, mis kohati avanevad taluõule juhtivate puiesteedena (Madine).
- 3. Arhitektuuriline analüüs ja karakter.** Põlisküla traditsiooniks on suured taluõued ja Lahemaale iseloomulik rehemaja, mis massiivse, mõnikord unkaaukudega katuse all (nt Väike-Hansu) liidab elumaja kokku rehealusega. Enamasti puidust (Joosepi, Kaleva, Otsa), harvem on elumaja puidust ja rehealune paekivist (Käsperi). Vanade talude ümber vanad kõrvalhooned, sumbkülas eristuvate avarate taluõuedega (Sepahansu) ning sinna koonduvate rõhtpalkidest lautade, aitade, suurte paekivist keldritega. Tsaariaegsete taluõude vahele on sõdadevahelise vabariigi aegse krundistamise aegu kujunenud väikeste asundustalude võrk, mille arhitektuuriline karakter seostub väikese verandaga eluhoone juurdumisega Lahemaal (Toomla, Sepa). Hoonestuse tihendamise tulemusena on üldpilt külast hägustunud, mida on mõjutanud nii nõukogude okupatsiooni aegsed muudatused (näiteks 1960-70ndatel aastatel rajatud külaosa väljaehitamine mõisa ja põlisküla vahel – Kasevälja, Kasemäe).
- 4. Miljö ja tunnetuslik analüüs.** Kaks erinevat maailma – mõis ja küla kujundavad paikkonna arhitektuuripildile omase miljöö, kus stiiliajalooline arhitektuurikõne vastandub kohaliku ehituskunsti traditsioonidele, luues eelduse dialoogiks Eesti kultuuri polaarsuse ja pärandilõime sisse kootud erinevate impulsside vahel. Magnetiks on iseenesestki mõis, millele küla kujundab fooni, nõudes sellesse süvenemiseks eelteadmisi ja informatsiooni. Suures plaanis on Sagadi küla märkamatu.

56.2 Väärtused

- a) **Maastik ja loodus.** Tasandiku servas, suurte põllu- ja heinamaade keskel kujundavad mõis ja küla atraktiivse ning maastikulisest taustast oma arhitektuurilise karakteriga eristuva koosluse, rikastades nii Lahemaa üldpilti ja loodussituatsiooni.
- b) **Vanus.** Hinnatav nii ajaloo kui selle konkreetse geneesi tunnismärgina, ulatudes asustuse kujunemise looga tagasi muinasaega, saades tunnistuseks maa koloniseerimistingimustest ja sellega kaasnevatest arengutest seoses mõisa ja küla väljakujunemisega nende tänasel asupaigal juba 15.-16. sajandil.
- c) **Struktuur ja tüpoloogia.** Kõrgeima arhitektuuriväärtusega mõisaansamblile pakub vastandpooluse küla, mis koondudes osaliselt sumbküla moodustavate põlistaludena ja osaliselt maantee serva kiviaedade taha ridakülana kujundavad suurte teede ristmikis omaette ja tähelepanuväärset positsiooni omava asustustuumiku.
- d) **Arhitektuuriline karakter.** Küla väärtuslikuma osa kujundavad sumb- ja ridakülana koonduvad põlised taluõued neile omaste rehemajade ja kõrvalhoonetega (Väike-Hansu, Käsperi, Kaleva, Otsa). Sõdadevahelise vabariigi aegne asustus nende vahel suhteliselt väiksema arhitektuurilise väärtusega.
- e) **Miljöö ja muinsuskõne.** Hinnatav ja oma ajaloolises situatsioonis hoomatav sumb- ja ridaküla piirides, millist muljet ei suuda rikkuda ka nende vahele kavandatud uushooned (Ormi), laokil majapidamised, varisevad katused. Sagadi on külana alles ja väärib sellisena tähelepanu.

56.3 Ehituspiirangud

Sagadi külast jääb lõunapoolne osa väljapoole Lahemaa Rahvusparki. Muinsuskaitsealust Sagadi mõisa kompleksi käesolevad ehitustingimused ei puuduta, vastavad tingimused seab Muinsuskaitseamet. Tulenevalt eelnevates peatükkides väljatoodust võib öelda, et Sagadi küla läänepoolne osa on suurepärase miljööga hästi säilinud põlisküla koos sõdadevahelise vabariigi lisandustega ning seetõttu ei ole seal sobilik uute elukohtade (talukohtade) loomine. Kaitstava külaosa määrangu aluseks on komplekshinnang struktuuri säilivusest, väärtuslike hoonete olemasolust ja visuaalsest/miljöölisest säilivusest. Tihendatavad külaosad asuvad Sagadi mõisast loode-, põhja- ja kirdepool ning kaitstavast külaosast loodes. Kruntide vähima suuruse määramisel on arvestatud, et ajalooline krundisuurus oleks üldjoontes tagatud, et ei toimiks liigset tihendamist. Määramise aluseks on säilinud ajaloolised krundid külas. Küla põhjaosas asuv Kodu kinnistu kuulub nii funktsionaalselt kui ka ruumiliselt Tepelvälja küla koosseisu. Sagadi mõisakeskusest põhjas asuv Kasevälja talukoht kuulub nii ruumiliselt kui ka funktsionaalselt kokku läheduses asuvate Lauuli küla talukohtadega ning nende vahele jääva Tepelvälja küla lõunanurgaga.

Olemasolev okupatsiooni ajal ehitatud laut kaitstavast külaosast lõunas on soovitatav kasutusele jätta tootmishoone. Tootmisalal on lubatud olemasoleva põllumajandustootmishoone lammutamine, rekonstrueerimine ja uute hoonete püstitamine, mis mahuliselt ei ole oluliselt (kuni 10%) suuremad (ei kõrguse ega ehitusaluse pindala poolest) olemasolevast krundil paiknevast tootmishoonest. Tootmishoonete viimistluses tuleb kasutada külakeskkonda sobivaid ehitusmaterjale ning värvitoone.

Väljapoole nimetatud alasid hoonete ning nendega seotud rajatiste püstitamine võib kahjustada ajaloolise külastruktuuri säilimist. Lubatud on hävinud talukohtade taastamine. Külla võib ehitada uusi elamuid arvestades seniste elamute paiknemist.

Uute hoonete paigutamisel tuleb järgida külas väljakujunenud elamu ja abihoonete rütmi (elamud ja sellega seotud abihooned lubatud vaid õue läheduses) ning vältida ebasobivate vaadete tekkimist. Lisaks töös esitatud uusehitustingimustele peab iga konkreetse uue hoone projekteerimisele eelnema taluõue ja selle ümbruse – kontaktvööndi – analüüs.

Näitajad	Kaitstav külaosa	Tihendatav külaosa
1. Uute kruntide moodustamine	Ei ole lubatud	Lubatud, kui moodustatavad krundid on selleks piisavalt suured
2. Elumumaa sihtotstarbe määramine	Ei ole lubatud	Lubatud, kui krunt on selleks piisavalt suur
3. Väikseim võimalik krundi suurus (m ²)	Uued krundid ei ole lubatud	13 000 (peab asuma täielikult tihendatava külaosa sees)
4. Elumaja ehitamine	Lubatud ainult hävinud elamu asendamiseks; ühel krundil lubatud üks elamu	Lubatud kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel; ühel krundil lubatud üks elamu
5. Abihoonete ehitamine	Lubatud, kui õue suurus seda võimaldab, kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel	Lubatud kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel
6. Hoonete paigutus taluõue piires	Ebakorrapärane	Korrapärane
7. Hoonete paigutus külatänavas suhtes	Määramata	Vastavalt ajaloolisele paigutusele lähedalasuvatel kruntidel; üldjuhul elamud külatee äärde, abihooned elamute taha
8. Lisanõuded	Uus hoone rajada esmajärjekorras hävinud ajaloolise hoone kohale; uued eluasemed tuleb rajada üksteisest piisavale kaugusele vastavalt külaosas väljakujunenud laadile	

Külas on uute elamute ehitamisel soovitatav järgida kahte hoone tüüpi – vanemat, nn rehielamu tüüpi ning uuemat, nn asunduselamu tüüpi, abihoonete ehitamisel püstitada suuremat või väiksemat tüüpi abihooned. Hoonete soovitatavad mõõtmeid on alljärgnevad.

Elamu näitajad	Rehielamu tüüp	Asunduselamu tüüp
9. Elamu suurim ehitusalune pind (m ²)	160 (koos majandusruumidega)	120
10. Elamu harja kõrgus (m)	6...7	6...7
11. Elamu katusetüüp	Viil või poolkelp	Viil

Elamu näitajad	Rehielamu tüüp	Asunduselamu tüüp
12. Elamu katusekalle (kraadides)	35...42	40...45
13. Elamu viimistlusmaterjal	Palk, laudis	Laudis
14. Elamu laiuse ja pikkuse suhe	1:2 kuni 1:3	1:1,5 kuni 1:2
15. Elamu suurim laius (m)	Soovitavalt 7...8	Soovitavalt 6...7
16. Elamu juurdeehitus lubatud	Ühel küljel tuulekojana	Kuni kahel küljel
17. Elamu ühe juurdeehituse maht põhimahust	Kuni 5%	Kuni 15%
18. Lisanõuded	<p>Hooned võivad olla vaid ühekorruselised, katusealune on lubatud välja ehitada; elamutele ei ole lubatud ehitada rõdusid; viimistluses ei ole lubatud kasutada tehases toodetud ümarpalki; hoonete vundamendi kõrgus kuni 30 cm; hoonete kõrgused on määratud vundamendi pealt, v.a. juhul kui on tegemist kõrgendatud sokliga, sel juhul arvestada kõrgus maapinnast.</p>	

Abihoone näitajad	Väiksema abihoone tüüp	Suurema abihoone tüüp
19. Abihoone suurim ehitusalune pind (m ²)	20...60	60...160
20. Abihoone harja kõrgus (m)	3...4	6...7
21. Abihoone katusetüüp	Viil	Viil
22. Abihoone katusekalle (kraadides)	30...35	35...42
23. Abihoone viimistlusmaterjal	Palk, laudis	Paekivi sokkel, palk, laudis
24. Abihoone laiuse ja pikkuse suhe	1:1,5 kuni 1:2	1:2 kuni 1:5
25. Lisanõuded	<p>Hooned võivad olla vaid ühekorruselised; abihoonetele ei ole lubatud ehitada verandasid, rõdusid, terrasse, katuse väljaehitisi; väärtuslikel ja väga väärtuslikel abihoonetel ei ole uued juurdeehitused lubatud; viimistluses ei ole lubatud kasutada tehases toodetud ümarpalki; hoonete vundamendi kõrgus kuni 30 cm; hoonete kõrgused on määratud vundamendi pealt, v.a. juhul kui on tegemist kõrgendatud sokliga, sel juhul arvestada kõrgus maapinnast; ühel taluõel võib olla üks suurem abihoone.</p>	

57 Metsanurga küla

57.1 Ajalooline analüüs

57.1.1 Tekkelugu ja kaardi analüüs

Metsanurga küla asub Haljala kirikukihelkonnas.

Tänase administratiivüksuse, Metsanurga küla ei asu tervenisti Lahemaa Rahvuspargi piirides. Üle poole küla alast ning ka ajaloolistest taludest jääb kaitsealalt välja ning käesolevas töös käsitlemist ei leia. Tegemist on hõredalt asustatud külaga, mis on kujunenud paari vana hajatalu (Kone, Reooja ja Seljaku) baasil. 1782. aastal on hajatalude hulgas kaks Kone peret nagu hiljemgi (Kone Tomas, Posti Jürri) ja Põhjakalda (Pochiakalda Hans). Kone ja Põhjakalda kanti (või ka kogu küla) on nimetatud Sagadi-Metsanurgaks ning peetud omaette külaks. Põhjakalda on oma nime saanud Reuoja kauni järsu kalda järgi¹²⁸. Nimetatud taludest Seljaku ja Kone (Altja oja kaldal) paiknevad Palmse-Sagadi tee ääres. Reooja Reuoja ääres. Neist veidi põhjapoole jääb Põhjakalda, mis ajalooliselt on kuulunud Sagadi mõisale (märgitud nii 1795. kui ka 1824. a kaardil Sagadile kuuluvana), kuid täna jääb Metsanurga küla piiridest välja kuuludes Palmse küla koosseisu. Kone-Posti Juhan Veinmann lõpetas 1840. aastal koolmeistri kursused ning samal aastal avati koolmeistri kodutalu kambris kool. Reuojal, mis on märgitud 1824. a kaardil, asus 1858. aastal üks Sagadi mõisa 11 metsavahikohast, mis ka 1875. aastal metsavahile kuulus.¹²⁹

Kokkuvõttes võib öelda, et tegemist on hajakülaga, mille paar hajatalu (vanadele lisaks on rajatud ka paar uut talukohta) kuuluvad täna Metsanurga küla administratiivüksuse koosseisu, kuid paiknevad küla alal hajali.

Kaardianalüüs tugineb lisaks suures osas suuremõõtkavalistele kaartidele, milleks on vene üheverstaline kaart, Eesti topograafiline kaart ja põhikaart. Lisaks on kasutatud 1795. ja 1824. a Sagadi ja Palmse mõisa piirikaarte.

Asustuse muutusi kirjeldab seletuskirja lisan esitatud Metsanurga küla kaart (andmebaasis andmekiht eluhooned), millelt saab jälgida küla kujunemist üksiktalu kaupa. Kaardile on märgitud talukohtade rajamise ajajärk. Koha vanust näitab põhihoone värv (punane tinglikult tsaariaegne, sinine sõdadevahelise vabariigi aegne ja roheline hilisem, pikem seletus peatükis 4.1.).

57.1.2 Visuaalne analüüs

- 1. Maastik ja teedevõrk.** Küla Sagadi Palmse tee ääres, Sagadi mõisa ääremaadel, ühendades ajalooliselt hajatalude võrgu ning andes sellele tänases administratiivses jaotuses omaette küla tähenduse. Osa külast (lõuna pool) jääb seejuures Lahemaa piiridest väljapoole.
- 2. Küla struktuur ja tüpoloogia.** Hajatalude kooslus, küla põhistruktuuri kujundavad üksikud taluõued, millest kolm: Reooja (Reooja), Seljaku ja Nurme (varasem Kone) kujundavad maastikus esile tõusva üksiktalude jada, pakkudes pildi Lahemaale suhteliselt ebaiseloomulikust avamaastikusse jäävast maakasutusest ja sinna rajatud taluhoonestusest. Konel asus 1881. a. ehitatud koolimaja (hävinud). Küla

¹²⁸ Tarvel, Enn. Lahemaa ajalugu. 1983, lk 63.

¹²⁹ samas, lk 106.

keskele – maanteest põhja poole jäävad uued talukohad – Jahi ja Leigri uuelaadilise suvilaarhitektuurile iseloomuliku koosluse ja arhitektuuriga.

3. **Arhitektuuriline analüüs ja karakter.** Põlistaludest on terviklikult alles Reooja rehemaja, mille 19. sajandi keskpaiku ehitatud (dateeritud 1846) on keskse tähendusega Lahemaa taluarhitektuuri arhitektuuriajaloolisel analüüsil. Osaliselt puidust ja osaliselt kivist suurte väravate ja massiivse katusega rehehoone annab aluse Sagadi mõisas traditsioonilise ehitustüübi dateerimiseks, viidates ajas suhteliselt kaugele ulatuvatele vormilisele ja funktsionaalsetele iseärasustega, mis sellisena elasid edasi kuni 19/20 sajandi vahetuseni. Seljaku eluhoone on hävinud; daatumkivi selle paekivist laudahoone seinas on tõestuseks konservatiivse ehitusviisi elujulisusest EV aegu. Pilku püüab otsatult pikana piki taluteed kulgev paekivimüür. Samas on säilinud ristpalkehitisena olulisi kõrvalhooneid: laudad, aidad, saunad. Kone talu (kunagine koolimaja) on Lahemaa kaardilt kadunud.
4. **Miljöö ja tunnetuslik analüüs.** Üksikud taluõued suure tee ääres, millest eemal laiub mets ja loodus.

57.2 Väärtused

- a) **Maastik ja loodus.** Seostub Sagadi – Palmse tee ja sellelt avanevate vaadetega metsast välja kasvanud taludele.
- b) **Vanus.** 19. sajand, sellisena ka hinnatav.
- c) **Struktuur ja tüpoloogia.** Hajaküla maantee äärde koonduvate talude ja taluõuedega.
- d) **Arhitektuuriline karakter.** Iseloomulik lahemaa küladele, pakkudes mitmeid olulisi elemente Sagadi piirkonnale iseloomulikest arengutest (Reooja).
- e) **Miljöö ja muinsuskõne.** Hõre, otsustava tähtsusega ehitiseks on Reooja rehemaja ja kõrvalhooned, mis on eelduseks muinsuskaitselele väärtusele, andes samas põhjuseid talu ajalooliseks uurimiseks.

57.3 Ehituspiirangud

Tulenevalt eelnevates peatükkides väljatoodust ei ole Metsanurga külas põhjendatud kaitstavate külaosade määramine – suur osa külast jääb väljapoole rahvuspargi piire ning piiridesse jäävad talud ei moodusta terviklikku külastruktuuri. Selle säilitamine praegusel kujul ei ole õigustatud. Küla lääneservas tihendatavas alas asuv Reooja kinnistu kuulub nii funktsionaalselt kui ka ruumiliselt kokku Võsupere ja Palmse küla lähitaludega. Külas on ühte liiki ehitusalasid – tihendatav külaosa, mis paikneb olemasolevate talukohtade ümbruskonnas. Kruntide vähima suuruse määramisel on arvestatud, et ajalooline krundisuurus oleks üldjoontes tagatud, et ei toimuks liigset tihendamist. Määramise aluseks on säilinud ajaloolised krundid külas. Väljapoole nimetatud ala hoonete ning nendega seotud rajatiste püstitamine võib kahjustada ajaloolise külastruktuuri säilimist. Lubatud on hävinud talukohtade taastamine. Külla võib ehitada uusi elamuud arvestades seniste elamute paiknemist.

Uute hoonete paigutamisel tuleb järgida külas väljakujunenud elamu ja abihoonete rütmi (elamud ja sellega seotud abihooned lubatud vaid õue läheduses) ning vältida ebasobivate vaadete tekkimist. Lisaks töös esitatud uusehitustingimustele peab iga

konkreetse uue hoone projekteerimisele eelnema taluõue ja selle ümbruse – kontaktvööndi – analüüs.

Näitajad	Tihendatav külaosa
1. Uute kruntide moodustamine	Lubatud, kui moodustatavad krundid on selleks piisavalt suured
2. Elamumaa sihtotstarbe määramine	Lubatud, kui krunt on selleks piisavalt suur
3. Väikseim võimalik krundi suurus (m ²)	11 000 (peab asuma täielikult tihendatava külaosa sees)
4. Elumaja ehitamine	Lubatud kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel; ühel krundil lubatud üks elamu
5. Abihoonete ehitamine	Lubatud kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel
6. Hoonete paigutus taluõue piires	Korrapärane
7. Hoonete paigutus külatänavas suhtes	Vastavalt ajaloolisele paigutusele lähedalasuvatel kruntidel; üldjuhul elamud külatee äärde, abihooned elamute taha
8. Lisanõuded	Uus hoone rajada esmajärjekorras hävinud ajaloolise hoone kohale; uued eluasemed tuleb rajada üksteisest piisavale kaugusele vastavalt külaosas väljakujunenud laadile

Külas on uute elamute ehitamisel soovitatav järgida kahte hoone tüüpi – vanemat, nn rehielamu tüüpi ning uuemat, nn asunduselamu tüüpi, abihoonete ehitamisel püstitada suuremat või väiksemat tüüpi abihooned. Hoonete soovitatavad mõõtmeid on alljärgnevad.

Elamu näitajad	Rehielamu tüüp	Asunduselamu tüüp
9. Elamu suurim ehitusalune pind (m ²)	160 (koos majandusruumidega)	120
10. Elamu harja kõrgus (m)	6...7	6...7
11. Elamu katusetüüp	Viil või poolkelp	Viil
12. Elamu katusekalle (kraadides)	35...42	40...45
13. Elamu viimistlusmaterjal	Paekivi (osaliselt), palk, laudis	Laudis
14. Elamu laiuse ja pikkuse suhe	1:2 kuni 1:3	1:1,5 kuni 1:2
15. Elamu suurim laius (m)	Soovitatavalt 7...8	Soovitatavalt 6...7
16. Elamu juurdeehitus lubatud	Ühel küljel tuulekojana	Kuni kahel küljel
17. Elamu ühe juurdeehituse maht põhimahust	Kuni 5%	Kuni 15%

Elamu näitajad	Rehielamu tüüp	Asunduselamu tüüp
18. Lisanõuded	<p>Hooned võivad olla vaid ühekorruselised, katusealune on lubatud välja ehitada; elamutele ei ole lubatud ehitada rõdusid; viimistluses ei ole lubatud kasutada tehases toodetud ümarpalki; hoonete vundamendi kõrgus kuni 30 cm; hoonete kõrgused on määratud vundamendi pealt, v.a. juhul kui on tegemist kõrgendatud sokliga, sel juhul arvestada kõrgus maapinnast.</p>	

Abihoone näitajad	Väiksema abihoone tüüp	Suurema abihoone tüüp
19. Abihoone suurim ehitusalune pind (m ²)	20...60	60...160
20. Abihoone harja kõrgus (m)	3...4	6...7
21. Abihoone katusetüüp	Viil	Viil
22. Abihoone katusekalle (kraadides)	30...35	35...42
23. Abihoone viimistlusmaterjal	Palk, laudis	Paekivi (osaliselt), palk, laudis
24. Abihoone laiuse ja pikkuse suhe	1:1,5 kuni 1:2	1:2 kuni 1:5
25. Lisanõuded	<p>Hooned võivad olla vaid ühekorruselised; abihoonetele ei ole lubatud ehitada verandasid, rõdusid, terrasse, katuse väljaehitisi; väärtuslikel ja väga väärtuslikel abihoonetel ei ole uued juurdeehitused lubatud; viimistluses ei ole lubatud kasutada tehases toodetud ümarpalki; hoonete vundamendi kõrgus kuni 30 cm; hoonete kõrgused on määratud vundamendi pealt, v.a. juhul kui on tegemist kõrgendatud sokliga, sel juhul arvestada kõrgus maapinnast; ühel taluõel võib olla üks suurem abihoone.</p>	

58 Tepelvälja küla

58.1 Ajalooline analüüs

58.1.1 Tekkelugu ja kaardi analüüs

Tepelvälja küla asub Haljala kirikukihelkonnas.

Tepelvälja küla koosneb kolmest eriilmelisest osast: Esku kabel koos kalmistuga, Tepelvälja külaosa ja Soopõhja külaosa. Viimasest pool kuulub täna Sagadi küla alla. Esku kabel valmis Sagadi mõisahärra Paul Eduard von Focki tellimusel 1845. aastal ja oli algselt mõeldud Pihlaspeal asunud Haljala koguduse lammutamisele mineva abikiriku asemele. Esku ümbruses paiknevad talude õued on asetunud hajali Altja oja kaldale. Kabel ja kalmistu jäävad suurtest teedest veidi eemale moodustades omaette keskkonna, mis tänu kabelile ja kalmistule eritub selgelt üldisest külapildist. Tepelvälja nime kandev vana külaosa, millest on alles Hansu talu, asub aga kabelist eemal Sagadi poole suunduva tee ääres. Tegemist on paarist talust koosneva rühmaga. Teine väike rühm talusid on moodustanud Soopõhja küla, mis jääb teedest eemale metsade ja soode vahele. Tänapäevaks on Soopõhja külaosa hävinud. Hilisemal ajal on lisandunud mõned üksikud talud suuremate teede lähedusse.

1843. aastal muudeti Sagadi kool (Kone talus) tavaliseks külakooliks ning viidi 1845. aastal üle Eskule, kuhu mõis koolimaja ehitas. See oli telliskivi pörandaga maja, lapsed olid korteris endises paekivist laudas¹³⁰. Esku kool sai uue maja 1889. aastal.¹³¹ Koos Eesti Vabariigi tulekuga kolis külakool Eskult Koolimäele. 1858. aastal oli Eskul ka üks Sagadi mõisa 11 metsavahikohast.¹³²

Kokkuvõttes võib öelda, et tänane administratiivüksus koondab endas kolme ajaloolist punkti, mis koos ühist külastruktuuri ei moodusta.

Kaardianalüüs tugineb lisaks suuremõõtkavalistele kaartidele (vene üheverstaline, Eesti topograafiline kaart ja põhikaart) ka Sagadi mõisa kaartidele, mis pärinevad aastatest 1849 ja 1859.

Asustuse muutusi kirjeldab seletuskirja lisa esitatud Tepelvälja küla kaart (andmebaasis andmekiht eluhooned), millelt saab jälgida küla kujunemist üksiktalukaupa. Kaardile on märgitud talukohtade rajamise ajajärk. Koha vanust näitab põhihoone värv (punane tinglikult tsaariaegne, sinine sõdadevahelise vabariigi aegne ja roheline hilisem, pikem seletus peatükis 4.1.).

58.1.2 Visuaalne analüüs

- 1. Maastik ja teedevõrk.** Küla metsade ja soode keskel, mille keskmes kunagine Sagadi mõisnike poolt ehitatud Esku kabel, mis nagu kirjutab Ants Hein „asus mõisamaade keskel Altja ehk Kärpseoja kaldal, keset ilusat männimetsa.“¹³³ Tegemist oli kohaga, kuhu pääses seejuures üle soode ja Tepevälja niiske vainu, ehitades kabeli suunas kulgevad jalgrajad ja teed. Köstrimajas kabeli kõrval asus kool, kus 1889. a kerkis uus koolimaja, mis töötas kuni selle üleviimiseni Koolimäele 1919. aastal.

¹³⁰ Tarvel, Enn. Lahemaa ajalugu. 1983, lk 203.

¹³¹ samas, lk 208.

¹³² Tarvel, Enn. Lahemaa ajalugu. 1983, lk 106.

¹³³ Hein, Ants. Sagadi mõis, 2011.

2. **Küla struktuur ja tüpoloogia.** Laialdasel territooriumil asuv küla, keskusega Eskul, mis lisaks paarile-kolmele talule ümber kabeli hõlmab hajaküla paari-kolme kilomeetri ulatuses. Territooriumi keskele jääb külale nime andnud Tepelvälja; eraldi asustuse kujundas kunagi Soopõhja (täna tühi) ja mõned talud piki Altja oja looklevaid kaldaid: Lihti, Audimetsa jne.
3. **Arhitektuuriline analüüs ja karakter.** Arhitektuurilist tähelepanu pälvivad külas ennekõike kolm-neli hoonet – Rauba 1878. a ehitatud rehemaja Esku kabeli kõrval ja sellega umbes ühevanune Lihti palkidest rehehoone Altja oja kaldal. Autentselt säilinud on Hansu rehielamu algse Tepelvälja nimelise tuumiku ainsa ellujäänud esindajana. Andimetsa verandaga majake pärineb sõdadevahelise vabariigi ajast, millist traditsiooni jätkavad ka mõned nõukogude okupatsiooni aja algul ehitatud hooned: Emmi ja Prangli.
4. **Miljöö ja tunnetuslik analüüs.** Tõmbekeskuseks on Esku kabeli ümbrus, sealne asustus ja männimets. Ülejäänud osas on ülekaalus Lahemaa põlisloodus, millesse kunagine asustus on jätnud täna mitte enam selgelt loetavaid jälgi.

58.2 Väärtused

- a) **Maastik ja loodus.** Küla metsade keskel, väärtuslik looduse tundjale ja armastajale, tõuseb esile Altja oja kallastel.
- b) **Vanus.** 19. sajand, asustuse kujunemise eelduseks Esku kabel, mis arhitektuurimälestisena on ka täna hinnatav.
- c) **Struktuur ja tüpoloogia.** Hajataludest koosnev küla, milles keskne tähendus kuulub ümber Sagadi Fockide poolt rajatud kabeli ümber koonduvale ansamblile.
- d) **Arhitektuuriline karakter.** Külapildis kerkivad omaette väärtusena esile kolm rehemaja: Hansu, Lihti ja Rauba, mis oma ehitusliku külje tõttu kuuluvad Lahemaa ehitusliku arengu ja etnograafilise pärandi hinnatavama poole hulka.
- e) **Miljöö ja muinsuskõne.** Hoomatav ennekõike ümber Esku kabeli, meeoleolukaid looduse ja maastikupilte avaneb ka läbi männimetsa kulgevalt maanteelt, Altja oja kaldale ehitatud taluansamblite juures.

58.3 Ehituspiirangud

Tulenevalt eelnevates peatükkides väljatoodust ei ole Tepelvälja külas põhjendatud kaitstavate külaosade määramine – suurem osa külast on nii miljööliselt kui ka struktuuraalselt muudetud niivõrd, et selle säilitamine praegusel kujul ei ole õigustatud. Külas on ühte liiki ehitusalasid – tihendatav külaosa, mis paikneb olemasolevate talukohtade ümbruskonnas. Kruntide vähima suuruse määramisel on arvestatud, et ajalooline krundisuurus oleks üldjoontes tagatud, et ei toimuks liigset tihendamist. Määramise aluseks on säilinud ajaloolised krundid külas. Küla idaservas tihendatavas alas asuv Oandu küla Männiotsa kinnistu kuulub ruumiliselt kokku Tepelvälja küla lähitaludega. Küla lõunatipp on kiilutud Sagadi ja Lauli küla vahele ning kuulub nii ruumiliselt kui ka funktsionaalselt kokku nimetatud küladega. Väljapoole nimetatud ala hoonete ning nendega seotud rajatiste püstitamine võib kahjustada ajaloolise külastruktuuri säilimist. Lubatud on hävinud talukohtade taastamine. Külla võib ehitada uusi elamuid arvestades seniste elamute paiknemist.

Uute hoonete paigutamisel tuleb järgida külas väljakujunenud elamu ja abihoonete rütmi (elamud ja sellega seotud abihooned lubatud vaid õue läheduses) ning vältida ebasobivate vaadete tekkimist. Lisaks töös esitatud uusehitustingimustele peab iga konkreetse uue hoone projekteerimisele eelnema taluõue ja selle ümbruse – kontaktvööndi – analüüs.

Näitajad	Tihendatav külaosa
1. Uute kruntide moodustamine	Lubatud, kui moodustatavad krundid on selleks piisavalt suured
2. Elamumaa sihtotstarbe määramine	Lubatud, kui krunt on selleks piisavalt suur
3. Väikseim võimalik krundi suurus (m ²)	9000 (peab asuma täielikult tihendatava külaosa sees)
4. Elumaja ehitamine	Lubatud kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel; ühel krundil lubatud üks elamu
5. Abihoonete ehitamine	Lubatud kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel
6. Hoonete paigutus taluõue piires	Korrapärane, ebakorrapärane
7. Hoonete paigutus külatänava suhtes	Vastavalt ajaloolisele paigutusele lähedalasuvatel krundidel; üldjuhul elamud külatee äärde, abihooned elamute taha
8. Lisanõuded	Uus hoone rajada esmajärjekorras hävinud ajaloolise hoone kohale; uued eluasemed tuleb rajada üksteisest piisavale kaugusele vastavalt külaosas väljakujunenud laadile

Külas on uute elamute ehitamisel soovitatav järgida kahte hoone tüüpi – vanemat, nn rehielamu tüüpi ning uuemat, nn asunduselamu tüüpi, abihoonete ehitamisel püstitada suuremat või väiksemat tüüpi abihooned. Hoonete soovitatavad mõõtmeid on alljärgnevad.

Elamu näitajad	Rehielamu tüüp	Asunduselamu tüüp
9. Elamu suurim ehitusalune pind (m ²)	140 (koos majandusruumidega)	120
10. Elamu harja kõrgus (m)	6...7	6...7
11. Elamu katusetüüp	Viil või poolkelp	Viil
12. Elamu katusekalle (kraadides)	35...42	40...45
13. Elamu viimistlusmaterjal	Palk, laudis	Laudis
14. Elamu laiuse ja pikkuse suhe	1:2 kuni 1:3	1:1,5 kuni 1:2
15. Elamu suurim laius (m)	Soovitatavalt 7...8	Soovitatavalt 6...7
16. Elamu juurdeehitus lubatud	Ühel küljel tuulekojana	Kuni kahel küljel
17. Elamu ühe juurdeehituse maht põhimahust	Kuni 5%	Kuni 15%

Elamu näitajad	Rehielamu tüüp	Asunduselamu tüüp
18. Lisanõuded	<p>Hooned võivad olla vaid ühekorruselised, katusealune on lubatud välja ehitada; elamutele ei ole lubatud ehitada rõdusid; viimistluses ei ole lubatud kasutada tehases toodetud ümarpalki; hoonete vundamendi kõrgus kuni 30 cm; hoonete kõrgused on määratud vundamendi pealt, v.a. juhul kui on tegemist kõrgendatud sokliga, sel juhul arvestada kõrgus maapinnast.</p>	

Abihoone näitajad	Väiksema abihoone tüüp	Suurema abihoone tüüp
19. Abihoone suurim ehitusalune pind (m ²)	20...60	60...140
20. Abihoone harja kõrgus (m)	3...4	6...7
21. Abihoone katusetüüp	Viil	Viil
22. Abihoone katusekalle (kraadides)	30...35	35...42
23. Abihoone viimistlusmaterjal	Palk, laudis	Palk, laudis
24. Abihoone laiuse ja pikkuse suhe	1:1,5 kuni 1:2	1:2 kuni 1:5
25. Lisanõuded	<p>Hooned võivad olla vaid ühekorruselised; abihoonetele ei ole lubatud ehitada verandasid, rõdusid, terrasse, katuse väljaehitisi; väärtslikel ja väga väärtslikel abihoonetel ei ole uued juurdeehitused lubatud; viimistluses ei ole lubatud kasutada tehases toodetud ümarpalki; hoonete vundamendi kõrgus kuni 30 cm; hoonete kõrgused on määratud vundamendi pealt, v.a. juhul kui on tegemist kõrgendatud sokliga, sel juhul arvestada kõrgus maapinnast; ühel taluõel võib olla üks suurem abihoone.</p>	

59 Oandu küla

59.1 Ajalooline analüüs

59.1.1 Tekkelugu ja kaardi analüüs

Oandu küla asub Haljala kirikukihelkonnas.

Kahest Sagadi mõisa saeveskist üks asus Oandul. Oandu veskit on nimetatud 1517 ning märgitud 1798. a Sagadi ja Vihula mõisa piirikaardil. 19. sajandi algul oli veski kivist hoone ühe paari kividega¹³⁴. Oandul oli ka Sagadi abimõis, kompleks on välja joonistatud 1870. a kaardil. Hilisemal ajal oli ka metsavaht.

Oandu, olles välja kasvanud Sagadi mõisa veskikohast, moodustab täna kompaktse rühma Sagadi-Altja tee ja Altja oja ristumiskohas. Tänapäevase küla territooriumil, päris põhjapiiril asub Sipa kõrts ja metsavahikoht (kõrts märgitud 1789. a Sagadi ja Vihula mõisa piirikaardil), mis on ajalooliselt kuulunud Altja küla alla. Sipa ei moodusta ka täna Oanduga mingit olulist sidet. Oandu küla tuumik paikneb ajaloolise veskikoha ümber, jäädes jõe ja tee vahele, kuid ei moodusta mingit selget struktuuri.

Tänapäeval on mõisa majandushooned kasutusel elamute ja suvilatena ning endine rehi on RMK hooldada. Veski varemed on korrastatud ning üks hoonetest on katuse all. Päris uusi kohti on rajatud vaid üks, kuid ajaloolised hooned on paiguti tugevasti ümber ehitatud ning ehitatud on uusi hooneid.

Kaardianalüüs tugineb lisaks suuremõõtkavalistele kaartidele (vene üheverstaline, Eesti topograafiline kaart ja põhikaart) ka Sagadi mõisa kaartidele, mis pärinevad aastatest 1699, 1789, 1849, 1870 ja 19. saj II poolest.

Asustuse muutusi kirjeldab seletuskirja lisas esitatud Oandu küla kaart (andmebaasis andmekiht eluhooned), millelt saab jälgida küla kujunemist üksiktalu kaupa. Kaardile on märgitud talukohtade rajamise ajajärk. Koha vanust näitab põhihoone värv (punane tinglikult tsaariaegne, sinine sõdadevahelise vabariigi aegne ja roheline hilisem, pikem seletus peatükis 4.1.).

59.1.2 Visuaalne analüüs

- 1. Maastik ja teedevõrk.** Küla metsa sees, Altja-Sagadi tee lõunaküljel, Altja ojal ülespaisutatud Oandu paisjärvest põhja pool. Ajalooliselt veskikoht, mida hiljem on kasutatud karjamõisa ja metsavahikohana.
- 2. Küla struktuur ja tüpoloogia.** Traditsioonilise veskikoha ümber tekkinud küla, mille kujunemisloole heidavad valgust nii talunimed: Möldri, Veski, Jöekäärui kui samas ka Karjamõisa, Metsaaluse ja Uuetoa, mis on kujukaks kokkuvõtteks jõe kõrgete kallaste ja maantee vahel välja kujunenud hoonestusele. Küla struktuuris tõusevad esile kolm olulist keskust – veskile lisaks veel kunagine karjamõis ja metsniku koht veskitalust mõnevõrra lõunas.
- 3. Arhitektuuriline analüüs ja karakter.** Küla keskmes on vana veskikoht, mis on olnud eelduseks kogu järgnevale arengule. Veskihoone ise on küll varemetes, seejuures aga korrastatud, mis loob eelduse tema arhitektuurilisele positsioonile paljude teiste samasse jäävate vähema tähtsusega hoonete kõrval. Omaette terviku

¹³⁴ Tarvel, Enn. Lahemaa ajalugu. 1983, lk 104-108.

kujundab metsniku koht jõge pidi pisut lõunapoole ja suur ning erakordselt hästi säilinud karjamõisa karjaõu, mis moodustab samanimelise talu südame. Nauditav on ka Sipa metsavahikoht omas kompleksis.

4. **Miljöö ja tunnetuslik analüüs.** Kuna puudub üks ja selgelt eristuv keskus, siis on küla tundmaõppimise eelduseks jalutuskäik piki Altja oja maalilisi kaldaid, kust erinevad arhitektuurilised dominandid – metsniku maja ja õu, veskitalu ja karjamõis – pakuvad läbilõike koha ajaloost ja tavakohasest erinevast arengust.

59.2 Väärtused

- a) **Maastik ja loodus.** Romantiliselt vaheldusrikas, liites kokku põlise männiku, paisjärve peegli ja oja kõrged kaldad.
- b) **Vanus.** Ulatub veskikohana tagasi 16. sajandisse, saades uut jõudu 19. sajandil intensiivistunud mõisa karjamajanduse arengust ja üha rangemast kontrollist metsa hoiu ja hoolduse vallas. Oandu on illustratsioon mitmetele mõisa ja talumajanduses aset leidnud protsessidele.
- c) **Struktuur ja tüpologia.** Lähtub paiga eripärast kandes seoses selle ajaloos kinnistunud funktsionaalse geneesiga märke kolmest paralleelselt kulgenud arengust – veskist, edusammudest karja- ja metsamajanduse vallas. Tänapäeval siiski vahele ja juurde ehitatud.
- d) **Arhitektuuriline karakter.** Toob esile 19. sajandi mõisamajandusele omased suundumused. Väärtust piiravad omakorda suuremahulised uuemad hooned karjamõisast lõunas ning veskikohast idas.
- e) **Miljöö ja muinsuskõne.** Loetav ja mõistetav, kuid muljuda saanud uuenduslikkuse tuhinas nii veski kui karjamõisa ümbruses.

59.3 Ehituspiirangud

Tulenevalt eelnevates peatükkides väljatoodust ei ole Oandu külas põhjendatud kaitstavate külaosade määramine – suurem osa külast on nii struktuuraalselt kui ka miljööliselt muudetud niivõrd, et selle säilitamine praegusel kujul ei ole õigustatud. Kunagise abimõisa hooned on küll selgesti loetavad, kuid nende vahele ning ümber on ehitatud liiga palju lisandusi. Külas on ühte liiki ehitusalasid – tihendatav külaosa, mis paikneb endise abimõisa ja olemasolevate talukohtade ümbruskonnas. Küla idaservas tihendatavas alas asuv Männiotsa kinnistu kuulub ruumiliselt kokku Tepelvälja küla lähitaludega, küla põhjaosas asuvad Sipa kinnistud kuuluvad nii ruumiliselt kui ka funktsionaalselt kokku Altja küla lähitaludega. Kruntide vähima suuruse määramisel on arvestatud, et ajalooline krundisuurus oleks üldjoontes tagatud, et ei toimuks liigset tihendamist. Määramise aluseks on säilinud ajaloolised krundid külas. Väljapoole nimetatud ala hoonete ning nendega seotud rajatiste püstitamine võib kahjustada ajaloolise külastruktuuri säilimist. Lubatud on hävinud talukohtade taastamine. Külla võib ehitada uusi elamuid arvestades seniste elamute paiknemist.

Uute hoonete paigutamisel tuleb järgida külas väljakujunenud elamu ja abihoonete rütmi (elamud ja sellega seotud abihooned lubatud vaid õue läheduses) ning vältida ebasobivate vaadete tekkimist. Lisaks töös esitatud uusehitustingimustele peab iga konkreetse uue hoone projekteerimisele eelnema taluõue ja selle ümbruse – kontaktvööndi – analüüs.

Näitajad	Tihendatav külaosa
1. Uute kruntide moodustamine	Lubatud, kui moodustatavad krundid on selleks piisavalt suured
2. Elumumaa sihtotstarbe määramine	Lubatud, kui krunt on selleks piisavalt suur
3. Väikseim võimalik krundi suurus (m ²)	6000 (peab asuma täielikult tihendatava külaosa sees)
4. Elumaja ehitamine	Lubatud kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel; ühel krundil lubatud üks elamu
5. Abihoonete ehitamine	Lubatud kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel
6. Hoonete paigutus taluõue piires	Korrapärane, ebakorrapärane
7. Hoonete paigutus külatänava suhtes	Vastavalt ajaloolisele paigutusele lähedalasuvatel kruntidel; üldjuhul elamud külatee äärde, abihooned elamute taha
8. Lisanõuded	Uus hoone rajada esmajärjekorras hävinud ajaloolise hoone kohale; uued eluasemed tuleb rajada üksteisest piisavale kaugusele vastavalt külaosas väljakujunenud laadile

Külas on uute elamute ehitamisel soovitatav järgida kahte hoone tüüpi – vanemat, nn rehielamu tüüpi ning uuemat, nn asunduselamu tüüpi, abihoonete ehitamisel püstitada suuremat või väiksemat tüüpi abihoooneid. Hoonete soovitatavad mõõtmeid on alljärgnevad.

Elamu näitajad	Rehielamu tüüp	Asunduselamu tüüp
9. Elamu suurim ehitusalune pind (m ²)	120 (koos majandusruumidega)	120
10. Elamu harja kõrgus (m)	6...7	6...7
11. Elamu katusetüüp	Viil- või poolkelpkatus	Viil
12. Elamu katusekalle (kraadides)	35...42	40...45
13. Elamu viimistlusmaterjal	Palk, laudis	Laudis
14. Elamu laiuse ja pikkuse suhe	1:2 kuni 1:3	1:1,5 kuni 1:2
15. Elamu suurim laius (m)	Soovitatavalt 6...7	Soovitatavalt 6...7
16. Elamu juurdeehitus lubatud	Ühel küljel tuulekojana	Kuni kahel küljel
17. Elamu ühe juurdeehituse maht põhimahust	Kuni 5%	Kuni 15%

Elamu näitajad	Rehielamu tüüp	Asunduselamu tüüp
18. Lisanõuded	<p>Hooned võivad olla vaid ühekorruselised, katusealune on lubatud välja ehitada; elamutele ei ole lubatud ehitada rõdusid; viimistluses ei ole lubatud kasutada tehases toodetud ümarpalki; hoonete vundamendi kõrgus kuni 30 cm; hoonete kõrgused on määratud vundamendi pealt, v.a. juhul kui on tegemist kõrgendatud sokliga, sel juhul arvestada kõrgus maapinnast.</p>	

Abihoone näitajad	Väiksema abihoone tüüp	Suurema abihoone tüüp
19. Abihoone suurim ehitusalune pind (m ²)	20...60	60...160
20. Abihoone harja kõrgus (m)	3...4	6...7
21. Abihoone katusetüüp	Viil	Viil
22. Abihoone katusekalle (kraadides)	30...35	35...42
23. Abihoone viimistlusmaterjal	Palk, laudis	Paekivi (osaliselt), palk, laudis
24. Abihoone laiuse ja pikkuse suhe	1:1,5 kuni 1:2	1:2 kuni 1:5
25. Lisanõuded	<p>Hooned võivad olla vaid ühekorruselised; abihoonetele ei ole lubatud ehitada verandasid, rõdusid, terrasse, katuse väljaehitisi; väärtuslikel ja väga väärtuslikel abihoonetel ei ole uued juurdeehitused lubatud; viimistluses ei ole lubatud kasutada tehases toodetud ümarpalki; hoonete vundamendi kõrgus kuni 30 cm; hoonete kõrgused on määratud vundamendi pealt, v.a. juhul kui on tegemist kõrgendatud sokliga, sel juhul arvestada kõrgus maapinnast; ühel taluõel võib olla üks suurem abihoone.</p>	

60 Lauli küla

60.1 Ajalooline analüüs

60.1.1 Tekkelugu ja kaardi analüüs

Lauli küla asub Haljala kirikukihelkonnas.

Lauli jõuab kirjalikesse allikatesse 1469. aastal. Siis on testamendis nimetatud Sagadi (Saccadi) mõisa koos Saccadi, Lanby ja Kacke külaga. Landy on vist tekkinud üriku publitseerija paleograafilisest arusaamatusest. On päris ilmne, et tuleks lugeda Lauly ning et tegemist on Lauli külaga.¹³⁵Lauli küla (dat dorpp to Lauell) kerkib järgnevalt Sagadi asustusajaloolistesse allikatesse 1726. aastal. 18. sajandi allikates esinesid ainult Sagadi ja Lauli küla ning omaette rühmitusena hajatalud. Lauli külas oli 1726. aastal kolm peret, 1732. aastal neli, 1739. aastal neli ja 1744 (kui küla kuulus Vihulale) neli ja kaks, 1858. aastal seitse, 19. sajandi lõpul (enne Uustalu, Härma ja Peetri poolitamist) oli seal kuus talu (kui Soone ka Lauli külla lugeda, siis seitse), mis on näidatud 1881. a kaardil. 1726. aastal esineb Härma pere nimi (peremees Lauli Herm), kes sel ajal loeti Oandu Lauli külla. 1782. aastal oli kirjas Madi, Uustalu, Kangru.¹³⁶

Lauli küla paikneb suurtest teedest veidi eemal ning on ümbritsetud metsadega. Olles niimoodi eraldatud moodustab see omaette keskkonna. Sagadi mõisa 1859. aasta kaardil asuvad talude õued tihedalt koos, peenikesteks siiludeks jagatud põllumaad jäävad külatuumikust ida poole. Peale kruntimist moodustavad krundid kompaktsed tervikud, mis ulatuvad külateest, mille ääres asuvad talude õued pikalt mõlemale poole (1881. a kaart). Küla läbiv tee saab alguse Sagadi-Vihula mõisa teest ja suundub Oandu poole.

Tegemist on väikese suhteliselt kompaktsel külaga, kus taluõued koonduvad kaheks väikeseks rühmaks, üks neist vana külatee ääres ja teine sellest läänepool, endiste mõisahoonete ümbruses. Uusi talusid on põliskülla rajatud vähe. Vaid küla äärealadel, vanadest tuumikutest eemal on mõned asundustalud. Küla lääneossa rajatud asundustalud on tõenäoliselt asutatud peale 1919. aasta maareformi Sagadi mõisa hoonete ümbruses, sest paiknevad kunagistel mõisamaadel ning ajaloolise küla struktuuri ei kuulu.

Kaardianalüüs tugineb lisaks suuremõõtkavalistele kaartidele (vene üheverstaline, Eesti topograafiline kaart ja põhikaart) ka Sagadi mõisa kaartidele, mis pärinevad aastatest 1849, 1859 ja 1881.

Asustuse muutusi kirjeldab seletuskirja lisas esitatud Lauli küla kaart (andmebaasis andmekiht eluhooned), millelt saab jälgida küla kujunemist üksiktalu kaupa. Kaardile on märgitud talukohtade rajamise ajajärk. Koha vanust näitab põhihoone värv (punane tinglikult tsaariaegne, sinine sõdadevahelise vabariigi aegne ja roheline hilisem, pikem seletus peatükis 4.1.).

60.1.2 Visuaalne analüüs

1. Maastik ja teedevõrk. Metsade sees, kust küla on välja arenenud raiudes ja raadates ning kasvatades tasahilju põllumaid. Täna kujundab küla omaette lapilaigu kesk ääremaad, mis ühte otsa pidi saab kokku suuremate Sagadi

¹³⁵ Tarvel, Enn. Lahemaa ajalugu. 1983, lk 17.

¹³⁶ samas, lk 63.

kõlvikutega, teist otsa pidi aga on seotud sellest läbi Altja külla mere äärde suunduva kitsukese teega, mida kasutatakse suure Sagadi-Vergi tee kõrval siis, kui on külla asja.

2. **Küla struktuur ja tüpoloogia.** Osaliselt sumbja vormi säilitanud küla, mille struktuuris on tänaseni loetavad põlistalud, andes märku 19. sajandi kruntiajamise ja maastiku geomeetriliseks mustriks muutnud arengutest.
3. **Arhitektuuriline analüüs ja karakter.** Vana tore küla, kus on mitmeid kivist rehealusega maju, väarikaid pae- ja maakivisoklil kõrvalhooneid, aidakesi ja keldreid, millele sekundeerivad üksikud sõdadevahelise vabariigi aegsed väikesed verandaga asundustalud ja 20. sajandi suvitushooned. Tähelepanu pälvib teistest õuedest pisut eraldi idapoole jääv Liivaku suur ja jõukas talu, kus on alles nii laudvoodriga kaetud rehemaja, otsas paekivist suurte väravatega rehealune. Samas ka võimsad klombitud maakividest laudad. Sama tüüpi on ka Peetri taluhoone, niisamuti kui suuresti ümber ehitatud Ahmani ning talumaja tänaseks kaotanud ja ilma nimeta jäänud kohal Peetri kõrval. Marja pikk ja kogukas (väliskujult rehehoone tüüpi) hoone oli kunagi mõisa moonakate päralt. Pisut uuema arengu näiteks on Kangru suur elumaja, mis on küll ilma rehealuseta, lähtub aga põlisest ehitustraditsioonist proportsioonides. Mitmel pool on etnograafiline traditsioon ka esindatud kõrvalhoonete arhitektuuris, leidub väikeseid puidust aidakesi, suuri paekivikeldreid, laudavaremeid, millest mitmed on märgistatud 19. sajandi lõpust pärinevate daatumkividega. Uuema, verandaga maja näiteks on Teinimäe, mis aitab välja joonistada ühe Lahemaa küla geneesi, ja Kingu, lisamata siiski arhitektuuri üldpilti olulist.
4. **Miljöö ja tunnetuslik analüüs.** Väike aga elamuslik, loodusest välja kasvanud ja loodusega seotud, üksik ja omaette olemist eeldav varemete ja kaugusesse kaduva rajakesega külaansambel.

60.2 Väärtused

- a) **Maastik ja loodus.** Nagu Lahemaal ikka, seotud metsa ja sellest välja kasvanud külamaastikuga.
- b) **Vanus.** Suhteliselt vanem kui mitmed teised külad naabruses, seda nii oma tekke kui arenguloolises kujunemises.
- c) **Struktuur ja tüpoloogia.** Kahe keskusega sumbstruktuur, põliselt ja sügavalt hinnatav, kus aeg on jätnud alles 19. sajandi taluarhitektuurile omased õued ja näiliselt juhuslikku laadi lapitekimustri.
- d) **Arhitektuuriline karakter.** Rikkalikum ja vanem kui nii mõnigi teine küla. Pakub läbilõike vähemalt sada aastat väldanud arenguloost, kus rehealusega elumaja asemele kerkisid uued ja moodsamad ilma rehealuseta eluhooned, asundustalud, mida kaunistavad pisut edevad verandad.
- e) **Miljöö ja muinsuskõne.** Omal kohal, piki küladeid ja tanumaid jalutades tunnetada mineviku hingust ja aja pöördumatut kulgemisest tingitud nostalgilist igatsusest – oh oleks kõik veel endist viisi alles!

60.3 Ehituspiirangud

Tulenevalt eelnevates peatükkides väljatoodust võib öelda, et Lauuli küla kaks tuumikut on hästi säilinud valdavalt põlistalude ja suurepärase miljööga sumbküla tunnustega kooslused ning seetõttu ei ole seal sobilik uute elukohtade (talukohtade) loomine. Küla idaservas paiknev Liivaku talu kuulub ruumiliselt kokku Vihula küla Sõeaugu külaosaga, kuid on funktsionaalselt seotud Karula-Vihula-Sagadi teega. Kaitstava külaosa määrangu aluseks on komplekshinnang struktuuri säilivusest, väärtuslike hoonete olemasolust ja visuaalsest/miljöölisest säilivusest. Tihendatavad külaosad asuvad olemasolevate hoonete ümbruskonnas tuumikust nii põhja- kui ka idapool. Kruntide vähima suuruse määramisel on arvestatud, et ajalooline krundisuurus oleks üldjoontes tagatud, et ei toimuks liigset tihendamist. Määramise aluseks on säilinud ajaloolised krundid külas. Küla lääneservas paiknevad talukohad kuuluvad nii ruumiliselt kui ka funktsionaalselt kokku läheduses asuva Sagadi küla Kasevälja kohaga ning nende vahele jääva Tepelvälja küla lõunanurgaga.

Väljapoole nimetatud alasid hoonete ning nendega seotud rajatiste püstitamine võib kahjustada ajaloolise külastruktuuri säilimist. Lubatud on hävinud talukohtade taastamine. Külla võib ehitada uusi elamuid arvestades seniste elamute paiknemist.

Uute hoonete paigutamisel tuleb järgida külas väljakujunenud elamu ja abihoonete rütmi (elamud ja sellega seotud abihooned lubatud vaid õue läheduses) ning vältida ebasobivate vaadete tekkimist. Lisaks töös esitatud uusehitustingimustele peab iga konkreetse uue hoone projekteerimisele eelnema taluõue ja selle ümbruse – kontaktvööndi – analüüs.

Näitajad	Kaitstav külaosa	Tihendatav külaosa
1. Uute kruntide moodustamine	Ei ole lubatud	Lubatud, kui moodustatavad krundid on selleks piisavalt suured
2. Elumumaa sihtotstarbe määramine	Ei ole lubatud	Lubatud, kui krunt on selleks piisavalt suur
3. Väikseim võimalik krundi suurus (m ²)	Uued krundid ei ole lubatud	15 000 (peab asuma täielikult tihendatava külaosa sees)
4. Elumaja ehitamine	Lubatud ainult hävinud elamu asendamiseks; ühel krundil lubatud üks elamu	Lubatud kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel; ühel krundil lubatud üks elamu
5. Abihoonete ehitamine	Lubatud, kui õue suurus seda võimaldab, kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel	Lubatud kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel
6. Hoonete paigutus taluõue piires	Ebakorrapärane	Korrapärane
7. Hoonete paigutus külatänava suhtes	Määramata	Vastavalt ajaloolisele paigutusele lähedalasuvatel kruntidel; üldjuhul elamud külatee äärde, abihooned elamute taha

Näitajad	Kaitstav külaosa	Tihendatav külaosa
8. Lisanõuded	Uus hoone rajada esmajärjekorras hävinud ajaloolise hoone kohale; uued eluasemed tuleb rajada üksteisest piisavale kaugusele vastavalt külaosas väljakujunenud laadile	

Külas on uute elamute ehitamisel soovitatav järgida kahte hoone tüüpi – vanemat, nn rehielamu tüüpi ning uuemat, nn asunduselamu tüüpi, abihoonete ehitamisel püstitada suuremat või väiksemat tüüpi abihooned. Hoonete soovitatavad mõõtmeid on alljärgnevad.

Elamu näitajad	Rehielamu tüüp	Asunduselamu tüüp
9. Elamu suurim ehitusalune pind (m ²)	100 (koos majandusruumidega)	120
10. Elamu harja kõrgus (m)	6...7	6...7
11. Elamu katusetüüp	Viil või poolkelp	Viil
12. Elamu katusekalle (kraadides)	35...42	40...45
13. Elamu viimistlusmaterjal	Palk, laudis	Laudis
14. Elamu laiuse ja pikkuse suhe	1:2 kuni 1:3	1:1,5 kuni 1:2
15. Elamu suurim laius (m)	Soovitatavalt 7...8	Soovitatavalt 6...7
16. Elamu juurdeehitus lubatud	Ühel küljel tuulekojana	Kuni kahel küljel
17. Elamu ühe juurdeehituse maht põhimahust	Kuni 5%	Kuni 15%
18. Lisanõuded	Hooned võivad olla vaid ühekorruselised, katusealune on lubatud välja ehitada; elamutele ei ole lubatud ehitada rõdusid; viimistluses ei ole lubatud kasutada tehases toodetud ümarpalki; hoonete vundamendi kõrgus kuni 30 cm; hoonete kõrgused on määratud vundamendi pealt, v.a. juhul kui on tegemist kõrgendatud sokliga, sel juhul arvestada kõrgus maapinnast.	

Abihoone näitajad	Väiksema abihoone tüüp	Suurema abihoone tüüp
19. Abihoone suurim ehitusalune pind (m ²)	20...60	60...140
20. Abihoone harja kõrgus (m)	3...4	6...7
21. Abihoone katusetüüp	Viil	Viil
22. Abihoone katusekalle (kraadides)	30...35	35...42
23. Abihoone viimistlusmaterjal	Palk, laudis	Paekivi sokkel, palk, laudis
24. Abihoone laiuse ja pikkuse suhe	1:1,5 kuni 1:2	1:2 kuni 1:5

Abihoone näitajad	Väiksema abihoone tüüp	Suurema abihoone tüüp
25. Lisanõuded	<p>Hooned võivad olla vaid ühekorruselised; abihoonetele ei ole lubatud ehitada verandasid, rõdusid, terrasse, katuse väljaehitisi; väärtslikel ja väga väärtslikel abihoonetel ei ole uued juurdeehitused lubatud; viimistluses ei ole lubatud kasutada tehases toodetud ümarpalki; hoonete vundamendi kõrgus kuni 30 cm; hoonete kõrgused on määratud vundamendi pealt, v.a. juhul kui on tegemist kõrgendatud sokliga, sel juhul arvestada kõrgus maapinnast; ühel taluõel võib olla üks suurem abihoone.</p>	

61 Vihula küla

61.1 Ajalooline analüüs

61.1.1 Tekkelugu ja kaardi analüüs

Vihula küla asub Haljala kirikukihelkonnas.

Vihula kirjutati 1402. aastal Vyol, 1586 Vyoll, 1516 Fioell, 1517 Fyolen, 1529 Fiote, 1583 Fiol, 1637 Viohl, 18. sajandist alates saksa keeli Viol, 1464. aastal Vygoll, 1528 Figole, 1732 Wigola, 1840 Wihhola.

Nimi esineb juba Taani hindamisraamatus. 1583 oli Vihula külas (Fiolby) kaheksa adramaad ja kaks üksjalakohta. 1586 oli Vihula mõisal koos Vihula (Vyoll) külaga kümme adramaad. Ajavahemikus 1726-1774 kasvas perede arv 19ni. Ka 1844. ja 1871. aasta kaardid näitavad Vihulas 19 talu, 1887 20 (üks oli Kooli koht). Neist seitse talu oli rahvuspargi piirides, mere pool Sagadi-Vihula-Karula teed – Liivaku, Kähi, Linnamäe, Leuska, Veeru, Pendri, Volbri – viimasel olid seal ainult hooned, põllud paiknesid lõuna pool teed. 1774 oli Vihula mõisa all veel üheksa vabadikuperet, kellest nime järgi otsustades vähemalt suurem osa pidi elama Vihula külas. 1726 oli Vihulas Sikani talu, 1732 mõisa karjus Tingasse Jaan, Leuska Michael, Uho Jahn (Uhe talu), Köhie Jahn (Kähi talu). 1739 sigineb hajatalude hulka Remmeta Rein (Räämeti talu), 1782 elas Vihula külas Wolmri Jahn ja hajatalus Wanda Rein.

1866. aastal asutati Vihula külla vallakool (Sikmani tallu)¹³⁷.

Lahemaa Rahvuspargi piir lõikab Vihula küla kaheks – Sagadi-Vihula-Karula maanteest lõuna poole jääv külaosa mõne tsaariaegse ning kümnekonna asundustaluga ei kuulu rahvuspargi koosseisu mistõttu käesoleva töö analüüs seda ei käsitle. Samuti ei käsitleta muinsuskaitse all olevat Vihula mõisasüdant.

Vihula mõisa kohta ei ole säilinud suuremõõtkavalisi mõisakaarte ning analüüsil on kasutatud vene üheverstalist, Eesti topograafilist ning Eesti Põhikaarti. Vihula tänase küla piireisse jääb nii vana Vihula küla kui ka Vihula mõisa süda. Mõisaansambel paikneb Mustoja kaldal, kus on asunud ka vesiveski. Vana külatuumik paikneb Sagadi-Vihula-Karula maantee ääres, kaugemal asuvad hajatalud. Altja tee äärset külaosa (Leuska, Kehi, Väike-Linnamäe jt talud) kutsutakse Sõeaugu. Peale mõisate võõrandamist on mõisa põllule rajatud asundusküla. Mõned asundustalud paiknevad ka Oandu poole suunduvad tee ääres. Peale II maailmasõda on siia-sinna rajatud veel talukohti. Hilisemaid elukohti, sh kaks silikaattellisest ridaelamu tüüpi tööliselamut, on rajatud mõisa kompleksi ümbrusesse.

Tegemist on külaga, mille tänane administratiivpiir hõlmab mitut omaette taluõuede rühma: reas õuede paigutusega sõdadevahelise vabariigi aegne Altküla, tsaariaegne külatuumik, mille õued paiknevad tihedalt piki maanteeäärt ja lääneosas Sõeaugu, mille asustusstruktuur on teiste külaosadega võrreldes hõredam.

Asustuse muutusi kirjeldab seletuskirja lisa esitatud Vihula küla kaart (andmebaasis andmekiht eluhooned), millelt saab jälgida küla kujunemist üksiktalukaupa. Kaardile on märgitud talukohtade rajamise ajajärk. Koha vanust näitab põhihoone värv (punane tinglikult tsaariaegne, sinine sõdadevahelise vabariigi aegne ja roheline hilisem, pikem seletus peatükis 4.1.).

¹³⁷ Tarvel, Enn. Lahemaa ajalugu. 1983, lk 203.

61.1.2 Visuaalne analüüs

1. **Maastik ja teedevõrk.** Avaral alal põhja pool Sagadi-Vihula-Karula maanteed mäerinnakul välja sirutuv asustustervik. Tuumikuks ümber paisjärve ja Mustoja maaliliste kallaste koonduv paljude 18.-19. sajandist pärinevate klassitsistlike hoonetega mõisaansambel. Taluõued reastuvad piki piirkonnas olulist liiklussoont, Sagadi-Vihula-Karula maanteed, jäädes mõisast ja selle teeviidakas olevast hollandi tuuliku kerest läänepoole. Esimese majadegrupi nimeks on Altküla, millele peagi järgneb teine ja siis peale maanteekäänakut kolmaski. Väiksem rühm kunagisi õuesid asub mõisast põhjapool hargnedes sopilise jadana Mustoja kallastel, mis tõstavad esile piirkonna ühe olulisema ehituse – sõdadevahelise vabariigi aegse toreda koolimaja.
2. **Küla struktuur ja tüpologia.** Talumaad ja -hooned on seotud mõisast läänepoole suunduva teega, reastudes lääne-ida suunaliselt ja lõppedes paekiviastangul, mille all märjemad ja metsased alad. Vihula asustus ja talupõllud asuvad klindiservast lõunapool kitsukesel alal klindiserva ja maantee vahel, kujundades kaks-kolm maastikus eristuvat taluderühma teineteisest mõnesaja meetri kaugusel. Suurelt teelt siirduvad taluõuedesse kiviaedadega palistatud külavaheteed.
3. **Arhitektuuriline analüüs ja karakter.** Rehemajad (Heimre, Varna, Vallo, Kehi) vanades taluõuedes suuresti ümber ehitatud. Väli on vana mõisa moonakatemaja. Sõdadevahelise vabariigi aegsetel asundustaludel (Palgivere, Kasesalu, Kase) puudub selgelt hoomatav ehituslik karakter. Kivistu väike elumaja kaetud vormika juugendkatusega. Säilinud on pae- ja maakivist kõrvalhooneid (Leuska) ja varemeid (Varna suured mõisalaudad). Palju on kolhoosiaegset ehitust – Kirsi, Lauri. Põrgupõhjal on hoonestus hävinud. Küla põhjaosas Mustoja lähistel püüab pilku 1930ndatel aastatel ehitatud poolteistkorruseline koolimaja – kõrge katuse ja katuseakendega tüüpiline oma ajastu esindaja. Kahjuks on see okupatsiooni ajal saanud ebamastaapse juurdeehituse.
4. **Miljöo ja tunnetuslik analüüs.** Madalad ja maad ligi majad maantee servas, mõisa kõrval pea märkamatud. Alles lähipilk avab kunagise argimiljöo kiviaedade, vanade taluõude ja nii mõnegi vana majaga. Suuresti täna aga laokil, ümber ehitamisel.

61.2 Väärtused

- a) **Maastik ja loodus.** Tipneb mõisaansambliga, mis kahtluseta kuulub Eesti silmapaistvamate hulka. Imelised vaated Mustjõe kõrgetele liivakivi kallastele, tiigipeeglid, paviljonid ja sillad loovad unustamatu terviku. Küla jääb mõisa kõrval varju, kandes ometigi sõnumit maastikuala esteetilisest tähendusest, pakkudes klindiservalt võimaluse heita pilk põhjasuunas laskuvatele põlispõldudele ja taamal sirendavatele metsastele kaugustele.
- b) **Vanus.** Tõenäoliselt vana ja auväärne küla, mille algus seostub muinaspõldudega. Edasine areng koos mõisatervikuga, millele talud ja talumaad kujundasid vältimatu vastandpooluse.
- c) **Struktuur ja tüpologia.** Küla maantee ääres. Koosneb erinevatest osadest, millest vana küla tuumik ja Sõeaugu külaosa on paremini säilinud ning väärtuslikumad.
- d) **Arhitektuuriline karakter.** Esimesel pilgul väikese arhitektuuriväärtusega. Et tajuda piirkonna iseloomu, on eelduseks sellesse sügavam süvenemine nii paiga

iseloomu, maastiku kui ajaloo järk-järgulise avastamise kaudu. Täpsemal vaatlemisel leidub piirkonnas ajalooliselt ja etnoloogiliselt hinnatavat ehitussubstantsi, seda just vana küla tuumiku suursugustes kiviellamutes ja Sõeaugu asundustüüpi elamutes.

- e) **Miljöö ja muinsuskõne.** Tagasihoidlik, ei kutsu eriti peatuma ja silmitsema. Algupäraseim hõng vanas külasüdames, kus on mahuliselt säilinud mitmeid rehiellamuid koos abihoonetega.

61.3 Ehituspiirangud

Vihula külast jääb lõunapoolne osa väljapoole Lahemaa Rahvusparki. Muinsuskaitsealust Vihula mõisa kompleksi käesolevad ehitustingimused ei puuduta, vastavad tingimused seab Muinsuskaitseamet. Tulenevalt eelnevates peatükkides väljatoodust võib öelda, et Vihula küla läänepoolne osa (Sõeaugu nimeline külaosa) on kohase miljööga hästi säilinud põlisküla ning seetõttu ei ole seal sobilik uute elukohtade (talukohtade) loomine. Lauli küla Liivaku talu kuulub ruumiliselt kokku Sõeaugu külaosaga. Samuti on kaitstav Vihula põlistalude idapoolne, säilinud osa, mis asub Vihula mõisakeskusest läänes. Kaitstava külaosa määrangu aluseks on komplekshinnang struktuuri säilivusest, väärtuslike hoonete olemasolust ja visuaalsest/miljöölisest säilivusest. Tihendatavad külaosad asuvad Sõeaugu kaitstavast osast põhjas, Vihula põlistalude kaitstavast osast läänes, põhjas ja idas ning Vihula mõisakeskuse ümbruses. Kruntide vähima suuruse määramisel on arvestatud, et ajalooline krundisuurus oleks üldjoontes tagatud, et ei toimuks liigset tihendamist. Määramise aluseks on säilinud ajaloolised krundid külas.

Väljapoole nimetatud alasid hoonete ning nendega seotud rajatiste püstitamine võib kahjustada ajaloolise külastruktuuri säilimist. Lubatud on hävinud talukohtade taastamine. Külla võib ehitada uusi elamuid arvestades seniste elamute paiknemist.

Uute hoonete paigutamisel tuleb järgida külas väljakujunenud elamu ja abihoonete rütmi (elamud ja sellega seotud abihooned lubatud vaid õue läheduses) ning vältida ebasobivate vaadete tekkimist. Lisaks töös esitatud uusehitustingimustele peab iga konkreetse uue hoone projekteerimisele eelnema taluõue ja selle ümbruse – kontaktvööndi – analüüs.

Näitajad	Kaitstav külaosa	Tihendatav külaosa
1. Uute kruntide moodustamine	Ei ole lubatud	Lubatud, kui moodustatavad krundid on selleks piisavalt suured
2. Elumumaa sihtotstarbe määramine	Ei ole lubatud	Lubatud, kui krunt on selleks piisavalt suur
3. Väikseim võimalik krundi suurus (m ²)	Uued krundid ei ole lubatud	14 000 (peab asuma täielikult tihendatava külaosa sees)
4. Elumaja ehitamine	Lubatud ainult hävinud elamu asendamiseks; ühel krundil lubatud üks elamu	Lubatud kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel; ühel krundil lubatud üks elamu

Näitajad	Kaitstav külaosa	Tihendatav külaosa
5. Abihoonete ehitamine	Lubatud, kui õue suurus seda võimaldab, kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel	Lubatud kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel
6. Hoonete paigutus taluõue piires	Ebakorrapärane, korrapärane	Korrapärane, ebakorrapärane
7. Hoonete paigutus külatänaava suhtes	Määramata	Vastavalt ajaloolisele paigutusele lähedalasuvatel kruntidel; üldjuhul elamud külatee äärde, abihooned elamute taha
8. Lisanõuded	Uus hoone rajada esmajärjekorras hävinud ajaloolise hoone kohale; uued eluasemed tuleb rajada üksteisest piisavale kaugusele vastavalt külaosas väljakujunenud laadile	

Külas on uute elamute ehitamisel soovitatav järgida kahte hoone tüüpi – vanemat, nn rehielamu tüüpi ning uuemat, nn asunduselamu tüüpi, abihoonete ehitamisel püstitada suuremat või väiksemat tüüpi abihooned. Hoonete soovitatavad mõõtmeid on alljärgnevad.

Elamu näitajad	Rehielamu tüüp	Asunduselamu tüüp
9. Elamu suurim ehitusalune pind (m ²)	140 (koos majandusruumidega)	120
10. Elamu harja kõrgus (m)	6...7	6...7
11. Elamu katusetüüp	Viil või poolkelp	Viil
12. Elamu katusekalle (kraadides)	35...42	40...45
13. Elamu viimistlusmaterjal	Paekivi (osaliselt), palk, laudis	Laudis
14. Elamu laiuse ja pikkuse suhe	1:2 kuni 1:3	1:1,5 kuni 1:2
15. Elamu suurim laius (m)	Soovitavalt 7...8	Soovitavalt 6...7
16. Elamu juurdeehitus lubatud	Ühel küljel tuulekojana	Kuni kahel küljel
17. Elamu ühe juurdeehituse maht põhimahust	Kuni 5%	Kuni 15%
18. Lisanõuded	Hooned võivad olla vaid ühekorruselised, katusealune on lubatud välja ehitada; elamutele ei ole lubatud ehitada rõdusid; viimistluses ei ole lubatud kasutada tehases toodetud ümarpalki; hoonete vundamendi kõrgus kuni 30 cm; hoonete kõrgused on määratud vundamendi pealt, v.a. juhul kui on tegemist kõrgendatud sokliga, sel juhul arvestada kõrgus maapinnast.	

Abihoone näitajad	Väiksema abihoone tüüp	Suurema abihoone tüüp
19. Abihoone suurim ehitusalune pind (m ²)	20...60	60...140
20. Abihoone harja kõrgus (m)	3...4	6...7
21. Abihoone katusetüüp	Viil	Viil
22. Abihoone katusekalle (kraadides)	30...35	35...42
23. Abihoone viimistlusmaterjal	Palk, laudis	Paekivi (osaliselt), palk, laudis
24. Abihoone laiuse ja pikkuse suhe	1:1,5 kuni 1:2	1:2 kuni 1:5
25. Lisanõuded	<p>Hooned võivad olla vaid ühekorruselised; abihoonetele ei ole lubatud ehitada verandasid, rõdusid, terrasse, katuse väljaehitisi; väärtuslikel ja väga väärtuslikel abihoonetel ei ole uued juurdeehitused lubatud; viimistluses ei ole lubatud kasutada tehases toodetud ümarpalki; hoonete vundamendi kõrgus kuni 30 cm; hoonete kõrgused on määratud vundamendi pealt, v.a. juhul kui on tegemist kõrgendatud sokliga, sel juhul arvestada kõrgus maapinnast; ühel taluõel võib olla üks suurem abihoone.</p>	

62 Haili küla

62.1 Ajalooline analüüs

62.1.1 Tekkelugu ja kaardi analüüs

Haili küla asub Haljala kirikukihelkonnas.

Haili küla on Vihula mõisale kuulunud küla, mille kohta Tarvel kahjuks midagi ei maini. Samuti ei ole säilinud Vihula mõisa ajaloolisi kaarte. Seega tuleb käesolevas töös tugineda suuremõõtkavalistel kaartidel (vene üheverstaline, Eesti Vabariigi topograafiline ja Eesti Põhikaart) olevale infole.

Tegemist on külaga, mille talud asuvad hõreda reana küla keskel lõunast põhja suunas voolava Mustoja kallastel. Küla metsastel äärealadel asustus puudub. Jõe kaldad on Vihula mõisa juures järsud, kuid mere poole muutuvad aina laugemaks, kohati ääristavad jõge lamminiidud. Jõega paralleelselt kulgeb Vihulast alguse saav külatee mere poole õuest õue. Küla kõige põhjapoolsem asustus on metsavahikoht ja mõisa suvila.

Üldiselt on tegemist hästi säilinud hajakülaga, mille enamik talukohti on pärit tsaariajast ning hiljem juurdeehitatud harmoneerub vanema substantsiga. Asustus on koondunud mere poole siirduva külatee lähedusse.

Asustuse muutusi kirjeldab seletuskirja lisas esitatud Haili küla kaart (andmebaasis andmekiht eluhooned), millelt saab jälgida küla kujunemist üksiktalu kaupa. Kaardile on märgitud talukohtade rajamise ajajärk. Koha vanust näitab põhihoone värv (punane tinglikult tsaariaegne, sinine sõdadevahelise vabariigi aegne ja roheline hilisem, pikem seletus peatükis 4.1.).

62.1.2 Visuaalne analüüs

- 1. Maastik ja teedevõrk.** Küla kahel pool Vihulast põhja poole merre suunduvat Mustoja. Erinevalt Vihulast on jõe kaldad Haili kohal aga madalad ja lodused, üle jõe pääseb purdeid pidi. Jõe kallast järgides siirdub rannaküladeni (Mustojani) külavahetee. Ümberringi paksud metsad.
- 2. Küla struktuur ja tüpologia.** Ridaküla tüüpi, taluansamblid asetsevad kahel pool kitsukest ja madalate kallastega Mustoja. Sirutub välja umbes kahe kilomeetri pikkuse taluõuede reana. Talud järgivad kaldajoont, jäädes sellest pisut kaugemale, kuivematele põndakutele, jättes selja taha põllud ja tiheda männimetsa.
- 3. Arhitektuuriline analüüs ja karakter.** Küla saab alguse Lahemaale tüüpilistest palkidest (osalt laudvoodriga, osalt ilma) rehetoa ja kivist suurte värvatega rehemajadest. Näiteks Vana-Summa. Sõdadevahelise vabariigi periood on jätnud külla mitmeid tagasihoidliku välimusega asunduselamuid (Hundimetsa, Järvi) ja neile liituvaid lihtsaid palkidest kõrvalhooneid. Küla kaugemas otsas metsavahi koht (Jöekäär) ja Kagamanni nimeline Vihula mõisnike suvila, mis oma pastoraalsete väärtustega on andnud inspiratsiooni selle restaureerimiseks kadunud pankuri poolt. Paekivist, all kõrged keldrid. Kaetud kõrge harimalkadega rookatusega. 20. sajandi pastoraalse ehituslaadi ilmekamaid näiteis Eestis; idülliline ja loodusesse sulanduv, samas Mustoja kallas üle selle ehitatud purdega.

4. **Miljöö ja tunnetuslik analüüs.** Taluõued jõe kaldal, metsade keskel, suurtest teedest kõrvale jääv rahulik paik, kus loodusel ei ole miljöö kujundamisel mitte väiksem roll kui inimese tegemistel.

62.2 Väärtused

- a) **Maastik ja loodus.** Loodusekeskne paik, mille suurimateks väärtusteks Mustoja ja männimetsad.
- b) **Vanus.** Põlisküla, täieneb 18.-19. sajandil. Arengu viimase etapi kujundab nõukogude okupatsiooni aeg.
- c) **Struktuur ja tüpoloogia.** Selgekujuline ridaküla Mustoja kahel kaldal. Hinnatav nii oma küla struktuuri kui taluõuede paigutusega maastikku.
- d) **Arhitektuuriline karakter.** Arhitektuuriliselt väärib erilist tähelepanu mõisnike suvituskoht – Kagamanni, aga ka üksikud talud – Jõekääru, Kaldametsa, Kännu.
- e) **Miljöö ja muinsuskõne.** Hinnatav nii oma looduse kui arhitektuurikõnega, kaks erinevat meeleolu – üks neist seostub põlistalude ja neid valitseva maastikuga, teine mõisnike aegse suvemõisakese – Kagamanniga. Kogu paikkonna idee ja tuum on Mustoja, mille looklevad kaldad pakuvad naudingulisi vaateid ja võimalusi pikemateks eksirännakuteks.

62.3 Ehituspiirangud

Tulenevalt eelnevates peatükkides väljatoodust võib öelda, et Haili küla on suurepärase miljööga hästi säilinud ridaja vormiga põlisküla ning seetõttu ei ole sobilik uute elukohtade (talukohtade) loomine. Kaitstava külaosa määrangu aluseks on komplekshinnang struktuuri säilivusest, väärtuslike hoonete olemasolust ja visuaalsest/miljöölisest säilivusest. Lubatud on hävinud talukohtade taastamine. Väljapoole näidatud ehitusalasid hoonete ning nendega seotud rajatiste püstitamine võib kahjustada ajaloolise külastruktuuri säilimist.

Uute hoonete paigutamisel tuleb järgida külas väljakujunenud elamu ja abihoonete rütmi (elamud ja sellega seotud abihooned lubatud vaid õue läheduses) ning vältida ebasobivate vaadete tekkimist. Lisaks töös esitatud uusehitustingimustele peab iga konkreetse uue hoone projekteerimisele eelnema taluõue ja selle ümbruse – kontaktvööndi – analüüs.

Näitajad	Kaitstav külaosa
1. Uute kruntide moodustamine	Ei ole lubatud
2. Elumumaa sihtotstarbe määramine	Ei ole lubatud
3. Väikseim võimalik krundi suurus (m ²)	Uued krundid ei ole lubatud
4. Elumaja ehitamine	Lubatud ainult hävinud elamu asendamiseks; ühel krundil lubatud üks elamu

Näitajad	Kaitstav külaosa
5. Abihoonete ehitamine	Lubatud, kui õue suurus seda võimaldab, kohtades, kus järgib hoonete paigutusviisi taluõuel
6. Hoonete paigutus taluõue piires	Ebakorrapärane
7. Hoonete paigutus külatänava suhtes	Määramata
8. Lisanõuded	Uus hoone rajada esmajärjekorras hävinud ajaloolise hoone kohale; uued eluasemed tuleb rajada üksteisest piisavale kaugusele vastavalt külaosas väljakujunenud laadile

Külas on uute elamute ehitamisel soovitatav järgida kahte hoone tüüpi – vanemat, nn rehielamu tüüpi ning uuemat, nn asunduselamu tüüpi, abihoonete ehitamisel püstitada suuremat või väiksemat tüüpi abihooneid. Hoonete soovitatavad mõõtmeid on alljärgnevad.

Elamu näitajad	Rehielamu tüüp	Asunduselamu tüüp
9. Elamu suurim ehitusalune pind (m ²)	140 (koos majandusruumidega)	120
10. Elamu harja kõrgus (m)	6...7	6...7
11. Elamu katusetüüp	Viil või poolkelp	Viil
12. Elamu katusekalle (kraadides)	35...42	40...45
13. Elamu viimistlusmaterjal	Paekivi (osaliselt), palk, laudis	Laudis
14. Elamu laiuse ja pikkuse suhe	1:2 kuni 1:3	1:1,5 kuni 1:2
15. Elamu suurim laius (m)	Soovitavalt 7...8	Soovitavalt 6...7
16. Elamu juurdeehitus lubatud	Ühel küljel tuulekojana	Kuni kahel küljel
17. Elamu ühe juurdeehituse maht põhimahust	Kuni 5%	Kuni 15%
18. Lisanõuded	Hooned võivad olla vaid ühekorruselised, katusealune on lubatud välja ehitada; elamutele ei ole lubatud ehitada rõdusid; viimistluses ei ole lubatud kasutada tehases toodetud ümarpalki; hoonete vundamendi kõrgus kuni 30 cm; hoonete kõrgused on määratud vundamendi pealt, v.a. juhul kui on tegemist kõrgendatud sokliga, sel juhul arvestada kõrgus maapinnast.	

Abihoone näitajad	Väiksema abihoone tüüp	Suurema abihoone tüüp
19. Abihoone suurim ehitusalune pind (m ²)	20...60	60...120
20. Abihoone harja kõrgus (m)	3...4	6...7

Abihoone näitajad	Väiksema abihoone tüüp	Suurema abihoone tüüp
21. Abihoone katusetüüp	Viil	Viil
22. Abihoone katusekalle (kraadides)	30...35	35...42
23. Abihoone viimistlusmaterjal	Palk, laudis	Paekivi (osaliselt), palk, laudis
24. Abihoone laiuse ja pikkuse suhe	1:1,5 kuni 1:2	1:2 kuni 1:5
25. Lisanõuded	<p>Hooned võivad olla vaid ühekorruselised; abihoonetele ei ole lubatud ehitada verandasid, rõdusid, terrasse, katuse väljaehitisi; väärtuslikel ja väga väärtuslikel abihoonetel ei ole uued juurdeehitused lubatud; viimistluses ei ole lubatud kasutada tehases toodetud ümarpalki; hoonete vundamendi kõrgus kuni 30 cm; hoonete kõrgused on määratud vundamendi pealt, v.a. juhul kui on tegemist kõrgendatud sokliga, sel juhul arvestada kõrgus maapinnast; ühel taluõel võib olla üks suurem abihoone.</p>	

D KOKKUVÕTE

1 Sissejuhatus

Lahemaa rahvusparki külade arhitektuuri ja asustusstruktuuri analüüs koostati vahemikus september 2010 kuni aprill 2012. Käesolevas kokkuvõttes esitatakse kogu töö tulemuste üldistused, mis annavad eelkõige ettekujutuse inventeerimistöde mahust, asustuse vanusest ja väärtuslikest objektidest. Esitatud andmed on kättesaadavad töö juurde kuuluvast andmebaasist, mille kirjeldus on samuti lisatud. Vastavalt lahendamist vajavatele küsimustele saab iga andmebaasi kasutaja teha endale huvipakkuvate tahkude kohta vajalikke päringuid, mis aitavad vastata asustusstruktuuri puudutavatele küsimustele.

Uuringusse kuulusid kõik Lahemaa Rahvusparki alal asuvad külad (sh Kolga alevik), kus märgatav osa talukohtadest asub rahvusparkis. Kahjuks ei ole kaitseala piiri määramisel arvestatud tihti ajalooliste kultuuripiiridega ning paljud piiriäärsed külad on poolitatud selliselt, et oluline osa küla tervikust jääb väljapoole rahvusparki. Halvimaks näiteks külastruktuuri seisukohalt on piiri määramine külatee, millel on üldiselt olnud küla ühendav, mitte eraldav funktsioon. Seepärast on tihtipeale oluline osa küla struktuurist arvatud kaitsealast välja ning küla tervikut ei ole võimalik antud töö raames käsitleda. Näited selliste piirimääramiste kohta on Pudisool, Valgejõel, Metsanurgas, Sagadis jm. Endine Loo mõisa südamik on samuti kaitseala piiriga poolitatud.

Lahemaa Rahvusparki tegevuse positiivne tulemus on ehk kõige paremini loetav kohtades, kus kaitsealal asuv külastruktuur on loetavalt säilinud ja väljaspool kaitseala on läbi viidud jõulised muutused. Kontrastsed erinevused esinevad Andineemel, Pudisool, Kolga alevikus, Palmises, Vihulas jm. Lahemaa Rahvusparki piirid oleks vaja üle vaadata külastruktuuri seisukohalt. Paljudes kohtades ei ole terve küla rahvusparki koosseisu haaramine enam õigustatud toimunud suurte muutuste tõttu, kuid mitmed kohad (eriti Kahalas ja rahvusparki idapoolse osa piiridel) on säilinud niivõrd hästi, et vääriksid samuti tunnustamist ja kaitset kui osa ajaloolisest asustustervikust. See oleks järgmiste uuringute ülesanne.

2 Inventeerimistöde maht

Kokku inventeeriti käesoleva töö raames 62 Lahemaa Rahvuspargi territooriumil paiknevat küla (vt Tabel 1. Inventeeritud külade nimekiri.), millel asus kokku 2217 hoonestatud kinnistut. Neist 24 olid liigitatud kui rannakülad¹³⁸, mida inventeeriti 2010. aasta sügisel (8 küla) ja 2011 aasta kevadel (16 küla). Teise poole liigituseks oli määratud maakülad, mida oli kokku 38¹³⁹. Nende inventuur viidi läbi 2011. aasta sügisel.

Tabel 1. Inventeeritud külade nimekiri.

Jrk nr	Küla nimi	Hoonestatud kinnistute arv	INVENTEERIMINE					
			Küla inventeerimise aeg			Kinnistute arv (kokku 2217)		
			sügis 2010	kevad 2011	sügis 2011	sügis 2010	kevad 2011	sügis 2011
Kokku	62 küla kokku	2217	8	16	38	163	1036	1018
1	Aasumetsa	7			*			7
2	Altja	27	*			27		
3	Andineeme	22			*			22
4	Eru	35		*			35	
5	Haili	12			*			12
6	Hara	108		*			108	
7	Ilumäe	20			*			20
8	Joandu	12			*			12
9	Joaveski	30			*			30
10	Juminda	44		*			44	
11	Kahala	8			*			8
12	Kalme	16			*			16
13	Kasispea	76		*			76	
14	Kemba	16			*			16
15	Kiiu-Aabla	43		*			43	
16	Kolga alevik	43			*			43
17	Kolga-Aabla	69		*			69	
18	Kolgaküla	121			*			121
19	Koljaku	34			*			34
20	Koolimäe	8	*			8		
21	Korjuse	13			*			13
22	Kotka	19			*			19
23	Kõnnu	71			*			71
24	Lahe	25	*			25		
25	Lauli	17			*			17

¹³⁸ Rannakülaks on liigitatud ka Vihasoo, mida Enn Tarvel peab pigem maakülaks (Tarvel, Enn. Lahemaa ajalugu. 1983, lk 131.

¹³⁹ Siia loetakse ka Pudisoo, Andineeme ja Tsitre, kuna nimetatud külad on töö koostamise lepingu järgi loetletud maakülade hulgas.

Jrk nr	Küla nimi	Hoones- tatud kinnistute arv	INVENTEERIMINE					
			Küla inventeerimise aeg			Kinnistute arv (kokku 2217)		
			sügis 2010	kevad 2011	sügis 2011	sügis 2010	kevad 2011	sügis 2011
26	Leesi	78		*			78	
27	Lobi	20	*			20		
28	Loksa	30			*			30
29	Metsanurga	7			*			7
30	Muike	14			*			14
31	Murksi	10			*			10
32	Mustoja	31	*			31		
33	Muuksi	28			*			28
34	Natturi	11	*			11		
35	Nõmmeveski	22			*			22
36	Oandu	16			*			16
37	Palmse	48			*			48
38	Parksi	21			*			21
39	Pedaspea	54		*			54	
40	Pedassaare	18	*			18		
41	Pihlaspea	23	*			23		
42	Pudisoo	35			*			35
43	Pärispea	129		*			129	
44	Sagadi	47			*			47
45	Soorinna	20			*			20
46	Suurpea	77		*			77	
47	Tammispea	37		*			37	
48	Tammistu	24		*			24	
49	Tapurla	46		*			46	
50	Tepelvälja	13			*			13
51	Tsitre	20			*			20
52	Turbuneeme	70		*			70	
53	Tõugu	11			*			11
54	Uuri	27			*			27
55	Uusküla	24			*			24
56	Valgejõe	24			*			24
57	Vanaküla	40			*			40
58	Vatku	17			*			17
59	Vihasoo	111		*			111	
60	Vihula	49			*			49
61	Virve	35		*			35	
62	Võhma	34			*			34

Kui kõik inventeeritud rannakülad asuvad kogu ulatuses Lahemaa Rahvuspargi territooriumil, siis maakülad jagunevad kaheks. Suurema osa moodustavad külad (25), mis kuuluvad tervenisti rahvuspargi koosseisu, kuid on külasid (13 küla), mille

territooriumist vaid osa asub kaitsealal (vt skeem 1). Territooriumi kattuvuse ulatus on külade kaupa väga erinev. Kui näiteks Kahala külast, mille kogupindala on 1822,0 ha on Lahemaa Rahvuspargi territooriumil (ilma Kahala järvet) vaid 96,1 ha ehk 5,3%, siis Palmse küla 1028,0 ha jääb kaitsealale 968,5 ha ehk 94,2%. Samamoodi asub vaid väike osa kogu territooriumist väljaspool rahvusparki Pudisoo, Soorinna ja Loksa külast. Külastruktuuri seisukohast ei saa lähtuda ainult kattuva pindala suurusest, vaid selle olulisusest küla kui terviku jaoks. Näiteks Valgejõe, Sagadi ja Vihula puhul lahutab piiriks määratud maantee külakeskuse, Kemba ja Metsanurga puhul on u pool ajaloolistest taludest väljaspool kaitseala ning Kahala puhul on rahvusparki haaratud vaid üksikud kaugema nurga hajatalud.

Kui enamike inventeeritud külade puhul oli võimalik käsitleda küla kui tervikut, siis ainult osaliselt rahvuspargi territooriumile jäävate külade puhul oli see problemaatiline. Eelkõige tekitab see probleeme külastruktuuri ja ajaloolise kujunemise küsimuste käsitlemisel, kui küla ei vaadelda tervikuna. Seetõttu tuleb aruandega tutvumisel arvestada sellega, et külade käsitlused on eespool nimetatud põhjustel erinevad.

Lahemaa Rahvuspargi alale ulatuvad osaliselt küla territooriumid, kus asub säilinud ajaloolist hoonestust kas väga väikeses mahus või üldse mitte. Sellisteks on osad Läsna, Loobu, Võsupere, Karula, Pajuveski ja Vainupea külast. Nimetatud külaosasid antud töös ei käsitleta.

Lisaks tuleb tähelepanu juhtida asjaolule, et arvukate haldusreformide tulemisena on külapiire mitmel korral muudetud¹⁴⁰. Kui tsariajalal, mil kogu maa oli jagatud mõisate ja külade vahel, moodustasid külad ainult väikesed saared mõisamaadel, siis Eesti Vabariigi 1919. aasta maareformiga¹⁴¹, mis kaotas mõisad, toimusid administratiivpiiride määramisel varasemaga võrreldes suured muutused. Enamike külade territoorium suurenes ümbruskonna mõisamaade arvelt, lisaks tekkis uusi külasid mõisate asemele (mõisasüdame ümbrusse). Samuti arvati hajatalud külade koosseisu. Mitmete hilisemate ümberkorralduste tulemusena on eriti külade ääremail paiknevad hajatalud kuulunud kord ühe, kord teise küla koosseisu. Käesoleva töö lähteülesande kohaselt võeti töö koostamisel aluseks 2010. aastal kehtivad administratiivpiirid, mistõttu esineb mõningatel puhkudel külastruktuuri loogikaga vastuolusid, seda eriti juhul kui küla piiri asukohta on muudetud. Sellistel puhkudel on küla kohta koostatud kirjelduses sellele ka tähelepanu juhitud.

Külastruktuuri analüüs tugines kaardimaterjalile. Täpsusastme järgi võib kasutatud kaardimaterjali jagada kaheks. Üldine analüüs, mida kasutati ka välitööde alusmaterjalina, tehti Vene üheverstalise, Eesti topograafilise ja Eesti Põhikaardi baasil. Külade detailsema analüüsi jaoks kasutati Eesti Ajalooarhiivis säilitatavaid mõisakaarte (varasemad kui 1919). Kui vene üheverstaline, Eesti topograafiline ja Eesti Põhikaart katab kogu Eestit¹⁴², sh kogu Lahemaa Rahvuspargi territooriumi, siis ajaloolised mõisakaardid on säilinud väga lünklikult. Käesoleva töö raames koostatud

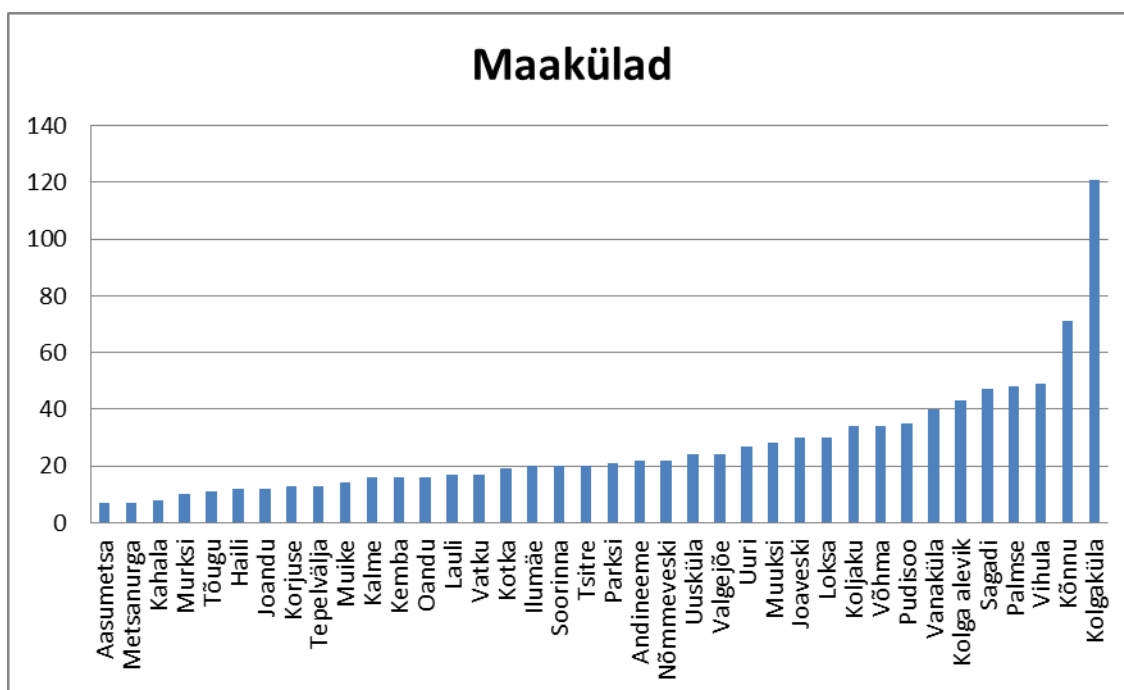
¹⁴⁰ Põhjaliku ülevaatega kogu temaatikast saab tutvudes 2002. a. aastal Liivi Uueti poolt koostatud raamatuga „Eesti haldusjaotus 20. sajandil“.

¹⁴¹ Põhjalikumalt Monika Rauba kirjutatud artiklis „Ülevaade Eesti maapoliitikast 20. sajandil“. Eesti Rahva Muuseumi aastaraamat XLVI, 2002, lk 11-26.

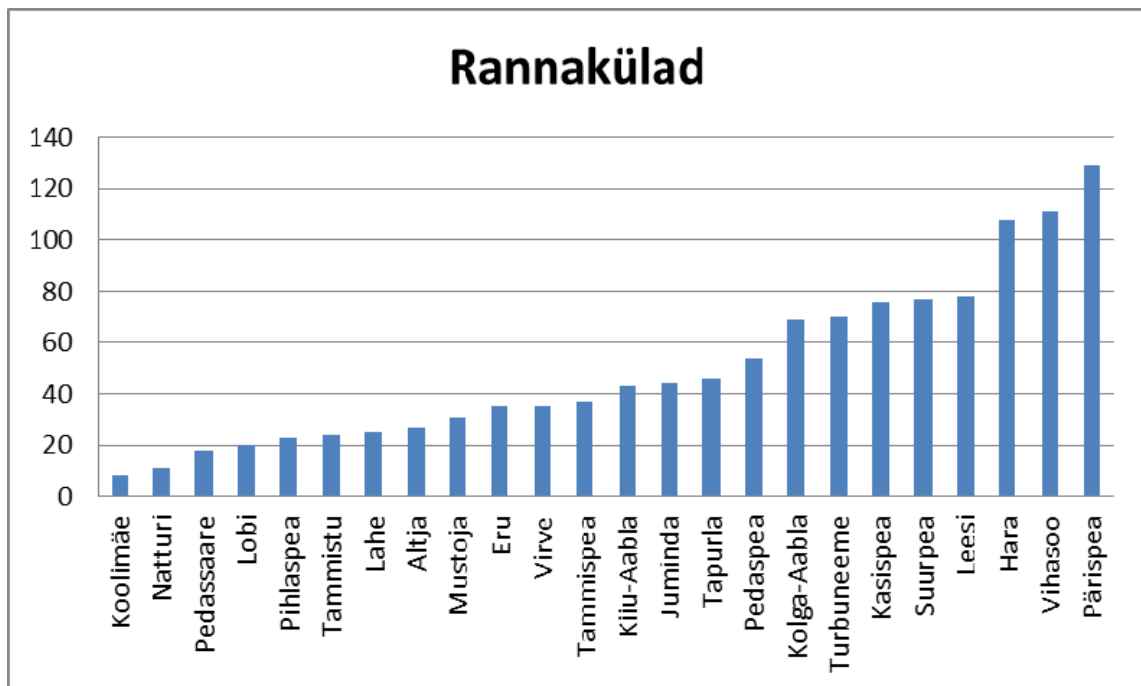
¹⁴² Sõdadevahelise Eesti topograafilisest kaardist ei jõutud trükis avaldada osasid Kirde-, Lõuna- ja Edela-Eestist ning saari, täpsemalt vaata Jaks Lankots „Eesti suuremõõtkavaline kaardistamine aastail 1918-1940“.

analüüsi teostamiseks leidis sobivamaid kaarte kaitseala idapoolse osa kohta (Palmse ja Sagadi mõisa maad). Lünklik või hoopis puudulik materjal oli läänepoolse osa kohta. Kuna asustusajaloolise struktuuri kujunemise ülevaate koostamisel on tuginetud just ajaloolisele kaardimaterjalile, siis tuleb arvestada, et koostatud kirjeldused on nii sisult kui ka detailsusastmelt mõnevõrra erinevad.

Kokku tuvastati põhikaardil 2217 hoonestatud kinnistut, mille arv jagunes külade kaupa väga erinevalt. Üldiselt võib öelda, et maakülades on vähem hoonestatud kinnistuid, va paar küla, mis eristuvad teistest selgelt oma suuruse poolest (vt Joonis 9). Kõige enam hoonestatud kinnistuid oli põhikaardi järgi Kolgakülas (121 kinnistut) ja kõige vähem Aasumetsa külas (7 kinnistut). Rannakülades on hoonestatud kinnistute arv küla kohta võrreldes maaküladega suurem (vt Joonis 10).

Joonis 9. Maakülade hoonestatud kinnistute arv.

Joonis 10. Rannakülade hoonestatud kinnistute arv.

Inventeerimiseks külastati kõiki uuringualal olevaid hoonestatud kinnistuid ning pildistati kõik hooned. Parim periood pildistamiseks oleks olnud ajal, mil puud on raagus ja lumi ei ole sügav, kuid tulenevalt töö tähtajast tuli välitöid läbi viia ka lehte läinud puude ja põõsastega. Suvekuudel juulis ja augustis ning paksu lumega jaanuarist märtsini välitöid ei tehtud.

Hoonestatud kinnistute külastamisel vesteldi võimalusel põgusalt ka majarahvaga, kes andsid väärtuslikku teavet oma talu ning küla kohta. Külastatavate kinnistute suure arvu tõttu ei olnud võimalik süstemaatiliselt elanikke küsitleda. Enamikesse kohtadesse pääses ligi autoga, kuid üksikuid raskesti ligipääsetavaid metsatalusid tuli külastada jala. Kahes kohas ei olnud võimalik pildistada kõiki hooneid – ühes kohas ei soovinud peremees võõraid hoovi lasta (Kolga-Aabla külas) ning ühes kohas ei olnud vaatamata korduva külastamisele kedagi peale majavalvurist kurjailmelise hundikoera kodus ning pildid tuli teha autoaknast (Vihasoo külas). Lahemaa inimeste kiituseks peab ütlema, et tegemist on väga sõbraliku ja külalishalke rahvaga!

3 Asustuse vanus

3.1 Ülevaade asustusest

Tulenevalt kogu Lahemaad katvate andmete kättesaadavusest on määratletud kõigi talukohtade vanus viimase saja aasta jooksul. Varasema aja kohta puudub piisavalt täpne kaardi- ja tekstiline materjal, et oleks võimalik määratleda iga üksiku koha vanust. Küll leiavad allikates mainimist kindlad talud, mis on ka iga küla kirjelduse juures ära toodud tuginedes põhiosas Enn Tarveli ajaloolisele uurimusele, aga ka vanematele kaartidele.

Kokku määrati põhikaardil 2079 täna eksisteerivat talukohta, mille puhul märgiti ajalooliste kaartide analüüsi tulemusena nende vanus tähistades seda erineva värviga (vt metoodika osas B 4.1 Kaardianalüüs, lk 15). Koha vanust näitab põhihoone värv (punane tinglikult tsaariaegne, sinine sõdadevahelise vabariigi aegne ja roheline hilisem). Kindlasti tuleb tähele panna, et eluhoone värv ei näita mitte hoone ehitusaega vaid talukoha vanust, st seda, mis perioodil konkreetne talukoht on rajatud. Tsaariaegseid (enne 1905. aastat ehk tinglikult vene üheverstalise kaardi koostamise ajaks) talukohti tuvastati 791, Eesti sõdadevahelise vabariigi aegseid 436 (1905 ja 1940. aasta vahel ehk Eesti topograafilise kaardi koostamise ajaks) ja hilisemaid (peale 1940. aastat ehk peale Eesti topograafilise kaardi koostamist) kokku 852 talukohta. Kui tegemist on kadunud talukohaga, on see tähistatud kaardil vastavat värvi leppemärgiga, mida määratleti kokku 388. Kadunud talukohtadest on märgistatud erinevalt vaid vene üheverstalisel kaardil esinevad (tumesinine), vaid Eesti topograafilisel kaardil esinevad (helesinine) ja mõlemal esinevad (punane), kuid mis kõik puuduvad Eesti tänasel põhikaardil.

Teostatud analüüs külade kaupa annab hea ülevaate külastruktuuri päritolust ning selle säilivusest viimase saja aasta jooksul (vt Tabel 2. Talukohtade vanus külade lõikes.). Üldjoontes võib öelda, et mida rohkem on tsaariaegseid kohti, seda vanem on külastruktuur. Sõdadevahelise vabariigi ajal on vanad külad tihenened, aga on tekkinud ka täiesti uusi asunduskülasid. Hilisemal ajal on tegemist eelkõige tihendamisega, kuid mitmed talud ja külaosad on ka maha jäetud.¹⁴³ Kokkuvõttes võib öelda, et samast ajast ja puhast tüüpi struktuuriga külasid on vähe, valdavalt on tegemist nn segatüüpi küladega. Külastruktuuri säilivuse kohta on andmed kättesaadavad MapInfo andmebaasis (kiht: eluhooned).

¹⁴³ Asustusajaloost põhjalikuma ülevaate annavad ilmunud artiklid: Troska G. Eesti külad XIX sajandil: ajaloolis-etnograafiline uurimus. 1987. Troska, G. Šlõgina, N. Eesti külavormide klassifitseerimisest. Etnograafiamuuseumi aastaraamat XXIX 1976. Troska, G. Eesti maa-asulate arenguhooni 19. sajandi teisel poolel. Eesti TA Toimetised, Humanitaar- ja Sotsiaalteadused. 1944, 43, 2, 146-168. Troska, G. Eesti külaasustuse arenguhooni 1920.-1930.aastail. Eesti TA Toimetised. Humanitaar- ja Sotsiaalteadused, 1996, 45, 3, 362-371. Troska, G., Šlõgina N. Kehvikute asulatest ja elamutest Eesti mandriosas XIX sajandi teisel poolel ja XX sajandi alguses. Etnograafiamuuseumi aastaraamat XIX 1963 jt.

Tabel 2. Talukohtade vanus külade lõikes.

Küla nimi	Talukoht peale 1940	Talukoht 1905... 1940	Talukoht enne 1905	Talukoht enne 1905 ja peale 1940	Kokku
Aasumetsa küla	1		6		7
Altja küla	8	10	13	1	32
Andineeme küla	15	5	2		22
Eru küla	16	3	12	8	39
Haili küla	3		7		10
Hara küla	43	17	32	1	93
Ilumäe küla	4	3	8		15
Joandu küla	3	2	8		13
Joaveski küla	16	5	7		28
Juminda küla	23	2	16		41
Kahala küla	1	3	2		6
Kalme küla	6	11	4		21
Kasispea küla	36	20	32		88
Kemba küla	5	2	4		11
Kiiu-Aabla küla	18	3	19		40
Kolga alevik	14	9	14		37
Kolga-Aabla küla	32	19	12		63
Kolgaküla küla	32	22	50		104
Koljaku küla	24	2	11		37
Koolimäe küla	3	6	2		11
Korjuse küla	2	1	4		7
Kotka küla	11	3	5	2	21
Kõnnu küla	13	28	12		53
Lahe küla	5	16	5		26
Lauli küla	1	8	7		16
Leesi küla	40	5	28	2	75
Lobi küla	9	11	4		24
Loksa küla	3	6	15		24
Metsanurga küla	2		2		4
Muike küla	5	3	4		12
Murksi küla		7	3		10

LAHEMAA RAHVUSPARGI KÜLADE ARHITEKTUURI JA ASUSTUSSTRUKTUURI ANALÜÜS

Küla nimi	Talukoht peale 1940	Talukoht 1905... 1940	Talukoht enne 1905	Talukoht enne 1905 ja peale 1940	Kokku
Mustoja küla	12	11	13		36
Muuksi küla	9	2	15	1	27
Natturi küla	7	5	5		17
Nõmmeveski küla	6	2	6		14
Oandu küla	2	3	6		11
Palmse küla	31	15	10		56
Parksi küla	5		13		18
Pedaspea küla	24	9	18		51
Pedassaare küla	10	8	5		23
Pihlaspea küla	11	7	13		31
Pudisoo küla	14	2	11		27
Pärispea küla	58	13	43	2	116
Sagadi küla	12	8	22	1	43
Soorinna küla	6	10	2		18
Suurpea küla	20	13	21	1	55
Tammispea küla	27	8	7		42
Tammistu küla	10	3	12		25
Tapurla küla	21	2	21	1	45
Tepelvälja küla	8		5		13
Tsitre küla	11		7		18
Turbuneeme küla	29	19	16	2	66
Tõugu küla		2	4		6
Uuri küla	16	2	10		28
Uusküla küla	4	4	9		17
Valgejõe küla	1	9	8		18
Vanaküla küla	7	7	24		38
Vatku küla	2	3	9		14
Vihasoo küla	59	9	31	1	100
Vihula küla	21	12	13		46
Virve küla	12	8	18		38
Võhma küla	3	8	21		32
KOKKU	852	436	768	23	2079

3.2 Asustuse määramine ja koostatud andmebaas

Analüüs, mis koostati välitööde ettevalmistamise käigus lähtuvalt välitööde vajadustest, lisatakse töö juurde tellija soovil. Analüüs on teostatud vastavalt peatükis B 4.1. kirjeldatud metoodikale. Kindlasti tuleb andmete kasutamisel arvestada sellega, et analüüs on koostatud välitööde tarbeks ning sellisel kujul ei pretendeeri see lõpptulemuseks. Küll aga on see kasutatav taustainfona töö tulemustega tutvumisel. Kaardianalüüsil on välja toodud analüüsi aluseks olnud kaartidel kajastuvad taluõuede kohad, mis on märgitud erineva värviga (vt näidet talukohtade vanuse andmebaasist, Joonis 12).

Selleks on kasutatud kolme suuremõtkavalist kaarti:

- Eesti Põhikaardi andmed kõlvikute, teede jms kohta aastatest 1998-1999 ning hoonete kohta 2008-2009,
- Eesti Vabariigi aegse topograafilise kaardi andmed (1:50 000) 1935-1940 ja
- tsaariaegse üheverstalise topograafilise kaardi andmed (1:42 000) aastatest 1893-1905¹⁴⁴.

Tänapäevani säilinud esimest korda Vene üheverstalisel kaardil esinevad talukohad on märgitud punase värviga, esmakordselt Eesti Vabariigi topograafilisel kaardil esinevad talukohad sinise värviga ja ülejäänud talukohad, mida kajastab Eesti Põhikaart on märgitud rohelise värviga. Tegemist on ainult nimetatud kaartidel olevate andmete esitamisega. Seetõttu tuleb andmete kasutamisel arvestada sellega, et kuigi enamasti on vene üheverstalise kaardi andmetel tegemist tsaariaegsete talukohtadega, siis kõiki tsaariaegseid talukohti analüüs kajastada ei saa ja seda mitmel põhjusel.

Esiteks on tegemist väga suuremõtkavalise (M 1:42 000) kaardiga, mille ebatäpsuse tõttu ei ole kõik talukohad üheselt määratavad. Nt võib määramata jääda talukohad kohtades, kus lisaks hoonetele on arvukalt teisi tähistatud objekte (teid, puid jms). Määramise teeb keerukamaks teeb asjaolu, et üheverstaline kaart on mustvalges trükkis. Teiseks on kaart kohati suures nihkes, mistõttu võivad tekkida sellest tulenevad vead. Kolmandaks kõige olulisemaks vigade tekke põhjuseks on kaardi koostamise aeg. Nimelt koostati vene üheverstaline kaart aastatel (1893-1913). Tegemist oli väga suuremahulise tööga, mis viidi läbi piirkonniti erineval perioodil. Millistel aastatel Lahemaa Rahvuspargi ala kaardistati, ei ole täpselt teada, kuid mitte hiljem kui aastaks 1905, tõenäoliselt varem, u 1900. Kaardi mõõdistamist alustati Narva juurest ning liiguti läände ja lõunasse¹⁴⁵. 1905. aastaks oli mõõdistatud Eesti põhjapoolne osa Kilingi-Nõmme-Räpina jooneni. Seetõttu tuleb lähtuda kogu perioodist ja võtta aluseks, et kaardil on fikseeritud mitte hilisem kui 1905. aasta seis, kuid võib olla ka kümnekond aastat varasem. Peale seda toimunud muudatusi kaart ei kajasta, mis tähendab seda, et peale seda rajatud talukohti ei ole võimalik vene üheverstalise kaardi põhjal tuvastada.

Suureks muutuseks Eesti asustusstruktuuris oli maareform, mis toimus 1919. aastal. Selle tulemusi kajastab järgmine kaart, Eesti Vabariigi topograafiline kaart, kus aga on näidatud ka talude päriseksostmised vahetult enne I maailmasõda. Lahemaal toimus

¹⁴⁴ Üheverstalise kaardi mõõdistustööd lõpetati 1913, kuid Lahemaa mõõdistati varem, vt allpool.

¹⁴⁵ Lankots, Jaks. Eesti suuremõtkavaline kaardistamine aastail 1918-1940, Teaduse ajaloo lehekülgi, 1995, lk 78-91.

see suuremas mahus Kõnnu mõisa maadel tänases Kõnnu, Kemba, Kalme ja Murksi külas.

Eesti Vabariigi topograafiline kaart mõõtkavas 1:50 000 koostati aastatel 1935-1940¹⁴⁶, Maa-ameti andmetel kuni 1939. Lahemaa välitööde teostamise aeg ei ole teada, kuid leidub andmeid talude kohta, mis rajati 1939-40 ja mis ei ole kaardile kantud (nt Pudisoo külas Liiva ja Lõhe). Sarnaselt üheverstalisega on tegemist suuremõõtkavalise (M 1:50 000) kaardiga¹⁴⁷, kuid kaardi loetavust parandab värviline trükk.

Eelpool väljatoodut tuleb arvestada andmete kasutamisel. Andmed on esitatud GIS-süsteemis ning toodud Tabel 3. Talukohtade vanuse andmebaasi kihid MapInfos.

Tabel 3. Talukohtade vanuse andmebaasi kihid MapInfos.

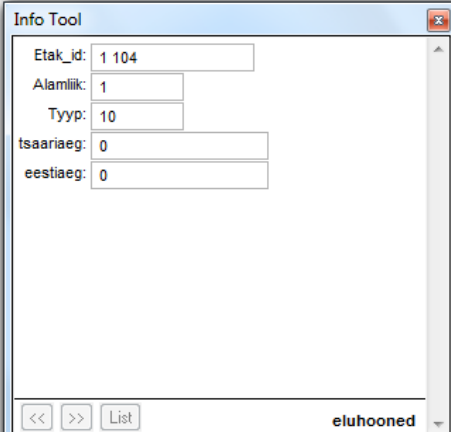
Kihi nimetus	Tingimused	Koostamise aeg	Allikas	Koostaja
eluhooned	tsaariaeg = 1, eestiaeg = 0	2010-11	Vene üheverstaline kaart (1:42 000) 1893-1905	Ülli Reimets
eluhooned	eestiaeg = 1, tsaariaeg = 0	2010-11	Eesti Vabariigi topograafiline kaart (1:50 000) 1935-1940	Ülli Reimets
eluhooned	eestiaeg = 0, tsaariaeg = 0	2010-11	Eesti Põhikaart (1:10 000), kõlvikud, teed jms aastatest 1998-1999 ning hooned 2008-2009	Ülli Reimets

Andmebaasis esineb ebatäpsusi, mis tulenevad vigadest Eesti Põhikaardil. Antud juhul on oluline, et põhikaardil oleks kõik elu- ja abihooned õigesti määratletud. Paraku on esinenud, et eluhoone on märgitud abihooneks ning seetõttu on koht loetud hävinuks. Sellisel juhul on vanema koha puhul abihoone juurde kantud hävinud talukoha mäрге, mis aga võib olla eksitav. Teisest küljest leidub kinnistuid, kus varasemalt, kas üheverstalise kaardi või sõdadevahelise topograafilise kaardi järgi asus mitu talukohta. Viimasel juhul on üks kohtadest tõenäoliselt ka tegelikkuses hävinud ning vastav mäрге on õigustatud.

Näide MapInfo talukohtades vanuse andmebaasist on järgnevalt ära toodud. Väljad Etak_id, Alamliik ja Tyyp tulenevad põhikaardilt.

¹⁴⁶ Lankots, Jaks. Eesti suuremõõtkavaline kaardistamine aastail 1918-1940, Teaduse ajaloo lehekülgi, 1995, lk 78-91.

¹⁴⁷ Osa kaardist mõõdistati siiski kaks korda täpsemalt, 1:25 000 aastatel 1924-35.

The screenshot shows a software window titled "Info Tool". It contains several input fields for data entry:

- Etak_id: 1 104
- Alamliik: 1
- Tyyp: 10
- tsaariaeg: 0
- eestiaeg: 0

At the bottom of the window, there are navigation buttons: "<<", ">>", and "List". A dropdown menu on the right side is currently set to "eluhooned".

Joonis 11. Näide talukohtade vanuse andmebaasist.

4 Ülevaade väärtuslikest hoonetest

4.1 Üldiselt väärtuslikest hoonetest

Kokku hinnati põhikaardi andmetele tuginedes 7311 hoone väärtuslikkust, neist eluhooneid 2079, kõrvalhooneid 5232¹⁴⁸. Kui „väga väärtuslikuna“ määratleti hooned, millel tuvastati vähemalt kolm väärtust (arhitektuurne, vanuseline, autentsus, mõningatel juhtudel ka ansambiline ja kultuurilooline), siis „väärtuslikkuse“ kriteeriumiks oli valdavalt arhitektuurne ja vanuseline väärtus. Tihti olid väärtuslikeks määratletud hooned väga halvas seisukorras või oluliselt ümber ehitatud, mistõttu autentsuse väärtus puudus. Küll aga võis väärtuslik hoone kuuluda ansambelisse ning tal võis olla kultuurilooline väärtus. Iga väärtusliku hoone puhul toodi andmebaasis (vt. joonis 13) ära, millised on konkreetse hoone peamised väärtuskriteeriumid: 1 – vanus, 2 – autentsus, 3 – ansambelilisus, 4 – arhitektuur, 5 – kultuurilooline (vt Joonis 13).

Väärtuslikkust ei hinnatud nelja muinsuskaitsealuse mõisa (Kolga, Palmse, Sagadi ja Vihula) hoonete puhul. Kõik hoonetüübid, mis on määratud väärtuslike hoonetena, on tähistatud hoone algset kasutust üldjoontes kirjeldava nimetajaga. Näiteks on nimetajaga „kirik“ tähistatud kabelid ja kabeli või kalmistu juurde kuuluvad hooned, nimetajaga „mõisa kõrvalhoone“ on tähistatud kõik mõisaga seotud hooned, nimetajaga „veski“ kõik erinevat tüüpi veskid jne. Kokku määrati 28 väga väärtusliku hoone tüüpi (sh 4 tüüpi eluhooneid) ja 26 väärtusliku hoonete tüüpi (sh 4 tüüpi eluhooneid) (vt Tabel 4. Väärtuslikud hooned tüüpide lõikes.).

Tabel 4. Väärtuslikud hooned tüüpide lõikes.

	Hoone tüüp	Hoonete arv
1	Väga väärtuslik ait	149
2	Väga väärtuslik ait-saun-kuur	8
3	Väga väärtuslik ait-võrgukuur	12
4	Väga väärtuslik asunduselamu	63
5	Väga väärtuslik elamu	11
6	Väga väärtuslik kelder	49
7	Väga väärtuslik kirik	4
8	Väga väärtuslik kivilaut	20
9	Väga väärtuslik kuur	14
10	Väga väärtuslik küün	4
11	Väga väärtuslik laut	63
12	Väga väärtuslik mõisa kõrvalhoone	3
13	Väga väärtuslik mõisa suvila	2
14	Väga väärtuslik paadikuur	1
15	Väga väärtuslik päästejaam	1
16	Väga väärtuslik rehi	9
17	Väga väärtuslik rehielamu	41
18	Väga väärtuslik saun	41

¹⁴⁸ Kuna keldreid ei ole kantud põhikaardile, siis nende arv ei kajastu kõrvalhoonete arvus.

	Hoone tüüp	Hoonete arv
19	Väga väärtuslik sepikoda	2
20	Väga väärtuslik suur ait	81
21	Väga väärtuslik suur elamu	33
22	Väga väärtuslik suur laut	41
23	Väga väärtuslik suvemaja	4
24	Väga väärtuslik tuletorn	1
25	Väga väärtuslik tööstushoone	3
26	Väga väärtuslik võrgukuur	5
27	Väga väärtuslik väike laut	11
28	Väga väärtuslik ühiskondlik hoone	1
29	Väärtuslik ait	84
30	Väärtuslik ait-saun-kuur	29
31	Väärtuslik ait-võrgukuur	5
32	Väärtuslik asunduselamu	186
33	Väärtuslik elamu	49
34	Väärtuslik kelder	89
35	Väärtuslik kirik	1
36	Väärtuslik kivilaut	34
37	Väärtuslik kuivati	2
38	Väärtuslik kuur	21
39	Väärtuslik kõrtsihoone	1
40	Väärtuslik küün	11
41	Väärtuslik laut	94
42	Väärtuslik mõisa kõrvalhoone	14
43	Väärtuslik mõisa suvila	2
44	Väärtuslik paadikuur	29
45	Väärtuslik rehi	10
46	Väärtuslik rehielamu	78
47	Väärtuslik saun	152
48	Väärtuslik suur ait	46
49	Väärtuslik suur elamu	52
50	Väärtuslik suur laut	63
51	Väärtuslik suvemaja	11
52	Väärtuslik tööstushoone	3
53	Väärtuslik väike laut	14
54	Väärtuslik ühiskondlik hoone	10
	Kokku	1767

Kõige enam väärtuslikke hooneid oli Kolgaküla külas (91) ja kõige vähem Metsanurga külas (4). Üle 50 % väärtuslike hoonete osakaal¹⁴⁹ kogu hoonestusest on Koolimäe (53,1%) ja Natturi (52,5%) külas. Kõige väiksem Kotka (4%) ja Eru (5,8%) külas. Täpse ülevaate külade kaupa annab Tabel 5. Väärtuslike hoonete arv ja osakaal külade lõikes.

¹⁴⁹ Arvestatud ei ole keldreid.

Tabel 5. Väärtuslike hoonete arv ja osakaal külade lõikes.

Küla nimi	Väärtuslike hoonete arv	Kõigi hoonete arv	Väärtuslike hoonete osakaal kõigist hoonetest (%)
Aasumetsa küla	8	24	33,3
Altja küla	48	100	48,0
Andineeme küla	7	55	12,7
Eru küla	6	103	5,8
Haili küla	8	30	26,7
Hara küla	70	353	19,8
Ilumäe küla	26	74	35,1
Joandu küla	13	49	26,5
Joaveski küla	18	104	17,3
Juminda küla	40	143	28,0
Kahala küla	4	26	15,4
Kalme küla	13	60	21,7
Kasispea küla	63	287	22,0
Kemba küla	10	39	25,6
Kiiu-Aabla küla	25	116	21,6
Kolga alevik	18	144	12,5
Kolga-Aabla küla	49	200	24,5
Kolgaküla küla	87	408	21,3
Koljaku küla	9	102	8,8
Koolimäe küla	17	32	53,1
Korjuse küla	6	29	20,7
Kotka küla	3	75	4,0
Kõnnu küla	43	248	17,3
Lahe küla	43	103	41,7
Lauli küla	29	62	46,8
Leesi küla	32	211	15,2
Lobi küla	21	76	27,6
Loksa küla	18	114	15,8
Metsanurga küla	3	18	16,7
Muike küla	16	48	33,3
Murksi küla	10	32	31,3
Mustoja küla	29	98	29,6
Muuksi küla	34	97	35,1
Natturi küla	31	59	52,5
Nõmmeveski küla	15	49	30,6
Oandu küla	11	41	26,8
Palmse küla	24	179	13,4
Parksi küla	21	60	35,0
Pedaspea küla	28	140	20,0
Pedassaare küla	35	79	44,3
Pihlaspea küla	28	96	29,2
Pudisoo küla	20	76	26,3
Pärispea küla	66	382	17,3
Sagadi küla	28	146	19,2

Küla nimi	Väärtuslike hoonete arv	Kõigi hoonete arv	Väärtuslike hoonete osakaal kõigist hoonetest (%)
Soorinna küla	8	56	14,3
Suurpea küla	36	319	11,3
Tammispea küla	18	110	16,4
Tammistu küla	16	76	21,1
Tapurla küla	39	146	26,7
Tepelvälja küla	12	43	27,9
Tsitre küla	13	70	18,6
Turbuneeme küla	35	199	17,6
Tõugu küla	9	46	19,6
Uuri küla	28	97	28,9
Uusküla küla	33	100	33,0
Valgejõe küla	18	72	25,0
Vanaküla küla	63	180	35,0
Vatku küla	25	66	37,9
Vihasoo küla	47	378	12,4
Vihula küla	26	158	16,5
Virve küla	44	112	39,3
Võhma küla	26	116	22,4
Kokku/keskmine	1629	7311	25,05

Väärtuslike hoonete kohta kogutud andmed on koondatud kahte andmetabelisse. Konkreetsete väärtuslike hoonetega on seotud tüübipõhine andmetabel (vt Joonis 12), kus on esitatud väärtuse tüüp (väärtuslik või väga väärtuslik), hoone tüüp, katastriüksuse nimi, küla nimi, katastriüksuse tunnus, ehitusalune pindala põhikaardi järgi, hoone tüübi ehitusalune pindala, hoone tüübi kõrgus, hoone tüübi katusetüüp, hoone tüübi katusekalde vahemik kraadides, hoone tüübi ehitusmaterjal, hoone tüübi viimistlusmaterjal, hoone tüübi korruselises ja hoone tüübi eeldatav ehitusaeg.

Joonis 12. Näide väärtusliku hoone andmebaasist.

Väärtuskriteeriumid on seotud katastriüksusega, seepärast asuvad andmed katastriüksuse kihil, kus on andmebaasis loetletud kõik kinnistul asuvad väärtuslikud ja väga väärtuslikud hooned ning nende väärtuse määramise kriteeriumid (vt järgnev joonis).

The screenshot shows a software window titled 'Info Tool' with a list of fields and their corresponding values. The fields are as follows:

Küla_nimi:	Leesi küla
Katastriüksuse_nimi:	Kaasiku
Tunnus:	42301:001:0011
Katastriüksuse_astusajaloo_lin:	asundustalu
Pindala_m2:	5 952
Katastriüksuse_sihtotstarve:	Elamumaa
Hoonete_arv:	4
Eluhoonete_arv:	2
Põhi_hoonete_ehitusalus_pindala:	220
Kõrval_hoonete_keskmine_pindala:	32
Kõrval_hoonete_kogu_pindala:	63
Hoonete_ehitus_alune_pindala:	283
Väga_väärtuslik_hoone_1:	laut
Väärtuse_tingimus_1:	1,2,4
Märkused_1:	
Väga_väärtuslik_hoone_2:	
Väärtuse_tingimus_2:	
Märkused_2:	
Väga_väärtuslik_hoone_3:	
Väärtuse_tingimus_3:	
Märkused_3:	
Väga_väärtuslik_hoone_4:	
Väärtuse_tingimus_4:	

At the bottom of the window, there are navigation buttons '<<', '>>', and 'List', and a dropdown menu showing 'Katastriüksused_24kyla'.

Joonis 13. Näide katastriüksuste andmebaasist.

Tänu käesoleva töö raames läbi viidud inventeerimisele on olemas suurepärane ülevaade väärtuslikest ehitistest Lahemaa Rahvuspargi territooriumil. See on äärmiselt sobilik algmaterjal edasiseks põhjalikumaks tööks, mille raames saaks keskenduda väärtuslike hoonete probleemistikule detailsemalt, läbi viia hoonepõhised inventeerimised ning mõelda välja väärtuslike hoonete säilimiseks vajalikud tegevused.

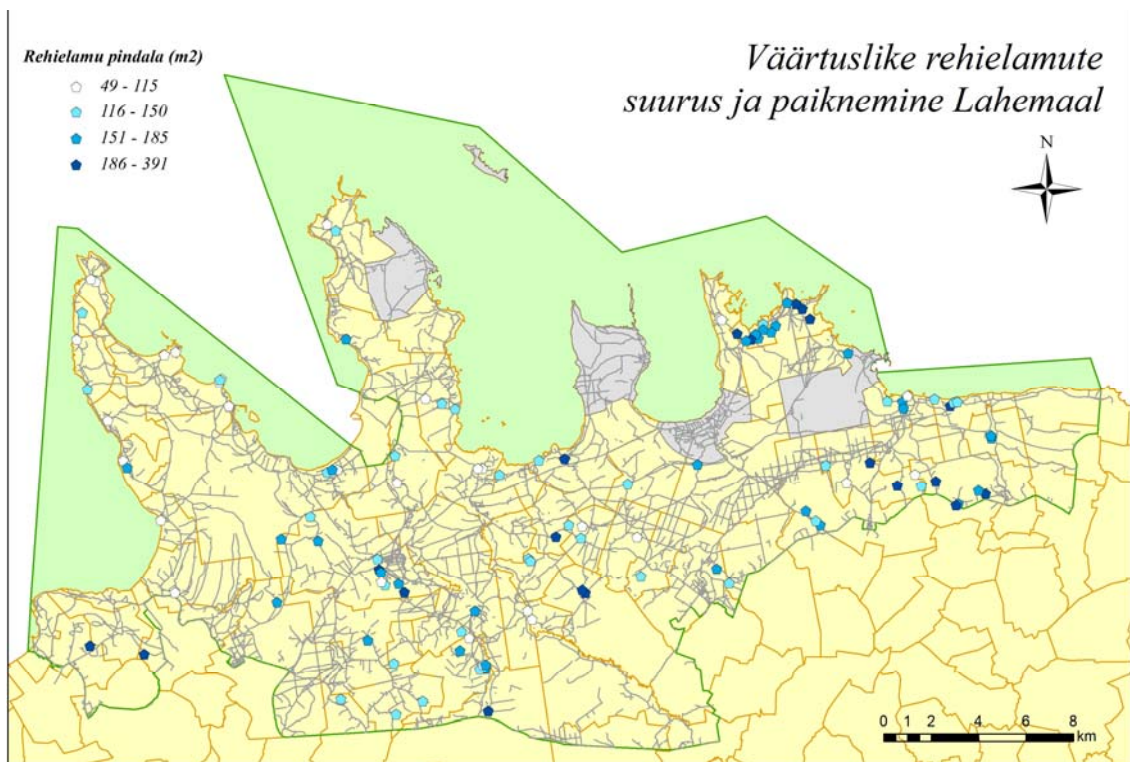
4.2 Eluhooned

Põhjusel, et eluhoonele esitatavad nõuded muutusid 20. sajandi esimeses pooles seoses tehnoloogia arenguga, tegi ka eluhoone arhitektuur läbi olulise muutuse – rehielamu tüüpi hoone vahetas välja asunduselamu tüüp. Käesolevas töös kasutatakse mõistet hoone tüüp, mis määratakse eelkõige hoone arhitektuuri, vähemal määral kunagist või tänapäevast kasutust silmas pidades, st üldiselt on majandushoonega kokkuehitatud pikkhooned määratud rehielamutüübilisteks kui ka selles puudus rehi ja/või rehealune.

Tänapäevani säilinud eluhooneid on pärit alates üleelmisest, 19. sajandist, mil rehielamu tüüpi eluhoone oli külapildis valdav. Väärtuslike rehielamu tüüpi hooneid, mis oma vormi on säilitanud, leidub Lahemaa külades kokku 119. Tegemist on enamasti tsaarigaegsetel taluõue kohtadel paiknevate eluhoonetega, mis võivad olla vähesel määral väljast ümber ehitatud, kuid on säilitanud oma iseloomulikud mõõdud, suure mahu ja katusekuju (vt Pilt 1). Väärtuslike rehielamu tüüpi hoonete paiknemist Lahemaal näitab Joonis 14.

Pilt 1. Näide rehielamu tüüpi hoonest.

Joonis 14. Väärtuslike rehielamu tüüpi hoonete ehitusaluse pindala suurus ja paiknemine Lahemaal.

Teise, suurema osa väärtuslikest eluhoonetest (249 hoonet) moodustab asunduselamu tüüpi hoone, mis muutus valdavaks 20. sajandi alguses. Enamasti on tegemist pindalalt väiksema hoonega, millel on kõrge viilkatus ning tüüpiliseks arhitektuurseks elemendiks veranda (Pilt 2). Seda elamutüüpi esineb nii asundusaegsetel taluõuedel kui ka tsaariaegsetel õuedel, kuhu on ehitatud uusi hooned. Samuti on see levinud hiljem rajatud elukohtades.

Pilt 2. Näide asunduselamu tüüpi hoonest.

Töö eesmärgist lähtuvalt, milleks oli ehitustingimuste seadmine, pöörati põhirõhk tüüpilistest hoonetest ülevaate koostamisele, kuigi Lahemaal on ka mitmeid eripäraseid (suuremaid, uhkemaid) eluhooneid. Ehitustingimuste väljatöötamisel ei ole eripärase hoonete parameetreid aluseks võetud. Väärtuslike eluhoonete tüübi määramisel kasutati oluliselt suuremate ja/või uhkemate eluhoonete kohta tüüpi „suur elamu“, mille alla liigitati 85 hoonet (vt Pilt 3). Eluhooned, mis ei eristunud gabariitidelt nii suuresti, kuid millel puudus selgelt eristuv rehi- või asunduselamu tüübi tunnus, määrati tüüpi „elamu“. Selliseid väärtuslikke elamuid määrati kokku 60 hoonet (Pilt 3).

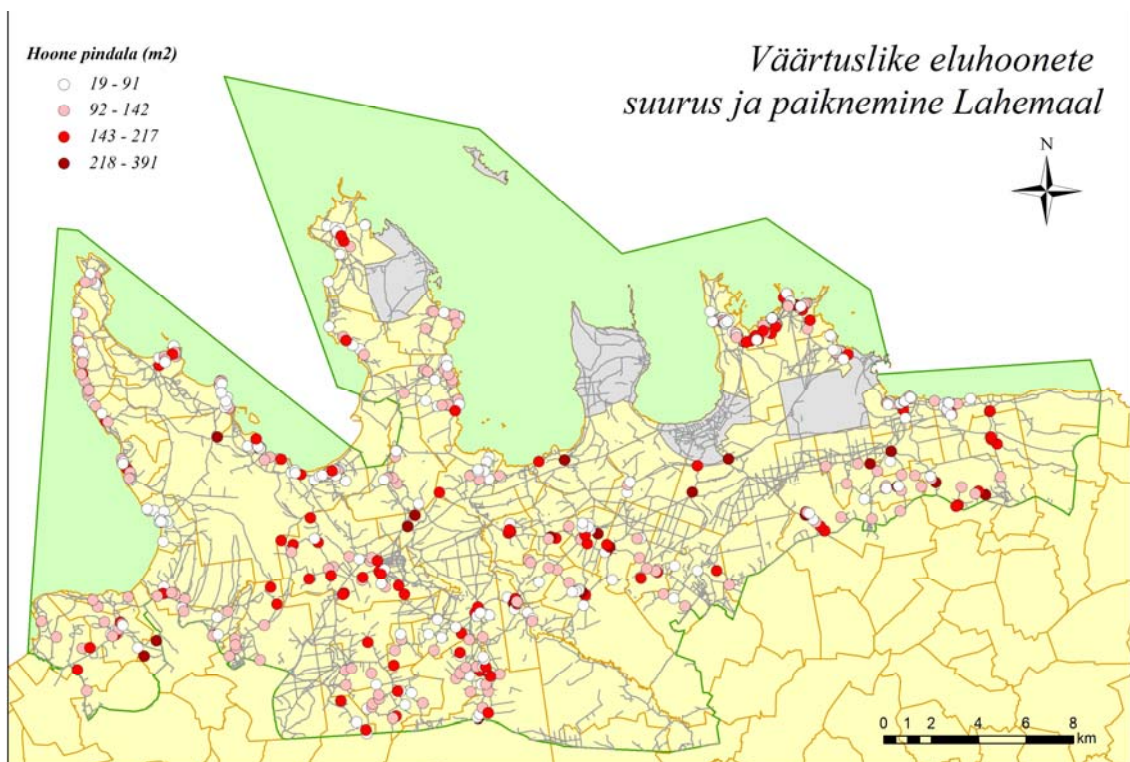
Pilt 3. Näide „suur elamu“ tüüpi hoonest.

Eluhooned, mis ei eristunud mõõtudel, kuid millel puudus selgelt määratletav rehi- või asunduselamu tüübi tunnus, määrati tüüpi „elamu“ alla. Selliseid väärtuslikke elamuid määrati kokku 60 hoonet (vt Pilt 4).

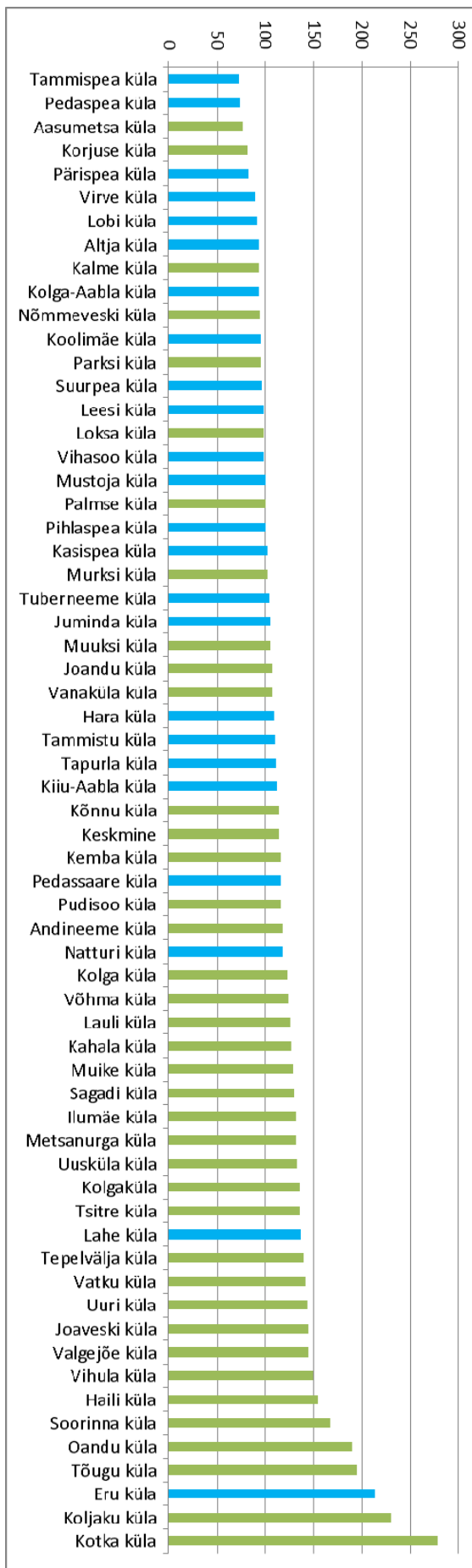

Pilt 4. Näide „elamu“ tüüpi hoonest.

Väärtuslike eluhoonete suurust ja paiknemist vaadeldes (vt Joonis 15) võib kinnitada hüpoteesi, et maakülades on üldiselt suuremad eluhooned, vt Joonis 16. Mõnes külas võib väike väärtuslike hoonete arv tingida üksikute hoonete suure osatähtsuse keskmise arvutamisel (nt Kotka külas). Keskmise väärtuslike eluhoonete suurus on põhikaardi andmetele tuginedes 114 m².

Joonis 15. Väärtuslike eluhoonete ehitusaluse pindala suurus ja paiknemine Lahemaal.

Joonis 16. Väärtuslike eluhoonete ehitusaluse pindala keskmine suurus ruutmeetrites külade lõikes.

4.3 Kõrvalhooned

Kõrvalhoonete tüüpe on raske funktsiooni alusel üheselt määratleda. Nimelt on kõrvalhoonete ehitamisel lähtunud eelkõige praktilisest vajadusest ja hetke majanduslikest võimalustest ning ehitatud just nii suuri hooned ja selleks otstarbeks, milleks oli parajasti vajadus. Sellest tulenevalt on kõrvalhoonete suurus ja funktsionaalsus väga erinev. Põhjalikuma ülevaate saamiseks võeti kasutusele tüüpide nimetustes täpsustavad määratlused nagu väike ja suur.

Üheselt ei saa määratleda ka kõrvalhooneid, millele on rajatud juurdeehitisi. Kui lauda ühte otsa on ehitatud juurde puukuur ja teise garaaž, on tulemuseks pikk polüfunktsionaalne majandushoone. Sellise hoone puhul ei ole võimalik määrata üheselt selle funktsiooni. Sellistel puhkudel võeti kasutusele nimetus „saun-ait-kuur“, mis ei tähista alati saunast, aidast ja kuurist koosnevat hoonet vaid seda, et hoone koosneb mitmest erineva funktsiooniga osast (vt Pilt 5). Eelnevast tulenevalt võivad kõrvalhoonete gabariidid suuresti erineda ning tüüpilise kõrvalhoone parameetreid, olgu see siis ait, kuur või laut, ei ole võimalik üheselt määrata.

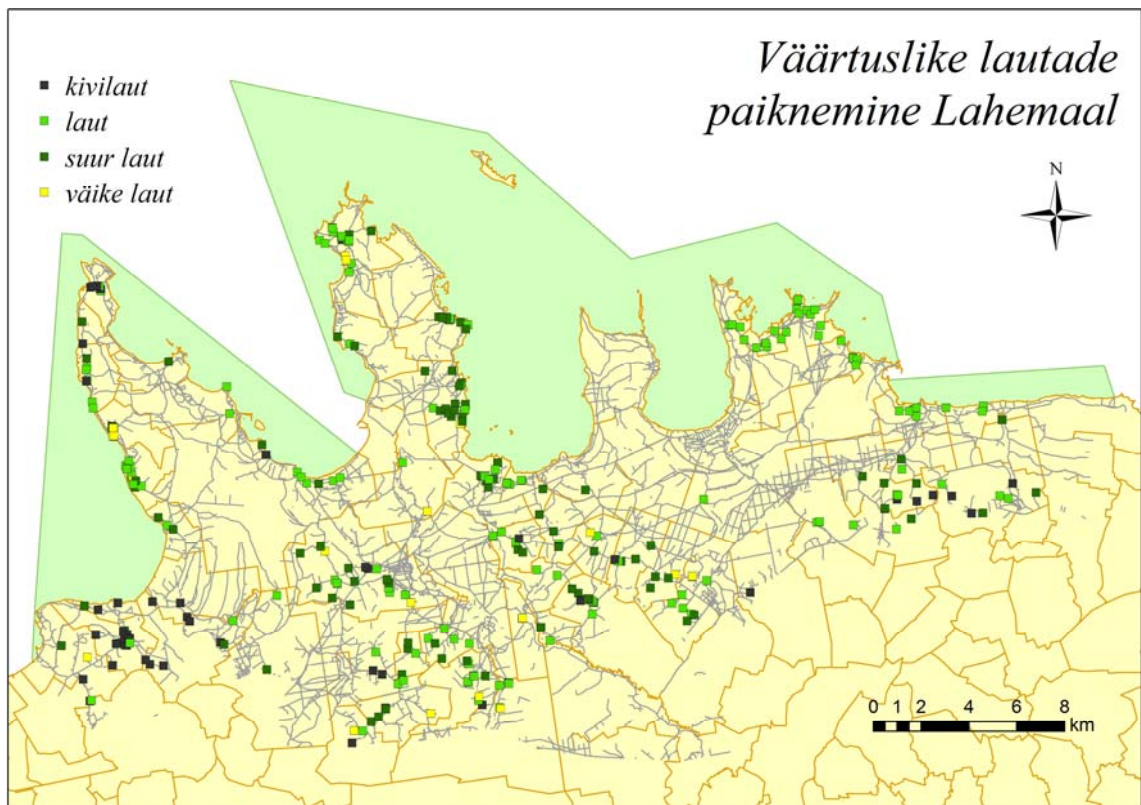

Pilt 5. Näide „saun-ait-kuur“ tüüpi hoonest.

Kokku määrati kogu Lahemaa Rahvuspargis 1116 väga väärtuslikku ja väärtuslikku kõrvalhoonet, millele lisaks tulevad keldrid, mida ei ole üldjuhul põhikaardile märgitud¹⁵⁰, mis on 21,3% kogu rahvuspargi territooriumil olevatest kõrvalhoonetest põhikaardi andmetel. Kõige enam oli väärtuslikke aitasid (360), mõnevõrra vähem lautasid (340), palju vähem saunu (193) ja keldreid (138). Ülejäänud hoonetüüpidest määrati väärtulikeks väiksem arv hooned.

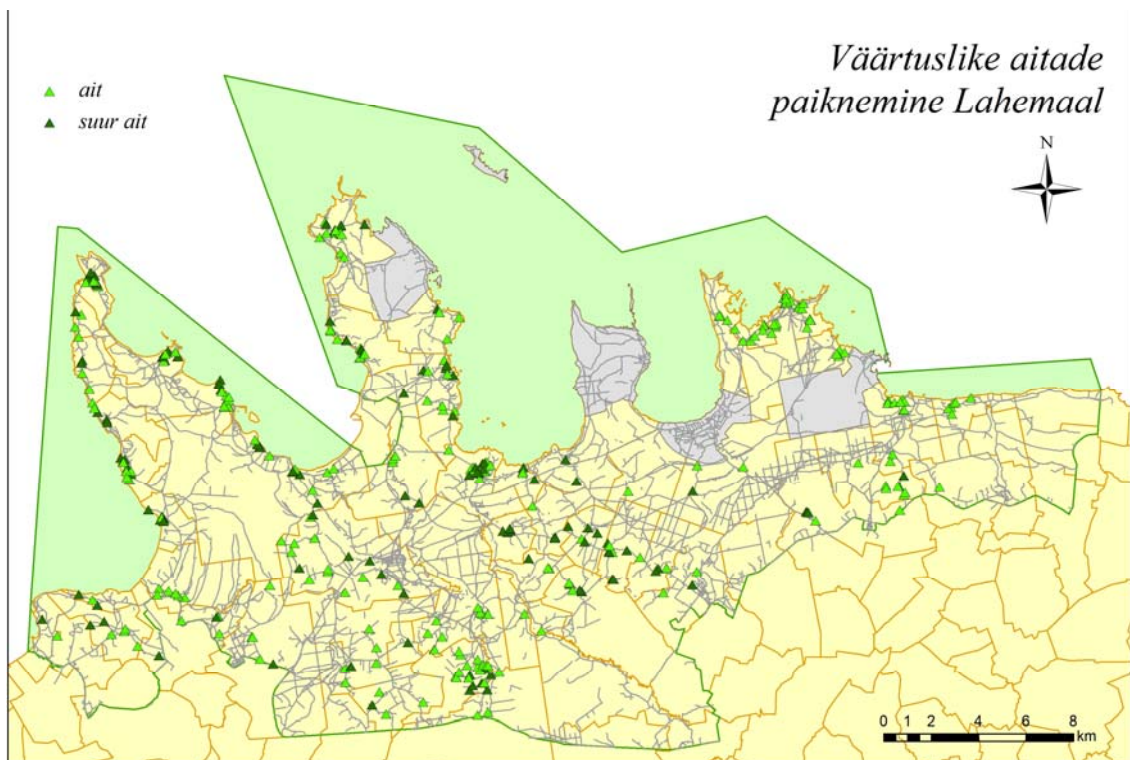
Kõrvalhoonete paiknemise ja arvu kohta võib teha mitmeid huvipakkuvaid vaatlusi. Näiteks asuvad väärtuslikud kivilaudad Muuksi, Soorinna, Tsitre ja Pudisoo külas – vt Joonis 17.

¹⁵⁰ Keldrite koguarvu teadmata ei saa nendega arvestada väärtuslike hoonete osakaalu määramisel.

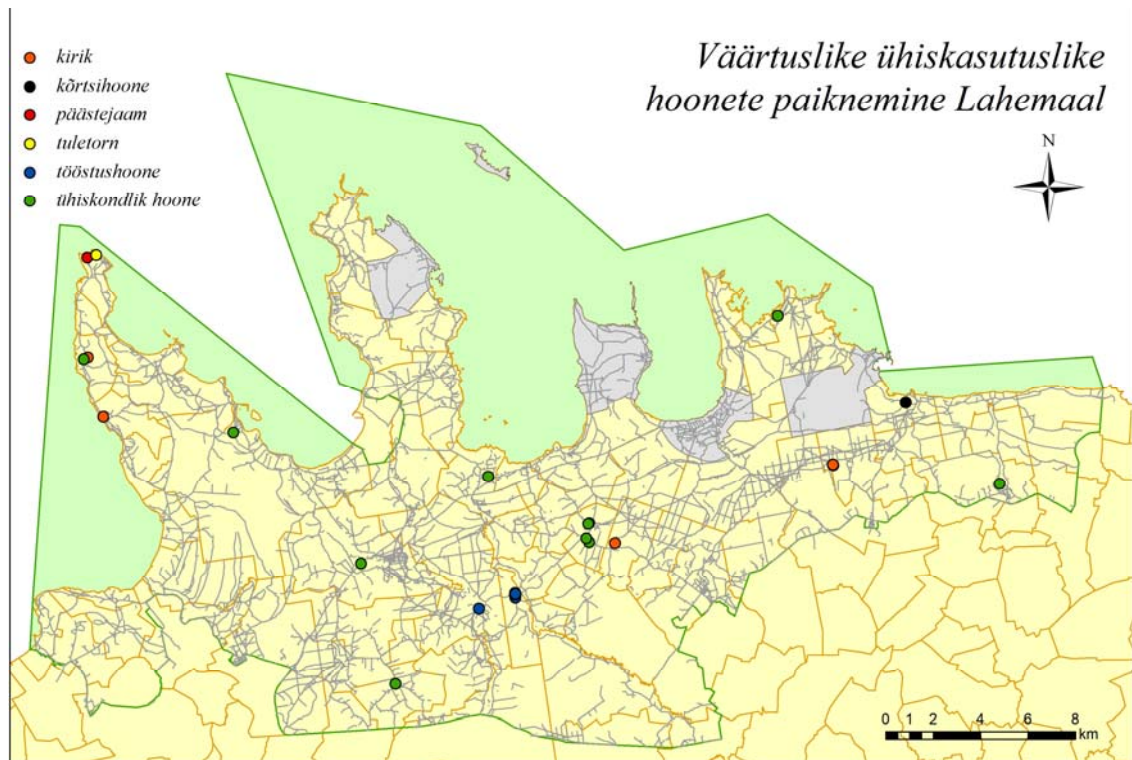
Joonis 17. Väärtuslike laidade paiknemine Lahemaal.

Aitadest on Lahemaa idaosas (säilinud) vaid väiksemat tüüpi, suuremaid ei ole peaaegu üldse, kuid ülejäänud osas on jaotus võrdlemisi ühtlane – vt Joonis 18.

Joonis 18. Väärtuslike aitade paiknemine Lahemaal.

Väärtuslike ühiskondlike hooneid on Lahemaal võrdlemisi vähe (vt Joonis 19). Siia hulka ei ole arvestatud mõisakomplekse Kolgas, Palmises, Sagadis ja Vihulas, kuid on arvestatud veskihooned Nõmmeveskil ja Joaveskil.

Joonis 19. Väärtuslikud ühiskondlikud hooned Lahemaal.

5 Ehituspiirkondade määramisest

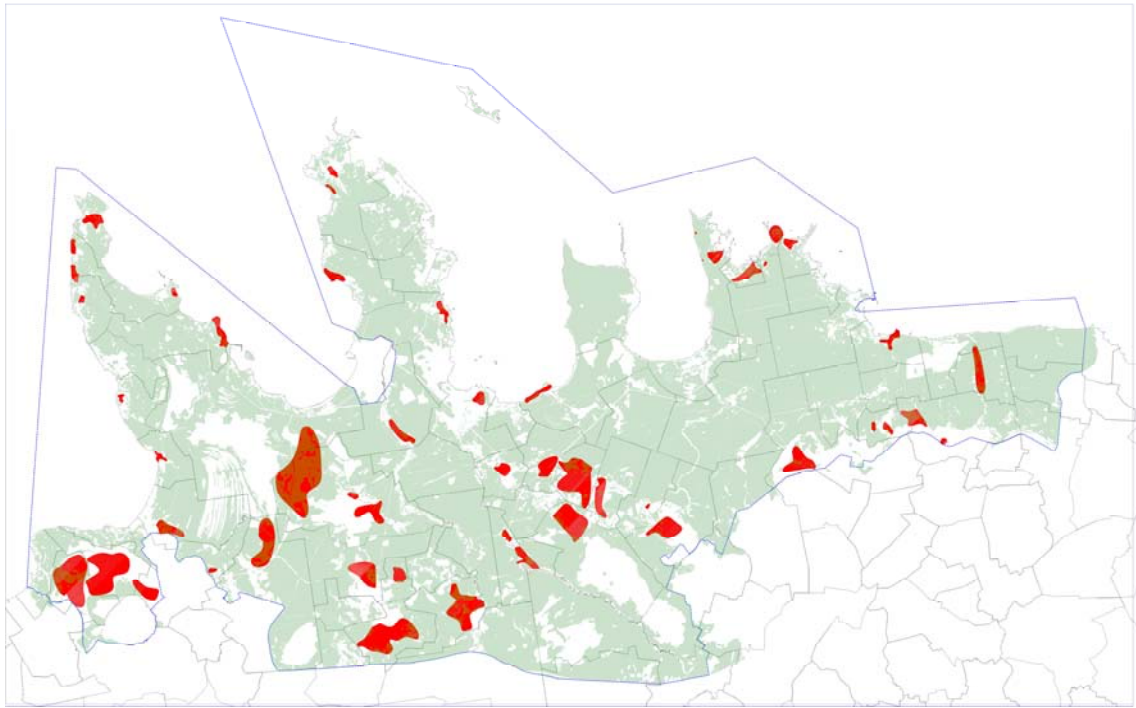
Erinevalt mitmest varasemast uuringust lähtub käesolev töö pigem maastikulistest, struktuursetest ja miljöolistest väärtustest kui üksikobjektidest. Määratletud on küll iga üksikhoone väärtuse klass, kuid üldisemate ehituspiirangute määramisel ei ole väärtuslike hoonete olemasolu olnud kaugeltki ainukene kriteerium – suurema kaaluga on pigem üldisem struktuur ja miljöoline säilivus viimaste sajandite lõikes. Varasemad muinasväärtused ning loodusväärtused omavad väärtuslike alade määramisel käesoleva töö raames väiksemat kaalu.

Ehituspiirkonnad on jagatud nelja rühma:

1. kaitstavad külaosad, mille struktuur ja väärtuslik hoonestus tuleks säilitada praegusel kujul, lubatud on vaid olemasolevatele õuedele uute hoonete lisamine ning hävinud talukohtade taastamine;
2. tihendatavad külaosad, kus on lubatud uute kruntide moodustamine arvestades senist külastruktuuri, kuid tihtipeale ei võimalda olemasoleva hoonestuse tihedus väga palju uusi kohti lisada;
3. uued külaosad, kuhu on nõukogude okupatsiooni ajal rajatud kas arvult ja/või mahult suuremaid hoonekomplekse ning ajalooline külastruktuur ja miljöo ei ole säilinud ning seepärast on uute hoonete ehitamine lubatud vabamalt;
4. tootmisala, kus asuvad nõukogude okupatsiooni ajal rajatud laudad, kalatööstus, saekaatriid jms, mille käigushoidmine on vajalik töökohtade säilitamisel ja seeläbi külas elanike hoidmisel.

Erinevates kohtades on erinevatel komponentidel – struktuuri säilivus, väärtuslike hoonete olemasolu ja visuaalne/miljöoline säilivus – erinev kaal. Näiteks Kõnnu küla lõunaosas on kaalukaim struktuuri säilivus, Virve külas miljöoline kooskõla, Uuskülas aga kõik komponendid. Suuremad alad on kaitstavates külades määratud kohtades, kus on olulised avatud alad. Ehitatavates külaosades on suuremad alad määratud kohtades, kus on loetav arenguloogika ning erinevate talukohtade funktsionaalne ja/või mentaalne kokkukuuluvus.

Kokku määrati 51 kaitstavat külaosa, 128 tihendatavat külaosa, 10 uut külaosa ning 22 tootmisala. Üldiselt on kaitstava külaosa määramise aluseks koondhinnang struktuuri säilivusest, väärtuslike hoonete olemasolust ja miljöolisest säilivusest. Erinevates kohtades on erinevatel komponentidel erinev kaal. Näiteks Kõnnu küla lõunaosas on kaalukaim struktuuri säilivus, Virve külas miljöoline kooskõla, Uusküla külas aga kõik komponendid. Suuremad alad on kaitstavates külades määratud kohtades, kus on olulised avatud alad.

Joonis 20. Kaitstavad külaosad Lahemaal (punasega), rohelisega on näidatud metsaalad.

On juhtumeid, kus ehitusalad ulatuvad üle tänaste administratiivpiiride. Tihendatavates külaosades on suuremad alad määratud kohtades, kus on olemas arenguloogika ning erinevate talukohtade funktsionaalne ja/või mentaalne kokkukuuluvus. Üldjuhul on erinevates külates paiknev ühine ehitusala sarnaste ehituspiirangutega.

Pindalaliselt on kõige suuremad kaitstavad külaosad (2834 ha), millele järgnevad tihendatavad (2322 ha) ja uued külaosad (45 ha) ning viimasena tulevad tootmisalad (32 ha). Kokku on ehitusaladena määratletud 5233 ha suurune maaala. Kaitstavate külaosade hulgas on ka suured avatud alad, kuhu ehitamine ei ole lubatud, kuid mis kuuluvad külastruktuuri juurde olulise koostisosana. Tihendatava külaosas hulgas omakorda on olemasolev hoonestus, mille tihendamine on võimalik vaid valitud kohtades, sest võimalikud uued krundid peavad tervikuna jääma näidatud ehitusala sisse. Paljudes kohtades, kus külas on levinud suuremad krundid (seda eriti maakülade puhul), on võimalik rajada vaid üksikuid uusi elukohti vaatamata suurele tihendatava külaosa alale.

Konkreetsete looduslike või tehnilike eraldajate (tee, metsapiir, erineva maakasutuse piir jne) olemasolul on ehitusalade piirid määratud nende eraldajate järgi. Konkreetsete eraldajate puudumisel on piir määratud ligikaudse, põhimõttelise täpsusega tulenevalt algkaartide suurest mõõtkavast ning käsitletava ala suurusest. Seepärast tuleb edasiste ehitustingimuste seadmisel käsitleda käesolevat materjali põhimõttelise suunisenähtena, mis vajab igakordselt täpsustamist.

Käesolev töö keskendub taluarhitektuurile ning annab suuniseid ainult taluhoonestuse (tänapäeval eelkõige elumaja, saun, kuur, autokuur) ehitustingimuste määramiseks. Erisugused hooned (mõisahooned, kooli- ja rahvamajad, aga ka metsatehnika hoidmise hooned jms) mõjutaksid tulemust märgatavalt ning see ei kajastaks enam tegelikku taluarhitektuuri seisuga. Kui talu majandustegevuse vajadusteks on põhjendatud käesolevas töös kirjeldatud piirmääradest suuremate hoonete püstitamine, tuleb nende

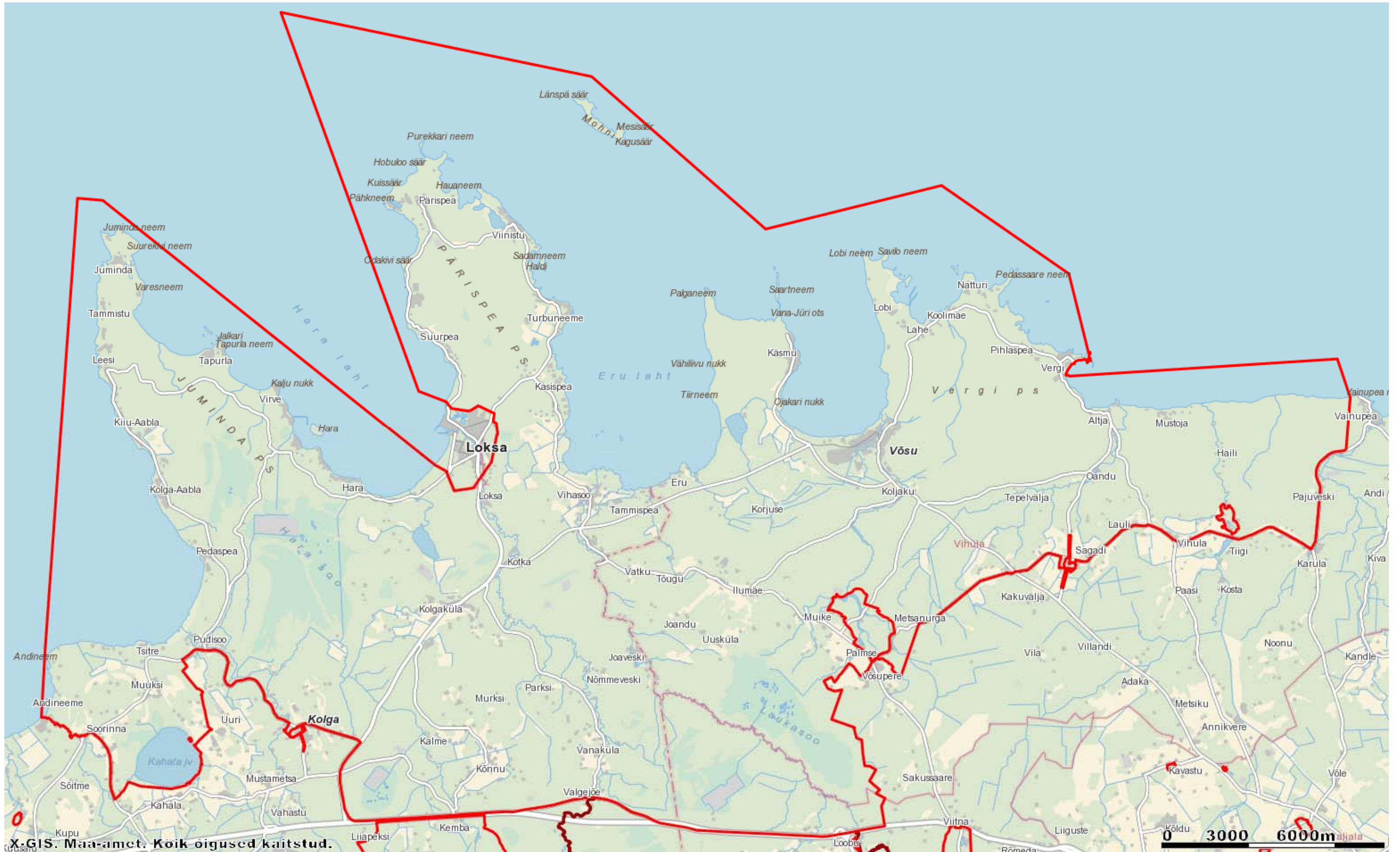
lubamisel tagada leevendavate meetmete rakendamine, mis vähendavad nende mõju küla üldisele miljöole.

E KAARDID

1	Üldkaart	
2	Lobi küla	M 1:5000
3	Lahe küla, Koolimäe küla	M 1:5000
4	Natturi küla, Pedassaare küla	M 1:5000
5	Pihlaspea küla	M 1:5000
6	Altja küla	M 1:5000
7	Mustoja küla	M 1:5000
8	Eru küla, Tammispea küla	M 1:5000
9	Vihasoo küla	M 1:5000
10	Kasispea küla	M 1:5000
11	Turbuneeme küla	M 1:5000
12	Pärispea küla	M 1:5000
13	Suurpea küla	M 1:5000
14	Hara küla	M 1:5000
15	Virve küla	M 1:5000
16	Tapurla küla	M 1:5000
17	Juminda küla, Tammistu küla	M 1:5000

18	Leesi küla	M 1:5000
19	Kiiu-Aabla küla, Kolga-Aabla küla	M 1:5000
20	Pedaspea küla	M 1:5000
21	Pudisoo küla, Uuri küla	M 1:5000
22	Tsitre küla, Soorinna küla, Kahala küla, Muuksi küla	M 1:5000
23	Andineeme küla	M 1:5000
24	Kolga alevik	M 1:5000
25	Kolgaküla küla	M 1:5000
26	Kotka küla, Loksa küla	M 1:5000
27	Kemba küla, Kõnnu küla, Kalme küla, Murksi küla	M 1:5000
28	Parksi küla, Nõmmeveski küla	M 1:5000
29	Vanaküla küla, Valgejõe küla	M 1:5000
30	Joaveski küla, Aasumetsa küla, Joandu küla	M 1:5000
31	Uusküla küla, Võhma küla, Ilumäe küla, Muike küla	M 1:5000
32	Vatku küla, Tõugu küla	M 1:5000
33	Palmse küla	M 1:5000
34	Korjuse küla	M 1:5000
35	Koljaku küla	M 1:5000
36	Sagadi küla, Tepelvälja küla, Lauuli küla	M 1:5000

37	Metsanurga küla	M 1:5000
38	Oandu küla	M 1:5000
39	Vihula küla, Haili küla	M 1:5000

Üldkaart. Lahemaa ülevaatekaart (alus: Maaamet)

F LISAD

1 Riigihankel väljastatud töö tehniline kirjeldus

Lahemaa rahvusparki kaitsekorralduskava alusuuringud, Lahemaa rahvusparki külade inventeerimine.

TAUSTINFORMATSIOON

Lahemaa rahvusparki kaitse-eeskirja (**Tõrge! Lubamatu hüperlingiviide**.punkti 2 kohaselt on Lahemaa rahvuspark loodud Põhja-Eestile iseloomuliku looduse ja kultuuripärandi, sealhulgas ökosüsteemide, bioloogilise mitmekesisuse, maastike, rahvuskultuuri ning alalhoidliku looduskasutuse säilitamiseks, uurimiseks ja tutvustamiseks. Seetõttu tuleb loodusväärtuste kaitse kõrval uurida ja säilitada rikkalikku kultuuripärandit, milleks Lahemaa rahvusparki territooriumil on hinnatud eelkõige ranna- ja sisemaakülad oma arhitektuuri ja väljakujunenud asustusstruktuuriga.

Aastatel 1971- 1977 on Lahemaa rahvusparki külades läbi viidud ulatuslik andmete kogumine taluhoonestuse ja külaelu kohta. Käesoleval ajal on vajalik teha uus uuring külade asustusstruktuuri, hoonestuse välisilme ning arhitektuuriliselt väärtuslike ehitiste määratlemiseks ning kaitseks vajalike meetmete kavandamiseks ja kaitsekorralduskavasse lülitamiseks.

Töö hõlmab järgnevaid tervikuna või osaliselt Lahemaa rahvusparki jäävaid külasid: Soorinna, Kahala, Uuri, Muuksi, Kolga alevik, Kemba, Kalme, Kõnnu, Kolgaküla, Loksa, Kotka, Nõmmeveski, Murksi, Parksi, Vanaküla, Valgejõe, Joaveski, Pudisoo, Andineeme, Tsitre, Tapurla, Virve, Vihasoo, Suurpea, Turbuneeme, Kasispea, Tammispea, Pedaspea, Kolga-Aabla, Kiiu-Aabla, Tammistu, Leesi, Juminda, Hara, Pärಿಸpea, Eru, Lobi, Lahe, Natturi, Pedassaare, Pihlaspea, Koolimäe, Altja, Mustoja, Haili, Vihula, Lauuli, Oandu, Tepelvälja, Sagadi, Koljaku, Palmse, Metsanurga, Muike, Ilumäe, Võhma, Tõugu, Vatku, Joandu, Aasumetsa, Uusküla, Korjuse.

TÖÖ EESMÄRK

2.1.Üldeesmärk.

Rakendusuuringu eesmärk on saada teaduslikult põhjendatud lähtetingimused pärandmaastiku ja piirkonnas ajalooliselt väljakujunenud asustusstruktuuri ja arhitektuuri kaitse korraldamiseks rahvuspargis.

Uuringu tulemus on sisendiks kaitsekorralduskavasse külamaastike kaitse korralduse osas, mille eesmärgiks on tagada Lahemaa rahvuspargi looduse ja kultuuripärandi kaitse, sh ökosüsteemide, bioloogilise mitmekesisuse, maastike, arhitektuuri ja asustusstruktuuri ning alalhoidliku looduskasutuse säilimine.

Uuringu tulemus on aluseks Lahemaa rahvuspargi kaitsekorralduskava koostamisel, kaitseala valitseja poolse nõusoleku andmisel planeeringutele, projekteerimistingimustele, ehitusprojektidele. Uuringu tulemusi saab kasutada valdkondlikes arengukavades, planeeringutes ning programmides, samuti kultuuripärandi kaitset käsitlevates uuringutes ning rakenduskavades, maastikke ning maaehituspärandit käsitlevates teadusprojektides ning muudes valdkondlikes inventuurides.

2.2. Alameesmärgid.

2.2.1. Määratleda külale iseloomulik traditsiooniline hoonestus; kirjeldada arhitektuuriliselt, ajalooliselt, kultuurilooliselt ja etnograafiliselt väärtuslikud ehitised ja vared; analüüsida külastruktuuri ja -miljöö muutumist ajas ja anda soovitusi ehitiste rekonstrueerimiseks (traditsioonilise arhitektuuri kaitse) ning püstitamiseks lähtuvalt Lahemaa rahvuspargi kaitse-eesmärkidest.

2.2.2. Analüüsida piirkonna küladele iseloomulikku asustusstruktuuri ja pärandmaastikku ja anda soovitusi ehitustegevuse suunamiseks lähtuvalt Lahemaa rahvuspargi kaitse-eesmärkidest.

PÕHITEGEVUSED

3.1. Töö sisu.

3.1.1 Määratleda küla tüüp, külale iseloomulik traditsiooniline struktuur, hoonestustihedus ning -mahud (teedevõrk, kruntide suurus, õuealade vahelised kaugused, hoonete arv krundil ja paigutus, hoonete kõrgused, ehitusalused pindalad, ehitusmaterjalid, külale iseloomulikud maastikuelemendid ja väikevormid).

3.1.2 Määratleda ja põhjendada maastikuliselt, arhitektuuriliselt ja ajalooliselt väärtuslikud ehitised, vared jt maastikuelemendid vastavalt väärtusklassidele.

3.1.3. Eelnevast juhindudes tsoneerida külad, vajadusel külaosad, erinevate ehituspiirangutega aladeks.

3.1.4. Anda soovitusid ehitiste projekteerimiseks, millega oleks tagatud uute hoonete sobivus külamiljöösse (arhitektuursed põhilahendused, ehitusalune pindala, kõrgus, katusekalle, materjalid).

3.1.5. Anda soovitused arhitektuuriliselt ja ajalooliselt väärtuslike ehitiste rekonstrueerimiseks.

4. Tulemused esitada kirjaliku aruandena ning andmebaasina järgnevalt:

4.1 Aruandes esitada külade kaupa teaduslik hinnang küla asustusstruktuurile ning arhitektuurile, mis sisaldab:

4.1.1 küla maastikuliste väärtuste, asustusstruktuuri ning ajalookihistuste analüüs;

4.1.2 küla olemasoleva hoonestuse analüüs;

4.1.3 arhitektuuriliselt ja ajalooliselt kõrge väärtusega ehitiste väärtuste kirjeldus;

4.1.4 muude ajalooliselt, arhitektuurilise või maastikulisel väärtuslike maastikuelementide kirjeldust;

4.1.5 tsoneeringust lähtuvaid ettepanekuid küla asustusstruktuuri, miljöö ning arhitektuuri kaitse tagamiseks uute hoonete ehitamisel: (a) kruntide minimaalsed suurused, õuealade vahelised kaugused, hoonete arv krundil ja paiknemine, (b) külale iseloomulikud arhitektuursed põhilahendused, (c) hoonete kõrgused, katusekalle, ehitusalused pindalad, ehitusmaterjalid, külale iseloomulikud maastikuelemendid ja väikevormid,

4.1.6 ettepanekuid küla olemasolevate kõrge väärtusega ehitiste säilitamiseks.

4.2 Aruande lisana koostada Lahemaa rahvuspargi külade asustusstruktuuri ja arhitektuuri andmebaas, mis sisaldab:

1. olemasoleva hoonestuse väärtustepõhine kaardikiht ja sellega seotud andmebaas MapInfos
2. tsoneeringu kaardikihti, sh võimaliku uue hoonestusala kaardikiht ja sellega seotud andmebaas MapInfos
3. väärtuslike ehitiste andmebaas, mis ühildub Mapinfo andmebaasiga
4. Lahemaa rahvuspargi ehitiste digitaalne fotoandmebaas, kusjuures ehitiste kõrgus peab olema foto peal määratav.

Eeldused töö teostamiseks

Põhitäitjatel peab olema vähemalt erialane magistrikraad või sellele vastav haridus. Põhitäitjate hulka peavad kuuluma geograafia, ajaloo ja arhitektuuri erialade esindajad. Kui eksperdid ei ole pakkujat töötajad ja pakkujat soovib kaasata eksperte teistest ettevõtetest/asutustest esitab pakkujat ekspertide kaasamise kohta kinnituskirja, millega ekspert kinnitab oma nõusolekut osalemiseks pakkumises.

2 Väärtuslike hoonete andmetabelid

Väärtuslike hoonete andmetabelid on koostatud külade kaupa kõigi hoonete välisvaatluse põhjal. Tabelites esitatud andmed on olemas ka MapInfo andmebaasis kihil *kinnistu_ ja_ vaartused*.

Tabelid on samas järjekorras kui külade analüüs ja inventuur peatükis C.